

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 4 (475)

ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ 2007

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – *В.В.Григор'єв*, *Н.Ю.Мельник*
Комп'ютерна верстка – *А.В.Корженівська*
Обкладинка – *Н.О.Горбань*

Підп. до друку 25.07.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1250 прим. Зам. № 6-2212.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору	4
Вілкул Т.Л. Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка	26
Блануца А.В., Ващук Д.П. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.)	37
Нишпор М.В. (<i>Львів</i>). Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна)	51
Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	69
Любичанковський С.В. (<i>Оренбург, Російська Федерація</i>). Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.	82
Ковальчук М.А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції	91
Андреев В.М. (<i>Херсон</i>). Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика)	102
Бондаренко Р.І. Вулиця історично сформованого міста як комплексна пам'ятка історії та культури	122

І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я. Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Ващенко В.В. (<i>Дніпропетровськ</i>). «Історія як фізика»: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії	138
Матяш І.Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, склад	153
Піх О.М. (<i>Львів</i>). Картотека Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»: структура та принципи складання	175
Із табірної щоденника князя Януша Радзивілла (<i>публікація Ю.А.Мищика</i>)	183

О Г Л Я Д И

Таран Л.В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича «История историка»)	198
--	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

Солдатенко В.Ф. И.Михутина. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады	203
Шевченко В.Ф. Ю.І.Шаповал. Доля як історія	207
Даниленко В.М. Г.Я.Рудий. Преса України 1917 – 1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти	209

З а ш к і л ь н я к Л. О. (Львів). Б.Ганцаж. Ми, шляхта українська...
Нарис життя і діяльності Вацлава Липинського 1882–1914 211

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

А н т и п о в а О. М. Про роботу Асоціації директорів інститутів історії академій наук країн СНД і спільної комісії істориків України та Росії (червень 2007 р.)	216
Г о н ч а р О. Т. Наукові заходи, присвячені 190-річчю від дня народження М.Костомарова	217
Д е м ' я н е н к о Б.Л. (Переяслав-Хмельницький). Міжнародна наукова конференція «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»	220
Перелік дисертацій, затверджених ВАК України у вересні – грудні 2006 р.	221
Н о в і к н и г и	237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

С.В.Кульчицький*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.: МЕХАНІЗМИ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

У статті «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33» (УІЖ. – 2006. – №6. – С.77–97) автор показав, що голод, який панував в Україні у першій половині 1932 р., був викликаний хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. У цій статті досліджується переростання голоду, що розпочався з жовтня 1932 р. у хлібовиробляючих регіонах СРСР (у тому числі в УСРР) внаслідок заготівель із нового врожаю, у жахливий голодомор, спричинений каральним вилученням у селян України не тільки хліба, а й усіх без винятку продовольчих запасів. Конфіскація нехлібного продовольства під прикриттям хлібозаготівельної кампанії була здійснена у два прийоми: у листопаді–грудні 1932 р. – у сотнях сіл, поставлених на «чорну дошку», а в січні 1933 р. – на всій території України. Наслідком терору голодом стала загибель упродовж листопада 1932 – червня 1933 рр. мільйонів українських громадян. Цей різновид сталінських репресій підпадає під дію Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього».

Під час обговорення цієї статті редколегією головний редактор поцікавився, чи є вона першодруком? Слід відповісти не тільки йому, а й читачам «Українського історичного журналу».

Справді, кількість публікацій із проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні давно вже у мене перейшла за сотню. Правда й те, що більш-менш збіжні тексти з цієї проблеми публікувалися іноді у кількох виданнях. Важливо бути почутим у різних читацьких аудиторіях: проблема заполітизована, і учасники полеміки часто слухають, але нечують. Наприклад, спільні з Олександром Бабюнишевим (який відомий у світі під псевдонімом С.Максудов) розрахунки жертв голодомору не змінилися від початку 1990-х рр., але й досі фігурують у літературі як одна з версій, і не більше того.

До проблеми голодомору довелось повернутися в 2005 р. Поштовхом стало обговорення колективної монографії, підготовленої Інститутом історії України до 70-ї річниці трагедії. Монографія обговорювалася в Інституті загальної історії РАН (Москва), і ми не змогли переконати своїх російських колег у тому, що голод 1932–1933 рр. в Україні був геноцидом. У книзі переконливо показані катастрофічні наслідки українського голоду, але опоненти вказували на те, що такими ж виявилися наслідки голодування і в деяких регіонах Російської Федерації (Північний Кавказ, Казахстан). Ми говорили про спричинену голодомором демографічну катастрофу, а нам відповідали, що зафіксоване довоєнними переписами зменшення кількості українців у СРСР викликане здебільшого переусвідомленням національної ідентичності.

Після обговорення колективної монографії я поставив собі завдання підготувати ще одну книгу про голод 1932–1933 рр. в Україні (перша вийшла в 1991 р.). Вона з'явиться восени ц.р. у видавництві «Наш час». Робота над нею була істотно полегшена колосальною кількістю публікацій, що з'явилися за останні півтора десятиліття. Разом із тим її читачі переконуються, наскільки майстерно Й.Сталін маскував і заплутував сліди, коли знищував голодом мільйони українських селян в УСРР і на Кубані.

Лише тепер картину найбільш потворного у світовій історії злочину можна вважати розкритою. Українські науковці погоджуються з тим, що у багатьох ре-

---

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, заст. директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

гіонах СРСР у 1932–1933 рр. лютував голод, викликаний злочинною сталінською політикою «соціалістичного будівництва». В Україні такий голод був тривалішим і тяжчим, але в принципі таким же, як і в інших регіонах. Але в рамках загальносоюзного голоду та під його прикриттям Сталін скоїв зовсім інший злочин, який призвів до десятикратного збільшення кількості жертв.

Запропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» стаття базується на ще неопублікованій книзі (як і згадана вище стаття в останньому числі журналу за минулий рік). У книзі, як і в цій статті, яку слід вважати першодруком, уперше з'єднані воедино розрізнені документи, які дають уявлення про механізми застосованого проти громадян України терору голодом у листопаді–грудні 1932 р. і в січні 1933 р. Але ця стаття спочатку призначалася для іншого видання...

У роки горбачовської «перебудови» в Москві після тривалої перерви почав виходити науково-популярний ілюстрований журнал «Родина», який спеціалізується на історичній проблематиці. Тепер це орган Адміністрації Президента РФ і уряду Російської Федерації. У 2007 р. журнал надрукував статтю А.Марчукова «Голод 1932–1933 гг. или «геноцид украинцев»?», яку важко читати і неможливо коментувати. Відчуваючи, мабуть, незручність, редколегія «Родины» звернулася до українських фахівців із пропозицією влаштувати в журналі «круглий стіл» для розгляду дискусійної проблеми. Ось ця стаття й була завчасно підготовлена для обговорення. Існувала надія, що вона так само завчасно опиниться в руках наших опонентів. Це дало б їм можливість із невідомими нам фактами в руках переконати нас (Ю.Шаповала і мене) у помилковості позиції тих, хто називає голодомор геноцидом. У крайньому разі можна було б спробувати по-іншому пояснити сукупність фактів, наведених українською стороною. Тим більше, що ці факти є у науковому обігу (не випадково посилань на архіви у статті майже немає). Проте статтю дали на попереднє ознайомлення тільки Марчукову. Інші учасники могли переглянути текст лише перед дискусією, та більшість не скористалася такою можливістю. Отже, діалогу не вийшло. Залишається віддати питання про оцінку голодомору на суд читачів «УІЖ» (у тому числі іноземних).

***

На «круглому столі» в журналі «Родина» нам співчували: ви не вільні у своїх наукових висновках, Верховна Рада зобов'язала законом усіх учених мати одну думку: голодомор – це геноцид.

Здається, однак, що залежність між ученими і політиками є зворотною. Зокрема, вчені Інституту історії України немало попрацювали, щоб правда про голодомор стала відомою суспільству. Ідеться не тільки про монографії та інші праці (починаючи з найпершої наукової статті, що з'явилася саме в «УІЖ» у березні 1988 р.). Кожен депутат Верховної Ради під час розгляду президентського законопроекту одержав теку з документами про голод 1932–1933 рр. в Україні. Роль науковців НАН України в опрацюванні цієї доказової бази була вагомим.

Напередодні 75-ї річниці голодомору наша країна звернеться до ООН із проханням підтвердити вердикт Верховної Ради. Науковці і дипломати повинні переконати міжнародну громадськість у тому, що голодомор був геноцидом. Голодомор, як і голокост, потребує чітких правових висновків, хоч Україна нікому не збирається пред'являти рахунок за цю трагедію. Для цього слід знайти потрібні аргументи, не переводячи розмову в суто етнічну площину: мовляв, радянська влада знищувала українців. Зрозуміло, що влада нищила українців, але не завжди і не всюди. Нищилися громадяни України, по яких Сталін завдав, висловлюючись його ж термінологією, випереджуючого «нищівного удару».

Як відомо, представники української діаспори завжди розглядали голод 1932–1933 рр. як геноцид. У квітні 1988 р. із такою оцінкою солідаризувалася комісія Конгресу США, яка вивчала трагічні події в Україні на підставі свідчень очевидців. У листопаді 1989 р. міжнародна комісія юристів теж підтвердила більшістю голосів цей висновок. Завдяки книзі Р.Конквеста «Жнива скорботи» (1986) і звіту комісії з українського голоду Конгресу США, який підготував і опублікував її виконавчий директор Дж.Мейс, погляд на голодомор як геноцид утвердився у світовій історіографії, хоч і не став пануючим.

Після 1991 р. немало західних істориків перетворилися на «ревізіоністів», які бажали очистити науку від антикомуністичних нашарувань, сформованих обставинами «холодної війни». Це зрозуміла позиція, але до таких нашарувань була віднесена й оцінка українського голоду як геноциду. У фундаментальній монографії глави бірмінгемської школи дослідників історії СРСР Р.Девіса і його учня, австралійського демографа С.Віткрофта «Роки голоду: радянське сільське господарство, 1931–1933», яка увійшла в науковий обіг через 18 років після книги Р.Конквеста, твердження про геноцид заперечується на підставі матеріалів, запозичених із радянських архівів. Зокрема, автори перелічили 35 партійно-урядових постанов, за якими надавалася продовольча допомога голодуючим регіонам Радянського Союзу. Виявилось, що між 7 лютого і 20 липня 1933 р. УСРР одержала 176,2 тис. тонн хліба, Північний Кавказ – 88,5 тис., Нижня Волга – 15,5 тис., а всі інші регіони, разом узяті – тільки 39,8 тис. тонн¹. Хіба можна звинувачувати, на думку цих авторів, радянський уряд у геноциді, коли він переважну більшість продовольчої допомоги адресував селянам УСРР і Кубані?!

«Наше дослідження голоду привело нас до зовсім інших, ніж у доктора Конквеста, висновків», – зазначали Р.Девіс і С.Віткрофт, посилаючись на книгу «Жнива скорботи»². Не обмежившись цим твердженням, вони дали на перегляд Р.Конквесту свою книгу ще в рукопису і добилися від нього листа, який тут же процитували. У листі Р.Конквест вказав, що Сталін у 1933 р. спеціально не організував голод, а вина його полягала у небажанні рятувати усіх, хто голодував³.

У квітні 2006 р. група українських учених відвідала деякі американські наукові центри дослідження голокосту і голодомору. Делегація побувала й у Стенфордському університеті, де працює Р.Конквест. На пряме запитання проф. В.Марочка стосовно політико-правової оцінки голодомору Конквест дав ухильну відповідь, з якої випливало, що термін «геноцид» став для нього неприйнятним: «Краще використовувати термін «голодомор», тобто конкретну історичну форму масової смертності населення»⁴.

Р.Девіс, С.Віткрофт і Р.Конквест не зрозуміли, що конфіскація продовольства і надання продовольчої допомоги пограбованим селянам – це елементи однієї терористичної комбінації. Терор голодом ставав осмисленою дією тільки в разі доповнення його добре розрекламованою кампанією допомоги голодуючим.

Причини нерозуміння цими вченими конкретної ситуації в СРСР на початку 1930-х рр. полягали, мабуть, у тому, що після відкриття доступу до архівів Кремля дослідники змогли відшукати наслідки сталінських злочинів, але не виявили причин. Основний упорядник унікальної за своїм науковим значенням книги «Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг.» О.Хлевнюк помітив у генсека таку особливість: навіть у секретному листуванні він конструював для себе і свого оточення картину подій, яка була далекою від реальності, але дозволяла зберігати «політичне обличчя» вищої влади⁵.

Кремлівські архіви не дали однозначної відповіді і на питання, кого винищував Сталін в Україні у 1933 р. – українців чи селян? У тих, хто вижив під час голодомору, так поставлене запитання може викликати обурення. Українських селян, які тоді гинули, ніхто не питав, чи вони українці, чи селяни. Але під кутом зору Конвенції ООН про геноцид таке розрізнення має сенс. Конвен-

ція приймалася з участю радянських юристів, і тому соціоцид як наслідок «соціалістичних перетворень» у ній відсутній.

Уперше питання про соціальну чи національну спрямованість сталінського терору голодом в афористичній формі поставив англійський фахівець з економічної історії СРСР А.Ноув. Згадавши про заклик Сталіна на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. «відповісти нищівним ударом» на саботаж українських колгоспників, він висловив незгоду з Конквестом у четвертому виданні своєї класичної праці з економічної історії СРСР (1989 р.) у такій формі: «Це швидше «нищівний удар» по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян»⁶. Ноув розумів причини нищення селян, які чинили опір колективізації (кампанія розкуркулення теж була винищувальною), але не міг повірити зібраним у книзі Р.Конквеста розповідям свідків голоду, які стверджували, що нищили українців.

Голод 1932–1933 рр. мав свої епіцентри в УСРР, на Кубані і в Казахстані, де кількість жертв на порядок перевищувала показники інших голодуючих регіонів. Казахстанський голод відрізнявся від голоду в УСРР і на Кубані своїми механізмами. Навпаки, в УСРР і на Кубані механізми голоду виявилися тотожними. Це були українські за складом населення регіони (понад дві третини українців – в УСРР, майже дві третини – на Кубані). Слід вказати й на те, що питання про їх воз'єднання в одній радянській державі в 1920-х рр. ставилося перед Кремлем властями УСРР. Об'єднують ці регіони й репресії, спрямовані в ситуації голодомору проти інтелігенції. Одночасно з репресіями Кремль раз і назавжди розв'язав проблему «другої України» на Північному Кавказі: українізація районів із більшістю українського населення була припинена, а корінним жителям наказувалося вважати себе росіянами.

Факти свідчать, що терор голодом спрямовувався проти українських селян, а не селян взагалі. Зрозуміло, однак, що від організованого Кремлем на території України голоду так само страждали польські, німецькі та інші села.

Багатонаціональний Радянський Союз будувався на засадах конституційного етнократизму з ієрархічною градацією націй. Нації, які давали ім'я політико-адміністративним регіонам, були названі титульними. Права націй залежали від місця в національній ієрархії. Зокрема, росіяни займали неофіційне становище титульної нації в межах усього СРСР. Вони були найбільш привілейованими під кутом зору національних прав, хоч у тоталітарній імперії залишалися безправними. Українці були титульною нацією в межах власної республіки й етнографічною масою з тенденцією до асиміляції з росіянами – в інших регіонах. Становище українців суміжного з УСРР Північно-Кавказького краю було специфічним. Вони бажали перетворитися з етнографічної маси на титульну націю шляхом воз'єднання територій.

Підхід до проблеми голодомору повинен враховувати специфіку етнократичної побудови СРСР. На жаль, часто до цієї проблеми підходять з емоційних позицій. Не менш часто оцінку голодомору підверстують під інший різновид геноциду – голокост.

Називати голодомор українським голокостом не випадає одразу з двох причин, важливість яких рівноцінна. По-перше, український голокост – це знищення на території України 1,6 млн. євреїв під час окупації республіки в 1941–1944 рр. німецькими, румунськими й угорськими військами. По-друге, між обома формами геноциду нема прямої аналогії. Нацисти винищували євреїв там і тоді, де їх знаходили. Сталінський режим, однак, не мав претензій до українців як етнографічної маси. Після голодомору і збіжних із ним у часі кампаній боротьби з «петлюрівщиною» і «скрипниківщиною» (в ході яких були знищені або ізольовані десятки тисяч представників української інтелігенції) протестний потенціал українського народу був настільки підірваний, що Сталін

наважився зробити крок, який у цій ситуації втратив політичне значення: він переніс столицю УСРР із Харкова у Київ. Отже, українці в СРСР не винищувалися тільки через те, що були українцями. Якраз захист цієї «лобової» тези слід вважати відходом від наукових критеріїв в оцінці голодомору як геноциду. Суть сталінських репресій полягала в тому, що цілковитий контроль над партією, державою і суспільством генсек використовував для нищення тих, хто являв собою загрозу для нього особисто. Жертвами сталінської команди стали і півмільйонна Компартія України, і українські селяни разом із селянами інших національностей, які мали нещастя проживати на території республіки, і безпартійна українська інтелігенція, і, якщо треба було відвернути гнів репресованих від генсека, – ті, хто безпосередньо здійснював репресії.

Українці на чверть століття опинилися на вістрі сталінських репресій. Однак розгляд проблеми голодомору і всієї сукупності сталінських репресій в етнічній площині не наближає нас до формулювань Конвенції ООН про геноцид. У Конвенції не випадково використані два споріднених, але різних визначення – етнічні і національні групи. Дж.Мейс першим із вчених заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти осіб певної національності, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила власну загибель, відродившись у формі радянської республіки. Формула про нищення голодом українців як національної, а не етнічної групи (to destroy them as political factor and as a social organism) міститься у доповіді Мейса на першій науковій конференції по голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка відбулася в Монреалі у 1983 р.⁷

Треба з розумінням поставитися до почуттів громадян України, які десятками років існували в умовах сталінської терористичної диктатури, а після війни опинилися на Заході. Вони були переконані в тому, що їх переслідували за ознакою етнічного походження. Не підлягає сумніву, однак, що голодомор не може бути доведений як геноцид у рамках Конвенції ООН, якщо ми поставимося до українців як до етнічної спільноти. Із такого підходу логічно випливає неперервність геноциду, але вона не підтверджується фактами. У Радянському Союзі, як це кожному зрозуміло, українців не розглядали як представників етнічної спільноти, яких треба було винищувати там і тоді, де й коли їх знаходили.

Масові репресії сталінської доби чітко розрізняються за соціальною, національною, етнічною і територіальною спрямованістю. Хоч Україна перебувала в епіцентрі репресій, ми в них не знайдемо суто етнічної, тобто, позбавленої національних ознак складової. Навпаки, ситуація голодомору виглядатиме по-іншому, якщо ми поставимося до українців як до представників титульної нації або як до етнічної більшості у прилеглому до УСРР адміністративно-територіальному регіоні, яка прагнула воз'єднатися з власною країною. Сталін міг розглядати Україну тільки як найбільшу національну республіку в СРСР, а українців – як національну спільноту, тобто як сукупність громадян держави з великими, хоч і декларативними (до кризи в імперській столиці) конституційними правами. У такому випадку акцію геноциду можна зрозуміти як реакцію Кремля на конкретну ситуацію. Існують документальні докази того, що Сталін усвідомлював небезпеку суверенізації УСРР у разі глибокої кризи в центрі. Об'єктивні підстави для суверенізації союзної республіки завжди існували. Більше того, вони були використані в 1989–1991 рр.

Історичний процес у дослідженнях учених часто деформується залежно від потреб поточної політики. Бажаний напрям деформації досить просто досягається спотворенням розмірності подій, перестановкою причин і наслідків, нарешті, штучною підборкою фактів згідно з наперед визначеною концепцією. Тому не можна сподіватися на те, що ми доб'ємося міжнародного визнання геноциду в Україні тільки простим повторюванням фактів про масову загибель українських

селян. Такі факти стають ірраціональними, тобто втрачають свою переконливість, якщо їх поставити в один ряд з іншими, не менш переконливими фактами протилежного змісту. Ми вже переконалися в капітуляції Р.Конквеста під тиском фактів про державну допомогу голодуючим селянам УСРР і Кубані в першій половині 1933 р. Так само небезпечні спроби переконати міжнародну громадськість у тому, що Москва (а не Кремль!) нищила українців (а не громадян України!) через те, що вони були українцями.

Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не вимагає виявлення причин злочину. Треба довести лише те, що у Сталіна був намір здійснити злочин, і він цей намір реалізував. У цій статті мають бути розглянуті документи, які у своїй сукупності визначають механізми терору голодом. Застосування їх означало, використовуючи формулу Конвенції ООН, «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на її цілковите або часткове фізичне знищення» (стаття II, пункт «в»).

***

Голод 1932–1933 рр. у СРСР був викликаний хлібозаготівлями. Тому питання про відмінність українського голодомору від загальносоюзного голоду треба починати з аналізу заготівель.

Дискусії щодо заготівельного плану з урожаєм 1932 р. почалися ще із січня. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці, адресованій політбюро ЦК ВКП(б), голова ЦКК і нарком РСІ СРСР Я.Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали свій план на початку року. Вони мали б підстави боротися за добрий урожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були упевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них⁸. Отже, Рудзутак пропонував перейти у відносинах із колгоспами на засади продовольчого податку. Ця ідея в іншій формі висувалася й Косіором у записці Сталіну 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»⁹.

Пропозиції Я.Рудзутака і С.Косіора мали одну спільну рису: обидва вважали, що об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою фіксованою частиною продукції. Навпаки, Сталін, незважаючи на заяви про окремішність «колгоспно-кооперативної форми власності», вважав недержавні сільськогосподарські підприємства такими, в яких держава може вилучати довіільну частку виробленої продукції.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробила проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. Сталін 1 липня вказав, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований із Кремля хлібозаготівельний план. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», – заявив їм Сталін¹⁰.

Дві третини делегатів конференції з вирішальним голосом становили секретарі сільських і районних парткомів. Звертаючись передусім до них, С.Косіор у своїй доповіді зазначав: «Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати нищівну відсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат»¹¹. Отже, низові компартійні керівники почули від

генерального секретаря ЦК КП(б)У тільки звичну антикуркульську риторичку. Вони повинні були у третій раз, після заготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то втрати продукції будуть величезними.

Приймальня голови ВУЦВК Г.Петровського у той час одержувала відчайдушні листи із сільської «глибинки». Типовим був анонімний лист від голови колгоспу в Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р.: «Треба вивчити стан, Григорій Іванович! Інакше наша справа з колгоспами проіграна. Візьміть, убедіться, проїдьте самі, або пошліть серйозну особу в такі села на Лебединщину й Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, котрому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села, як Бишкінь, Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріччя, Нижня Сироватка – тут життя вмирає на селі. Крім комуніста, а тепер і комуністи кажуть, що десь є шкідництво, Ви не знайдете людину, котра б підтримувала радвладу, всі закликають, люди готовляться до голодної смерті»¹².

Цей лист дуже показовий. По-перше, його писав колишній незаможник-активіст, який став головою колгоспу. Він не мислив собі життя поза колгоспом, але виявилось за три роки, що нема життя якраз у колгоспі. По-друге, голова колгоспу не насмілювався підписати листа, оскільки прагнув розповісти голові ВУЦВК правду про поширені на селі антирадянські настрої. По-третє, він сподівався, що Петровський скаже своє вагоме слово, якщо звертався до нього з листом. По-четверте, як видно з листа, колгоспники вже почали переконуватися у тому, що зима 1932–1933 рр. буде не кращою, ніж зима 1931–1932 рр., тому що вони нічого не отримують на свої трудовні. Навіщо ж працювати на збиранні врожаю? Кожний розумів, що не втече від голодної смерті, якщо не забезпечить себе хоч чимось перед тим, як весь урожай забере держава.

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В.Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини»¹³. Йому вторив Петровський: «Від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»¹⁴.

Керівники партії теж бачили таку небезпеку для врожаю у голодуючій Україні. Відпрацьовуючи зі Сталіним, який перебував на курорті, постанову ЦК ВКП(б) про жнива у 1932 р., Каганович побіжно зауважив, що у цій республіці «є небезпека розкрадання хліба»¹⁵. Секретно-політичний відділ ОДПУ відстежив ситуацію в Молдавській АСРР і 29 червня 1932 р. підготував для керівників СРСР довідку, в якій аналізувалися настрої селян. У довідці наводився перелік перехоплених у селянському середовищі розмов:

– нам треба тільки протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати, поки нам дадуть. Ми вийдемо в поле і самі зберемо хліб, треба всім так робити (с.Французьке);

– ми вірити нікому більше не повинні. Це не минулий рік, коли віддали весь хліб; як тільки визріє хліб, всі колгоспники повинні вийти в поле і розібрати врожай по домівках (с.Федорівка);

– нам би тільки дочекатися нового врожаю, а там подивимось, хто буде господарем хліба. Ми не будемо більше дурнями, якими були у минулому році (с.Коритне)¹⁶.

Такі висловлювання засвідчують всю відносність терміна «розкрадання», яким влада почала позначати у 1932 р. явище, що поширювалося зі швидкістю лісової пожежі. Селяни жалкували, що «пошилися в дурні», налаштувалися відстояти те, що по праву вважали своєю, а не державною власністю.

Так народжувався лиховісний «закон про п'ять колосків», який відіграв істотну роль в організованому владою терорі голодом. Завдяки тому, що Сталін залишався на відстані від своєї команди, ми маємо змогу простежити за всіма нюансами опрацювання цього документа. 20 липня 1932 р. він написав Кагановичу і Молотову, що існуюче законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Генсек підкреслював, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо. Підкреслював він і те, що з виданням закону не можна зволікати¹⁷. В іншому листі ми знаходимо теоретичну інтерпретацію закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в командну економіку, що існував у Кремлі від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала «священною і недоторканною» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, але й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»¹⁸.

Уся радянська та й пострадянська історіографія проходила повз ці зовні непомітні нюанси історії колективізації. Між тим, якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами (цей намір був майже здійснений В.Леніним у 1920 р.), то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Обов'язок колгоспів платити податки означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна заінтересованість, яка сприяла більш ефективній праці селян у колгоспі, прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок, навичок і традицій.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна був розстріл із конфіскацією всього майна. «За пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не менше 10 років¹⁹.

Селяни відстоювали свої права, а держава захищала присвоєне собі право на їхню власність за допомогою драконівського закону. Позиція держави була наперед програшною, тому що виробниками були селяни. У процесі виробництва вони знаходили способи взяти хоч що-небудь із колгоспного поля. Секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич у виступі на партактиві в Запоріжжі у січні 1933 р. заявив, підбиваючи підсумки торішньої збиральної кампанії: «Чи усі колгоспники крали? Мало хто не крав – 10–15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудоднів, теж тягли колгоспний хліб»²⁰.

Суть справи полягала, однак, не в тому, що селяни «тягли колгоспний хліб». Такі «крадіжки» частіше за все вимірювалися лише певною кількістю колосків. Законодавці не розуміли, здається, тієї простої істини, що колгоспника не можна змусити працювати безплатно, він мав їсти і годувати сім'ю. Значно більших, ніж від «крадіжок», втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники старалися уникнути праці в полі, яка ніким не оплачувалася. Тоді врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

Постанова ЦВК і РНК СРСР публікувалася в газеті «Правда» двічі – 8 і 9 серпня. Під цю публікацію редакція «Правди» разом із місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є «підземне пшеничне місто»²¹. Рейд не дав жодних результатів.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. – на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Слід визнати, що це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. Наступ на артіль відбувався у своєрідній формі: держава викачувала із села хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогують з присадибної ділянки (та й то була зроблена невдала спроба усупільнення селянських корів).

Поряд із постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. сталінський лист Л.Кагановичу від 11 серпня 1932 р. є одним із тих документів Кремля, які дають уявлення про те, чому був розв'язаний в Україні терор голодом. Суть листа – у двох абзацах, які тут наводяться повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів – у сталінському тексті):

«Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались **против** плана хлебозаготовок, признав его **нереальным**. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы **руководит** районами, Косиор все время **лавировал** между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, – не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. – голова ДПУ УСРР – *Авт.*) не по плечу руководит борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, **против** партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»²².

У зв'язку з цим Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав вдруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно зі зміцненням компартійної ланки зміцнювалася ланка державної безпеки: в Україну відряджався заступник голови ОДПУ В.Балицький. Працюючи в Україні, Балицький мав залишатися на посаді заступника голови ОДПУ. Отже, Сталін залишав людей, яких збирався направити в Харків, на їхніх посадах у ЦК ВКП(б) і ОДПУ. Таким унікальним способом управлінський апарат в Україні наближався до Кремля.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу – її **прикордонних** районів і т.п.), повторюю, – ми можемо втратити Україну»²³.

У березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські повстання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову хвилювало становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи із сочинського курорту до Кагановича звичайно призначалися для всіх членів політбюро ЦК, із думкою яких Сталін на початку 1930-х рр. ще рахувався. Лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його²⁴. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснювалася незвична відвертість сталінського листа.

Їхати в Харків Каганович не бажав. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії, і вважав, що так має бути і надалі. Тому поскаржився на здоров'я, висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», проте все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку і людей»²⁵.

Становище голодуючої України було жахливим. Спостерігачі в один голос твердили про можливість нового спалаху повстанської боротьби. Республіка, яку Каганович машинально назвав країною (й тоді це відповідало дійсності – до голодомору і великого терору), могла кинути виклик Кремлю. У ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру охарактеризований у листі до Кагановича. У випадку, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, комуністичний Харків міг би згадати права, утверджені за ним у конституціях і перетворитися з червоного на жовто-синій. І.Лісяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю, в якій містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії у 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських «союзних республіках», як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»²⁶.

На селі здійснювалася політика, подібна ленінській у 1918–1920 рр. Ситуація в 1931–1932 рр. була радикально іншою: радянська влада мала справу не з селянами-власниками, а з колгоспниками. Здавалося, що завдяки гамівній сорочці колгоспів держава гарантовано одержуватиме від селянського сектору кошти, необхідні для індустріалізації народного господарства. Сталін вважав, що за допомогою насилля можна не тільки загнати селян у колгоспи, але й змусити їх працювати в громадському господарстві практично безплатно. Небажання працювати розцінювалося як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма наслідками, що випливали з цього. Та змусити неорганізованих і тероризованих колгоспників працювати без оплати держава все-таки не змогла.

На зборах у кубанській станиці Ново-Титарівська (4 листопада 1932 р.) Л.Каганович спробував охарактеризувати поточну ситуацію загальнодоступною мовою, але з претензією на теоретичні узагальнення. Класова боротьба продовжується у нових формах, сказав він, і куркуль тепер добивається зменшення врожайності та розкрадання хліба. Справа йде не тільки про заготівлі, але й про долю колгоспного руху²⁷. Такий відвертий висновок про долю колгоспів не може викликати заперечень. Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство перед колективізацією. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях із села, почала зависати у повітрі.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі скоротився на 22%, а чисельність робітників у вугільній промисловості – на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г.Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну у пошуках їжі і праці²⁸.

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У липні 1932 р. Сталін дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн руб.²⁹ У липні довелося скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік. Коли К.Ворошилов нагадав попередні обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація³⁰.

У 1929 р. Радянський Союз вивіз за кордон тільки 11 млн пудів хліба проти 131 млн пудів у 1926/27 р. Два роки хлібозаготівельної кризи (1927/28 і 1928/29) вичерпали експортні ресурси. У 1930 р. експорт зернових зріс до 298 млн пудів, а в 1931 р. досяг максимальної величини за весь пореволюційний період – 316 млн пудів³¹. Сталін справився з хлібозаготівельною кризою шляхом примусової колективізації села і почав викачувати хліб із колгоспів, після чого негайно відправляв зерно за кордон.

Та зрозуміти специфіку радянських зовнішньоторговельних операцій можна лише з урахуванням міжнародної ситуації. Якраз у 1929 р. почалася світова економічна криза. Радянські організації скористалися падінням цін на устаткування і різко збільшили його закупки. Але ціни на сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, доводилося продавати в 2–3 рази більше сировини. 14 вересня 1931 р. Сталін писав Кагановичу: «На хліб більше натискувати не можна, тому що доводиться продавати його «задурно»³²». Проте у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло 107,9 млн пудів хліба. У хлібофуражних балансах, які склалися Укрзерноцентром, на прогонування однієї людини в сільській місцевості клали 16 пудів на рік³³. Це означає, що хлібом, вивезеним у 1932 р., можна було врятувати всіх тих, хто загинув у СРСР від голоду 1933 р. – 7 млн осіб.

Американський дослідник М.Таугер зазначав, що вивчені ним джерела вказували на серйозні наслідки, які могло б потягнути за собою скорочення або припинення експорту зерна в 1932 р. Мова йшла про відмову іноземних банків кредитувати радянський імпорт, про конфіскацію на основі судових рішень як суден і експортного вантажу в портах, так і взагалі всієї власності СРСР за кордоном³⁴. Розпачливий стан платіжного балансу став одним із проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету – промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»³⁵. Ішлося, між іншим, про виставлення на аукціон безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих обсягах.

Радянський уряд був здатний витрясти з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю здатність упродовж трьох років. Різке зменшення хлібного експорту пояснювалося не бажанням залишити хліб у країні, а його відсутністю. У 1932 р. повторилася ситуація 1929 р., коли у держави вичерпалися запаси зерна під час двох підряд хлібозаготівельних криз.

Дефіцит хліба призвів до різкого зростання антирадянських настроїв серед міського населення, у тому числі у середовищі робітничого класу. В останньому кварталі 1932 р. на централізованому постачанні в Україні перебувало 7 159 500 осіб. Щоб привести витрати хліба у відповідність із його резервами, політбюро ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалило зменшити норму для службовців та утриманців робітників і службовців за особливим і першим списками з 400 г на день до 300 г; зняти з постачання кустарів; зменшити фонд громадського харчування на 15%; додати до муки ячмінь і кукурудзу³⁶.

Непопулярні заходи підірвали вплив партії серед населення й авторитет вождів серед тих партійців, які пов'язували свій добробут із партійним квит-

ком. Навіть кваліфіковані робітники засуджували економічну політику уряду. На партзборах залізничної станції Мелітополь член партії Щедрин заявив, що робітників виморюють голодом. Його підтримали машиніст депо Кузнецов і машиніст Ніколаєнко (обидва партійці), які сказали: «Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нема чим нас годувати»³⁷. У посланні 20-річного комсомольця Г.Ткаченка С.Косіору є одна коротка фраза, яку автор листа не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»³⁸. Боротьбі з «правим ухилом» сталінська команда приділяла особливу увагу як по партійній лінії (чистка ВКП(б) після поразки М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського), так і по чекістській. Слід визнати, однак, якнайширшу популярність бухарінців, які відстоювали неп і пропагували в сільському господарстві кооперативи, а не колгоспи. Провал економічної політики Сталіна ставив на порядок денний питання про повернення до непу і кооперативного будівництва. Партія, за винятком її номенклатурної частини, могла об'єднатися навколо цих гасел. Для Сталіна це означало політичну смерть.

Наскільки гострими були настрої у самій партії, свідчить інформація чекістів із 4-ї взуттєвої фабрики у Києві. Помічник редактора фабричної багатотиражки Йосип Гутник заявив колишньому троцькісту (не підозрюючи того, що чекісти старалися перетворювати усіх «колишніх» на своїх агентів): «Ми повинні вимагати: 1) припинити вивіз хліба за кордон; 2) припинити хлібозаготівлю; 3) призупинити колективізацію і розпустити ті колгоспи, які себе не виправдали». Далі він заявив агенту ДПУ: «якби ми висунули гасло «Геть уряд голоду!», то за нами пішла б переважна більшість»³⁹.

Антисталінські настрої серед робітничого класу та інтелігенції ставали особливо небезпечними для Кремля через те, що змикалися з антиколгоспними селянськими виступами. У довідці секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі і діяльність антирадянського елементу» (від 5 серпня 1932 р.) зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці – червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попереднім роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР – 923 з 1630 по всій країні. На другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи)⁴⁰.

Низка діячів уряду Російської Федерації (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії. 27 листопада 1932 р. генсек скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О.Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів із метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслив генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁴¹.

Сталін оприлюднив заяву про «нищівний удар» 27 листопада, але фактично почав репресії місяцем раніше – 22 жовтня 1932 р. Цього дня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити на дві декади комісію Молотова в УСРР (у складі голови правління Держбанку СРСР М.Калмановича, начальника об'єднання «Заготзерно» С.Саркісова та ін.) і комісію Кагановича в Північно-Кавказький край. Обидві комісії мали надзвичайні повноваження.

В.Молотов перебував в Україні до 6 листопада, після чого поїхав у Москву на свята. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні Молотов просидів у столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль⁴². Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Артїлі-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення⁴³. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує проведення масових обшуків із негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових, бо відрізати «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Прийнята під диктовку Молотова й узгоджена зі Сталіним постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який мав безпосереднє відношення до організації терору голодом і голодомору: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів райвиконком встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу»⁴⁴.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників. У постанові містився ще один важливий пункт, якого не було в урядовій: одноосібників, які не виконували хлібоздачу, дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (у розмірі 15-місячної норми), але й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)⁴⁵.

Таким чином, запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно – худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею. Виявлення наявності вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника продовольчих запасів могло бути здійснене різними шляхами, але за логікою головним ставав обшук.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників⁴⁶. Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Нарком'юста УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Нарком'юст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба – пояснюється: а) у цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й повернутого хліба, так і у

виявленні фактичних зривачів із керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудоднів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»⁴⁷.

Отже, у продиктованих Сталіним і Молотовим постановах харківського компартійно-радянського субцентру влади містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі і насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий голодомор. Мова йде про натуральне штрафування тих господарств колгоспників та односібників, які держава вважала боржниками із хлібозаготівель.

Названі постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Процес переростання має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом, тобто для геноциду.

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С.Косіор 8 грудня 1932 р. підготував звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна зосередити роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба»⁴⁸. На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином – продовольчого і фуражного) Косіор не покладав надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Хліб у колгоспників і односібників можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли і не знайти⁴⁹. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи впливу: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Вираз «чорна дошка» уперше ми зустрічаємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів⁵⁰. Ідея була підхоплена і в Україні. Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні з'явився тритомник спогадів громадян США і Канади, які проживали до Другої світової війни в УСРР. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав: «Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис «Бойкот...». Приїхав секретар Дніпропетровської області – Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому у вас тут трупи? Беріть усі! То якже? – йому кажуть. – Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися, – закиньте їх і загорнути їх»⁵¹.

У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на «чорну дошку» близько 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність такої репресії: блокада сіл мало впливала на хід заготівель⁵². Навпаки, натуральні штрафи він вважав ефективним засобом «стимулювання» заготівель. У листі це підкреслювалося кілька разів: «найбільший результат дає

застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»; «найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»⁵³.

На початку грудня у Харків був відряджений із групою чекістів В.Балицький. Сталін призначив його особливоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С.Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня з участю Л.Кагановича Балицький вказав, що обшуками виявлено в усій республіці за дві декади 7 тис. ям і 100 «чорних амбарів», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба⁵⁴. Із цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних комор» було неможливо. Косіор підтвердив цей другий висновок, але Хатаєвич вважав, що чекістам вдалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією, яку обрав посланець Сталіна – Каганович: обов'язково виявити в Україні «підземне пшеничне місто». Радянські газети вже давно експлуатували тему «підземного міста», пояснюючи скорочення хлібного пайка в державній системі карткового постачання саботажем українських куркулів. Ця тема повинна була замаскувати або виправдати запланований «нищівний удар».

Заслугує на увагу у світлі дальших подій зіставлення свідчень В.Чубаря і С.Косіора на засіданні 20 грудня. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель⁵⁵. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо твердити, що на час наради натуральні штрафи й обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію. Це дуже важливо.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну особливоуповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які незабаром В.Балицький озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перераховуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»⁵⁶.

Наказ був тільки на перший погляд дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, але й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів сталінської доби.

В оперативному наказі В.Балицького по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як вказувалося у преамбулі до наказу №2, виконала те, чого від неї чекали: «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. У процесі ліквідації встановлений зв'язок із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським

Головштабом»⁵⁷. Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої «Української незалежної республіки»⁵⁸.

Аналізуючи обидва накази Балицького як певну сукупність, ми бачимо в них зображення, дзеркально протилежне реальному. Це не означає, що чекісти будували відірвані від реальності повітряні замки. Накази Балицького треба читати, так би мовити, із дзеркалом у руках. Тоді ми побачимо, як причини ставали наслідками, а наслідки – причинами. Сталін справді боявся втратити Україну, як він признавався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Але між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав попереджувальний удар жакливі сили, який цілком виключив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки». Це був той самий «нищівний удар», про який він попереджав своє оточення на скликаному 27 листопада 1932 р. об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)⁵⁹.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням центрів організованого спротиву радянській владі, але й над результатами діяльності цих центрів. У першу чергу мова йшла про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії й уряду відводили удар від себе.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких людей завжди вистачало, ями і «чорні комори», з яких склалися підземні «пшеничні міста», мали бути реальними. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених із хлібозаготівель, членів КНС і вагому частку власної агентури на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній наприкінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений у так званих «озадках», а також у перекупників⁶⁰. Та все одно підземних «пшеничних міст» чекісти не знайшли.

Тепер перейдемо до головного. 1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна телеграму такого змісту: «Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)⁶¹.

Якщо розглядати цей документ поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники збірника його не проігнорували, бо не так багато документів ішло в столицю радянської України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, відчували унікальність телеграми, яка адресувалася безпосередньо селянам. Вони навіть спробували пояснити причини звернення до українського селянства з погрозами про розстріл і зробили під зірочкою таку

примітку до документа: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М.М.Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників».

У телеграми один сюжет – про розкрадання урожаю. Примітка, в якій міститься цілком правильна інформація, доповнює сталінську телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933 роком, стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Ми можемо оцінити і майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби вкраденого й обтяжувала виною за голод у Радянському Союзі саме українських селян. Адже громадяни СРСР, яких держава годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що селяни крали хліб кілограмами й колосками.

Хто у кого крав? Сама держава в опублікованих нею законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма становила від чверті до третини збору⁶². Однак у 1930–1932 рр. держава забирала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Постанова обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком. Цим держава визнала, нарешті, власність колгоспів та одноосібників на вирощену ними продукцію, що нормалізувало економічні відносини між містом і селом.

Повертаючись до телеграми, слід зазначити, що чекісти вже повідомили Сталіна про відсутність хліба в українському селі. Отже, телеграма не мала відношення до «розкраденого» урожаю 1932 р. У той час готувалася й постанова про перехід у відносинах між містом і селом на податкову основу. У Кремлі вирішили, нарешті, реалізувати пропозиції Я.Рудзутака і С.Косіора, які повторювали здійснений В.Леніним у березні 1921 р. перехід від продрозкладки до продподатку. Отже, телеграма не мала відношення і до урожаю 1933 р. Навіщо було генсеку звертатися до українських селян?

Жахливий зміст сталінської телеграми розкривається лише за умови врахування всього контексту, в якому стала можливою її поява. Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, інакше буде вам недобре. Другий пункт стає зрозумілим тільки у зіставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого більш ефективного ніж обшук. Отже, сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків.

У ході обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав у другому випадку, у телеграмі не повідомлялося. Зате було відомо, що з листопада 1932 р., тобто вже два місяці, на тих боржників, у кого при обшуках хліб не знаходили, іноді накладалися натуральні штрафи. Звідси впливав зрозумілий для заготівельників висновок: тих, у кого не знайдуть хліба, треба штрафувати.

Натуральне штрафування вважалось ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? У листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не бу-

ло масовим, хоча теж стало звичним. Поєднання обшуків із натуральним штрафуванням в одне ціле за сигналом Сталіна якраз і було його «нищівним ударом».

Яке продовольство хлібозаготівельники забирали у селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановках ішлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» – картоплю. Але сталінська акція вже не була розрахована на вилучення прихованого хліба. Мова йшла про вилучення всього незернового продовольства, щоб у жахливий спосіб ускладнити ситуацію у вже голодуючому селі. Тому заготівельники не повинні були обмежуватися наявними інструкціями про натуральне штрафування.

Ми не маємо документа, в якому керівники держави давали б розпорядження конфіскувати все продовольство в селянських господарствах із метою створити їх власникам несумісні з життям умови. Такий документ із зрозумілих причин існувати не міг. Але наявність усних інструкцій подібного змісту підтверджується узгодженістю дій місцевої адміністрації в межах всієї України. Про такі дії розповідали свідки голодомору комісії Конгресу США на чолі з виконавчим директором Дж.Мейсом. Ось невеликий перелік свідчень.

Анонімний свідок, 1903 р. народження, с.Осича Балка, Звенигородський район: «Одна жінка в нашій селі, вона бідна, дуже бідна жінка, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектари городу, то вона там собі трошки щось посадила, того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так знайшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали на Колиму»⁶³.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір у Понорницькому районі на Чернігівщині: «Маму нашу засудили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Сестра моя 27-го року народження і ми осталися ще нібито в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було деє може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: – Ага, пшоно. – І питався до решти: – Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі»⁶⁴.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби на Полтавщині: «Були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребках – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм зоставалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були»⁶⁵.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині: «Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилілося і тоді:

- Ну чим ти живеш?
- Нема нічого.
- Ну чим ти живеш?
- Ну та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?»⁶⁶.

Теодора Сорока, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині: «...Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже починалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду – варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір»⁶⁷.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню: «...В 33-ім році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади на викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро – найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було»⁶⁸.

Тритомник переповнений такими свідченнями з усіх регіонів. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. – у багатьох книгах, опублікованих в Україні. Наведені свідчення відібрані так, щоб показати головне: під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширилася на всю Україну. Намір Кремля знищити певну частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень людей, яким вдалося вижити. Маємо ми й об'єктивні результати цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей.

Конфіскація продовольства з каральною метою здійснювалася в УСРР і під час зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр., а також у листопаді – грудні 1932 р. Але тоді ці випадки не мали характеру масової акції. Тоді вони являли собою «стимулюючий» захід для прискорення заготівель, тобто здійснювалися з метою тероризувати сусідів, які не бажали віддавати державі приховане зерно.

У кордонах УСРР «нищівний удар» Сталіна прийшовся по всьому сільському населенню. Організаторам цієї каральної акції було байдуже, чи є кожне окремо взяте село українським, чи воно болгарське, німецьке або грецьке. У Кремля була одна мета: «заспокоїти» жахливим голодом уже голодуючу, і тому здатну на стихійний бунт Україну. Авантюристична політика форсованої індустріалізації загрожувала колосальним соціальним катаклізмом. Проте вірогідність катаклізму в різних регіонах вважалася неоднаковою. Україні, як були переконані в Кремлі, найбільше загрожував стихійний вибух хоча б тому, що вона голодувала другий рік поспіль.

На початку 1933 р., так само як і в першій половині 1932 р., багато селян виїздили в Росію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. На відміну від 1932 р., влада не бажала допускати такі поїздки.

У прикордонних із Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згаданого Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появились на початку 33-го року. Зимом. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували»⁶⁹.

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, вони йшли в найближче місто, і там вмирали. Владу найбільше турбува-

ли не ті, хто помирав у містах, а ті, хто намагався покинути зону бідунства, на яку перетворювалася вся Україна. У документальному збірнику «Трагедія советської деревні» надруковані три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним із метою припинення втеч від влаштованого ним голоду. Основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з'явився підпис голови уряду В.Молотова⁷⁰.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства й усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір Кремля організувати в сільській місцевості України суцільний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих генсеком заходів: «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України проґавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки»⁷¹.

В.Балицький не випадково одержав ще в кінці 1932 р. завдання організувати низку контрреволюційних організацій. Це допомогло генсеку перекваліфікувати селянські втечі від голоду в очак компартійно-радянського апарату в антирадянську витівку. Директивний лист від 22 січня 1933 р. був логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України.

Цей лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян із Північного Кавказу в інші регіони і в'їзд у межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни (це слово в документі бралось в лапки), які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця їх проживання (після вилучення з їх середовища «контрреволюційного елементу»).

Керівники регіонів, до яких потрапив директивний лист, реагували оперативно. 23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М.Хатаєвича і В.Чубаря, а 25 січня – постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б.Шеболдаєва. Доцільно зупинитися на останньому, щоб дістати уявлення про характер блокади. Сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також у національні райони краю, де голоду не було. Заборонялася видача проїзних білетів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. Створювалися на залізничних виходах із краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. Чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень⁷². За даними ОДПУ, які наводить М.Івницький, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР – 38 тис., на Північному Кавказі – 47 тис., на залізницях – 65 тис. Із числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. – засуджені, інші перебували у фільтраційних таборах⁷³.

Не всі сталінські акції були спрямовані тільки проти українського селянства. Викачування зерна здійснювалося в усіх хлібовиробних регіонах, що вело до голоду, від якого селяни робили спроби рятуватися втечею в інші регіони. Так було в Поволжі у 1933 р., так було і в Україні за рік до голодомору. Проте масова акція з викачування незернового продовольства в січні 1933 р. була

обмежена рамками УСРР і Кубані (документи свідчать, що тільки в одиничних випадках це здійснювалося на інших територіях і в інший час). Відбуваючись у рамках хлібозаготівельної кампанії, така акція не мала нічого спільного із заготівлями. Позбавлення селян всього продовольства десятикратно збільшувало масштаби смертності від голоду.

Голодомор в УСРР і на Кубані входить окремим елементом у загальний ланцюг подій, що відбувалися в СРСР із 1929 р. У 1928–1929 рр. компартійно-радянський апарат мав можливість обирати між двома протилежними варіантами аграрно-селянської політики – бухарінським і сталінським. Апарат обрав сталінський варіант, який призвів не тільки до суцільної колективізації сільського господарства, але й до остаточного встановлення такої ж диктатури вождя над партією, яка була встановлена цією партією над суспільством. Після 1929 р. події в партії і в країні визначалися тільки Сталіним та кількома виконавцями його волі у складі політбюро ЦК ВКП(б) – Кагановичем, Молотовим, Постишевим. Не дивно, що ця трійця відіграла ключову роль в організації голодомору.

Причинно-наслідкові зв'язки пов'язують голодомор як зі сталінською політикою «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка почалася в 1929 р., так і з ленінською ідеєю «держави-комуни», яка містилася у «Квітневих тезах» 1917 р. Політика «підхльостування» призвела у 1930–1932 рр. до глибокої соціально-економічної кризи, яка загрожувала Сталіну і його безпосередньому оточенню втратою влади. У країні, побудованій на засадах етнократизму, регіональний рівень цієї загрози був різним. За оцінкою самого Сталіна, яка тепер стала відомою, найбільша загроза йшла від України. Саме цими обставинами пояснюється «нищівний удар» по Україні.

¹ Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004. – P.481–484.

² Ibid. – P.441.

³ Ibid.

⁴ Марочко В. Роберт Конквест про Голокост та Голодомор // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.15. – К., 2006. – С.369.

⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.18.

⁶ Nove A.I. An Economic History of the USSR. – Penguin Books, 1989. – P.170.

⁷ Mace J.E. The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine // Famine in Ukraine 1932–1933 / Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton, 1986. – P.12.

⁸ Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1996. – С.336.

⁹ Там же.

¹⁰ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.205.

¹¹ Третья конференция КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. – Х., 1932. – С.17.

¹² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С.502.

¹³ Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.209.

¹⁴ Там само. – С.214.

¹⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.188.

¹⁶ Трагедия советской деревни. – Москва, 2001. – Т.3. – С.403–404.

¹⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.235.

¹⁸ Там же. – С.240–241.

¹⁹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.453–454.

²⁰ Культчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.210.

²¹ Там само. – С.212.

²² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.273–274.

- ²³ Там же. – С.274.
- ²⁴ Там же. – С.276.
- ²⁵ Там же. – С.284.
- ²⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.321.
- ²⁷ Командири великого голоду. – С.264–265.
- ²⁸ Там само. – С.33.
- ²⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.341.
- ³⁰ Там же. – С.224.
- ³¹ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. – С.313.
- ³² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.104.
- ³³ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. – С.219, 313.
- ³⁴ *Таугер М.Б.* Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1996. – С.313, 331.
- ³⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.166–167.
- ³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.268. – Арк.116.
- ³⁷ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.16. – Оп.25. – Спр.2. – Арк.6.
- ³⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.185.
- ³⁹ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.25. – Спр.2. – Арк.315.
- ⁴⁰ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.440–441.
- ⁴¹ Там же. – С.559.
- ⁴² Командири великого голоду. – С.36, 239.
- ⁴³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С.548.
- ⁴⁴ Там само. – С.549.
- ⁴⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.257.
- ⁴⁶ Там само. – С.254.
- ⁴⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С.550.
- ⁴⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.282.
- ⁴⁹ Командири великого голоду. – С.315.
- ⁵⁰ Там само. – С.254.
- ⁵¹ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. – Vol.2. – Washington, 1990. – P.769.
- ⁵² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284.
- ⁵³ Там само. – С.284, 286.
- ⁵⁴ Командири великого голоду. – С.316.
- ⁵⁵ Там само. – С.317.
- ⁵⁶ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.
- ⁵⁷ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. – Канадське видання (без зазначення місця), 2005. – С.297.
- ⁵⁸ Там само. – С.297–298.
- ⁵⁹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.559.
- ⁶⁰ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.27. – Спр.4. – Арк.15.
- ⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.
- ⁶² Сборник законов СССР. – 1930. – №24. – Ст.256.
- ⁶³ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. – Washington, 1990. – Vol.1. – P.219.
- ⁶⁴ Ibid. – P.352.
- ⁶⁵ Ibid. – P.77.
- ⁶⁶ Ibid. – Vol.2. – P.765–766.
- ⁶⁷ Ibid. – P.1328.
- ⁶⁸ Ibid. – P.1371.
- ⁶⁹ Ibid. – Vol.1 – С.354.
- ⁷⁰ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.32.
- ⁷¹ Там же. – С.635.
- ⁷² Там же. – С.637.

⁷³ *Ивницкий Н.* Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. – К., 2000. – С.114.

To justify the fairness of legal determined qualification of Famine as genocide of Ukrainian people it is necessary to prove its fundamental difference from starvation of 1932 in the Ukrainian Socialistic Soviet Republic and starvation of 1932–1933 in other regions of the Soviet Union. The article «Starvation of 1932 in Shade of Famine-33» (UHJ. – 2006. – №6. – P.77–97) shows that starvation that took place in Ukraine in the first half of 1932 was caused by grain procurements from crops of 1931. This article examines overgrowing of starvation, which began in October 1932 in grain producing regions of the Union of Soviet Socialist Republics (including Ukrainian Socialistic Soviet Republic) as a result of storing up from new harvest, into an awful Famine caused by confiscation from Ukrainian peasants of all their provisions. Confiscation of non-grain provision under cover of grain procurement campaign was realized in two draughts: in November and December 1932 – in hundreds of villages put on «black board» and in January 1933 – on the whole territory of Ukraine. The result of starvation terror was death of millions of Ukrainian citizens during November 1932 – June 1933. This kind of Stalin's repression is under the influence of UN Convention «About Suppression of Genocide and Punishment for It».

Т.Л.Вілкул*

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС ПРО ПОСТРИЖЕННЯ ЛИТОВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЙШЕЛКА

Стаття присвячена двом сюжетам про охрещення та почернення литовського князя Войшелка за часів Данила Романовича. Два описи охрещення (1255 та 1262 рр.) розглядаються в контексті роботи авторів і редакторів Галицько-Волинського літопису.

Оповідь, точніше, дві про постриження князя Войшелка читаємо у Галицько-Волинському літописі (ГВЛ) під 1255 та 1262 рр. Зрозуміло, хронологія умовна, оскільки дати у цьому нестандартному як для давньоруського зводу літописі проставлено лише в одному зі списків, і то досить пізно¹. Для нас суттєво, що відомі дві паралельні оповіді, які збереглися в одному літописі, а в історіографічній традиції найчастіше визнаються записами різних людей про одні й ті ж події. Як правило, вважають, що обидва фрагменти написано двома літописцями або вони були передані укладачеві літопису двома інформаторами, на підставі чого намагаються визначити належність текстів до тієї чи іншої редакції ГВЛ².

Загалом паралельні відомості в літописах – явище досить поширене. Певну частину з них складають пари редагованих текстів (вихідна версія та її переробка). Однак сюжетів, що збереглися б в одному й тому ж зводі, зовсім небагато, і вони мають свої особливості. Під час редагування початкові варіанти, треба гадати, викреслювалися, однак у кількох випадках обидві редакції (початкова та редагована) залишилися у зводі, потрапивши під різні роки³. Зіставлення продубльованих сюжетів допомагає виявити тенденції роботи літописців, тому по-

* *Вілкул Тетяна Леонідівна – канд. іст. наук, наук. співроб. центру досліджень з історії Київської Русі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.*

вернення до двох оповідей про литовського князя-ченця, сподіваюся, не буде зайвим, незважаючи на порівняно непогану розробку цієї теми.

Обидва тексти ГВЛ демонструють, з одного боку, наявність певного спільного інформативного блоку – так би мовити, каркасу оповідей, чого не буває, якщо маємо справу з незалежними один від одного записами. З іншого, – між ними існують досить значні змістовні зрушення, нарощення на одній основі різних деталей. Усі розбіжності версій 1255 та 1262 рр. задовільно пояснюються, якщо припустити агіографічну переробку фрагмента літописця Данила Галицького наприкінці XIII ст., швидше за все, уже за часу князювання Володимира Васильковича. Пор. тексти⁴:

Редакція А.	Редакція В.
1. <i>Потом же</i> Воишелкъ <i>сътвори мир съ Данилом</i> и <i>выда дъщерь Миндогдовоу</i> за Шварна <i>сестроу свою</i> .	1а. <u>Миньдовгъ</u> ... <i>бъше /же/</i> ⁵ <i>оу него сынъ</i> Воишелкъ <i>же /и/</i> ⁶ <i>дъчи</i> , <i>дщерь же отда</i> за Шварна <i>за Даниловича до Холма</i> .
	1б. <i>Воишелкъ же нача княжити в Новъгородѣ в поганьствѣ боуда и нача проливати крови много. Оубивает бо на всяк день по 3 по 4. Которого же дни не оубьяшет кого, печаловашет тогда. Коли же оубьяшет кого, тогда веселъ башет. По сем же вниде страх Божии во сердце его. Помысли въ собѣ, хотя приати святое крещение и крестися тоу в Новѣгородѣ и нача быти во крѣстьянствѣ</i> .
2. и <i>прииде /в/</i> ⁷ <u>Холмъ</u> къ Данилоу, <i>оставив княжение свое, и восприемъ мниский</i> ⁸ <i>чин, и вѣдасть Романови сынови королевоу Новгородѣ от Миндога и от себе и Вослоним и Волковыескъ и всѣ города,</i>	2а. <i>И по семь иде</i> Воишелкъ <i>до Галича</i> къ Данилови <i>князоу и Василкови, хотя</i> <i>приати мниский чинъ</i> . 2б. <i>Тогда же</i> Воишелкъ <i>хрести Юрья Лвовича</i> . 2с. <i>тоже потомъ иде в Полониноу</i> къ Григорьеву <i>в монастырь и пострижеса во черныцѣ и бысть въ манастири оу Григорья три лѣта</i> .
3. <i>а сам просися</i> <i>ити во Святоую Гороу, и наиде емоу король поуть оу короля оугорьского,</i>	3а. <i>Оттолѣ же поиде</i> <i>во Святоую Гороу,</i> 3б. <i>приемъ благословение от Григорья. Григорѣи же башет челоуѣкъ свять, акого же не бысть</i> ⁹ <i>перед ним и по нем не боудеть</i> .
4. <i>и не може /до/ити</i> ¹⁰ <i>Святое Горы и воротися въ болгарех</i>	4а. <i>Воишелкъ же не може дойти до Святѣи Горѣ, зане мятежъ бысть великъ тогда в тыхъ землях</i> . 4б. <i>И приде опять в Новъгородок, оучини собѣ монастырь на рѣцѣ Немнѣ межи Литвою и Новымъгородѣкомъ и тоу живяше</i> .
	4с. <i>Отець же его Миндовгъ оукариуашется емоу по его житью</i> ¹¹ , <i>онъ же на отца своего нелюбовашет велми</i> .

Вихідною версією, як можна припустити, є перша (А), більш «світська» за характером. Лаконічна, збудована на літописних формулах, вона практично не має у своєму складі «пустої породи». Втім, уже тут не йдеться про точну і нехитру фіксацію подій. Принаймні, зв'язок: «Воишелкъ створи мир с Данилом»¹², постригся у Холмі – столиці Данила, й віддав усю свою волость Романові¹², синові Данила, наводить на роздуми¹³. А якщо пригадати, що незабаром (Іпат. під 1260 р.) литовський князь розстригся і схопив Романа, ми можемо припускати перекручення фактів.

З історії Західної та Східної Європи знаємо про постриження правителів, особливо у періоди, близькі до часу християнізації певної території¹⁴. Чи були вони добровільними, достеменно невідомо, оскільки хроніки й літописи писали ченці,

які намагалися підкреслити щире бажання служити Богові того чи іншого колишнього династа. Давньоруські літописи сповіщають про Святослава Давидовича (Святошу), який своєю волею залишив княжіння і пішов у Печерський монастир (1106 р.). Натомість, інші три князі: Судислав Володимирич (1059 р.), Ігор Ольгович (1146 р.) та Рюрик Ростиславич (1205 р.) були змушені до постригу їхніми суперниками (котрі водночас доводилися їм більш чи менш близькими родичами¹⁵). Чи «роздумував» Войшелк про «праведне життя» – зараз вирішити неможливо. Однак у нашому випадку здається зайвим гадати про інтенції князя. Як політичні рамки постриження, так і конфлікт із Данилом та Романом, що відбувся невдовзі по тому, суперечать версії добровільного почернення.

Кілька слів щодо конфлікту. Галицько-Волинський літопис починає сюжет із середини: у похід на Литву ходив «богатир» (полководець) з Орди Бурундай разом із Васильком Романовичем, братом Данила; метою Василька були пошуки Романа Даниловича. Безпосередньо за цим повідомленням літописець коротко сповіщає про причини пошуків і таким чином повертається до початку¹⁶. Як виявляється, Войшелк схопив Романа Даниловича, а Данило намагався відшукати «свого ворога» Войшелка у місті Волковийську, колись відданому литовським князем Романові. При цьому він чомусь захопив у полон тестя Романа, Гліба:

«Данило король ꙗхавъ взя Волковыевскъ и Глѣба князя¹⁷ пославъ я (схопив – Т.В.) и держашеть и во чести, яко болма бо еха ко Волковыскоу, ловя яти ворога своево Вышелка и Тевти/ви/ла¹⁸ и не оудоуси (не застав) его в городѣ. Искаше ею (їх)¹⁹ по стаемъ, посылая люди и не обрѣте ею, бѣста бо великоу леств оучинида: я (схопив) Вышелгъ сына его Романа».

Судячи з усього, у цей час Войшелк уже не був у ченцях. Далі, щоправда, укладач ГВЛ підшукує цілком благоліпний привід для «розстриження» князя. Його повернення до світських справ і вокняжіння у Литві він пов'язує зі смертю Миндовга та потребою помститися вбивцям батька (Іпат. під 1263 р.)²⁰. Хронологічно усе це, однак, не надто добре узгоджується, оскільки схоплення Романа передувало смерті Миндовга.

На перший погляд, гіпотезі про насильне постриження суперечить те, що Войшелку після того доводилося звертатися до галицьких князів, у тому числі до свого зятя Шварна, і їхні стосунки були цілком мирними й доброзичливими²¹. Однак межі «пробачуваних вчинків» у давні часи видаються дещо іншими за сучасні. Наприклад, читачі Київського літопису з кількох уривків кінця XII ст. можуть реконструювати цікаву історію «відновленої дружби», коли князі родичалися і приятелювали, потім воювали один проти одного, суздальський князь схопив сина чернігівського, а згодом володарі знову примирилися й одружили своїх дітей та племінниць²². Щоправда, припускають, що Романа у Литві було вбито за наказом Войшелка, а це тяжча провина, ніж захоплення у полон. Однак і такі випадки відомі. Пригадаймо, як Мономах простив Олегові Святославичу смерть сина, а Ізяслав Давидович Ізяславові Мстиславичу – вбивство його людьми (або ним самим) брата у других Ігоря Ольговича.

До речі, історія Войшелка у ГВЛ, якщо припускати трансформацію під пером галицько-волинських книжників насильного постриження на добровільне, знаходить певні аналогії в історії Ігоря Ольговича, відображеної у паралельних текстах Іпатіївського та Лаврентіївського літописів під 1146–1147 рр. Просидівши буквально кілька днів на київському князівському столі після смерті брата Всеволода Ольговича, Ігор був переможений у битві з переяславським князем Ізяславом Мстиславичем. Ігореві не вдалося втекти з поля битви, його схопили і «садиша в порубь». Новий київський правитель Ізяслав спочатку відправив полоненого у Видубицький монастир, згодом перевів у монастир св. Іоана в Переяславі (де і знаходився «поруб»), а після постриження – у київський монастир св. Феодора, заснований батьком Ізяслава, Мстиславом.

Лаврентіївський звід, укладачі якого не мали жодних причин обіляти вчинки Ізяслава, викладає події більш-менш просто, не вдаючись до обхідних маневрів: Ігор Ольгович приймає рішення про постриг унаслідок тяжкої хвороби²³ і звістки про напад Ізяслава на його брата Святослава. Власне, це рішення рятує йому життя й увесь час знаходження в «порубі» та у ченцях він перебуває у монастирях, підконтрольних Ізяславу Мстиславичу (зауважимо – подібно до Войшелка, котрий перебуває на території Данила Галицького). Натомість київський літописець, одним із завдань якого було змалювання позитивного героя-Ізяслава, намагається перетворити політичне фіаско Ігоря на свідомий духовний крок. Звертаючись до Ізяслава, хворий князь каже, що «мысль о пострижении» у нього з'явилася ще до поразки, а після виходу з поруба й одужання не тільки виконує свою обіцянку піти у ченці, а сам обирає найбільш суворий чин постриження, постригається «в скыму»²⁴ (схиму). До речі, Ізяслав отримує волості Ігоря, як Данило та Роман Данилович – волості Войшелка.

Зближує оповіді про Войшелка та Ігоря ще одна особливість. Обидва були вбитими, Войшелк – Левом Даниловичем, Ігор – киянами, хоча висловлювалися припущення, що до вбивства приклав руку, власне, Ізяслав Мстиславич²⁵. Вірогідно, у Давній Русі навіть почалося вшанування Ігоря як святого²⁶, а вдячний сюжет морального вдосконалення та випробування був використаний укладачем Київського зводу XII ст., котрий створив одну з найбільших літописних повістей у зводі.

Чи не більш привабливим для давньоруських книжників був епізод охрещення й почернення язичника-Войшелка, що спровокував появу численних оповідей і переробок²⁷. Першою такою переробкою й була редакція В, вміщена у ГВЛ по кількох роках після редакції А. Її вторинність простежується на текстуальному та змістовному рівнях. Те, як автор позначає героїв і географічні центри події, видає пункт спостереження й руку зацікавленого редактора, віддаленого від часу останніх років правління Данила. Замість реальної столиці Данила того часу – Холма (редакція А) використано загальне позначення Галицької землі – Галич (редакція В; Холм проскакує лише у згадці про шлюб Шварна), що вказує на анахронічність запису²⁸. В оповіді фігурують не Данило та його син Роман, які мали вплив на події у Литві, а Данило з Васильком, Лев та Юрій Львович – останні три персонажі перебували у центрі уваги літописця кінця XIII ст. Інформативна цінність додаткових блоків нульова. Написання їх не потребувало залучення нової інформації, а вимагало лише використання церковно-книжної топіки, хоча, як правило, цю шаблонність не помічають, вбачаючи у версіях суто фактичні розбіжності.

Обробка тексту виконана на двох рівнях. По-перше, охрещення та «житіє» Войшелка унормоване згідно з агіографічними канонами, по-друге, вилучено підозрілі світські деталі. Запис про мир литовського князя з Данилом замінюється на стандартний опис гріхів язичника, любові до пролиття крові та наступного очищення і входження «страха Божого» у його серце (блок 1b)²⁹, що є топосом ранньохристиянської літератури³⁰. Охрещення відбувається у Новогрудці, жодним чином не пов'язуючись ані з руськими князями, ані з миром, війною чи будь-якими іншими політичними подіями³¹. Усі топографічні вказівки редакції В працюють на віддалення Войшелка від двору Данила: литовський князь перебуває у Галичі досить коротко, «проїздом» від Новогрудка до монастиря на Полонині, потім прямує до Афона, а зі Святої Гори – знову до Новогрудка. Таким чином, відсікаються будь-які думки про не цілком добровільне почернення. Далі, абсолютно невмотивоване в редакції А рішення про постриг у пізній версії В перетворене на закономірний етап на шляху поступового самовдосконалення християнина, стадії якого взоровані на процедуру послушництва. Спочатку Войшелк хреститься, потім виявляє бажання «прияті мнишескыи чинъ», а

приймає його вже за усіма правилами в одному з монастирів у наставника Григорія (1b–2c)³².

Аналогічні трансформації відбулися також із наміром князя піти на Афон. У ранній редакції *A* про подорож повідомляється одразу після передання Романові волості Войшелка, що схоже на звільнення з полону після зречення від влади. Литовський князь тут повністю залежний від волі Данила: «А сам просися ити въ Святоую Гороу, и найде емоу король поуць...». У редакції *B* постриг та намір іти на Афон розділені трьома роками перебування у монастирі (добрий випробувальний строк)³³. Як правило, зміщення смислу редакцій *A* і *B* не помічають. Більше того, на підставі свідчення про три роки перебування у монастирі роблять хронологічні обчислення³⁴, не враховуючи того, що маємо справу зі священним і «літературним» числом, типовим також для фольклору. Відповідно до загальної тенденції редакції *B*, Войшелк іде у Святу Гору з монастиря, а не від Данила, цілком незалежно від галицького князя. Збираючись на Афон, він бере «благословение от Григориа», найкращого з учителів, «...человѣка свята, яко ж не бысть пред ним и по нем не будет» (3a–3b).

Традиційно вважається, що така характеристика передбачає особисте знайомство автора тексту з цим Григорієм. Лише нещодавно це положення було переглянуто. П.П.Толочко висловив припущення про літературне походження пасажу: на думку вченого, у ньому відбилася знайомство укладача ГВЛ із київським літописом, де під 1089 р. так охарактеризовано митрополита Іоана³⁵. Таке припущення дуже імовірне, тим більше, що у ГВЛ взагалі досить багато запозичень із Київського зводу. Разом із тим у даному випадку маємо справу з біблійною формулою зі слов'янського перекладу книги Вихід, уживаною в одній із найвідоміших оповідей про десять єгипетських кар, і, не виключено, усі подібні висловлювання незалежно одне від одного походять від біблійного тексту³⁶.

Таким чином, для появи додаткових деталей редакції *B* цілком достатньо «віртуальної реальності» (у ченця має бути наставник, а в ідеального ченця – ідеальний наставник) та біблійної топіки. Врешті, невдача Войшелка – не зміг дійти до Афона та й вимушений був повернутися – саме в пізній редакції отримала належне пояснення із вказівкою на «об'єктивні причини»: тоді, мовляв, у тих землях був «мятеж». Завершення афонського епізоду гідне взірця чернецьких добродійностей: «И прииде опяте въ Новьгородок, оучини собѣ монастырь... и тоу живяше». Насамкінець знову розробляється тема, досить стандартна для ранньохристиянських житій: протистояння батька-язичника та сиnahристиянина (4c)³⁷.

Світських деталей додано небагато, власне, лише дві. По-перше, якщо у редакції *A* заміж за Шварна Даниловича віддає свою сестру Войшелк, то у редакції *B* цю місію покладено на Миндовга. Чому головним агентом історії у початковій версії виступає син, а не батько, важко сказати, але, швидше за все, це викликано досить складними політичними обставинами того часу. Пригадаймо, що історії передують охрещення та коронація Миндовга, які змінили політичну ситуацію в регіоні і поставили галицько-волинських князів у досить загрозливе становище, коронація самого Данила та ін.³⁸ Разом із тим передання ініціативи від Войшелка до Миндовга цілком зрозуміле: саме такий шлях був виправданим із погляду тодішнього (та й не лише тодішнього) етикету³⁹, і саме такий виклад мусив з'явитися у високоунормованій редакції *B*.

Друга світська деталь – охрещення неопфітом Войшелком Юрія Львовича. Із цього приводу існують різні думки. А.І.Генсьорський, наприклад, припускав, що запис походить із літописця Лева Даниловича⁴⁰. Проте на початку оповіді в редакції *B* до імені Данила додано Василька, що є типовим радше для літопису Василька Романовича та Володимира Васильковича. Слід також зазначити, що дата народження Юрія Львовича невідома і може коливатися від 1250 по

1260 рр. Дослідник генеалогії Романовичів Даріуш Домбровський вважає повідомлення про охрещення Юрія недостовірним і датує народження Юрія 1255 р.⁴¹ Можна припустити, що своєю появою ця колоритна подробиця завдячує тенденціям літописця Володимира Васильковича. Епізод з охрещенням Юрія об'єднує в один ланцюжок постриження та вбивство Войшелка, адже, згідно з ГВЛ, Войшелка вбив саме Лев Данилович. Таким чином, Лев здійснює замах на хресника власного сина, що підкреслює негативну характеристику вбивці. На закінченні ГВЛ Лев і його син Юрій набувають досить неприємних, навіть одіозних рис, і це також лягає на сітку тих взаємин, які намагається змалювати саме останній укладач Галицько-Волинського літопису.

Отже, можна спробувати дещо уточнити процес появи дубля у ГВЛ. Судячи з усього, оповіді про охрещення Войшелка складені двома авторами. Перший зробив редакцію А, другий, використовуючи цей початковий текст як каркас оповіді, написав «ідеальну» агіографічну версію редакції В. Можливо, другий автор «відкоригував» і першу версію, виступивши ще й у ролі редактора. П.П.Толочко вважає показником редагування найменування Данила «королем»⁴². Справді, із цим найменуванням у ГВЛ творяться дивні речі, коли Данила титулюють «королем» у другій чверті XIII ст., задовго до отримання ним від папи корони, і навпаки, називають «князем» на схилі життя, в описі Тернавського «снѣму» (Іпат. під 1262 р.). Проте у даному випадку оповідь про охрещення Войшелка вміщено після оповіді про коронацію Данила, тому впевнено твердити про редагування першої оповіді про охрещення Войшелка на цій підставі навряд чи можливо. Однак, якщо залучити інші відомості про литовського князя, втручання редактора на цих ділянках тексту стане очевидним.

Галицько-Волинський літопис складається з двох головних частин – холмської (галицької) та волинської. Для укладача першої з них одним із головних літературних джерел був хронограф (так званий Іудейський Хронограф)⁴³. На автора другої частини великий вплив справив Київський звід⁴⁴. Межа між галицькою й волинською частинами пролягає по другій половині 1250-х – початку 1260-х рр., що проявляється, між іншим, на лексичному рівні: досить багато характерної для галицької частини лексики востаннє використовується у тих фрагментах, які в Іпатіївському списку позначено 1255–1260 рр. Зокрема прикметним є зникнення у цей період формул, уживаних для пояснення запозичених із хронографа незвичних слів («рекше», «рекомыи», «сирѣчь» у виразах типу «в колымагы свои, рекше во станы», «убѣди, сирѣчь умоли», «риксъ, рекше король...»)⁴⁵ і досить довгої лінійки характерних слів та виразів⁴⁶. І саме у цей перехідний період 2-ї половини 50-х – початку 60-х рр. XIII ст. бачимо недвозначні сліди втручання у текст волинського редактора.

Зокрема, у цитованому вище сюжеті про схоплення Романа Даниловича Войшелком (Іпат. під 1260 р.) є рідкісне слово «оудосити», характерне для холмського укладача⁴⁷. Тут-таки спостерігаються ознаки редагування: перехід у займенниках та дієслівних формах від однини до двоїни («ворога своево», «его» – «ею», «лестъ оучинила»). Схоже, що етикетне доповнення про те, що Данило, схопивши тестя Романа – Гліба, «держашеть и во чести», є інтерполяцією. Воно перебиває виклад, через що Данило «змушений» літописцем двічі іздити до Волковийська – спочатку взявши місто й захопивши Гліба, а потім уже у підкореній волості відшуковуючи Войшелка⁴⁸.

В іншому місці Галицько-Волинського літопису оповідь про відхід Романа Даниловича з австрійських земель завершується недоречною у контексті австрійських справ фразою: «Си же преже сказахомъ, яко Вышелкъ бѣ далъ Новгородокъ Романови»⁴⁹. Нагадаю перебіг подій: по смерті бездітного австрійського герцога Фридриха II його землі спробував прибрати до рук угорський король; згодом племінницю герцога Гертруду видали заміж за Романа, маючи

план утвердження сина Данила в Австрії. Однак австрійські барони обрали герцогом чеського короля Отокара, той узяв Романа в облогу під Віднем, і врешті-решт Роман змушений був залишити австрійські землі. В оповіді ГВЛ немає жодних натяків на Новогрудок, натомість, фігурують зовсім інші назви – «у городѣ Инепѣрьцѣ» (на думку М.С. Грушевського, замку Гімберзі під Віднем), «в градѣ Вяднѣ» (Відні)⁵⁰. Безпосередньо перед фразою про Новогрудок у тексті йдеться про те, що якийсь «Веренѣрь прирокомъ Просвѣль»⁵¹ допоміг Романові, вивівши його з обложеної фортеці під Віднем (названої вище «городом Инепѣрьком»). Оскільки фраза про Новогрудок нічим не продовжується і після неї стоїть знак закінчення повідомлення, швидше за все, редактор через неувважність чи за асоціацією зі згадуваними «городами» – «Інепірком» та «Вяднем» – зробив інтерполяцію щодо «Новгородка». Можливе інше припущення – що оповідь про австрійські справи продовжувалась у холмському зводі оповіддю про подальшу подорож Романа у Новогрудок, але волинський редактор з якихось причин вирішив викреслити її, обмежившись першою фразою. Проте, здається, більш вірогідним є все ж таки припущення про інтерполяцію ним невеличкого доповнення про Новогрудок. Не виключено, що втеча Романа насправді передувала переданню йому «городов» Войшелком, а не навпаки, і вже волинський редактор ГВЛ змінив послідовність подій, перемістивши відповідні фрагменти літопису. Слід нагадати, що, на думку М.С.Грушевського, котрий залучав свідчення західноєвропейських анналів та хронік, одруження Романа на Гертруді сталося бл. 1252 р. (Іпат. 1254 р.), втечу Романа з австрійських земель учений датував 1253 р. (Іпат. 1257 р.), договір із Войшелком і Миндовгом про передання «городів» – 1254 р. (Іпат. 1255 р.)⁵². Проте, була згадка Новогрудка викликана скороченням чи являла собою інтерполяцію, у будь-якому разі необхідно припускати обробку початкового тексту холмського літописця волинським.

Загалом, здається, серія звісток про Войшелка – найбільш редагована з усіх «литовських повідомлень» у ГВЛ⁵³. Частково, так сталося тому, що вони тісно пов'язані з іншими заплутаними політичними подіями. Частково – через те, що волинський книжник мав на меті змалювати ідеальну історію охрещення та служіння Богові завзятого язичника, змушений при тому відштовхуватися від «політизованої» вихідної версії. Загадкове повідомлення про почернення литовського князя пов'язане, здогадно, зі звичайними для тих часів не надто благородними методами короля Данила, перетворилося під його пером на агіографічну повість, близьку до серця давньоруських читачів.

¹ Тільки в Іпатіївському списку (далі – Іпат.). У Хлебніковському (Хлебн.) більшість із них відсутня. Судячи з усього, хронологічну сітку створено, власне, в Іпат. у першій половині XV ст. Див., напр.: *Грушевський М.С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Т. 41. – Львів, 1901. – С. 1–72; *Романова О.В.* О хронологии Галицко-Волынской летописи XIII в. по Ипатьевскому списку // Прошлое Новгорода и Новгородской земли. – Новгород, 1997. – С. 66–70; *Толочко А.П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи // Palaeoslavica. – XIII. – №.1. – Cambridge; Massachusetts, 2005. – P. 81–108.

² Див., напр.: *Грушевський М.С.* Хронологія... – С. 38, 43; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). – К., 1958. – С. 57–58, 65; *Огицкий Д.П.* Великий князь Войшелк // Богословские труды. – Т. 24. – Москва, 1983. – С. 177; *Goldfrank D.* Lithuanian Prince-monk Vojšelk // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 11/3–4. – 1988. – P. 46–49. Найбільш детально сюжет постриження Войшелка розглядався у працях В.Т.Пашуто. Вчений висловив гіпотезу про існування двох версій – давньоруської та литовської. Литовську він ідентифікував з останньою з двох оповідей (Іпат. під 1262 р.). Див.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 113–115; *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С. 37–39. Нещодавно з'явилася стаття П.П. Толочка, присвячена, власне,

двом оповідам про постриження Войшелка: Толочко П.П. Литовский князь Войшелк в древнерусских летописях // Ruthenica. – Вип. V. – К., 2006. – С. 117–127. Утім, на подвоєння повідомлення часом не звертають уваги. Див., напр.: Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар. (Коментар М.Ф. Котляра). – К., 2002. – С. 290, 310.

³ Крім постриження Войшелка, можна назвати «снемъ на Долобске» перед походом на половців князів Святополка й Володимира Мономаха та похід на половців Михалка Юрійовича. Перший описаний у ПВЛ під 1103 і 1111 рр., другий вміщено у Лаврентіївському літописі у статтях 1169 та 1171 рр., а в Іпатіївському літописі – під 1172 та 1173 р. Чому продубльовані сюжети залишалися в літописах – точно визначити неможливо. Можна припускати, що оповіді випадково потрапили під різні роки, і дублі залишилися непоміченими укладачем. Чи, навпаки, повторення уже використаного матеріалу було цілком свідомим – скажімо, в тому випадку, коли творився портрет «борця з половцями» Мономаха. Див.: Вілкул Т.Л. Дублі в літописах XII–XIII ст. Походження текстів (ЗНТШ. – Т.252. – Л., 2006. – С.7–28 (у друку)).

⁴ Див.: Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. – Стп. 830–831 (тут позначено як редакція А, Іпат. під 1255 р.); Стп. 858–859 (позначено як редакція В, Іпат. під 1262 р.). Курсивом виділено фрагменти тексту, що відрізняються, підкреслено ті, які потрапили при переробці вихідного тексту на інше місце. Зокрема, про Миндовга у редакції А оповідається безпосередньо на початку оповіді, а у редакції В – перед охрещенням Войшелка («Миновушоу лѣтоу одиному и во осень оубить бысть великий князь литовский Миньдовгъ...»). Аналогічно, назва «Холм» зустрічається в обох редакціях у різному контексті, у редакції А – як місце прийняття постригу Войшелком, у редакції В – як місце знаходження Шварна Даниловича. Із різночитань Хлебн. враховано лише найбільш суттєві, найважливіші з них внесені у текст у косих дужках.

⁵ Так Хлебн., Іпат. «ше».

⁶ Із Хлебн.

⁷ Із Хлебн.

⁸ В Іпат. тут і далі «мниский», у Хлебн. «мнишеский» / «мнишеский».

⁹ Хлебн. «не бысть», Іпат. «не боудеть». Хлебн. точніше передає біблійну формулу зі слов'янського перекладу книги Вихід («не бысть ... и ктому/по томъ не будеть»), див. нижче.

¹⁰ «до» з Хлебн.

¹¹ Хлебн. «оукариваше его про его житие».

¹² До речі, вирази «просити миръ», «створити миръ», «вдати миръ» у давньоруських літописах були формульними й могли приховувати досить неприємні для однієї зі сторін наслідки. Наприклад, під час війни Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо) з рязанцями (1207 р.) Всеволод узяв в облогу місто в Рязанській землі (Пронськ), де «заворился» один із рязанських князів, Ізяслав Володимирч. Після того, як Всеволод відняв воду, городяни були вимушені скласти зброю, а Всеволод «вда миръ» Ізяславу, простіше кажучи – позбавив того волості. Див.: ПСРЛ. – Т. 38. – С. 163.

¹³ Уже В.Б.Антонович припускав, що перша оповідь про охрещення Войшелка приховує звістку про захоплення литовського князя у полон: Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. – К., 1878. – С. 648–649.

¹⁴ Приклади добровільного постриження та віддання королівства одному з родичів відомі, напр., у меровінгський період. Володаря, що зрікався влади і йшов на духовний подвиг, могли оголосити святим. Щоправда, лише рання модель святості правителя передбачала відхід його від влади. Згодом і в Європі, і на Русі сформувалися уявлення про те, що володар може бути праведним, не полишаючи своїх обов'язків і не тікаючи від «грішного мира сего». Див.: Парамонова М.Ю. Святые правители Латинской Европы и Древней Руси. – Москва, 2003 (ч. I). У тому числі у Давній Русі святими було проголошено правителів, які залишалися на князівському столі до кінця життя – Володимира Святославича та княгиню Ольгу. У XIII ст. подібні уявлення вже сформувалися.

¹⁵ Судислава випустили з «поруба» (куди його кинув брат Ярослав Володимирч) племінники і, для забезпечення власних прав на руські землі, взяли з нього клятву не боротися за князювання та піти до монастиря. Ігоря Ольговича постриг шурин Ізяслав Мстиславич, перемігши його у битві за Київ. Рюрика Ростиславича також постриг шурина Роман Мстиславич. Окрім того, Ігор та Ізяслав, Рюрик і Роман були кровними родичами у 3–4-му коліні.

¹⁶ Через такий своєрідний виклад створюється враження того, що похід Бурундая та Василька був причиною схоплення Романа. Відповідно, традиційно вважається, що Войшелк схопив Романа після і внаслідок спільного монгольсько-руського походу на Литву. Див.: *Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Galickiego w latach 1217–1264.* – Lublin, 2005. – S.178.

¹⁷ В Іпат. двічі «и Глѣба князя». Хто такий цей Гліб – точно не з'ясовано. Він з'являється у ГВЛ лише двічі: йдеться про те, що Гліб прийшов разом із Романом на допомогу Данилу (Іпат. під 1256 р.), а потім про те, що Данило схопив Гліба у Волковийську (Іпат. під 1260 р.). – ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 831, 847.

¹⁸ Тевтивила за Хлебн., в Іпат. зіпсоване Тевтила.

¹⁹ Так у Хлебн., в Іпат. «его». «Ею» – двоїна, йдеться про Войшелка разом із Товтивилом (ПСРЛ. – Т.2. – Стп.847). Про похід Бурундая вище (стп.846–847).

²⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 860–861.

²¹ Втім, як відзначив Артурас Дубоніс, стосунки зі Шварном налагодилися тоді, коли Данило був при смерті (*Dubonis A. Kunigaikštis Švarnas ir stačiatikiškos Lietuvos popierinės iliuzijos // Naujasis Židinys-Aidai.* – 2006, balandis-gegužė. – №4–5. – P.193–200.

²² Суздальський князь Всеволод Юрійович певний час приятелював із чернігівськими князями, котрі йому допомагали у боротьбі проти його племінників (1176–1177 рр.). Бл. 1178 р. він породичався зі Святославом Всеволодичем, віддав за його сина Володимира свою племінницю («братанъну»). Незабаром князі посварилися через київські справи і в одному з походів Всеволод Юрійович схопив і заточив у «поруб» сина Святослава Всеволодича, Гліба Святославича (1180 р.). Та через деякий час князі помирилися. Всеволод віддав за меншого сина Святослава іншу свою родичку («свѣсть») і колишні вороги знову стали союзниками (ПСРЛ. – Т.2. – Стп.611, 614, 624; хронологія у цій частині Іпатівського літопису може бути дещо зміщеною).

²³ У порубі Ігор тяжко захворів і під час хвороби випросився постригтися, його вийняли з поруба і він ледве оклигав за 7 днів. Пор. ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 313; Т. 2. – Стп. 337.

²⁴ Пор.: ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 314; Т. 2. – Стп. 337–338. При цьому текст Іпатівського літопису часто має ознаки редагування, тоді як початковий варіант зберігся у Лаврентіївському. Див.: *Вілкул Т.Л.* Літописна повість про вбивство Ігоря Ольговича 1147 р. // Київська старовина. – 1999. – №6. – С.24–36; *Її ж.* О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica.* – XIII. – Cambridge, Massachusetts 2005. – №1. – P.21–80.

²⁵ *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С.108–109.

²⁶ *Толочко О.* Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості) // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Вип.ІІ. – К., 1993. – С.30–48.

²⁷ Див.: *Goldfrank D.* Lithuanian Prince-monk Vojselk... – P.51–63; *Огицкий Д.П.* Великий князь Войшелк... – С.180–196; *Dąbrowski D.* «Powieść o Wojsielku». Szkic historyograficzny // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija.* – Vilnius, 2006. – P.31–66.

²⁸ В.Т.Пашуто та А.І.Генсьорський уважали заміну «Холма» на «Галич» ознакою переробки. Див., напр.: *Пашуто В.Т.* Очерки... – С.114–115, 121; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський... – С.65.

²⁹ Див. текст редакції В, наведений вище.

³⁰ Чимало подібних пам'яток були перекладені на слов'янську. Найбільш відомі, мабуть, ті з них, що дійшли в Успенському збірнику XII–XIII ст. Схема була властива не лише перекладній літературі, на давньоруському матеріалі «конвертацію» войовничого язичника на виключно миролюбивого християнина на прикладі літописного образу Володимира Святославича відзначив О.П.Толочко. Див.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1998. – С.116–118.

³¹ П.П. Толочко пише про те, що літописець, який створив оповідь 1255 р., ще «не знає» про схоплення Войшелком Романа та конфлікт із Данилом (ззначаючи при тому переробку фрагмента пізнішим редактором). *Толочко П.П.* Литовський князь Войшелк... – С.119. Однак укладач оповіді 1262 р. теж про це не знає, принаймні, оминає будь-які натяки на політичні події. Вважаю, причини такої вибірковості – не в доступності або не-

доступності певної інформації, а утім, що творчачи «ідеальну», вишукану оповідь про постриження язичника і перетворення його на ревного служителя Господа, зайвим було описувати прозу життя.

³² Єдина нетипова для взірцево-християнської, а не політичної процедури, річ, що, бажаючи прийняти чернечий «чин», Войшелк все ж таки йде до Данила з Васильком – це, вірогідно, відбиток попередньої композиції.

³³ За моїми спостереженнями, літописці могли «розтягувати» й «ущільнювати» час, маніпулюючи темпоральними характеристиками, що добре простежується на кількох паралельних повідомленнях літописів. П.П.Толочко вважає, що у редакції А також зібрано події кількох років. Див.: *Толочко П.П.* Литовський князь Войшелк... – С.118. Втім, таке припущення не є обов'язковим і впливає радше зі знання сучасного історика про редакцію В. А вже зречення Войшелка від влади та постриження могло зайняти буквально кілька днів, а паломництво на Афон та повернення від Болгарії потребувало до року реального часу.

³⁴ Як правило, виходячи з обчислень М.С.Грушевського: *Грушевський М.С.* Хронологія... – С.38.

³⁵ *Толочко П.П.* Литовський князь Войшелк... – С.120. Мається на увазі текст ПВЛ, який дійшов у складі Київського зводу XII ст.: «Сякова не бысть преже в Руси, ни по нѣмъ не боудеть такий»; ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 200. Існує подібне повідомлення, власне, з Київського зводу: «Погорѣ Ростовъ и церкви вси, и сборная... яка же не было николи же, ни будеть». ПСРЛ. – Т.2. – Стп.512 (*Vilkul T.* Haličo Voluinės metraštis apie kunigai-kščio Vaišelgos vienuolyste // *Naujasis Židinys–Aidai.* – 6 (162). – Vilnius, 2004. – S.265).

³⁶ Пор.: Вих.10:14, Острозька Біблія, арк. 29 зв. «прежде бо сихъ не быша сивцевии пружи на земли, ниже по семъ не будуть»; Вих.11:6, Острозька Біблія, арк. 30 «и будеть вьплъ великъ по всеи земли Егупетъстѣи, яковъ же не бѣ, и сивцевъ к тому не будеть». Посилання на Острозьку Біблію за виданням: Книга Виходу і Книга Левітів. Із серії: Острозька Біблія / Підготовка до видання ермн. архімандрита др. Рафаїла (Роман Торко-няк). – Л., 2003.

³⁷ Між іншим, цікаво, що перший укладач ГВЛ (холмський чи галицький літописець) знав про те, що Миндовг був охрещеним від папи римського, натомість волинський волів цього взагалі не помічати. «Миндогъ же посла к папѣ и прия крещение, крещение же его льстиво бысть. Жряше богомъ своимъ... и поганьство свое явѣ творяше... аще Тевѣтивиль не бы изгнанъ, Литовская земля в роукоу бѣ ихъ, и крещение неволею прияли быша». Див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стп.817. Щоправда, тут-таки літописець відзначив, що охрещення не було щирим і справжнім, протиставляючи Миндовга Товтивилу (при цьому не помічаючи відмінності православного та католицького віросповідання, хоча Товтивил також був охрещеним за католицьким обрядом). Я вдячна Артурасу Дубонісу, котрий звернув мою увагу на цю деталь.

³⁸ Огляд див., напр., у: *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna... – S.173–176. Треба зазначити, що Войшелк якийсь час ніби був у союзі з Товтивилом (пор. повідомлення про схоплення Романа Даниловича) – з литовським князем, якого ГВЛ протиставляє Миндовгу, див. вище. Тобто, не виключено, Войшелк дійсно грав самостійну роль. Данило міг зіграти на почуттях Войшелка, котрий, за наявності у Миндовга інших дітей, міг і не отримати стіл по смерті батька. Західноєвропейська історія рясніє прикладами того, як син намагається скинути батька, здобути собі королівство чи певну частину ще до його смерті. Менше таких сюжетів відомо у Давній Русі, хоча теж можна пригадати, наприклад, старшого сина Юрія Долгорукого – Ростислава, котрий прийшов до ворога Юрія Ізяслава Мстиславича через те, що батько йому «волості не дав» (ПСРЛ. – Т.2. – Стп.367 (під 1148 р.)). Щоправда, не можна повністю виключати те, що спочатку у холмського літописця йшлося про ініціативу Миндовга і про реалізацію її Войшелком. Запис про мир із Данилом є першою згадкою Войшелка у ГВЛ. Однак дещо раніше (Іпат. під 1253 р.) йдеться про воєнні дії під Турійськом (ПСРЛ. – Т.2. – Стб.819–820) і про те, що Миндовг посилав свого сина (ім'я не називається) воювати, після чого «прося мироу и хотя любви о сватствъ?». Традиційно вважають, що цим сином був Войшелк.

³⁹ Цікава паралель відшукується у повідомленнях київського та суздальського зводів за XII ст. про одруження сина Юрія Долгорукого Мстислава. «Ожениша новгородци Мстислава Гюргевича и пояша за нь Петровну Михалковича» (ПСРЛ. – Т.1. – Стп.346). «Повелѣ Дюрги (Юрій) Мстиславу сынови своему Новѣгородѣ женитися Петровною Михалковича, и оженися» (ПСРЛ. – Т.2. – Стп.482).

⁴⁰ *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання)... – С.57–58.

⁴¹ Тобто, за першою згадкою Войшелка у ГВЛ, що збереглася у редакції *А. Dąbrowski D.* *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* – Poznań; Wrocław, 2002. – С.198.

⁴² *Толочко П.П.* Литовський князь Войшелк... – С.118.

⁴³ *Орлов А.С.* О галицко-волинском летописании // Труды отдела древнерусской литературы. – Вып. V. – 1947. – С.15–35; *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия отделения русского языка и словесности. – XXXI. – Л., 1926. – С.93–126; *Петриц В.Н.* До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928. – №76. – Ч.П. – С.218; *Толочко А.П.* О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // Ruthenica. – Вып. 5. – К., 2006. – С.252–255. В Іудейській хронограф входили окремі біблійні книги, фрагменти з Хроніки Малали, «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія, Хроніки Георгія Амартола та ін. Опис його складу див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – Исследование. – С.125–136, 317–343.

⁴⁴ Див.: *Толочко П.П.* Литовский князь Войшелк...; *Вілкул Т.Л.* О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волинской летописи // Lietuvos Didziosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai... – Р.17–30.

⁴⁵ Ці слова вживаються в Іпат. по 1259 р.; ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 726–842, 733–844, 767–836. *А.І.Генсьорський* вважає «рикс» та «колимаги» запозиченням з угорської: *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – С.63–64, 97–98. Насправді це слова з Хроніки Малали (книги I–II та IV–X, яка збереглася у складі Іудейського хронографа), де вони зустрічаються досить часто. «Рикс» – див.: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – Москва, 1994. – С.194.9, 194.29, 225.14, 225.20, 225.30, 318.30, 337.27, 338.1, 338.6, 338.15, 338.19, 359.9-10, 359.10, 360.6-7, 360.12, 360.14. «Колымагы /колимаги/ колимоги /колимози». – Там само. – С.127.23, 131.3, 133.19-20, 140.15, 307.20-21, 307.23, 307.26, 308.2, 308.3. «Убѣдиги». – Там само. – С.84.2, 122.8 («оубѣдиста сирече оумолиста»), 124.8, 136.18, 141.15, 147.5, 181.3, 231.2, 314.16, 339.9-10, 341.3-4, 346.22-23. Навожу цитати з Малали не лише у межах I–X книг, оскільки у ГВЛ відзначені запозичення, напр., із книги XVIII.

⁴⁶ «Брань» (в Іпат. по 1256 р., у волинській частині тільки «рать»). ПСРЛ. – Т.2. – Стп. 737–835. «Страна» (в Іпат. по 1255 р.). Там само. – Стп. 741–829. «Снузники» (по 1258 р.), стп. 777–839. «Обратитися»–«наворотитися»–«наврратитися»–«оувратитися» (по 1259 р.), стп. 734–842. «Обличи побѣду» (по 1255 р.), стп. 778–827. «Убѣдиги» (по 1255 р.), стп. 727–827. «Древле» (по 1259 р.), стп. 736–842. «Рикс» (по 1257 р.), стп. 760–837. «Окрестный» (по 1259 р.), стп. 759–844. «Прироком» (по 1257 р.), стп. 739–837 та ін.

⁴⁷ Вживається: ПСРЛ. – Т.2. – Стп. 794 (двічі), 847. Про те, що воно характерне для холмської (галицької) редакції, див.: *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні...). – С.110.

⁴⁸ «Данило король ѡхавъ взя Волковыевскъ и Глѣба князя пославъ я (схопив – *Т.В.*) и держашеть и во чести, яко болма бо еха ко Волковыскоу, лова яти ворога своево...». Повну цитату див. вище. До речі, книжне слово «болма» характерне для Київського зводу, і, напр., взагалі не зустрічається у Новгородському першому літописі та у Лаврентіївському зводі за XII ст., у Повісті временних літ – одне використання.

⁴⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 837–838 (Іпат. під 1257 р.). ГВЛ оповідає тут про облогу у фортеці під Віднем і про втечу, початок історії вміщено раніше (стп. 820–821).

⁵⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 836, 837. Розгляд відомостей про австрійські справи Романа див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.74–76, 518–519 (прим. 8).

⁵¹ Запозичене з Іудейського хронографа слово «прирокомъ» (див. прим. 46) свідчить про те, що основа тексту належить першому, холмському, укладачу ГВЛ. Треба сказати, сюжет про невдалу спробу Романа утриматися в Австрії досить складний для прочитання, що, вірогідно, спровокувало редагування. Щоправда, не цілком зрозумілі пасажі могли, власне, й виникнути внаслідок пізньої правки. Однак, здається, частина з них була присутня вже у початковому тексті холмського літописця. Так, у фрагменті: «Оному же (Романові – *Т.В.*) остоупленому, не мощно бѣ емоу выѡхати. Видѣ же добротоу его, вдасть Вереньѣрь при-

рокомъ Просвѣлъ, бѣ бо с нимъ былъ на воинѣ, сожаливъси о Романѣ, и приѣхавъ со силою, изведе Романа изъ града», – підкреслене є вставкою з опису гарної дівчини («видѣвъ же доброту ея, вдасть ю за...»). Швидше за все, вона була внесеною вже холмським книжником. Пор., напр., текст із Хроніки Малали (2-а книга): «видѣвъ ю и доброту ея и възрасть» – переклад з «καὶ ἑώρακὼς αὐτῆς τὴν εὐπρέπειαν καὶ τὴν ἡλικίαν» (В.М. Істрин вважав, що окремі слова були доданими слов'янським переписувачем. Однак новіше критичне видання показує, що переклад буквальний. Див.: Істрин В.М. Хроника Иоанна Малалы... – С. 85–86, 64; Ioannis Malalae Chronographia // Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV. – Ed. H-G. Béch, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, Novi Eboraci, 2000. – S. 33). Цитоване місце ГВЛ див.: ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 837.

⁵² Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т. 3. – С. 75–76, 81. Дати, як уже зазначалося, наявні тільки в Іпат. списку, проте послідовність подій у Хлебн. тождна.

⁵³ Маю на увазі повідомлення про справи у Литві (про Войшелка, Миндовга, Товтила, Треняту), а не написані власне литовцями літописні записи, як це, припускав, наприклад, В.Т.Пашуто. За спостереженнями О.П. Толочко, у цих литовських оповідях спостерігається формула з «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія: *Толочко А.П.* Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи // *Ruthenica*. – Вып. 5. – К., 2006. – С.256–257. Що має означати, що з литовськими повістями працював той самий книжник, котрий вводив у ГВЛ й інші запозичення з тексту Іудейського хронографа. Слушними здаються заперечення П.П. Толочко з приводу неймовірності існування литовських літописів у XIII ст. *Толочко П.П.* Литовский князь Войшелк... – С. 126. Цікаво, що дослідники, як правило, приписують литовським книжникам не початкову редакцію А, а пізніші тексти. Скажімо, В.Т.Пашуто визначав як литовську редакцію В. П.П.Толочко запропонував вважати написану за литовськими переказами версію Новгородського першого літопису, де Войшелк приймає постриг на Афоні – надзвичайно далеко від Данила й у надзвичайно «престижному» місці.

The article discusses the christening and ordaining of the Lithuanian Duke Voishelk (Vaisvilkas) at the time of King Danylo Romanovych. Two descriptions of the christening (1255 and 1262) are examined in the context of their treatment by the authors and editors of the Halych and Volyn' Chronicle.

А.В.Блануца, Д.П.Ващук*

КНЯЗІВСЬКИЙ РІД МАСАЛЬСЬКИХ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ (СЕРЕДИНА XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI ст.)

У статті на основі актів Литовської метрики досліджено політичні, правові, економічні, майнові та родинні аспекти життя й діяльності представників князівського роду Масальських у Великому князівстві Литовському середини XV – у першій половині XVI ст. Виділено три групи князів: нащадки Володимира (Володка) Юрійовича, Василя Юрійовича та Семена Юрійовича. Земельні володіння роду були розташовані на всій території держави, включаючи й Волинь, а окремі його представники внаслідок московсько-литовських воєн на зламі XV–XVI ст. емігрували до Московії.

Історія українських земель у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) XIV – першої половини XVI ст. у сучасній вітчизняній історіографії

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ;

Ващук Дмитро Петрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

набуває все більшої популярності. Відтак малодосліджених питань стає дедалі менше. Та, попри це, вивчення історії окремих князівських родин і досі залишається «білою плямою». Не є винятком і князівський рід Масальських, котрий свого часу був одним із найвпливовіших на Волині.

Проте стверджувати, що наукових праць з історії цього роду не існує взагалі, буде не зовсім правильно. Започаткували генеалогічні литuanістичні студії польські історики кінця XIX ст., публікації яких містять чимало відомостей про окремих представників родини Масальських та генеалогічні схеми¹. Тоді ж російський учений М.Бранденбург надрукував поки що єдину на сьогодні книгу про зазначений рід, дослідивши його історію до XIX ст.² Серед українських публікацій варто виділити, насамперед, працю Н.Яковенко, в якій дослідниця скомпанувала інформацію про практично всіх, відомих їй на час написання книги, князів Масальських за період XIV–XVI ст. та побудувала генеалогічну схему родини³. О.Русина у своїх працях, з'ясовуючи, зокрема, роль Сіверщини в міждержавних відносинах кнця XIV – початку XVI ст., торкалася питання еміграції сіверських князів (і в тому числі представників роду Масальських) до Московії⁴. Серед останніх монографічних досліджень важливе значення має праця Л.Войтовича, з якої дізнаємось про найбільш ранні відомості щодо предків Масальських⁵. Про земельні володіння означених князів на півдні Волині XV – першої половини XVII ст. писав В.Собчук⁶. Згідно з висновками А.Блануци, князі Масальські були присутні також серед тих осіб, які брали участь в операціях із нерухомістю на території Луцького повіту в другій половині XVI ст.⁷

Проте пошуки в архівосховищах дуже часто призводять до віднайдення нових документів, які доповнюють уже відому інформацію. Так, наприклад, знайдені нами у Литовському державному історичному архіві (м. Вільнюс) (ф.1029) та Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) (ф.389) документи не лише збагачують фактичний матеріал про Масальських, але й доповнюють персональний склад роду невідомими на сьогодні особами. Відтак метою статті є відображення історії життя й діяльності представників цього роду в середині XV – у першій половині XVI ст. У додатках розміщено документи з литовського архіву, які публікуються вперше. Стаття є першим етапом здійснення комплексної публікації документів про князівський рід Масальських, які зберігаються в литовських архівосховищах. Нині автори підготували до друку перший випуск документів.

***

Князівський рід Масальських⁸ пов'язаний із Чернігівщиною та династією Рюриковичів (одним із предків був Михайло Всеволодович (1179–1246 рр.) – чернігівський (1223–1246 рр.) та великий князь київський (бл. 03.1238 – бл. 07/08.1239 рр.)⁹. За даними Н.Яковенко, безпосереднім родоначальником вважається кн. Юрій Масальський (перша половина XV ст.)¹⁰. Першим, хто згадується із цього роду, є кн. Володимир Юрійович (Володка) Масальський – він був одним із трьох синів кн. Юрія (брати: Василь і Семен). Кн. Володка фігурує у книзі Литовської метрики, в якій записано надання нерухомого майна королями Казимиром і Александром Ягеллончиками. Згідно з документом, князь отримав¹¹ «пусту» волость Недоходів¹² та село Ощитеськ (ділянку його дядька Михайла¹³). Кінцева приписка може свідчити, що в кн. Юрія був брат Михайло.

Нащадки кн. Володимира Юрійовича (Володка)

За часів правління Казимира Ягеллончика чотирьом представникам роду Масальських було видано з королівської скарбниці поставки сукна й гроші. Зо-

крема, нащадок кн. Володка – його син Олехно Володимирович, – отримав 12 кіп грошів литовських¹⁴.

Другий син кн. Володка – Тимофій Володимирович, – був одружений із представницею впливового панського роду ВКЛ Ганною Семенівною Сапежанкою¹⁵. Кн. Тимофій входив до оточення великого князя й короля, виступаючи свідком судових рішень королівських намісників. Так, у справі смоленських бояр Федька Рогова з Іваном Свиридоновим щодо села Відбляни він скріпив своєю печаткою вирок смоленського намісника пана Юрія Глібовича¹⁶.

Значно більше документів віднайдено нами про онука кн. Володка – господарського дворянина Петра Тимофійовича. Він двічі одружувався з представницями князівських родів – першою дружиною була кн. N (ім'я невідоме) Матвійвна Микитичівна, а другою – кн. Олена Андріївна Сангушківна¹⁷. Перша документальна згадка про князя датується 23 жовтня 1509 р., коли йому у Львові було видано 12 кіп грошів за службу великому князеві¹⁸. У 1512 р. кн. Петро Масальський фігурує в реєстрі всіх господарських бояр Сигізмунда I Старого, де також указано, що він зі своєї частини Порозовської вислуги виставляв до війська ВКЛ 6 коней¹⁹. Згодом, у 1514 р., Петро Тимофійович здійснив наїзд на маєток господарського боярина Андрія Чижевича, під час якого заподіяв різні шкоди й «гвалти» підданам дружини А.Чижевича, та ще й пограбував їх²⁰. Господарський боярин звернувся зі скаргою до великокнязівського суду, результатом розгляду якої стало винесення вироку Сигізмундом I Старим – великий князь зобов'язував кн. Масальського відшкодувати збитки підданам дружини А.Чижевича й наказував князеві не чинити в майбутньому шкоди своєму підданому²¹.

Будучи вже стоклішським намісником Петро Тимофійович у 1518 р. отримав привілей великого князя на тримання заставним правом Стоклішського двору в сумі 1000 і 60 кіп грошів²². Із пізнішого документа можемо встановити термін застави. Так, через рік Сигізмунд I Старий своїм привілеєм від 12 серпня 1519 р. дозволив панові Григорію Григорійовичу Остику викупити двір Стоклішки за ту ж суму, в якій заставив указаний двір кн. Масальському²³. У цьому документі також записано, що великий князь спершу заставив Стоклішський двір господарському дворянинові Петрові Тимофійовичу Масальському²⁴. Тому термін перебування господарського двору на умовах застави в руках князя становив 1 рік. Згадка про тримання Стоклішського двору Петром Тимофійовичем міститься також у привілеї великого князя від 11 травня 1520 р. Цього разу великокнязівський двір переходив у заставне володіння панові Якубу Кунцевичу²⁵. Як і в попередньому своєму привілеї, Сигізмунд I Старий акцентував увагу на тому, що спершу Стоклішський двір було передано князеві Масальському²⁶.

Петро Масальський отримував за свою службу певну плату із господарського скарбу. Зокрема, у 1521 р. йому було призначено отримати від великокнязівського підскарб'я 15 кіп грошів «у Судурмана» та адамашок на шату²⁷, а в 1532 р. за князем, згідно з квітаціями, значився адамашок на шату²⁸. Окрім грошових виплат, князь отримував у володіння також і волості. Так, у 1527 р. великий князь своїм привілеєм надав Петрові Тимофійовичу у тримання Любошанську волость після смерті пана Юрія Немировича²⁹. Князь мав достатній капітал, щоб розширювати свої володіння не лише шляхом великокнязівських надань та вислуг, а й купуючи певні маєтності. Саме через купівлю П.Масальський став власником маєтку Ішолне, придбаного за 700 кіп грошів у пана Миколи Юрійовича Зіновійовича³⁰. На цю купівлю Сигізмунд I Старий надав господарському дворянину підтверджувальний лист від 18 листопада 1524 р.³¹

Траплялися в кар'єрі П.Масальського й судові процеси. Про одну судову тяганину за участі князя міститься інформація в наказі великого князя до віленського воеводи пана Ольбрахта Гаштовта. Воевода мав на місці здійснити

вирок у справі кн. П.Масальського з кн. Матвієм Микитиничем щодо маєтку Струга³².

Певна інформація міститься в книгах Литовської метрики й про другого онука кн. Володка – господарського дворянина Юрія Тимофійовича Масальського. Згідно з документами, він володів маєтностями у Браславському повіті та в Полоцькій землі. Наприклад, у 1524 р. князь тричі звертався до Сигізмунда I Старого з проханням підтвердити йому певні володіння. За першим зверненням він отримав від великого князя підтверджувальний лист на три частини землі у Браславському повіті Опеської волості, що раніше купив у боярина Гришка Шембеля³³. Другий підтверджувальний лист великого князя стосувався землі Собутевщини, купленої Ю.Масальським у полоцьких міщан Івана й Дениса Голенищевичів³⁴. Аналогічний і третій підтверджувальний лист, згідно з яким князь отримував підтвердження на володіння землею Собутевщиною³⁵.

Юрій Тимофійович, як і його брат Петро Тимофійович, також фігурував у судовому процесі. Так, у 1546 р. з ним позивався кн. Тимофій Соколинський у справі про «неслушне» введення у володіння підданими Кривинського маєтку³⁶. Сигізмунд II Август у своєму вирокі наказав вирішити справу між князями віленському воєводі³⁷. Справу утримання в цілісності й розширення володінь після смерті кн. Юрія Масальського (1557 р.)³⁸ продовжила його дружина – кн. Ганна Іванівна Соколинська. Зокрема, у 1563 р. їй було надано в Полоцькій землі 12 служб, 24 дими та ґрунту («вздовжъ на две мили, а поперець на две версты») «до волі й ласки господарської»³⁹. Проте на схилі своїх літ Ганна Іванівна «спустила» певні володіння в Мозирській волості шляхетському подружжю Каспору Стужинському та Добрухні Владичанці. Так, у привілеї від 4 квітня 1572 р. Сигізмунда II Августа підтверджено «спущене» на село Горбовичі кн. Юрієвої Масальської Ганни Іванівни Соколинської вказаному подружжю, де також відзначалося, що княгиня, не маючи можливості боронити надане великим князем село «до волі й ласки», і прийнявши чернечий постриг, «спустила» його в «держання» Стужинським без його згоди⁴⁰.

Документи Литовської метрики містять цікаві факти з життя й діяльності правнука кн. Володка – господарського дворянина й королівського ротмістра Андрія Петровича Масальського. За свою службу великому князеві він отримав земельні надання у Віленському воєводстві. Так, у 1522 р. Сигізмунд I Старий у своєму листі наказував віленському воєводі виділити із державного фонду земельну ділянку князеві А.Масальському. Коли певні земельні наділи були уточнені, великий князь своїм привілеєм надав Андрієві Петровичу 15 служб людей і 4 землі «пустовських» у волості Утенського двору⁴¹. Кілька років по тому (1525 р.) великий князь надав А.Масальському підтверджувальний лист, за яким надані раніше землі в Утенській волості переходили в його довічне володіння⁴².

Неодноразово королівському ротмістрові видавалися кошти з господарського скарбу на потреби ввіреної йому роти. Приміром, у листах Сигізмунда II Августа за 1567 р., адресованих королівським ротмістрам із призначенням видати гроші для їхніх рот, вказано, що ротмістру кн. Андрію Масальському видано лист, згідно з яким пани Горностаї повинні видати 600 кіп грошів на потребу роти князя (150 вершників)⁴³. Того ж року в Бакштах було складено реєстр листів, наданих Сигізмундом II Августом королівським ротмістрам для отримання грошей із поборового податку за 1568 р. для потреб їхніх рот. Один такий лист отримав і кн. А.Масальський. У документі вказано, що його направлено з листом до «бирчих» Ошменського повіту, згідно з яким вони повинні видати на роту князя 600 кіп грошів литовських⁴⁴. Таким чином, можна встановити річну плату роти князя, яка становила 600 кіп грошів.

Володіння Андрія Петровича суттєво збільшилися після його одруження з кн. Ганною Богданівною Путятянкою, яка принесла в дім чоловіка записані їй як вінова частка волинські володіння. 30 червня 1570 р. датується запис у господарській книзі дарчої угоди кн. Андрієвої Масальської Ганни Путятича чоловікові кн. Андрію Петровичу Масальському на свої маєтності на Волині: замок Тучин, містечко Тучинське із селом Тучином, «фільварок на Черничині з присілками Коростятиним, Мощоним, і з усіма Вольками на Воронові і Пустомитах, а під Степанем село Космачів»⁴⁵. Очевидно, що сам акт дарування вказаних маєтностей відбувся значно раніше, ніж було зроблено запис у господарській книзі. Про це свідчить той факт, що волинські володіння були підтверджені Сигізмундом II Августом кн. Андрію Масальському ще в 1567 р.⁴⁶ Беззаперечним фактом статечного господарювання князя у волинських маєтностях, подарованих дружиною, уже в 1567 р. є лист Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1567 р. до Кременецького старости кн. Миколи Андрійовича Збаразького з наказом призначити «рок» у справі про наїзд господарського дворянина кн. Андрія Петровича Масальського на володіння господарських зем'ян Кременецького повіту Михайла та Кшиштофа Богуфаловичів Лабунських⁴⁷. Як бачимо, князь вирішив розширити новоотримані маєтності в поширений тоді спосіб – наїздом.

Певні проблеми у порушенні спокійного володіння волинськими маєтностями спричинила скарга родичів дружини. На жаль, поки що нам не відомі деталі справи про вказані володіння. Віднайдено лише документ із наказом Сигізмунда II Августа від 30 червня 1570 р. зробити запис у господарській книзі оповідання господарського маршалка, берестейського войскового пана Олександра Вагановського і його дружини Ганни Семашківни, а також володимирського підкоморія пана Олександра Семашка про те, що вони мають «природжене» право на маєтності кн. Андрієвої Масальської Ганни Богданівни Путятянки, котрі вона подарувала своєму чоловікові – князеві Андрієві Петровичу Масальському⁴⁸.

Нащадки князя Василя Юрійовича

Старший син кн. Юрія – Василь Юрійович – мав трьох синів: Семена, Михайла й Федора⁴⁹, котрі самі в документах означених книг Литовської метрики не представлені. Уперше згадуються онуки кн. Василя Юрійовича – Іван та Василь Федоровичі Масальські. Вони фігурують у підтверджувальному листі Александра Ягеллончика від 30 грудня 1493 р. смоленському боярину Васку Мирославину на села Площове й Мартинове у Смоленському повіті, в якому записано, що великий князь ще раніше надав вказані села кн. Івану й Василю Масальським⁵⁰. Очевидно, що ці села князі отримали відразу після приходу до влади Александра Ягеллончика в 1492 р. і володіли ними на певних умовах (вірогідно, що «до волі й ласки господаря») не більше, ніж півтора – два роки. Василь Федорович у документах більше не згадується, на відміну від свого брата Івана, котрий у 1508 р. вислужив уже в Сигізмунда I Старого землі в Смоленському повіті. Великий князь надав привілей Івану Федоровичу на «люди Бедричі» й три служби на Дубровенському шляху вічним правом⁵¹.

Традиційно князів Масальських не оминали судові процеси. Винятком не став і кн. Іван Масальський, який фігурує у справі з кн. Андрієм Коширським про деякі шкоди, заподіяні йому (1534 р.)⁵². Згодом (серпень 1539 р.) Іван Федорович разом зі своєю тещею – підляською лісничою Мариною Патієвою Тишкевичівною – позивався з господарським дворянином Іваном Львовичем щодо нерухомоті на Волині (земля Вортолська) (див. док. №1 у додатку). Наступного року кн. І. Масальський фігурує в судовій справі з господарським дворянином Іваном Богушевичем про розорення Шумського маєтку в Кременецькому повіті (див. док. №2 у

додатку). Очевидно, що найближчим часом конфлікт між князем та господарським дворянином не було вичерпано. На це вказує лист Сигізмунда I Старого від 20 жовтня 1545 р. до суддів – князя Матвія Васильовича Четвертинського та князя Івана Васильовича Масальського, – щоб вони вирішили справу відповідно до Литовського статуту між господарським маршалком, довгялиським державцею Іваном Богушевичем Боговитиновичем із князем Іваном Федоровичем Масальським про розорення міста Шумська (див. док. №3 у додатку).

Другий син кн. Василя Юрійовича – Михайло Васильович – зі своєю дружиною Тетяною (прізвище не встановлене) мав 6 синів, троє з яких емігрували до Москви: Семен, Василь та Григорій. Усі маєтності, якими володіли князі, після цього відійшли до великокнязівського фонду й були надані іншим підданним. Зокрема, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на «хлебокормление» боярському сину Івану Поросукову чотирьох чоловік і чотири землі «пустовских» під Василішками, яким раніше володів кн. Г.Масальський⁵³.

Кн. С.Масальський до еміграції в Московське князівство отримав привілей великого князя (1508 р.) на 6 служб у Смоленському повіті вічним правом⁵⁴. У книгах Литовської метрики поки що не віднайдено документи про подальшу долю його володінь у ВКЛ.

Сини кн. Михайла Васильовича – Петро й Борис – вислужили маєтності відповідно у Чернігівському та Смоленському повітах. Кн. Петро Масальський у 1495 р. отримав підтверджувальний лист Александра Ягеллончика на маєтки Слобідку, Шерепів, Заруду, а також сільце на Баловісі вічним правом⁵⁵. Згодом, у 1496 р., великий князь литовський надав виморочену власність кн. П.Масальського господарському дворянину Андрію Дрожчі⁵⁶. Через кілька тижнів А.Дрожча отримав від господаря й підтверджувальний лист на вказані маєтності⁵⁷. Його ж молодший брат кн. Борис, згідно з документом від 15 жовтня 1508 р., вислужив у Сигізмунда I Старого двір Дуровичі у Смоленському повіті. У привілеї великого князя вказувалося, що двір надавався Б.Масальському вічним правом⁵⁸.

Ще один син кн. Михайла Васильовича – Федір – осів у Городенському старостві. Про це можемо дізнатися з підтверджувального листа великого князя від 3 жовтня 1509 р. – Сигізмунд I Старий наказував городенському старості Станіславу Петровичу надати кн. Ф.Масальському село Олексійовичі з людьми і землями, що належали до нього⁵⁹. У грудні 1509 р. в книгу метрики було внесено запис про відправу, надану шляхті ВКЛ у Кракові. Серед тих, хто отримав вказану відправу, значиться й кн. Федір Михайлович – йому було видано 20 бочок жита в Мельнику⁶⁰.

Чи не найповніше представлений у документах Литовської метрики старший син кн. Михайла Васильовича – Василь, якій мав володіння як у Смоленському, так і у Василішському та Рошському повітах. Формування та розширення володінь князя проходило в основному за рахунок великокнязівських надань початку XVI ст. Так, у 1508 р. кн. В.Масальський отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на 6 служб на Дубровенському шляху в Смоленському повіті вічним правом⁶¹. Наступного року великий князь підтвердив своє попереднє пожалування на 2 служби людей і 2 пустих землі на Дубровенському шляху вічним правом⁶². Кн. В.Масальському, як смоленському землевласникові, у 1510 р. було видано 12 кіп грошів зі скарбу в Пйотркові⁶³.

У Василішському повіті князь, вочевидь, отримав надання Сигізмунда I Старого пізніше, ніж у Смоленському повіті. Свідченням цього є підтверджувальний лист великого князя від 16 липня 1521 р. на 30 служб людей і 2 землі «пустовских» у Василішському повіті⁶⁴. Про володіння ж кн. В.Масальського у Рошському повіті відомо з підтверджувального листа (1558 р.) Сигізмунда II Августа Богданові Стецковичу на маєтки в Рошському повіті Любовицької волості: 4 служби людей, пустовщину Мільковщизну і в селі Зорчинському,

а також 5 служб людей у Росасенській волості «вечностью»⁶⁵. У цьому документі вказано, що кн. В.Масальський «держал» 5 служб людей у повіті Рошському Росасенської волості, а після того, як його було оголошено зрадником, ці землі Сигізмунд II Август надав Богданові Стецковичу⁶⁶.

Емігрувавши до Московського князівства, князь був позбавлений усіх маєтностей на території ВКЛ – великий князь пожалував їх на «хлебокормление» московським боярам, які перейшли до нього на службу. Роздача володінь кн. В.Масальського відбулася у травні – липні 1534 р. Зокрема, 18 травня Сигізмунд I Старий звернувся з листом до василішського й марківського державці пана Яна Миколайовича Радивиловича про надання на «хлебокормление» боярському сину Федору Селеву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василішках. У пожалуванні було записано, що вказані люди й землі відійшли до великокнязівського фонду після зради й утечі до Москви князя Масальського⁶⁷. Із подібним листом від 20 травня великий князь звернувся до пана Я.Радивиловича про надання боярському синові Іванові Козиновичу одного чоловіка і двох пустих земель у Василішках⁶⁸. Ще одному московському бояринові на «хлебокормление», Артему Василевичу, великий князь також надав одного чоловіка й дві «пустих» землі у Василішках⁶⁹.

У липні 1534 р. Сигізмунд I Старий остаточно роздав усі василішські володіння кн. В.Масальського «боярам московського князя». У книги метрики спеціально було внесено перелік московських бояр, яким великий князь пожалував володіння у Василішках і Жолудку, що їх перед цим «відбив» і тримав Василь Михайлович⁷⁰.

Один із синів кн. Василя Юрійовича – Федір Васильович – мав по одному онуку від двох своїх синів – Івана й Василя. Про його онука – кн. Івана Васильовича – нам відомо через його дружину кн. Ганну Іванівну Корецьку, яка фігурує в листі Сигізмунда II Августа від 18 квітня 1567 р. Великий князь у своєму листі наказував київському воєводі кн. Костянтину Костянтиневичу Острозькому не забороняти кн. Івановій Масальській бути ігуменею в монастирі св. Михайла, що в Києві⁷¹.

Більше інформації є про другого онука кн. Василя Юрійовича – Федора Івановича, який осів у Городенському повіті. Його володіння формувалися шляхом надань Сигізмунда I Старого. Так, у 1511 р. кн. Ф.Масальський отримав підтверджувальний лист великого князя на 50 служб людей у селі Олексієвичі Жорславської волості⁷². Наступного року підтвердження на тих же людей і землі князь отримав від городенського старости пана Станіслава Петровича⁷³. Проте у 1514 р. великий князь надав кн. Ф.Масальському вже не підтверджувальний лист, а лист-пожалування на 50 служб людей згаданого села. У цьому листі подано детальний реєстр служб⁷⁴.

До нащадків кн. Василя Юрійовича Масальського належить Богущ Олександрович. Проте поки що дослідниками не встановлено, ким був його дід. Лише в одному документі подано повністю його ім'я і по батькові, із чого стає відомо ім'я його батька – Олександр. Ця документальна згадка належить до 1533 р., коли кн. Богущ Масальський був присутній на судовому засіданні, під час якого господарський чашник пан Миколай Андрішевич виніс вирок у справі попа Вересковського з полоцьким воєводичем паном Миколаєм Глібовичем про побиття першого та його дружини⁷⁵. До цього ж часу князь фігурував у документах лише під ім'ям.

Найбільш рання документальна згадка про кн. Б.Масальського відноситься до 1509 р., коли князеві була надана відправа маршалком і секретарем паном Іваном Сапегою в 20 кіп грошів із завельських вин у Богухвала⁷⁶. Наступного року він двічі отримував відправу у Кракові: спершу в березні – 10 кіп грошів зі скарбу митних грошей⁷⁷, а у вересні – 12 кіп грошей⁷⁸. У 1512 р. Богущ Олек-

сандрович згадується як власник вислуги в Порозові, з якої виставляв до війська ВКЛ 5 коней. Вірогідно, що він володів указаною вислугою вже кілька років, тому що документ констатував факт тримання тих чи інших володінь у ВКЛ усіма дворянами Сигізмунда I Старого⁷⁹.

У 1516 р. кн. Б.Масальський став власником маєтностей у Троцькому повіті. Це засвідчує «увяжчий лист» від 29 квітня, яким мерецький державця Юрій Глібович уводив князя у володіння 43 чоловіками й 8 пустими землями в Мерецькій волості⁸⁰. Через чотири роки князь отримав і підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на вказаних людей і землі в Троцькому повіті⁸¹.

Князя Б.Масальського не оминули земельні конфлікти. Зокрема, у 1533 р. великий князь призначив «рок» у справі Масальського з підляським воеводою про землю Войкінішку⁸². На жаль, документи про перебіг і завершення конфлікту не збереглися.

Беззаперечним фактом є те, що Богуш Олександрович входив до корпорації людей «поштивих, віри гідних і добрих» Віленського воеводства. Місцева знать і шляхта зверталася до князя, щоб він представляв їхні інтереси під час судових справ чи укладанні приватно-правових документів. Наприклад, він брав участь у судовому засіданні під час винесення вироку господарським маршалком Матеєм Войтеховичем Яновичем у справі боярина кн. Юрія Семеновича Слуцького Лецька Єсмановича з мінським міщанином Яцком про борг у 100 кіп грошів⁸³. Кн. Богуш Олександрович Масальський був також присутній на судовому засіданні (1533 р.), під час якого вже згадуваний господарський маршалок М.Войтехович Янович виніс вирок у справі Каспора Кунцевича з Войтехом Юрійовичем Сологубовичем про «неданьє» справи в деяких маєтках після смерті дружини першого⁸⁴. Коли в 1542 р. Юрій Кондратович робив запис і покладав листи до книг метрики через свого брата Лукаша Кіндратовича на борги різним шляхтичам, то князь на прохання останнього засвідчив даний запис своєю печаткою⁸⁵.

Сини Богуша Олександровича користувалися серед шляхти регіону не меншим авторитетом. Зокрема, Михайло Богушевич своєю печаткою засвідчив записний лист (1555 р.) господарського дворянина Михайла Макаровича маршалку й господарському писарю пану Остафію Богдановичу Воловичу⁸⁶.

Другий син кн. Б.Масальського – господарський дворянин Петро Богушевич – також був бажаною персоною при укладанні важливих приватно-правових актів. Так, у 1559 р. він засвідчив лист Єзофа Матвійовича Казновського своєю печаткою, з яким той звертався до Сигізмунда II Августа з проханням підтвердити дарчий запис на маєтки Своячичі й Островчичі та рухоме майно, що мало перейти йому «на вечність» після смерті дружини Ганни Матвійовни Пятковича⁸⁷.

Брати кн. Михайло й Петро Масальські ретельно опікувалися своїми маєтностями, свідченням чого може бути звернення до великого князя з проханням підтвердити їхні володіння. Зокрема, у 1566 р. на одне із таких звернень Сигізмунд II Август надав їм підтверджувальний лист на 44 конюхи і тяглою чоловіка «ілговських» Мерецької волості, а також на пусті землі вічним правом⁸⁸. Окрім легітимного способу утримання чи розширення родових володінь, кн. Петро Богушевич свідомо йшов на порушення права, захопивши 2 служби людей у Руському маєтку зем'янина Себастьяна Преборовського і його дружини Настасії Богданівни. Постраждале подружжя звернулося з позовом до великокнязівського суду й 14 червня 1568 р. великий князь своїм вироком призначив «рок» князеві Масальському⁸⁹. Як далі розвивалася судова справа, на жаль, невідомо.

У 1567 р. в документах Литовської метрики вперше фіксується господарський дворянин кн. Григорій Атанізович Масальський. За документом він отримав у заставу від великого князя двір, місто й усю Обельську волость терміном на 3 роки в сумі 3000 й 200 кіп грошів⁹⁰. Як і у випадку з кн. Богушом Олександровичем Масальським, лише раз у документі згадується його ім'я й по бать-

кові – відтак важко встановити його найближчих предків чи родичів. Можливо, що форма по батькові «Атанізович» – це перекручене писарем «Афанасієвич». Якщо так, то можна припустити, що Григорій був онуком Бориса Михайловича й сином Афанасія Масальського.

Під 1569 р. кн. Г.Масальський виступає вже перштунським і бержницьким державцею. Цього року Сигізмунд II Август своїм листом пожалував князеві «держави» Перштунь і Бержники⁹¹. У день надання пожалування (8 травня) великий князь направив ще одного листа. Він адресувався господарському службовнику Рафалу Заневському з наказом подати «держави» Перштунь і Бержники великокнязівському дворянинові кн. Григорію Масальському. У листі також повідомлялося й усій перштунській шляхті, боярам і підданам про призначення нового державці. За наказом великого князя, місцева шляхта й піддані зобов'язувалися виконувати послушенства й розпорядження новопризначеного урядника⁹². Третій лист щодо справи про призначення кн. Г.Масальського перштунським і бержницьким державцею був направлений Сигізmunдом II Августом удові попереднього державці Перштуня й Бержників Іванової Макаровича. У листі великий князь наказував їй поступитися «державами» покійного чоловіка⁹³.

За кілька днів новий державця розпочав виконувати свої обов'язки. За наказом великого князя від 15 травня 1569 р. кн. Г.Масальський направив із Перштуня й Бержників 60 підвод до Мереча. Такий же наказ отримав і городенський староста пан Григорій Олександрович Ходкевич. У Меречі підводи завантажувалися вівсом і вже з провіантом доставлялися для потреб господарських коней до Книшина⁹⁴.

Як свідчать документи, у господарській скарбниці дуже часто бракувало готівки. Тому великий князь практикував здавати в оренду чи заставу землі, маєтності, держави та староства, поповнюючи таким чином державний скарб. Так, 27 вересня 1569 р. кн. Григорій Масальський отримав в оренду від Сигізmunда II Августа городенське й пжеломське «неводництво» терміном на 1 рік у сумі – 250 кіп грошів⁹⁵. Згодом великий князь звернувся до городенського старости, найвищого гетьмана пана Г.Ходкевича, щоб той виконав певні розпорядження господаря щодо рибалок городенського й пжеломського «неводництва», орендованого перштунським і бержницьким державцею⁹⁶. У жовтні 1569 р. Сигізмунд II Август заставив кн. Г.Масальському ще й Оникштенську «державу» терміном на 1 рік у сумі 1000 і 800 кіп грошів⁹⁷. У даній заставній угоді князь виступав і як обельський державця.

У червні 1570 р. великий князь із Варшави надсилає листи до державців і старост із наказом поставляти провіант для державних потреб. Один такий лист Сигізмунд II Август направив до городенського старости Г.Ходкевича, щоб той надав 220 підвод вівса з Лабна, Одельська, Кузьниці, Котри, Шкідля і Мітовщизни. У кінці документа приписано, що такий же лист направлявся до перштунського й бержницького державці Григорія Масальського, яким господар зобов'язував князя надіслати 70 підвод вівса з Перштуня й Бержників⁹⁸.

Як великокнязівський державця кн. Г.Масальський виконував низку доручень господарського й урядового характеру. Зокрема, за наказом Сигізmunда II Августа князь проконтролював виплату чиншу Станіслава Ждановського з його двох волок ґрунту по 2 копи і 20 грошів⁹⁹. Будучи вже кобринським старостою, кн. Г.Масальський згідно з підтверджувальним листом великого князя вводив Полонію Петрову у володіння двома волоками в селі Жуховичах¹⁰⁰.

Нащадки князя Семена Юрійовича

Найменше інформації в опрацьованих нами книгах Литовської метрики міститься про нащадків кн. Семена Юрійовича Масальського. Відомо, що він мав

двох синів – Івана та Андрія, – імена яких зустрічаються в данині Александра Ягеллончика від 21 липня 1490 р. Так, кн. Івану Семеновичу видано постав новогонського сукна зі смоленського мита й жереба в пана Михайла, а його брату кн. Андрію Семеновичу – лише жереб. Чимала сума дісталася (6 кіп грошів зі скарбниці і 8 – зі смоленського мита) і кн. Федору¹⁰¹, сину Івана Семеновича.

Окрім Федора, кн. Іван Семенович мав ще двох синів – Дмитра та Семена. Усі троє фігурують у судовій справі від 19 квітня 1494 р., коли кн. Федір Іванович позивався зі своїми братами – Дмитром і Семеном. Приводом позову послужили родові маєтності їхнього дядька кн. Андрія Семеновича Масальського, після смерті якого розгорнулася боротьба братів за право отримати найвигоднішу частку дядьківщини. Справа для братів ускладнювалася тим, що ще залишалася дружина їхнього дядька. Проте перехід маєтків кн. Андрія Семеновича до рук племінників був лише справою часу, адже їхній дядько був бездітним. Тому Александр Ягеллончик, розібравшись по суті справи, постановив, що після смерті дружини кн. А.Масальського всі родові володіння розподіляться рівними частинами між його племінниками¹⁰².

Князі Дмитро й Семен Івановичі емігрували до Московського князівства. Можливо, що вони зробили це одночасно зі своїми двоюрідними братами – князями Григорієм, Василем та Семеном Михайловичами Масальськими. Очевидно й те, що саме вони фігурували у грамотах про перемир'я короля Александра Ягеллончика з московським князем Іваном Васильовичем (1503 р.)¹⁰³ та Сигізмунда I Старого з Василієм Івановичем (1508 р.)¹⁰⁴ У документах указувалося, що князі Масальські є підданими московського князя, цілісність володінь яких зобов'язувалися не порушувати ані Александр Ягеллончик, ані Сигізмунд I Старий.

Таким чином, віднайдені нами документи суттєво розширюють уявлення про роль та місце князівського роду Масальських серед соціальної та політичної еліти ВКЛ. Уведення до наукового обігу нових, досі невідомих джерел, доповнить та деталізує наші знання про князівську родину й носіїв політичної культури еліти ВКЛ у цілому. Археографічна публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В.Німчуком «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995).

Документи:

№1. 1539, серпня 15. Краків. – Лист короля Сигізмунда I Старого господарському дворянинові Іванові Львовичу у справі з підляською лісничою Мариною Патієвою Тишкевича та її зятем князем Іваном Федоровичем Масальським щодо нерухомості на Волині.

Ориґінал: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Литовський державний історичний архів). – F.1029. – Аур.1, №1.

Мікрофільм: відсутній.

[Арк.1, зв.]

Жикгимонт божю м(и)л(ос)тью корол польский, великии к(ня)з лит(о)вский, руский, пруский, жомойтский, мазовецкий и иных

Дворанинѣ нашему Ивану Львовичѣ. Жаловала намъ лесничая подлѣшская пани | Патѣваа Тишкевича Марина из затѣм своим кн(я)зем Иваном | Федоровичом Масалским, о том штож дей ты¹ вправил собѣ листы с канцлѣрѣм н(а)шое, хотачи их вправо припозывати, о отчизну детѣм еѣ |, и о пѣнази которые брат твой, муж еѣ небожчик пан Богдан Львович на суд | их вытегал за помѣру земли Вортолское своим накладом, и к тому | дозволил дей ты ему 8 выимѣньях своих недѣленных на Волини | замок збѣдовати и ставы справовати, и коли бы са ты пахотѣль² | з ним выимѣньях и в тых пѣназах дѣл мѣти, тогда дей мѣл еси ему | о ныи его двѣс наклад што он на то наложил како дотискаючи | права о тыи пѣнази, так теж и што на замок, и на ставы выдать | што на тебе приидет

ему *отложити*, и который еси имѣнья сам ползапродавал, а инший попродавал, ты теж мѣл еси окупити, и што | остал ты винен ему, и который долги он за тебе поплатить | немалую сѣму пѣназей, и ты пѣнази мѣл дей еси емѣ первѣй *отложити*, нивкого непозычаючи, ани имѣней заставляючи, одно своими | влостными пѣназми готовыми грошми, и тыи имѣнья окупити | и долгъ свой емѣ заплатити. Тож бы еси мѣл з ним дѣл принати | яко в пѣназах так и в ыимѣньях, а не*отложивши* тых пѣназей и | невыкупивши оных имѣней и долгѣ ему незаплативши, не мѣл | дей еси на нем жадного дѣлу в ыимѣньях допирати, ани о то | з ним правоватиса. Яко ж дей ты и листы свои записны на то | брату своему небожчику пану Богдану подавал под зарѣками на нас | г(оспод(а)р)а и на его самого. Ижъ деи еси тот не мѣлть *взрѣшити* ф которыи ж листы твои она перед нами покладала, и ты ||

[Арк.1]

дей оных записов своих пробачивши, в том *еи* покоя дати не хочеш, и в право ея самую и зата ея поволокаеш, а в том дей они собѣ немало | шкодуют про то и дыж ты таковыи записы брату своему на себе подавал. Приказуемъ тобѣ под тымиж зарѣками | н(а)ш(ы)ми, яко са еси сам в листех своих описал, ажбы еси не*отложивши* тых накладов мѣжа ея брата своего, и тых имѣней | не*дкѣпивши*, которые еси позаставлял, и оных пѣназей, которыи еси ему остал винен, и што он за тебе долги платил | не *отдавши* невѣстки своея и зата ея в право о то неповолокал, и жадное трудности им в том задавал, и в шкоды их | не*приводил*, и дал имъ в том покой до тых часов поки олиж | тот двас наклад мѣжа ея брата своего выше мененый, имъ *отложиш* | и за то им д[...]*ит* вчинишь *водлуг* записов своих которыи са еси | брату своему небожчикѣ пану Богдану Лвовичѣ *обезал* конечно. Абы то | *инак* небыло *ижбы* они через то нам о том не жаловали. П(и)сан | в Кракаве под *лет(а)* Бож(ьего) нар(о)ж(енья) 1539 м(е)сца *август(а)* 15 ден | *индик(т)* 12.³

⁴Михайло писаре⁵ ||

№2. 1540, травня 10. Берестя. Лист Сигізмунда I Старого господарському дворянинові Іванові Богушевичу, щоб він приїхав до короля на суд у справі з князем Іваном Федоровичем Масальським про розорення міста Шумська Кременецького повіту, коли той скаже.

Оригінал: LVIA. – F.1029. – Аруг.1, №1.

Мікрофільм: відсутній.

[Арк.3]

Жикгимонт бажю м(и)л(о)стью корол полский, великий кн(я)зь ли(то)в(е)ский, русский, пруский, жомойтский, мазовецкий и иных

Дворанинѣ н(а)ш(о)му пану Ивану Б(о)гдѣшевичѣ. Жаловал нам дворанин наш | кн(я)зь Иван Федорович Масальский о том штож дей которе имѣне | на Вольни замок Шумско и з селы к нему прислухаючины ты *держал* ѣ в опеце свое[и] по см[е]р[т]и т[е]ста его пана Богдана Лвовича | *колконадцат* лѣтъ, оно дей тых часов тое имѣне он з рук | твоих *взал* за листы и дворанином нашим *нако* *отчич* того имѣнья по жонѣ своей, а ты дей по тыи часы *держачи* оное имѣне ѣ в опеце своей *спдстошил*, людей *розогнал*, ставы | *спдстошил*, и замочок тот за *твоег(о)* *держания* двас *опал*, и люди | его бѣ(з)мѣрными винами *карал*, и многие шкоды ему | и людем его *поделал*, в чом же он собѣ немало *шкодуе*т и | *хочет* о том с тобою *перед* нами *очивисто* *мовити*. Про то *приказуем* тобѣ штобы еси *перед* нами кѣ *праву* стал и в том са | з ним *росправил* на тот рок на которыи он тебе *перед* нас | з [...] *нашим* листом. |

П(и)сан ѣ *Бере(с)ти* под | *лет(а)* Бож(ьего) нар(о)ж(енья) 1540 м(е)сца *маа* 10 ден *индик(т)* 13.⁷

⁸Горностаи ||

№3. 1545, жовтня 20. Вільно. Лист Сигізмунда I Старого до суддів – князя Матвія Васильовича Четвертинського та князя Івана Васильовича Масальського, – щоб вирішили справу відповідно до Литовського статуту між господарським маршалком, довгяльським державцею Іваном Богушевичем Боговитиновичем із князем Іваном Федоровичем Масальським про розорення міста Шумська Кременецького повіту.

Оригінал: LVIA. – F.1029. – Аруг.1, №1.

Мікрофільм: відсутній.

[Арк.4]

Жикгимонт Август божю м(и)л(о)стью корол полский, великий к(н)(я)з | ли(то)вский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных

Двораном н(а)шимъ кн(я)зю Матфѣю Василевичу Четвертєнскому | а кн(я)зю Ивану Васи́леви-чу Масалскому⁹. Прысылал до нас | дворанин н(а)шъ кн(я)зь Иван Федорович Масалский из жонолю¹⁰ своею Богданою, поведаючи ѿ том што дей котораа жалоба приходила ѿт дворанина н(а)ш(о)го па-на Воины и ѿт маршалка¹¹ | н(а)ш(о)го державцы Довггалискоз(о) пана Ивана Богуневичов¹² Бого|ви-тиновича жебы они з ымѣней своих Оношковец и Сурожи¹³ | земли их влосный имѣна их Шумско-го посполитый и дѣлений на нѣкоторых мѣсцах за себе забрали и ку тому дей з ымѣна своего | Бримова квалтовне став к берегѣ Шумскому собѣ заставити, и пры том дей ставу немало земли их Шумское и сеножати | [...] маю [...] [шко]ды и бои, и грабежи им дѣлают замок [...] | [Голо]вою своею они одержали лист с канцлерыи н(а)ших и з рук | своих взали дворан н(а)ших пана Семена Миткевича Бабинского, | а Михаила Игнатовича Дчусу, якож и рок в том же листе н(а)шем | им зложили, ѿт ѿказана того листа н(а)ш(о)го за дванадцат недѣл гдѣ | теж они на тыи sprawy не з руки своее, але з рамена н(а)ш(о)го | г(о)с(по)д(а)рьскоз(о) вас судями ѿзали. Про то абы есте зго-дившисе поспол зъ судями их и на тыи их земли ленныи гдѣ *ест* про межку | ними спор и розни-ца выехали, и ѿ том межи ними досмот||

[Арк.4, зв.]

рели и справедливост томѣ дѣчинили ни чим не ѿступаючи статутѣ, | права земского. Абы им на обе стороне кривды в том не было, пакли ж бы есте сами на том рок там на тыи земли выехали | за справа своими не могли и вы бы на мѣсца свои таковых же на тыи их sprawy послали. А мы им моц даем таковою ж тым листом н(а)шим якъ и вам самим. П(и)сан ѣ Вилни | под лет(а) Бож(ье-го) нар(о)ж(енья) 1545 | м(е)сца ѿкт(ября) 20 ден индикт 4є¹⁷ | ¹⁸

¹⁹Горностаѣ ||¹ Підкреслено в документі.² Так у тексті.³ Під текстом посередині аркуша була печатка червоного кольору.⁴ Підпис праворуч під текстом.⁵ Позначення кінця тексту.⁶ Пропущено в тексті.⁷ Під текстом посередині аркуша стоїть печатка червоного кольору.⁸ Підпис праворуч під текстом.⁹ Підкреслено у тексті.¹⁰ Підкреслено у тексті.¹¹ Підкреслено у тексті.¹² Підкреслено у тексті.¹³ Підкреслено у тексті.¹⁴ Текст пошкоджено.¹⁵ Текст пошкоджено.¹⁶ Текст пошкоджено.¹⁷ Позначення кінця тексту.¹⁸ Під текстом посередині аркуша стоїть печатка червоного кольору.¹⁹ Підпис праворуч під текстом.

¹ *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim kśęstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa. 1887. – S.174–177; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Kraków, 1895. – S.231–258.

² *Бранденбург Н.* Род князей Мосальских (XIV–XIX в.). – Санкт-Петербург, 1892.

³ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

⁴ *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.165–202; *Її ж.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.154–176.

⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006.

⁶ *Собчук В.* З історії шляхетських землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін). – Т.ССXL. – Л., 2000. – С.350–353.

⁷ Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005.

⁸ В історіографії зустрічається також написання прізвища як *Мосальські*. Це пов'язано із найбільш ранніми відомостями про окремих представників родини. Однак у даній статті ми вживатимемо варіант *Масальські*, оскільки саме таке написання зустрічається в переважній більшості опрацьованих джерел.

⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі ... – С.408, 419.

¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта ... – С.318.

¹¹ У документі відсутня дата, проте зазначені маєтності кн. Володко міг отримати лише від Казимира Ягеллончика, тому що помер у середині XV ст. за часів його правління.

¹² Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L.Anužytė. – Vilnius, 2004. – P.37 (далі – LM 4).

¹³ LM 4. – P.46.

¹⁴ Ibid. – P.39–40.

¹⁵ Яковенко Н. Українська шляхта... – С.320.

¹⁶ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir paratarmę bei komentarus parašė E.Banionis. – Vilnius, 1993. – P.296 (далі – LM 5).

¹⁷ Яковенко Н. Українська шляхта... – С.320.

¹⁸ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.415–417 (далі – LM 8).

¹⁹ LM 8. – P.163–166.

²⁰ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб.223. – Арк.15 зв.

²¹ РДАДА. – Арк.16–16 зв.

²² Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 1997. – P.71 (далі – LM 11).

²³ LM 11. – P.93.

²⁴ Ibid. – P.94.

²⁵ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E.Banionis ir A.Baliulis. – Vilnius, 1997. – P.70 (далі – LM 10).

²⁶ LM 10. – P.71.

²⁷ Ibid. – P.112.

²⁸ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.206–207 (далі – LM 15).

²⁹ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D.Antanavičius ir A.Baliulis. – Vilnius, 2001. – P.484–485 (далі – LM 12).

³⁰ Ibid. – P.352.

³¹ Ibid. – P.351.

³² Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga / S.Lazutka, I.Valikonytė. – Vilnius, 1997. – P.137–138 (далі – LM 224).

³³ LM 12. – P.307.

³⁴ Ibid. – P.308.

³⁵ Ibid.

³⁶ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб.29. – Арк.1 зв. – 2.

³⁷ Там же. – Арк.3 зв.

³⁸ Яковенко Н. Українська шляхта... – С.320.

³⁹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566) / Падрыхтаваў А.І.Груша. – Мінск, 2001. – С.95–98 (далі – Метрыка ВКЛ. КЗ 44).

⁴⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 / Parengė A.Baliulis, R.Ragauskienė, A.Ragauskas. – Vilnius, 2000. – 484 p. (далі – LM 51). – P.309–310.

⁴¹ LM 12. – P.139.

⁴² Ibid. – P.420.

⁴³ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9 / Parengė L.Anužytė ir A.Baliulis. – Vilnius, 2001. – P.43 (далі – LM 531).

⁴⁴ Ibid. – P.45–46.

⁴⁵ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб.268. – Арк.204–209 зв.

⁴⁶ LM 51. – P.156–159.

⁴⁷ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб.268. – Арк.160–161 зв.

- ⁴⁸ Там же. – Арк.209 зв. – 210 зв.
- ⁴⁹ Яковенко Н. Українська шляхта... – С.318.
- ⁵⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L.Anužytė ir A.Baliulis. – Vilnius, 1998. – P.81–82 (далі – LM 3).
- ⁵¹ LM 8. – P.282–283.
- ⁵² Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga / I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999. – P.110 (далі – LM 227).
- ⁵³ Ibid. – P.165.
- ⁵⁴ LM 8. – P.283–284.
- ⁵⁵ РДАДА. – Од. зб.6. – Арк.122–123.
- ⁵⁶ Там же. – Арк.126; Акты Литовской метрики. – Т.1. – Вып.1 (1413–1498). – Варшава, 1896 (далі – Акты ЛМ). – №223. – С.87–88; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С.143.
- ⁵⁷ РДАДА. – Од. зб.6. – Арк.126–127; Акты ЛМ. – №235. – С.92.
- ⁵⁸ LM 8. – P.287–288.
- ⁵⁹ LM 25. – P.97.
- ⁶⁰ LM 8. – P.418–419.
- ⁶¹ Ibid. – P.282–283.
- ⁶² Ibid. – P.326–327.
- ⁶³ Ibid. – P.419–420.
- ⁶⁴ LM 10. – P.86–87.
- ⁶⁵ LM 51. – P.325.
- ⁶⁶ Ibid. – P.326.
- ⁶⁷ LM 277. – P.165.
- ⁶⁸ Ibid. – P.165.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Ibid. – P.131.
- ⁷¹ РДАДА. – Од. зб.266. – Арк.172 зв.
- ⁷² LM 25. – P.98–99.
- ⁷³ Ibid. – P.97–98.
- ⁷⁴ LM 9. – P.160–161.
- ⁷⁵ LM 225. – P.127.
- ⁷⁶ LM 8. – P.406–409.
- ⁷⁷ Ibid. – P.420–424.
- ⁷⁸ Ibid. – P.425–428.
- ⁷⁹ Ibid. – P.163–164 (Перепис 1512 р. всіх дворян короля й великого князя Сигізмунда I Старого у Великому князівстві Литовському).
- ⁸⁰ LM 25. – P.208–209.
- ⁸¹ Ibid. – P.207–208.
- ⁸² LM 227. – P.53.
- ⁸³ Ibid. – P.123.
- ⁸⁴ Ibid. – P.130–131.
- ⁸⁵ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga / I.Valikonytė, S.Viskantaitė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2001. – 120 p. – P.68–70 (далі – LM 230).
- ⁸⁶ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 43 (1523–1560): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С.Мянжынскі. – Мінск, 2003. – С.59–61 (далі – Метрыка ВКЛ. КЗ 43).
- ⁸⁷ Метрыка ВКЛ. КЗ 44. – С.110–111.
- ⁸⁸ Там жа. – С.115–116.
- ⁸⁹ РДАДА. – Од. зб.266. – Арк.318 зв. – 319 зв.
- ⁹⁰ Там же. – Од. зб.267. – Арк.136 зв. – 140.
- ⁹¹ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.52 (1569–1570): Užrašymų knyga 52 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius. – Vilnius, 2004. – P.34 (далі – LM 52).
- ⁹² Ibid. – P.34–35.
- ⁹³ Ibid. – P.35.
- ⁹⁴ LM 532. – P.44–45.
- ⁹⁵ LM 52. – P.71–72.
- ⁹⁶ Ibid. – P.72.

⁹⁷ РДАДА. – Од. зб.267. – Арк.279–282 зв.

⁹⁸ LM. 52. – Р.124.

⁹⁹ Ibid. – Р.127–128.

¹⁰⁰ Ibid. – Р.128.

¹⁰¹ LM 4. – Р.87–88.

¹⁰² РДАДА. – Од. зб.6. – Арк.147–148.

¹⁰³ LM 5. – Р.209–212.

¹⁰⁴ LM 8. – Р.125–128.

Basing on acts of Lithuanian metrics the article examines political, legal, economical, property and family aspects of life and activity of representatives of prince family of Masal's'kyis in the Grand Lithuanian Duchy of the middle of XV century – in the first half of the XVI century. Tree groups of dukes are distinguished: descendants of Volodymyr (Volodko) Yuriyovych, Vasyl' Yuriyovych and Semen Yuriyovych. Demesnes of the family were located on the whole territory of the state including Volyn' and its separate representatives emigrated to Muskovy as a result of Moskow-Lithuanian wars on the brake of XV–XVI centuries.

М.В.Нишпор*

**ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ ІТАЛІЙЦІВ У ЛЬВОВІ
НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЗАПОВІТІВ ТА ІНВЕНТАРІВ МАЙНА)**

Стаття присвячена дослідженню на матеріалах заповітів та інвентарів рухомого й нерухомого майна щоденного життя італійців у Львові, що дозволить розкрити ознаки та особливості функціонування цієї етнічної групи у місті, порівняти ступінь взаємодії, взаємовпливів та збереження іноземцями власної ідентичності.

Італійська міграція у Львів відбувалася кількома хвилями ще починаючи з XIV ст. Найчастіше іноземці італійського походження прибували до Львова (середина – друга половина XVI ст.) двома шляхами – зі східних італійських колоній на території Османської імперії та безпосередньо із Заходу. Про їх значну вагу в місті свідчить факт уміщення в книзі прийняття до міського права присяги італійською мовою для іноземців італійського походження, які хочуть стати громадянами міста¹. Серед італійців були архітектори, яких запрошували магнати та патриціат для розбудови й зміни естетичного вирішення міст, купці, які вели торгівлю на шляхах між Сходом та Заходом, ремісники, представники новостворених релігійних орденів, дипломати. У середині XVII ст. кількість італійців, що прибували до Львова, починає зменшуватись, що було пов'язане з війнами Богдана Хмельницького та торгівельною політикою міст².

Італійців приваблювало вдале розташування міста на перетині торговельних шляхів, значний економічний потенціал і релігійна толерантність. Міська влада та королівський уряд були зацікавлені в діяльності іноземців італійського походження, яка сприяла розвитку торгівлі й міському будівництву. Італійці не лише принесли ренесансну архітектуру та нові європейські віяння – разом із представниками інших іноземних громад вони створили своє середовище.

---

* Нишпор Мар'яна Володимирівна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка.

Найбільш репрезентативним джерелом до вивчення щоденного життя італійців Львова вказаного періоду є заповіти та інвентарі рухомого й нерухомого майна, адже саме вони містять інформацію про умови, в яких проживали італійці, їх оцінку, ставлення до власного життя й смерті. Особливості джерельного матеріалу дозволяють торкнутися лише деяких аспектів зі щоденного побуту італійців, а саме – розкрити їх родинне життя, взаємини з представниками міського суспільства, показати релігійний світогляд, майновий стан, професійну діяльність тощо.

Джерельний матеріал представлено заповітами, укладеними самими італійцями, інвентарями рухомого майна та документами, пов'язаними з поділом нерухомості їх спадкоємцями, що розміщені у книгах заповітів в'їтківського уряду та в актових книгах ради міста Львова. Джерела суттєво різняться за об'єктивністю, кількістю, змістом викладеної в них інформації та за способами й умовами їх укладення.

Відбір джерел, використаних у статті, зумовлений об'єктом, хронологічними рамками дослідження, репрезентативністю матеріалу. Тому до джерельної групи не були включені документи, пов'язані з діяльністю в місті італійців шляхетного походження, які прибували до Львова в середині XVII ст. або лише недовгий час жили на його території. Для вивчення запропонованої теми у статті були використані заповіти італійських «мураторів» Петра Барбона³, Павла Римлянина⁴, шевця Каспара Італійця⁵, купця Кароля Інчагі⁶, інвентарі майна купця Йоана Баптиста де Альборі⁷, кілька варіантів заповіту та інвентар італійського муратора Амброзія Прихильного⁸, документи посмертного поділу нерухомого майна мураторів Павла Щасливого⁹, Захарія Кастеллі Справного¹⁰, Мартина Муратора¹¹ та заповіт його дружини Софії Лоп'янкової¹², інвентар та поділ нерухомого майна муратора Якоба Регазоліса¹³.

Інформація із заповітів італійських архітекторів, що працювали у Львові, привертала увагу дослідників історії архітектури та мистецтва. Так, В.Лозинський, Т.Маньковський, М.Гембарович використовували заповіти італійських мураторів Петра Барбона, Павла Римлянина, Амброзія Прихильного та Адама Покори, досліджуючи архітектурну діяльність італійців у місті Львові¹⁴. Матеріали із цих досліджень були залучені до вивчення діяльності Павла Римлянина В.Вуйциком¹⁵. Як джерельний матеріал застосовували заповіти польські та італійські дослідники для аналізу перебування іноземців італійського походження на території Польщі¹⁶. При вивченні щоденного життя італійців певні відомості із заповітів та інвентарів використовувались у дослідженнях діяльності італійського патриція Томи де Альберті та доповненні біографічних даних про італійців, що прибували до Львова в середині XVII ст.¹⁷

Багато відомостей про родинне життя італійців міститься в їхніх заповітах, посмертних розподілах рухомого та нерухомого майна, оскільки близькі люди виступали спадкоємцями залишеної власності, виконавцями останньої волі помираючого. Саме на основі заповітів можна простежити ієрархію родинних зв'язків між поколіннями¹⁸.

Родина була важливою підвалиною суспільного життя, виконуючи функції зв'язку особи із суспільством, організації відтворюючого процесу, опіки та захисту своїх членів¹⁹. Тому для італійців, що прибували до Львова, дуже важливим було заснування власної родини і входження за її посередництвом у суспільну структуру міста. Більшість прибулих італійців одружувались із представницями місцевого патриціату чи міщанства. Так, дружиною купця Йоана Баптиста де Альборі була Доротія, дочка львівського патриція Христофора Мазанча²⁰, від якої у нього було троє дочок – Цецилія, Катерина та Анна²¹. Італійський архітектор Павло Щасливий був двічі одружений із жінками шляхетного походження. Шляхтянка Анна Підвисоцька, що невдовзі померла, залишила йому двох

синів – Йоана та Тобіаша²². Другою дружиною Павла стала шляхетна Катерина Любенська²³.

У Львові прибулі італійці знаходили дружин серед заможного міщанства, проте їм не завжди вдавалося продовжити тут свій рід. Так, італійський архітектор Петро Барбон, не маючи спадкоємців, усе майно залишає дружині Ядвізі Габрковській²⁴. Дві власні частини спільного майна дарує «улюбленій дружині» Єлизаветі Капіносонні італієць Павло Римлянин²⁵.

У досліджуваних заповітах третина майна померлого належала дружині, проте головна увага зосереджувалась на дітях, між якими розподілялась решта власності. Відповідно до цього були поділені рухомі та нерухомі володіння муратора Якоба Регазоліса між його дружиною Софією та дітьми – Лукою Кравцем, Габріелем Борщовичем та неповнолітнім Лукашем²⁶. Швець Каспар Італієць у своєму заповіті дає настанови щодо рівномірного розподілу майна по його смерті між теперішньою дружиною Юстиною з дітьми Регіною, Якобом, Габріелем та Катериною й дітьми його першої померлої дружини Регіни – Каспаром, Софією та Анною²⁷. Після смерті італійця Мартина Муратора батьківську частку одержує його дочка Доротея. Розподіл решти нерухомості італійця відбувається між його дочкою Доротеєю та новою родиною її матері Софії Лоп'янкової, вдруге одруженої з Петром Стельмахом і їх неповнолітньою дочкою Анною²⁸. Майно італійського муратора Захарія Кастеллі Справного²⁹ було поділене між спадкоємцями від першого та другого шлюбів, а саме між дітьми його першої дружини Доротеї – Альбертом і Томашем та Станіславом, сином другої дружини Христини Меєровни³⁰.

Повторні одруження були звичними для цього часу, оскільки саме шлюб забезпечував стабільне соціальне й майнове становище в суспільстві³¹. Першою дружиною італійського муратора Амброзія Прихильного була Доротея Адамова з Бучача. Після її загибелі італієць складає детальний інвентар майна, оскільки родичі дружини вимагають її частку³². Другою дружиною італійця була Сузанна Бжеська, однак і вона невдовзі померла³³. Оскільки син Амброзія та Доротеї Станіслав³⁴ помер, не досягнувши повноліття, в італійця не було спадкоємців. Свої володіння Амброзія Прихильний хотів залишити племіннику з Італії Петру Нутклаусу, якщо б той приїхав до нього у Львів³⁵.

Осідаючи у Львові, італійці засновують тут свої родини, оскільки саме це дозволяло їм повною мірою стати членами міського суспільства, користуватися міським правом, розширювати свою професійну діяльність. У документах їх нащадки згадуються як повноправні львів'яни, які інколи продовжують батьківську професію. Зокрема син згаданого вище муратора Захарія Кастеллі Томаш теж став архітектором і досяг значних успіхів у цій професії. У джерелах він згадується як будівничий князів Острозьких³⁶.

Основною причиною прибуття італійців до Львова були сприятливі умови для професійної діяльності. Багато відомостей, пов'язаних із цією важливою стороною життя, знаходимо в заповітах львівських італійців. Особливо цікавою є інформація про роботи, здійснювані у Львові італійськими архітекторами, до якої не раз зверталися дослідники історії мистецтва. На основі заповіту було детально описано діяльність у Львові італійського архітектора Петра Барбона, а саме його відомі архітектурні роботи над зведенням Чорної кам'яниці та міської криниці на замовлення Томи де Альберті спільно із Павлом Римлянином, праця у вірменській катедрі, роботи для львівського старости Миколая Гербурта, а також фінансові контакти з львівським патрищем греком Костянтином Корняктом³⁷.

Велику увагу мулярській роботі надає у своєму заповіті архітектор Павло Римлянин, що не залишилось непоміченим дослідниками. Зокрема, аналізуючи заповіт, В.Лозинський указує, які саме пам'ятки належать авторству італійця –

костел у Журові, монастир францисканців, храм бенедиктинок у Львові³⁸. У своєму заповіті Павло Римлянин описує особливості роботи архітектора, суперечки щодо зведення будівлі монастиря ордену францисканців з отцем кустошем, вимоги додаткової оплати за роботу, не вказану в угоді з паном Торосом³⁹, ведення мулярських робіт у спілці зі швагром – муратором Альбертом Зичливим⁴⁰.

Подаючи реєстр свого майна, Амброзій Прихильний часто згадує, під час яких робіт застосовувались ті чи інші знаряддя. Зокрема, італієць проводив архітектурну діяльність у Старому Селі та в Жовкві⁴¹, що підтверджує вже відомі факти з біографії архітектора⁴². Саме Амброзій Прихильний зводить костел і шпиталь св.Лазаря, на що віддає значну частину свого маєтку⁴³. У заповіті він детально вказує, які частини будівель ще потребують довершення⁴⁴.

В інвентарях деяких італійських мураторів знаходимо опис інструментів, які вони використовували у своєму ремеслі. Зокрема, в інвентарі майна під назвою «мулярське начиння» італієць Амброзій Прихильний згадує такі назви, як ліки⁴⁵, дронски⁴⁶, свідра⁴⁷, сокири, які оцінювались у 7 злотих⁴⁸. У документі описано матеріали, що належали муратору, і які він використовував у роботі: віск, хомути за 12 злотих, вапно, що знаходилось при кам'яниці Томаша Карчевича за 38 злотих та 10 тисяч цеглин за 39 флоринів⁴⁹, 75 штук каменів, в кожній штуці по 3 лікті⁵⁰, малі і великі фляги, зацьонги мулярські⁵¹. У наступному переліку своїх мулярських інструментів Амброзій Прихильний називає 6 бік⁵², 2 залізні кутники⁵³, 4 долота⁵⁴, 2 залізні драги⁵⁵, 5 завіс⁵⁶ до дверей, половину ляски⁵⁷ сталі, залізо від вил та лопати⁵⁸. Окрім цього, муратор Амброзій зберігав мулярське приладдя в шпиталі св.Лазаря, де вів будівельні роботи⁵⁹. Спільно використовували у своєму ремеслі італійці Амброзій Прихильний та Адам Покора шнур до кафари⁶⁰ та кований віз із попоною⁶¹.

Прибуваючи до Львова, італійці ставали членами тутешніх цехів, оскільки це дозволяло їм повноправно займатися своїм ремеслом. Так, із заповіту Софії Лоп'янкової відомо, що її померлий чоловік Мартин був членом цеху мулярів, якому заборгував певну суму грошей⁶².

Наприкінці XVI ст. у Львові проживав італійський купець Йоан Баптист Редої де Альборі, у посмертному інвентарі якого описано товар вартістю у 530 флоринів, яким торгував італієць у львівській крамниці, що знаходилась на міській площі біля Ганушшольцовської кам'яниці⁶³. Як свідчить інвентар, Йоан Баптист був багатим крамарем. З опису майна, проведеного у його львівській крамниці, можна зробити висновок, що він торгував дорогими тканинами, одягом, галантереєю⁶⁴. Перелік товарів, що належали італійцю, є цінним джерелом до вивчення побуту міщан XVI ст. й дає змогу окреслити сферу торговельних зацікавлень купця, а також середовище, в якому проходила його професійна діяльність.

Йоан Баптист де Альборі вів торгівлю як західними, так і східними тканинами – серед переліку знаходимо 61 лікоть венеційської китайки⁶⁵ по 9 грошів⁶⁶ за лікоть, полотна срібного й золотого 13 ліктів по 19 грошів, вузької паєнчини (раіґєнзуну)⁶⁷ 25 ліктів по 3 гроші⁶⁸. Серед дорогих тканин названо 9 ліктів півтораниткового оксамиту⁶⁹, що коштував 3,5 флоринів, 5,25 ліктів півоксамиту по 25 грошів, різного кольору шовку 25 лотів⁷⁰ по 20 грошів, 31 лікоть чорної едвабниці⁷¹ по 20 грошів за лікоть⁷². Саме італійські шовкові тканини користувалися в той час широким попитом і оцінювались найвище⁷³. У крамниці італійця продавались також тканини східного походження: 10 ліктів червоного бархану⁷⁴ по 2,5 флоринів та 9 ліктів бархану іншого виду по 7 грошів, 20 ліктів сірого й чорного бархану по 5 грошів⁷⁵. Серед переліку тканин італійця занотовано півштуки⁷⁶ блакитної багазії⁷⁷ за 2 флорини, пів восьмиштуки різного кольору мухаєру⁷⁸ по 5 флоринів і 22 гроші штука, простого німецького жовтого мухаєру 2 штуки по 3,5 флорини, а також 2 штуки шидішу⁷⁹ по 3 флорини

20 грошів та різного виду полотна⁸⁰. Такі тканини користувались широким попитом у Львові та на ринках інших міст Речі Посполитої серед багатого міщанства і шляхти.

Окрім тканин, серед товарів, перерахованих в інвентарі краму Йоана де Альборі, міститься перелік тогочасного одягу, ґалантереї та предметів особистого вжитку, якими користувалися представники міського середовища (згадки про головні убори, зокрема капелюхи та шапки)⁸¹. Найбільш дорогими були чубаті капелюхи зі шнурами, підшиті китайкою, що коштували 1 флорин та оксамитні жіночі шапки по 2 флорини⁸². Саме шапки були важливою частиною тогочасного строю, їх шили з дорогих тканин і часто прикрашали хутром⁸³. Одним з елементів одягу, характерного для цієї доби, були пасамани⁸⁴, що користувалися значним попитом у крамниці італійця. У документі зустрічаються кольорові пасамани по 3,5 флоринів та чорні по 3 флорини⁸⁵, 5 фунтів⁸⁶ пасаманів пацьоркових (прикрашених намистом) по 2 флорини⁸⁷, 58 ліктів золотих пасаманів по 9 грошів лікоть та 29 ліктів срібних по 8 грошів, 123 лікті пасаманів шихових⁸⁸ по 1 грошу лікоть та 32 лікті шихових пасаманів по 2 гроші⁸⁹.

В інвентарі описано різні види рукавиць. Саме в цей період, після запровадження французької моди на короткі рукави в сукнях, рукавиці набувають популярності⁹⁰. Найдорожчими з-поміж рукавиць були італійські, яких серед краму було 2 тузини⁹¹ по червоному золотому⁹², 4 пари рукавиць «perfumowanuch»⁹³ по 1 флорину пара⁹⁴. Окрім цього, до краму італійця входили шовкові шнурки, оксамитні та шовкові пояси, шовкові та напівшовкові італійські стрічки, 3 бінди⁹⁵ з намистом, що носили на шії, бінди та шнурки з намистом, які використовували до капелюхів, шнурки до шапок⁹⁶. У документі описано різну ґалантерею, що використовувалась для пошиття та оздоблення елементів одягу. Тут зустрічаємо докладний перелік ромбку⁹⁷ різного виду від 1 до 8 флоринів за штуку, 35 тузинів пацьоркових гудзиків по 4 гроші, 58 тузинів італійських чорних гудзиків, 40 тузинів італійських шихових гудзиків по 3 гроші тузин та 30 тузинів різного кольору шовкових гудзиків по 20 грошів⁹⁸. Гудзики були сталим елементом тогочасного строю, який використовували як для заціпання, так і для декорування одягу. Їх виконували в техніці відливання, філігранування, часто оздоблювали емаллю, дорогоцінним камінням чи покривали лаком⁹⁹. Серед краму згадано 34 штуки білих вроцлавських ниток за 4 флорини, білі краківські нитки за 24 гроші та 10 штук вроцлавських ниток не вказаного кольору, 5 голок по 48 грошів кожна та 5 срібних голок по 2 флорини¹⁰⁰.

У побуті міщан використовувались, як засвідчує інвентар краму італійського купця, мітелки для одягу по 4 гроші, італійські ціточки з оксамиту, а також кістяні гребені та вушка¹⁰¹, складні ґжебеняжі (grzebieniarze)¹⁰² по червоному золотому, дзеркала¹⁰³, рушники по 40 грошів¹⁰⁴. У документі містяться відомості про тогочасну білизну, що продавалась у крамниці Йоана Баптиста де Альборі, а саме італійські панчохи, одна пара яких коштувала 1 флорин, а також дитячі сорочки (кошульки) по 3,5 флорина та дитяча біла сорочка по 1 флорину¹⁰⁵. У крамниці італійця можна знайти малі ножі в бурштиновій оправі по 3 флорини, чорні рогові каламарі по 4 гроші, шкіряні гаманці, компаси¹⁰⁶, страусове пір'я по 2 флорини¹⁰⁷. Призначення деяких із цих предметів в інвентарі не вказано.

Незважаючи на багатий товар італійця, його дружина Доротія Мазанчовна вказала в інвентарі, що небіжчик узяв багато краму в борг¹⁰⁸. Бажаючи уникнути розголосу, Доротія вирішує самостійно виплатити борги (бл. 642 флоринів 17 грошів), продавши старий крам та взявши у кредит ще трохи товарів на продаж під час львівського ярмарку¹⁰⁹. Із переліку боргів небіжчика довідуємося, що Йоан Баптист був винен 20 флоринів Ганушові Пасамоннику за пасамани, а також узяв у пана Келяра товару на суму 133 флорини, який продавав у Перемишлі, 106 флоринів заборгував купець факторові пана Бівкового, у вірменина

Рабічки італієць купував шовк¹¹⁰. Панам Коркові та Кшиштофу Гелярду Йоан де Альборі був винен по 90 флоринів. Є відомості про діяльність Йоана Баптисти у Кракові, де єврею Ісааку він заборгував 13 флоринів, а Ганушові та Кшиштофу Бонно – 150 флоринів¹¹¹. Як свідчить тесть Йоана – Кшиштофор Мазанч, – італієць їздив до Ярослава на ярмарок, де й помер¹¹². Торги в Ярославі були дуже відомими в той час в Європі, вони вважалися другими за важливістю після торгів у Франкфурті-на-Майні¹¹³.

В інвентарі італійця не знаходимо чіткої інформації щодо того, де саме він купував свій товар. Можна лише припустити, що наприкінці життя Йоан де Альборі займався посередницькою торгівлею. У переліку майна, яке належало до краму італійця, зустрічаємо товари італійського походження, що може вказувати на підтримування Йоаном торгівельних зв'язків із батьківщиною чи купцями з Італії. Шовкові, вовняні та бавовняні тканини привозили до Львова левантійські купці, купуючи на місцевому ринку англійське або лунське, фландрське, чеське, моравське, німецьке сукно, полотно місцевого виробництва¹¹⁴. Італійські шовкові тканини у XVII ст. імпортувались на територію Речі Посполитої, зокрема до Кракова¹¹⁵. Шовк та інші предмети розкоші, виготовлені на Заході, привозили з Італії на львівський ярмарок¹¹⁶. Оскільки Львову належало право повного складу¹¹⁷, львівським купцям було вигідно купувати товар у прибульців зі Сходу та Заходу. А сприятлива політика львівської влади щодо багатих купців та крамарів давала їм можливість тримати в місті багаті крамниці¹¹⁸.

Італієць Йоан Баптист де Альборі ймовірно прибув до Львова в середині XVI ст., оселився в місті й заснував власну крамницю. Тут він вів посередницьку торгівлю тканинами, галантереєю, предметами розкоші, купуючи товар у місцевих виробників, східних та західних купців. Йоан Баптист де Альборі був членом цеху крамарів, видатки на який теж зафіксовано у його посмертному інвентарі¹¹⁹. Завдяки цьому італієць мав можливість користуватися всіма привілеями своєї професії, правом складу Львова, а також утримувати крамницю на площі Ринок¹²⁰.

У заповітах та посмертних розподілах майна міститься багато інформації, пов'язаної із майновим та, відповідно, суспільним становищем італійців. Як свідчить інвентар муратора Якоба Регазоліса, після його смерті, окрім зазначених у документі рухомих речей, залишилось 400 злотих, 93 лоти срібла, а також значна кількість нерухомості¹²¹. Йому належала кам'яниця на площі біля шпиталю св.Духа між будинками Блазія Алютарія та Йоана Каменського¹²² та чотири володіння на передмістях, що оцінювались у 660 флоринів. Італійському архітектору Мартину Муратору належали два будинки – один у Галицькому передмісті на вулиці Гончарів та кам'яниця Биньовська в місті за будинком Бальтазара Гончара¹²³, що підтверджує у своєму заповіті його дружина Софія Лоп'янкowa¹²⁴.

Як указано у досліджуваних документах, усі згадувані італійці мали власні кам'яниці. Так, кам'яниця Захарія Справного Муратора розташовувалася на вулиці Абрковській у Галицькому передмісті біля будинків Александра Золотаря та Станіслава Шопи¹²⁵. Італійський муратор, житель Жовкви і її перший вїйт¹²⁶ Павло Щасливий володів у Львові кам'яницею на вулиці Чинбарській¹²⁷. Архітектору Петру Барбону на час його смерті належала кам'яниця на площі Ринок між будинками Симона Ганеля та Петра Фуляжовича Кравця¹²⁸. Швець Каспар Італієць проживав у кам'яниці на Краківській вулиці біля будинку міського райці Альберта Педіана¹²⁹.

Незважаючи на те, що у своєму заповіті італієць Павло Римлянин стверджує, що в нього не залишилося золота, срібла чи грошей¹³⁰, його майнове становище мало бути високим, оскільки йому належала нерухомість, а також, як свідчить документ, йому було зроблено багато замовлень на будівельні роботи¹³¹.

Муратор проживав у кам'яниці на вулиці Темричовській у Галицькому передмісті між Гілічовською кам'яницею та будинком Каспара Ґарстки¹³², купив кам'яницю Гілічовську, яку в заповіті залишив на користь храму¹³³.

Італійський купець Йоан Баптист де Альборі володів крамницею, в якій на час його смерті зберігалось краму на суму 530 флоринів та 150 польських злотих¹³⁴. Однак його дружина Доротея заявила, що небіжчик більшість краму взяв у борг¹³⁵. Як свідчить заповіт, укладений архітектором Амброзієм Прихильним 30 грудня 1630 р., йому належало 210 червоних золотих та 326 злотих різною монетою, значна кількість рухомого майна, кам'яниця на вулиці Зарванській між Клопотинською та Людвіковською кам'яницями¹³⁶.

Проживаючи у Львові, іноземці італійського походження активно налагоджували контакти із представниками міського патриціату. Вони відкривали тут власну справу, приймаючи міське право та користуючись підтримкою міської влади. На основі аналізованого джерельного матеріалу можна зробити висновок, що італійці належали до групи середнього та багатого міщанства, вели активну фінансову діяльність, накопичували рухоме та нерухоме майно в місті.

Важливим елементом життя італійців був їх щоденний побут, будинки, в яких вони жили, одяг, яким користувалися. Саме в заповітах та інвентарях міститься детальна інформація про характерні риси побуту італійців, середовище, в якому вони перебували. Посмертні інвентарі є особливо цінним джерелом до вивчення історії одягу, хоча їх використання потребує детального аналізу обставин укладення¹³⁷. Певні сумніви виникають при вивченні кількості та ціни одягу, проте з певністю можна прийняти інформацію про назви його елементів, їх використання, пошиття та оздоблення¹³⁸.

У посмертних інвентарях купця Йоана Баптиста Редої де Альборі, муратора Якоба Реґазоліса та в інвентарях майна архітектора Амброзія Прихильного міститься перелік одягу. Серед верхнього одягу померлого італійця Йоана Баптиста, що знаходився у нього в домі, зазначено чорний жупанік та старий жупан¹³⁹ того ж кольору¹⁴⁰. Окрім старої чорної делії¹⁴¹, серед майна померлого була делія коричнева фалендишова¹⁴², підшита вовчим хутром, а також копеняки¹⁴³ – старий літній із сукна, новий лазуровий¹⁴⁴ мухаєровий за 5 флоринів та вишневий турецький із мухаєру, що оцінювався у 20 флоринів, а також оксамитна жіноча шапка¹⁴⁵. У переліку згадуються сорочки (кошулі) як білизна небіжчика та його дружини – 10 «koszuliek raniey», одна з яких «do łaźni»¹⁴⁶. В інвентарі італійця коротко згадано жіночий одяг, який носили члени його родини, а саме 8 фартушків, 4 хустки з «forbutami»¹⁴⁷, один ромбек¹⁴⁸.

Коротко описано одяг померлого муратора Якоба Реґазоліса. У посмертному інвентарі згадується лише найцінніший верхній одяг, яким користувався італієць – Якоб носив поширену в той час коричневу делію, підшиту лисицею, та чорну делію, підшиту вовчим хутром, 3 жупани (чорний, коричневий та синій), один з яких підшито лисицею, чорний сукняний гермак¹⁴⁹ та синій копеняк¹⁵⁰. Детальний опис верхнього одягу знаходимо в заповіті муратора Амброзія Прихильного. Серед рухомих речей подано делію, підшиту куницею, та 2 делії, підшиті лисячим хутром, 2 фалендишові доломани¹⁵¹, один підшитий сободем, а другий – куницею¹⁵². У документі згадано взуття італійця – жовті боти і цізми¹⁵³. Цізмами в першій половині XVII століття називали взуття, що досягало кісточки, замість підбора в ньому використовувалася підківка¹⁵⁴.

Детальний опис чоловічого та жіночого одягу розміщено в інвентарі муратора Амброзія Прихильного, який був укладений після вбивства його першої дружини Доротеї Адамовни¹⁵⁵, оскільки її родичі вимагали батьківську частку небіжки¹⁵⁶. Італійцю належала значна кількість дорогого верхнього одягу, а саме коричнева фалендишова делія, підшита багазією, із срібними заціпками, новий лазуровий фалендишовий жупан, 2 курти¹⁵⁷ – лазурова, чорна фалендишо-

ва «z smykami»¹⁵⁸ та курта з лазурової каразії¹⁵⁹, 2 старі лазурові фалендишові бекешки¹⁶⁰ та одна нова, підшита вовчим хутром, чорна фалендишова ферезія¹⁶¹ «z smykami» та подорожній копеньяк¹⁶². Серед одягу італієць Амброзій Прихильний перелічує головні убори: сукняний ковпак без підшиття та старий підшитий ковпак, капелюх¹⁶³. Цікавою є згадка про італійські макові панчохи¹⁶⁴, оскільки в документах цього часу елементи чоловічої білизни згадуються рідко¹⁶⁵. У гардеробі італійця знаходимо також сукняний кафтан¹⁶⁶ та фалендишовий коричневий одяг (убрання)¹⁶⁷.

Окремо виділено в інвентарі італійського архітектора жіночий одяг, який належав дружині Амброзії Прихильного. Такий перелік є цікавим джерелом до вивчення історії одягу, оскільки зазвичай в інвентарях жіночий та чоловічий одяг не розмежовували¹⁶⁸. Доротея, дружина Амброзії, носила чорну сукняну катанку¹⁶⁹, підшиту кроликама, лазуровий чамлітовий¹⁷⁰ летнік¹⁷¹ та старий вишневий летнік, лазурову облочисту¹⁷² сукню¹⁷³ з адамашковим кшталтом¹⁷⁴, баранячий шорц¹⁷⁵, лисяче хутро, капелюх та оксамитну жіночу шапку¹⁷⁶. Окрім різного виду постелі та килимів, небіжка серед свого майна мала 14 бавовняних простих хуст, 3 начільники¹⁷⁷ та чепець (cierpiec)¹⁷⁸. В інвентарі Доротеї згадано значну кількість жіночої білизни: 12 кошульок¹⁷⁹, 5 нижніх кошуль, 5 фартухів, 12 чоловічих кошуль та 2 полотняні убрання¹⁸⁰.

Як засвідчують переліки одягу в інвентарях італійців, у щоденному житті вони зазвичай використовували поширені на території Речі Посполитої елементи одягу. Іноземці італійського походження володіли дорогими шатами з благородних тканин. Зберігся ряд цікавих відомостей про білизну, взуття, які італійці та їх дружини використовували у щоденному побуті. Окрім багатого одягу, італійські жителі Львова володіли дорожчінностями і прикрасами, що у тогочасному суспільстві служили не лише аксесуарами, а й були показниками майнового рівня та суспільного становища. В описі рухомого майна італійського купця Йоана Баптиста де Альборі знаходились два золотих персні, один з яких прикрашав смарагд, а інший – сапфір, перстень із бірюзою, обручка, перлова тканка¹⁸¹, що оцінювалась у 20 флоринів, зубик (zabek)¹⁸² зі сріблом¹⁸³. Менше цінних речей було в домі Якоба Регазоліса: шита перлова тканка, срібний позолочений вачек (waczek)¹⁸⁴ із ланцюжком, срібні ноженки¹⁸⁵, а також срібна обручка¹⁸⁶. Серед дорожчінностей італійця Амброзії Прихильного були срібна позолочена обручка «z pozenkami», срібні ноженки «oprawne»¹⁸⁷ «z ktoremі chodzono»¹⁸⁸, 4 персні, три з яких були золотими з бірюзою і смарагдом та срібний перстень із печаткою¹⁸⁹.

При розподілі нерухомого майна, а саме кам'яниці померлого, між його спадкоємцями, у документі розміщувалась детальна інформація про внутрішню та зовнішню планування будинку. Після смерті італійського архітектора Павла Щасливого його кам'яницю в Галицькому передмісті на вулиці Чинбарській розділено на три частини між дітьми від першого шлюбу і другою дружиною Катериною Любенською¹⁹⁰. Кам'яниця поділялась на передній і задній дім. У передньому домі знаходились дві великі кімнати (ізби), одна виходила вікнами на вулицю, а інші – на подвір'я, також передній ганок, що виходив на вулицю. У будинку розташовувались комори, горище, пивниця, кухня та сіни. Вхід до заднього дому вів через хвіртку з бічної вулиці. За кам'яницею знаходилось подвір'я, невеликий город, стайня та вбиральня¹⁹¹. Кам'яницю на вулиці Абрковській у Галицькому передмісті, що була володінням італійського муратора Захарія Справного, теж було поділено між його дітьми від першого шлюбу, другою дружиною Христіною Меєрвною та їх неповнолітнім сином Станіславом¹⁹². Будинок мав схожу структуру і складався з однієї великої кімнати з двома вікнами та двох менших кімнат, сіней зі сходами, що вели на другий поверх, спільною кухнею¹⁹³. Сходи в таких кам'яницях зазвичай містилися в глибині сіней

або в окремій сходовій клітці¹⁹⁴. У кімнаті була розташована спільна піч із запічком. За будинком було подвір'я з городом та криницею¹⁹⁵. В інвентарі Йоана Баптиста де Альборі вказано, що його кам'яницю малював маляр Філіп, за що мав отримати 20 флоринів¹⁹⁶. Кам'яниці італійців були просторими і свідчили про високе майнове становище власників. Проте після їх смерті будинки було поділено між їх нащадками, і в одній такій кам'яниці мешкало вже кілька окремих сімей.

Дослідження посмертних інвентарів італійців дає інформацію про внутрішнє облаштування їх помешкання, меблі, посуд та інші предмети побуту. У будинку італійського купця Йоана Баптиста Редої стояло ліжко «з верхом» та три нові скрині¹⁹⁷. Три столи та великі й малі скрині знаходились у помешканні муратора Якоба Регазоліса¹⁹⁸. Більш детально умеблювання помешкання описано в інвентарі Амброзія Прихильного. Серед перелічених речей згадуються скрині різного призначення для зберігання овочів, хуст, одягу та велика чорна мальована скриня, три маленькі скриньки, три шкатулки для зберігання коріння, а також будзо (budzo)¹⁹⁹ з півгарнцевими²⁰⁰ флягами²⁰¹ та пуздерко (puzderko)²⁰² з 6 квартовими олов'яними флягами²⁰³. Окрім цього, у помешканні Амброзія знаходились одне крісло, аптикарка²⁰⁴, в якій було п'ять шухлядок для зберігання паперу і книг, дубовий стіл, різного виду ліжка²⁰⁵.

Помешкання італійця Йоана Баптиста прикрашали коберці (килими східного походження), скатертини²⁰⁶. У переліку речей Якоба Регазоліса знаходимо численні жовті коберці, один з яких прикрашений зеленим камінням, яскраву турецьку колтрину²⁰⁷, 12 скатертин²⁰⁸. Інтер'єр помешкання італійського муратора Амброзія Прихильного прикрашали коберці, килими, якими накривали стіл, два турецькі килими²⁰⁹. У помешканні купця Йоана Баптиста виявлено цікаві речі, які використовувалися для оздоблення та розваг, як, наприклад, три картини, а також один портрет італійця, пацьорки «z noszeniem dziecinnum»²¹⁰. Чотири великі й малі картини прикрашали помешкання муратора Якоба Регазоліса²¹¹.

Детальним є опис постелі щоденного вжитку, переліченої в інвентарях італійців. Так, серед майна Йоана Баптиста згадано 4 перини, 5 простих простирадл, 4 підодіяльники на перини, 8 наволочок, рушники²¹². 8 подушок, 4 перини, ковдра на постіль, 10 рушників, 6 простирадл, 12 білих наволочок, 70 ліктів льняного полотна використовували члени родини Якоба Регазоліса²¹³. Схожий постільний інвентар перебував у будинку Амброзія Прихильного: наволочки, підодіяльники, подушки, перинки, верхні і нижні замшеві матраци, ковдра (колдерка) та вовче хутро, яким накривалися²¹⁴. Серед посуду італійців інвентар перелічує 20 срібних ложок, що належали Йоану де Альборі²¹⁵, 6 таких же ложок Якоба Регазоліса²¹⁶ та 12 срібних ложок Амброзія Прихильного²¹⁷. В інвентарях описано посуд щоденного вжитку, що використовувався для приготування їжі – олов'яні сковорідки (панви та паневки) різних розмірів, мідні сковорідки, малі та великі олов'яні миски, різного розміру олов'яні та дерев'яні тарілки, полумиски, конва ємністю в гарнець²¹⁸, дзбанок «гданський», горшки та каструлі різної ємності (гарнці, напівгарнці, кварта та напівкварта), олов'яний антвас²¹⁹. У господарстві того часу також використовували казан для прання хуст, моздзежик²²⁰, котел для води, великі миски (мідниці), фляги, ніцек²²¹, сікач²²², рожен, освічували приміщення за допомогою ліхтарів та підсвічників²²³.

Серед речей, якими володіли італійці, була значна кількість зброї, що могла використовуватись для самозахисту чи оборони майна, а також бути свідченням майнового становища власника. У будинку Якоба Регазоліса зберігалися корд²²⁴, рушниця «ptasza», коротка рушниця, півгачек²²⁵, рогатина²²⁶. Невеликим арсеналом володів муратор Амброзій Прихильний – 2 півгаки, довга рушниця, шкіряна та фалендишова ладівниця²²⁷, шпага, корд, чекан²²⁸, 2 мушкети, пістолет, 2 порохівниці, 3 палаші²²⁹, 2 шаблі, рапіра, алебарда²³⁰.

У будинку Амброзія Прихильного, як описано в інвентарі, зберігались релігійні книги польською та італійською мовами, Євангеліє, а також 7 книг із будівництва. В інвентарі зустрічається згадка про срібло, в яке були оправлені книги. У переліку речей Амброзія був мосянджовий²³¹ компас, а також малий мідний позолочений хрест²³². Про книги, які належали померлому муратору Мартину, згадує у своєму заповіті його дружина Софія – ці книги вдова продала за 8 флоринів²³³.

Оскільки в інвентарях згадувались найдорожчі та найцінніші для щоденного вжитку предмети, можна зробити висновок, що у своєму побуті італійці використовували звичні для їх середовища меблі, одяг, аксесуари, предмети побуту. Наявність у їх власності великих багато декорованих кам'яниць, зброї, дорогоцінностей, картин, книг свідчить про освіченість та значний майновий рівень.

На основі заповітів, укладених за життя італійців, часто можна простежити їх особисте релігійне щоденне життя, ставлення до потойбічного світу. Саме цей джерельний матеріал дає відомості про релігійну активність, ставлення до церкви, розуміння релігійних норм, особливості поховального обряду²³⁴, побажання, пов'язані із майбутнім похованням тіла²³⁵. Так, швець Каспар Італієць супроводжує свій заповіт указівкою, що його тіло має бути поховане у храмі св.Хреста ордену францисканців²³⁶. При зазначенні причини написання свого заповіту Павло Римлянин підкреслює неминучість та невідворотність смерті²³⁷. Укладаючи заповіт, італієць Амброзій Прихильний перш за все доручає свою душу Богу-Творцю, усвідомлюючи, що тіло буде віддано землі²³⁸. У наступному варіанті заповіту він доручає своєму спільнику, італійцю Якобу Боні, поховати його тіло у храмі св.Лазаря на передмісті²³⁹.

Про важливість смерті й уважне ставлення до майбутнього життя свідчить дарування на користь храмів, з якими були пов'язані релігійні будні італійців. Муратор Павло Римлянин за погодженням із дружиною віддає кам'яницю Гілічовську монастирю, щоб «за його душу молили Бога та просили милостиню»²⁴⁰. Нерухомисть та гроші від продажу майна після власної смерті віддає на будівництво храму та шпиталю св.Лазаря будівничий Амброзій Прихильний²⁴¹. Зведення цього храму та шпиталю було важливим для італійця, оскільки у своєму заповіті він залишає багато розпоряджень щодо опіки над убогими та будівництва самої споруди²⁴².

Опис поховального обряду можна простежити, аналізуючи детальний перелік видатків на похорон італійця Якоба Регазоліса, укладений його сином Лукашем²⁴³. Для поховання небіжчика було замовлено новий жупан із мухаєру. На труну було витрачено 1 злотий і 6 грошів. Під час поховання користувались послугами муляра і грабаря. Покійника несли на марах (ношах), покритих полотном. За упокій душі небіжчика замовлено літургію, що коштувало 1 злотий. Певні видатки були призначені на читання Псалтиря – 4 флорини, та на сукно священику. Згодом душу покійного згадували у храмі під час релігійних свят, про що свідчать заплачені за це гроші. Поховальний обряд супроводжував ревієм, ціною у 18 грошів та процесія, в якій брали участь мансіонарії²⁴⁴, члени братства св.Анни, отці бернардини та інші монахи. Процесія супроводжувалась дзвонами. Певні видатки були пов'язані з похованням небіжчика, зокрема за місце поховання було заплачено 2 флорини, дітям, що дзвонили, – 12 грошів, отцю Симонові – 1 флорин. Поховальний обряд передбачав обдарування убогих милостинєю, витрати на свічки, дзвони. Суму у 24 гроші було заплачено вїту за його присутність при читанні тестаменту та 1 флорин – за внесення документу до міських актів²⁴⁵. Загалом на похорони Якоба Регазоліса було витрачено близько 40 флоринів. Дотримання обрядів, численні видатки свідчать про стабільне фінансове й суспільне становище померлого та його родини. При дотри-

манні заповіту нащадки італійця виконали його останню волю – будівництво криниці²⁴⁶.

Італійці, що прибували до Львова, були католиками. Дотримання релігійних обрядів, особливо пов'язаних зі смертю, було важливою складовою щоденного життя людей того часу. Серед їх речей, перелічених в інвентарях, знаходимо згадки про релігійні книги та предмети культу²⁴⁷. Багатші італійці, як це було поширено серед шляхти і патриціату, жертвували частину свого маєтку на потреби храмів та чернечих орденів. Важливим для них було виконання їх останньої волі, особливо дотримання вказаного у заповіті місця поховання, що, мабуть, пов'язувалось із щасливим існуванням душі після смерті.

У більшості випадків немає точних даних про зв'язок італійців зі своєю батьківщиною. Листування з родиною в Італії веде муратор Амброзій Прихильний, зокрема з чоловіком своєї племінниці Яном Да Клагутом. Не маючи спадкоємця, він хоче запросити до себе у Львів племінника Петра²⁴⁸. У заповіті купця з Комаско Кароля Інчагі, який, однак, не був жителем Львова, указано, що весь свій статок на батьківщині він залишає сестрам Катерині та Барбарі²⁴⁹. Італійці, які осідали у Львові й засновували тут свої родини, поступово втрачали зв'язок із батьківщиною. Проте певні контакти вони могли підтримувати завдяки землякам, що займалися торгівлею і подорожували Європою.

На основі аналізованих джерел можна зробити висновок, що італійці не створювали у Львові якихось окремих організацій, однак вони підтримували міжособистісні контакти. Так, про спільну професійну діяльність Петра Барбона з Павлом Римлянином та Амброзієм Прихильним свідчать численні згадки у заповіті італійця²⁵⁰. Як зафіксовано у заповіті Амброзія Прихильного, його близьким товаришем був італійський муратор Якоб Боні²⁵¹. Амброзій підтримував відносини з архітектором Вільгельмом Флегом, а також спільно володів мулярськими знаряддями та книгами про будівельне ремесло з італійцем Адамом Покорою²⁵².

Джерельний матеріал, досліджуваний у статті, дає нечисленні відомості про характерні риси, що виділяли італійців зі львівського соціуму. Як стверджує текст купця Йоана де Альборі – Христофор Мазанч, реєстр майна, укладений італійцем перед смертю, був написаний італійською мовою. Така обставина змусила Мазанча запросити міського музиканта Чезарі Італійця для перекладу документа²⁵³. У домі муратора Амброзія Прихильного зберігалися книги італійською мовою²⁵⁴. Серед переліку майна часто зустрічаємо італійські речі. Італійським одягом, тканинами, стрічками, гудзиками, щіточками торгував у своїй крамниці Йоан Баптист де Альборі²⁵⁵.

Отже, необхідною умовою входження італійців у структуру львівського суспільства було заснування власної родини в місті. Тому, як указано в заповітах, іноземці італійського походження, що прибули до Львова і хотіли залишитися тут для ведення власної професійної діяльності, одружувались із представницями місцевих міщанських родів. Досліджуваний матеріал дозволяє простежити міцні родинні контакти батьків із дітьми навіть від повторних шлюбів. Зустрічаються згадки про емоційний зв'язок італійців зі своїми дружинами, яким часто залишають весь спадок. Нащадки італійців виступають повноправними членами міського суспільства, проте часто втрачаючи власну ідентичність.

Важливою частиною життя італійців у Львові була їх професійна діяльність. Аналізуючи джерельний матеріал, можна зробити висновок, що у своєму ремеслі італійці, особливо купці та архітектори, досягли значних успіхів. Зокрема італійські будівничі стали авторами великої кількості відомих у Львові ренесансних споруд, вони виконували замовлення патриціату та шляхти з-поза Львова, в їх розпорядженні був цілий комплекс будівельних знарядь, книг. Роботи італійців користувалися значним попитом і оцінювались високо. Для ве-

дення архітектурних робіт муратори італійського походження вступали в цех, часто об'єднувались у спілки, допомагаючи один одному. Оскільки Львів у вказаний період був значним економічним центром, великі можливості для розвитку свого ремесла отримують італійські купці. Найчастіше вони займаються посередницькою торгівлею як східними, так і західними товарами, підтримують зв'язки з батьківщиною та своїми земляками, торгівельна діяльність яких поширювалась не лише на територію Європи, а й сягала Сходу. Італійці, що оселились у Львові в середині XVI – на початку XVII ст., завдяки своїй активній професійній та фінансовій діяльності, а також вдалим одруженням зуміли здобути значну кількість нерухомості у місті. В інвентарях та заповітах деяких із них знаходимо перелік грошей та дорогоцінностей, що свідчить про високе майнове й суспільне становище.

У досліджуваному джерельному матеріалі міститься багато відомостей про щоденний побут італійців у Львові. Показниками їх високого майнового становища були згадані в інвентарях дорогий верхній одяг, значна кількість білизни та аксесуарів. Цікавою є збережена в інвентарях інформація про одяг, який належав дружинам італійців. Серед переліку майна зустрічаємо дорогоцінності, персні, срібний посуд, прикраси. Одяг, який носили іноземці італійського походження у Львові, загалом був характерним для традиційного строю жителів міст Речі Посполитої. Лише окремі елементи могли свідчити про збереження ними своїх автентичних традицій. Кам'яниці, в яких мешкали італійці, були просторими, складалися із кількох кімнат. Внутрішнє багате умеблювання нагадувало традиційні міщанські будинки кінця XVI – першої половини XVII ст. Помешкання прикрашали східні коберці, килими, обруси, картини. Окрім численного посуду, постелі, необхідного господарського інвентарю в будинках італійців зберігалася значна кількість зброї, що було показником високого суспільного статусу. На освіченість іноземців вказують книги, які знаходились серед їх майна. Побут італійців у Львові засвідчував не лише досить високе майнове становище, а і їх прагнення дотримуватись місцевих традицій та європейських естетичних смаків.

На основі заповітів, укладених львівськими італійцями, можна простежити їх належність до католицького віросповідання, дотримання у своєму житті церковних традицій. Свідченням цього є пожертви майна на користь релігійних установ, прохання поховати тіло у храмах, з якими були пов'язані щоденні релігійні звичаї помираючих. На високий духовний рівень італійців вказують визнання ними у власних заповітах неминучості смерті та звернення по допомогу до Творця, релігійні книги та обрядові речі, які використовувались у щоденному житті.

Аналізуючи щоденне життя італійців, що прибули до Львова у середині XVI – на початку XVII ст. і оселилися в місті, не знаходимо прямих вказівок на утворення ними якоїсь окремої громади, що вирізняло б їх зі львівського соціуму. Навпаки, вони якнайактивніше контактували із середовищем, в якому опинились, приймаючи його закони та традиції. Завдяки пошиту на їх професійну діяльність, участь у міських цехах, заснування тут своїх родин, набуття нерухомості вони стають повноправними членами міста. У побуті львівські італійці часто зберігають власну мову, певні традиції в одязі, декорі приміщень. Проте їх контакти із батьківщиною найчастіше здійснюються в межах професійної діяльності. Саме за посередництвом відносин між групою італійців та львівським міщанством, що відбувались у щоденному житті, а саме створення родин, майнові, фінансові, професійні справи, повсякденний побут між ними відбувались взаємодія та взаємовпливи, що спостерігаються у багатьох аспектах історії Львова. Функціонування групи італійців у місті, яке проходило на засадах активної співпраці із соціумом, і мало на меті входження до структури львівсько-

го суспільства, неодмінно вело до поступового зближення та асиміляції іноземців італійського походження.

¹ Заяць О. Формули присяг на отримання міського громадянства у Львові в XVII ст. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2004. – Т.4. – С.242.

² Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Л., 1968. – С.43; Szaleniec M. Rita Mazzei. Itinera mercatorum: Circolazione di uomini e beni nell'Europa centro-orientale 1550–1650. – Лусса, 1999. – 407 s. // Krakowski rocznik archiwalny. – Kraków, 2003. – Т.9. – С.267.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.52. – Оп.2. – Спр.338. – Арк.104–107.

⁴ Там само. – Спр.34. – Арк.249–253.

⁵ Там само. – Спр.338. – Арк.320–322.

⁶ Там само. – Спр.340. – Арк.567–570.

⁷ Там само. – Спр.23. – Арк.1006–1014.

⁸ Там само. – Спр.340. – Арк.279–286, 558–561, 944–946; Спр.30. – Арк.731–733.

⁹ Там само. – Спр.30. – Арк.23, 497, 498.

¹⁰ Там само. – Спр.29. – Арк.1303–1305, 1347, 1348; Спр.30. – Арк.494–496.

¹¹ Там само. – Спр.337. – Арк.552, 553.

¹² Там само. – Спр.338. – Арк.116–118.

¹³ Там само. – Спр.25. – Арк.648, 649; Спр.26. – Арк.100–103.

¹⁴ Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1989. – S.45–47, 65–72, 76–78; Mańkowski T. Dawny Lwów, jego sztuka i kultura artystyczna. – Londyn, 1974. – S.122–126, 131–138, 224, 225; Gęmbarowicz M. Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego średniowiecza w Polsce. – Toruń, 1962. – S.216.

¹⁵ Вуйцик В. Зодчий Павло Римлянин // Жовтень. – 1982. – №8. – С.98.

¹⁶ Quirini-Popławska D. Kupcy włoscy w Europie Środkowo-Wschodniej // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa, 2001. – Т.XLV. – S.227–335; Kaczmarczyk K. Włosi w Poznaniu na przełomie XV na XVI wiek // Kronika miasta Poznania. – Poznań, 1928. – №1. – S.24; Quirini-Popławska D. Z działalności włosów w Polsce w połowie XVI wieku // Studia Historyczne. – Kraków, 1969. – R.XII. – Z.2 (45). – S.171–199.

¹⁷ Царьова Н. Італійський слід у Львові // Conferenza Internazionale Umanesimo Latino in Ukraina. Міжнародна конференція «Латинська гуманістика». – Piazza, 2004. – P.88–90.

¹⁸ Hołdys S. Więzy rodzinne w świetle mieszczzańskich testamentów z pierwszej połowy XVII wieku // Studia Historyczne. – Kraków, 1986. – R.XXIX. – Z.3 (114). – S.349.

¹⁹ Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1983. – Т.LXXIV. – S.497.

²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1006.

²¹ Там само. – Арк.764; Спр.28. – Арк.386; Спр.29. – Арк.639.

²² Там само. – Спр.30. – Арк.497.

²³ Там само. – Арк.23.

²⁴ Там само. – Спр.338. – Арк.107; Спр.19. – Арк.363.

²⁵ Там само. – Спр.34. – Арк.251.

²⁶ Там само. – Спр.26. – Арк.100–103.

²⁷ Там само. – Спр.338. – Арк.320–322.

²⁸ Там само. – Спр.337. – Арк.552, 553.

²⁹ Там само. – Спр.26. – Арк.338; Mańkowski T. Pochodzenie osiadłych we Lwowie budowniczych włoskich. – Lwów, 1936. – S.12.

³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.840, 884, 1303–1305, 1347; Спр.30. – Арк.494–496, 519.

³¹ Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku... – S.496, 497.

³² ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.731–736, 796–798, 878.

³³ Там само. – Спр.340. – Арк.279.

³⁴ Там само. – Ф.618. – Оп.2. – Спр.2629. – Арк.46.

³⁵ Там само. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.818–820.

³⁶ Łoziński W. Sztuka lwowska... – S.80; Mańkowski T. Pochodzenie... – S.12.

- ³⁷ *Łoziński W. Sztuka lwowska... – S.45–49; Charewiczowa Ł. Czarna kamiennica i jej mieszkzańcy. – Lwów, 1935. – S.58.*
- ³⁸ *Łoziński W. Sztuka lwowska... – S.45–49; Charewiczowa Ł. Czarna kamiennica... – S.66, 68–70.*
- ³⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.252.
- ⁴⁰ Там само. – Спр.34. – Арк.251, 252.
- ⁴¹ Там само. – Спр.30. – Арк.734.
- ⁴² *Łoziński W. Sztuka lwowska... – S.45–49; Charewiczowa Ł. Czarna kamiennica... – S.76–78.*
- ⁴³ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.284, 285, 559, 560, 945.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.945.
- ⁴⁵ Лік, ліка – лійка (Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego (далі – Słownik języka polskiego). – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.741).
- ⁴⁶ Дронжек, дронжки – чепіга, дишель, помпа для видобування води з копальні (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.553).
- ⁴⁷ Свідер, свідра – знаряддя для свердління дірок (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1915. – Т.VI. – S.774).
- ⁴⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.733.
- ⁴⁹ Флорин (злотий польський) – грошово-лічильна одиниця, що дорівнювала 30 грошам і була еквівалентом червоного золотого (*Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. – Тернопіль; Л., 1998. – С.164, 165, 379, 380).
- ⁵⁰ Лікоть – міра довжини (0,59388 метра) (*Hoszowski St. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1928. – S.64.*)
- ⁵¹ Зап'юнг – пристрій для стягування. Можливо, засув до дверей чи віконний або дверний наличник (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1927. – Т.VIII. – S.45); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.734.
- ⁵² Біка – кайло для копання кам'янистого ґрунту (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.154).
- ⁵³ Венгелница – кутник, екер (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1919. – Т.VII. – S.524).
- ⁵⁴ Зубило.
- ⁵⁵ Драг, драга – довгий товстий стержень, брусок, залізний кий для ламання й піднімання каменів, анкер (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.553, 549).
- ⁵⁶ Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1927. – Т.VIII. – S.337–338.
- ⁵⁷ Ляска (брусок) – міра довжини (*Hoszowski St. Ceny we Lwowie... – S.62.*)
- ⁵⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.283.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Кафар – пристрій для вбивання в землю паль (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.200).
- ⁶¹ Попона – опона, накриття для коня (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1908. – Т.IV. – S.664); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.283.
- ⁶² Там само. – Спр.338. – Арк.117.
- ⁶³ Там само. – Спр.23. – Арк.1006–1008, 1014.
- ⁶⁴ Там само. – Арк.1006–1008.
- ⁶⁵ Китайка – тонка густоткана тканина з шовкової нитки високої якості (*Taszycka M. Włoskie tkaniny jedwabne w Krakowie w drugiej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1978. – Nr.2. – S.139.*)
- ⁶⁶ Гріш польський – срібна польська монета, 30 грошів = 1 лічильному злотому (*Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика... – С.91, 92).
- ⁶⁷ Паенчина – білизна, полотно, тканина у вигляді сітки (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1908. – Т.IV. – S.11).
- ⁶⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1006–1007.
- ⁶⁹ Аксаміт – груба шовкова тканина (*Taszycka M. Włoskie tkaniny jedwabne... – S.144.*)
- ⁷⁰ Лот (лут) – міра ваги, 1 фунт = 32 луги = 0,405 кг (*Hoszowski St. Ceny we Lwowie... – S.66.*)
- ⁷¹ Єдwabница – шовкова тканина (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.164).

- ⁷² ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007.
- ⁷³ *Pachoński J. Zmierzch sławetnych. Z życia mieszczan w Krakowie w XVIII wieku.* – Kraków, 1956. – S.465.
- ⁷⁴ Бархан – тканина із бавовни та льону (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.97).
- ⁷⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1006.
- ⁷⁶ Штука – міра довжини сукна, не була сталою величиною (*Hoszowski St. Ceny we Lwowie...* – S.62).
- ⁷⁷ Багазія – вид тканини, яку використовували як підшиття для одягу (*Pośpiech A. Miejsce ubioru w wielkopolskich pośmiertnych inwentarzach szlacheckich XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 1986. – Nr.3. – S.442).
- ⁷⁸ Мухаер – тонка вовняна тканина полотняного переплетення, що здебільшого була двобарвною (*Biedrońska-Słotowa B. Tkaniny tureckie i perskie w ubiorach polskich XVI–XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 1986. – Nr.3. – S.494).
- ⁷⁹ Шидеж – вид тканини іноземного виробництва (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1915. – Т. VI. – S.699).
- ⁸⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007.
- ⁸¹ Там само. – Арк.1006.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ *Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzy ruchomości zawartych w aktach grodzkich i ziemskich województwa krakowskiego z lat 1645–1670 // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 1981. – Nr.3. – S.355.
- ⁸⁴ Пасаман – стрічка матерії, тасьма, поясок (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1908. – Т. IV. – S.72).
- ⁸⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1006.
- ⁸⁶ Фунт – міра ваги, 1 фунт = 32 луги = 0,405 кг (*Hoszowski St. Ceny we Lwowie...* – S.66).
- ⁸⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007.
- ⁸⁸ Ших – фальшиве золото або срібло, що використовувалось в оздобленні одягу (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1915. – Т. VI. – S.697).
- ⁸⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007–1008.
- ⁹⁰ *Pachoński J. Zmierzch sławetnych...* – S.472.
- ⁹¹ Тузин – міра лічби (Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. – Л., 1998. – С.549).
- ⁹² ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007.
- ⁹³ Можливо скроплених парфумами.
- ⁹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007–1008.
- ⁹⁵ Бінда – тасьма, пов'язка, стрічка (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т. I. – S.155).
- ⁹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1006–1007.
- ⁹⁷ Ромбек – вид сукна, з якого виготовляли жіночі хустки (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych...* – S.473).
- ⁹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007–1008.
- ⁹⁹ *Czarnowski St. Ozdoby złotnicze w męskim stroju polskim // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 1986. – Nr.3. – S.478.
- ¹⁰⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1008.
- ¹⁰¹ Можливо, заушниця, наушниця, наушка – сережка, прикраса, яку носили у вухах (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1927. – Т. VIII. – S.329).
- ¹⁰² Гжебеняжі – атласні або шкіряні футляри, що використовувались для зберігання гребенів, щіток для волосся, баночок із білилами або барвниками (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych. Z życia mieszczan...* – S.421).
- ¹⁰³ Зверцяadlo – металеве дзеркало, де зображення відбивалось на добре відполірованому металі (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1927. – Т. VIII. – S.645).
- ¹⁰⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007–1008.
- ¹⁰⁵ Там само. – Арк.1008.
- ¹⁰⁶ Можливо, кишенькові годинники. Компас – сонячний годинник (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т. II. – S.425).
- ¹⁰⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1007–1008.

- ¹⁰⁸ Там само. – Арк.1010.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк.1011–1012.
- ¹¹⁰ Там само. – Арк.1013–1014.
- ¹¹¹ Там само. – Арк.1014.
- ¹¹² Там само. – Спр.24. – Арк.1307–1308.
- ¹¹³ *Szaleniec M. Rita Mazzei. Itinera mercatorum...* – S.269.
- ¹¹⁴ *Кривонос В.П.* Торгова діяльність левантійських купців у Львові в XI – першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. З історії стародавності і середньовіччя: Серія історична. – 1992. – Вип.27. – С.100–101.
- ¹¹⁵ *Taszycka M. Włoskie tkaniny jedwabne...* – S.133.
- ¹¹⁶ *Szaleniec M. Rita Mazzei. Itinera mercatorum...* – S.269.
- ¹¹⁷ *Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu.* – Poznań, 1958. – Т.1. – S.286.
- ¹¹⁸ *Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa // Studia nad historią kultury w Polsce.* – Lwów, 1925. – S.112–113.
- ¹¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1014.
- ¹²⁰ *Капраль М.* Станово-професійна структура населення Львова у другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг) // Україна в минулому. – К.; Л., 1994. – Вип.4. – С.32.
- ¹²¹ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.648; Спр.26. – Арк.100.
- ¹²² Там само. – Спр.25. – Арк.648; Спр.26. – Арк.102, 103.
- ¹²³ Там само. – Спр.337. – Арк.552.
- ¹²⁴ Там само. – Спр.338. – Арк.117.
- ¹²⁵ Там само. – Спр.29. – Арк.1303.
- ¹²⁶ *Loziński W. Sztuka lwowska...* – S.42.
- ¹²⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.23.
- ¹²⁸ Там само. – Спр.338. – Арк.104.
- ¹²⁹ Там само. – Арк.320.
- ¹³⁰ Там само. – Спр.34. – Арк.253.
- ¹³¹ Там само. – Арк.249–253.
- ¹³² Там само. – Арк.249.
- ¹³³ Там само. – Арк.253.
- ¹³⁴ Там само. – Спр.23. – Арк.1008.
- ¹³⁵ Там само. – Арк.1010–1012; Спр.24. – Арк.1307.
- ¹³⁶ Там само. – Спр.340. – Арк.279, 281.
- ¹³⁷ *Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty Małopolski zachodniej w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 1986. – Nr.3. – S.451.
- ¹³⁸ *Idem. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości...* – S.350.
- ¹³⁹ Жупан – один з основних елементів тогочасного строю, який вдягали під верхній одяг – делю чи ферезію (*Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości...* – S.350).
- ¹⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1009.
- ¹⁴¹ Делія – вид верхнього одягу у вигляді довгого плаща обрізаного в поясі (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych...* – S.425).
- ¹⁴² Фалендиш – тонке голландське або англійське сукно (*Słownik języka polskiego.* – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.714; *Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości...* – S.350).
- ¹⁴³ Копеняк – вид короткого і широкого подорожнього верхнього одягу угорського походження, популярний наприкінці XVI ст. (*Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości...* – S.353).
- ¹⁴⁴ Лазуровий – блакитний, лазурний колір.
- ¹⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1009.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ З мереживом (*Słownik języka polskiego.* – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.760).
- ¹⁴⁸ Ромбек – жіноче покриття голови у формі хустки (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty...* – S.456); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1009.
- ¹⁴⁹ Гермак – вид верхнього одягу угорського походження, що заціпався на петлі, був довгим і просторим, підшитим хутром, зазвичай мав великий хутряний комір (*Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości...* – S.353).

- ¹⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.648.
- ¹⁵¹ Доломан – вид чоловічого нижнього одягу угорського походження, що виконував функцію жупана (*Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości... – S.351*).
- ¹⁵² ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.281.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ *Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.453*.
- ¹⁵⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.731–735.
- ¹⁵⁶ Там само. – Арк.796, 797, 878–980.
- ¹⁵⁷ Курта – вид верхнього одягу (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.452*).
- ¹⁵⁸ Можливо, прикрашена хвостами, поясками чи шнурками.
- ¹⁵⁹ Каразія – просте грубе сукно (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.259*).
- ¹⁶⁰ Бекеша – вид довгого верхнього одягу із сукняним покриттям, зшитими рукавами й багато оздобленим коміром (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych... – S.452*).
- ¹⁶¹ Фerezія – найбільш популярний вид верхнього одягу в першій половині XVII ст. (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.452*).
- ¹⁶² ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.732.
- ¹⁶³ Там само. – Арк.733.
- ¹⁶⁴ Там само.
- ¹⁶⁵ *Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości... – S.356*.
- ¹⁶⁶ Кафтан – вид верхнього одягу (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.452*).
- ¹⁶⁷ Убрання – назва, яку використовували, коли було важко окреслити певну форму одягу, який відрізнявся від загально визнаного. Здебільшого під цією назвою розуміли одяг іноземного походження (*Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości... – S.354*); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.733.
- ¹⁶⁸ *Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości... – S.350*.
- ¹⁶⁹ Катанка – вид верхнього одягу, верхня частина жіночого одягу, який одягали до спідниць (*Szyposz J. Odzież szlachty w świetle inwentarzu ruchomości... – S.456*).
- ¹⁷⁰ Камлот, чамлот – легка тканина з вовни й шовку, початково її виготовляли з вовни ангорської кози (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.225*).
- ¹⁷¹ Летник – сукня, що складалась з однієї частини з рукавами або без рукавів (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.455–456*).
- ¹⁷² Облочистий – легкий, прозорий (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904. – Т.ІІІ. – S.482*).
- ¹⁷³ Назва «сукня» мала загальний характер. Можна лише припустити, що під нею розуміли жіночий одяг західного типу (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.456*).
- ¹⁷⁴ Кштгалт – верхня частина жіночого одягу без рукавів, що використовувалась із спідницею (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.456*).
- ¹⁷⁵ Шорц – жіноча вовняна спідниця (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1915. – Т. VI. – S.647*).
- ¹⁷⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.733.
- ¹⁷⁷ Начільник – вид жіночого головного убору у вигляді пов'язки, що розміщувалась на чолі (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904. – Т.ІІІ. – S.24*).
- ¹⁷⁸ Чепець – головний убір заміжньої жінки, який часто прикривали хутряною шапкою чи хусткою (*Szyposz J. Przemiany odzieży szlachty... – S.456*); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.733.
- ¹⁷⁹ Кошуля – нижня сорочка, в цей час використовували однолітні й комбіновані типи кошуль (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych... – S.452*).
- ¹⁸⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.733.
- ¹⁸¹ Тканка – тонка тканина, мереживо, павутина, стрічка на голову, весільна корона, що могла бути прикрашена перлами (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1919. – Т. VII. – S.62*).
- ¹⁸² «Zabki dziecinne» – предмет, який носили на щастя у XVI–XVII ст., часто оправлений у золото чи срібло (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych... – S.479*).
- ¹⁸³ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1008, 1009.
- ¹⁸⁴ Вачек – елемент чоловічого аксесуару у вигляді довгастої торбинки, в якому часто носили гроші (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych... – S.456, 479*).
- ¹⁸⁵ Ноженки – піхви, футляр (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904. – Т.ІІІ. – S.422*).

- ¹⁸⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.648.
- ¹⁸⁷ Ноженки в оправі (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904. – Т.ІІІ. – S.813).
- ¹⁸⁸ Можливо, використовувались як аксесуар.
- ¹⁸⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.281.
- ¹⁹⁰ Там само. – Спр.30. – Арк.23, 497–499.
- ¹⁹¹ Там само. – Арк.498, 499
- ¹⁹² Там само. – Спр.29. – Арк.1303–1305, 1347, 1348; Спр.30. – Арк.494–496.
- ¹⁹³ Там само. – Спр.29. – Арк.1303–1305.
- ¹⁹⁴ *Tomkowicz. St. Domy i mieszkania w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku. Lwów, 1922. – S.30.*
- ¹⁹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.1303–1305.
- ¹⁹⁶ Там само. – Спр.23. – Арк.1013.
- ¹⁹⁷ Там само. – Арк.1009.
- ¹⁹⁸ Там само. – Спр.25. – Арк.648.
- ¹⁹⁹ Можливо, елемент умеблювання інтер'єру, в якому зберігався посуд.
- ²⁰⁰ Гарнець – міра об'єму, 1 гарнець = 4 кварта = 3, 84 л (*Hoszowski St. Ceny we Lwowie... – S.66*).
- ²⁰¹ Фляша – велика пляшка, смістю в гарнець, півгарнець чи кварту (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.751).
- ²⁰² Пуздерко, пуздро – скриня з перегородками та чарунками для зберігання кухонного інвентарю, пляшок (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1912. – Т.V. – S.447).
- ²⁰³ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.734; Спр.340. – Арк.282.
- ²⁰⁴ Можливо, елемент умеблювання інтер'єру у вигляді шафи з шухлядами.
- ²⁰⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.281–283.
- ²⁰⁶ Там само. – Спр.23. – Арк.1009.
- ²⁰⁷ Колтрина – елемент декорування приміщення, полотно з відбитими на ньому зображеннями тварин, птахів, рослин, квітів (*Pachoński J. Zmierzch sławetnych... – S.412*).
- ²⁰⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.748.
- ²⁰⁹ Там само. – Спр.30. – Арк.733; Спр.340. – Арк.281, 945.
- ²¹⁰ Пацьорки – вервиця, намисто (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1908. – Т.ІV. – S.6); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1009.
- ²¹¹ Там само. – Спр.25. – Арк.648.
- ²¹² Там само. – Спр.23. – Арк.1009.
- ²¹³ Там само. – Спр.25. – Арк.648.
- ²¹⁴ Там само. – Спр.30. – Арк.733; Спр.340. – Арк.281.
- ²¹⁵ Там само. – Спр.23. – Арк.1009.
- ²¹⁶ Там само. – Спр.25. – Арк.648.
- ²¹⁷ Там само. – Спр.30. – Арк.732.
- ²¹⁸ Конва, коновка – вид посуду у вигляді глека з вушком (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.435).
- ²¹⁹ Антвас, антфас – велика миска із дзбаном, що використовувались як умивальник (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.43); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.282.
- ²²⁰ Мо́здзєрз – ступка.
- ²²¹ Можливо, цинкова посудина (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904. – Т.ІІІ. – S.250); нецка – посудина, що використовувалась для приготування тіста (Słownik języka polskiego ułożony przez M.Samuęla Bogumięa Linde. – Lwów, 1857. – Т.ІІІ. – S.522).
- ²²² Сікач – ніж, пристрій для нарізання (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1915. – Т.VІ. – S.101–102).
- ²²³ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.1008, 1009; Спр.25. – Арк.648; Спр.30. – Арк.731, 732, 734; Спр.340. – Арк.282, 945.
- ²²⁴ Корд – великий кинджал (*Страшко В. Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII століть. – К., 2002. – С.76*).
- ²²⁵ Півгак – різновид ручної вогнепальної зброї (*Страшко В. Рекомендації до складання подокументних описів актових книг... – С.82*).
- ²²⁶ Рогатина – піхотний спис (*Страшко В. Рекомендації до складання подокументних описів актових книг... – С.86*); ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.648.

- ²²⁷ Ладівниця – скринька, в якій носили прилади для обслуговування ручної зброї (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.789).
- ²²⁸ Чекан – вид холодної зброї у вигляді кия з молотом на кінці (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900. – Т.І. – S.380).
- ²²⁹ Палаш – вид холодної зброї (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1908. – Т.ІV. – S.24).
- ²³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.282.
- ²³¹ Mosiądz (латунь) – сплав міді та цинку.
- ²³² ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.281–283.
- ²³³ Там само. – Спр.338. – Арк.117.
- ²³⁴ *Karpiński A.* Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. – Warszawa, 1989. – S.204–233.
- ²³⁵ *Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S.215.
- ²³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.338. – Арк.320.
- ²³⁷ Там само. – Спр.34. – Арк.250.
- ²³⁸ Там само. – Спр.340. – Арк.279.
- ²³⁹ Там само. – Арк.559.
- ²⁴⁰ Там само. – Спр.34. – Арк.253.
- ²⁴¹ Там само. – Спр.340. – Арк.284, 285, 559, 560.
- ²⁴² Там само. – Арк.560, 945.
- ²⁴³ Там само. – Спр.25. – Арк.649.
- ²⁴⁴ Мансьйонаж – священик, що залишився на мансію, вільний від виконання деяких обов'язків, окрім відправи служби у храмі (Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1902. – Т.ІІ. – S.876).
- ²⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.649.
- ²⁴⁶ Там само. – Арк.648, 649.
- ²⁴⁷ Там само. – Спр.23. – Арк.1009; Спр.340. – Арк.281–283.
- ²⁴⁸ Там само. – Спр.32. – Арк.818–820.
- ²⁴⁹ Там само. – Спр.340. – Арк.568.
- ²⁵⁰ Там само. – Спр.338. – Арк.104–107.
- ²⁵¹ Там само. – Спр.340. – Арк.285, 559.
- ²⁵² Там само. – Спр.30. – Арк.731, 733; Спр.340. – Арк.283.
- ²⁵³ Там само. – Спр.24. – Арк.1308.
- ²⁵⁴ Там само. – Спр.340. – Арк.282.
- ²⁵⁵ Там само. – Спр.23. – Арк.1006–1008; Спр.30. – Арк.733.

The article is dedicated to research of everyday life of Italians in L'viv that will allow to reveal the features and peculiarities of the functioning of this ethnic group in the town, to compare degree of interaction, interference and preservation of their own identity by the foreigners.

Д.В.Решетченко*

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ ЗЕРНОМ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В статті описується роль правобережних губерній України в хлібному експорті Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Також розглядаються основні шляхи, кількість та особливості збуту зернових.

Для населення Правобережжя України виробництво й продаж зернових становили важливу статтю прибутків протягом багатьох сторіч. Особливості зовнішньої хлібної торгівлі наприкінці XVIII – в I половині XIX ст., її місце на

* Решетченко Дмитро Володимирович – мол. наук. співроб. відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ.

міжнародному ринку окремо ще не досліджені, хоча проблема є досить актуальною. Продаж збіжжя за кордон був вигідний як для виробників, так і для держави. Кількість зерна, що ставала предметом зовнішньої торгівлі, залежала від багатьох природних, економічних та політичних чинників. Особливості продажу хліба з правобережних губерній в Європу наприкінці XVIII – в I половині XIX ст. становлять тему дослідження цієї статті.

Дослідження експорту сільськогосподарської продукції за кордон і його впливу на розвиток зовнішньої торгівлі дає змогу переглянути тезу про те, «що Росія годувала весь світ»¹.

Питання міжнародної торгівлі Російської імперії, й зерном зокрема, були надзвичайно актуальні у працях науковців XIX – початку XX ст. – С.Гулішамбарова, А.Умісси, М.Довнара-Запольського, А.Корнилова і ряду інших². Необхідно відзначити, що у цих дослідженнях розглядалася в основному сукупна кількість експорту збіжжя, поділена по регіонах та портах. Це було зумовлено тим, що уряд звертав особливу увагу на розвиток нового торгового шляху через чорноморські порти, порівнюючи їх в основному з балтійськими. Саме тому майже не розглядалася торгівля через сухопутні кордони.

Велику увагу хлібній торгівлі приділяла преса XIX – початку XX ст. Надзвичайно цікаві статті знаходимо у «Журнале Министерства внутренних дел» та «Журнале Министерства государственного имущества»³. Так, наприклад, останній вів постійну рубрику «Землеробська хроніка», в якій прослідковувалися умови розвитку аграрного сектора й торгівлі його продуктами, а також «Огляд сучасних подій сільського господарства Західної Європи», у котрому оцінювалися врожаї основних країн континенту і прогнозувалося, чи потребуватимуть вони привізного зерна.

В дослідженнях, які вийшли у 1920-х – 1930-х рр. XX ст., актуальними були проблеми соціально-економічного розвитку країни. Багато питань з історії хлібної торгівлі в XIX ст. розглянуто в монографії М.Слабченка, в статті І.Кравченка описується господарська діяльність ямпільського маєтку, огляд чумацтва I половини XIX ст. здійснено в праці Н.Букатеви́ча, деяку інформацію з даної проблематики можна почерпнути також із узагальнюючих досліджень С.Вознесенського, Ф.Ястребова, С.Піонтковського та інших авторів⁴.

Із початку 1930-х рр. вийшло друком багато монографій і статей, в яких ґрунтовно вивчалася соціально-економічна історія Російської імперії I половини XIX ст. Особливо цінними у цьому відношенні є монографії Гуржія І., який уперше дослідив особливості внутрішньої та зовнішньої торгівлі в Україні. Окремі аспекти цієї теми розглядалися в працях В.Полякова, де висвітлюється тарифна політика царського уряду, І.Слабеєва про історію первісного нагромадження капіталу, В.Задорожного щодо торгових відносин Галичини й Східної України тощо⁵.

З набуттям незалежності було переглянуто підходи до висвітлення минулого. З'явилася можливість вийти за рамки марксистсько-ленінської методології й розглянути соціально-економічну історію з різних сторін та з використанням інших методик і методологій. Автори дедалі більше звертають увагу на дослідження регіональної історії. В цей час побачили світ праці О.Гордуновського з історії поміщицьких господарств Правобережної України, Т.Гончарука – торгівлі України I половини XIX ст., монографії Г.Казьмирчука та Т.Соловйової – із соціально-економічного розвитку Правобережжя, А.Зінченка – з церковного землеволодіння, В.Шандри – з історії генерал-губернаторств і ряд інших⁶.

Вплив міжнародної політики Російської імперії на зовнішню торгівлю прослідковується у праці російського автора В.Дегоева та колективній монографії дослідників із РФ за ред. Л.Ніжинського та А.Ігнат'єва⁷.

Наприкінці XVIII ст. Правобережна Україна остаточно ввійшла до складу Російської імперії, а в 1797 р. – адміністративно була поділена на Київську, По-

дільську і Волинську губернії. Зовнішня політика держави за досліджуваний період нерідко змінювалася, що впливало на хлібну торгівлю. Все ж слід зауважити, що в основному вона була спрямована на розвиток останньої.

Для правобережних губерній, крім торгівлі із сусідніми країнами та доставки зерна в Гданськ, Клайпеду⁸, Ригу й інші балтійські порти, набирала обертів і чорноморська торгівля. Поміщики Правобережжя шукали менш затратні шляхи збуту своєї продукції. Потоцький, Подоський, Чарторизький, Любомирський, Липковський та інші почали збувати свій хліб через Херсон та Очаків ще в 1780–х рр. XVIII ст.⁹. Тоді розпочалася зокрема діяльність торгівельної компанії подільського поміщика П.Потоцького. Хоча відомостей про її торгові обороти не знайдено, відомо, що остання займалася не тільки закупкою і доставкою зернових у чорноморські порти, а й мала власні судна. Вона здійснювала торгівлю з Єгиптом, Іспанією та Францією. В ці країни доставляли збіжжя судна «Україна», «Польша», «Подолія», «Город Ямполь», «Св. Прот» та ін.¹⁰.

Початок діяльності одеського порту збігся в часі з приєднанням Правобережжя до Російської імперії, що надало змогу поміщикам безмитно направляти туди хліб на продаж. Із часом через зручне розташування Одеса стала основним портом для зовнішньої торгівлі зерном. Вона «втягнула в свій товарообіг навіть такі віддалені губернії, як Волинська та Київська, не кажучи вже про Херсонську й Подільську»¹¹.

Проте розвиток торгівлі хлібом на рубежі XVIII і XIX ст. все ж таки не набув належного розмаху. По-перше, в той час поглиблювалася господарсько-фінансова криза маєтків польських поміщиків. У 1793 р. збанкрутувала більшість великих польських банкірів (банки Кобрита, Шульца, Минкевича, Тепера та ін.¹²). Розорилася й найбільша компанія з продажу збіжжя за кордон П.Потоцького. По-друге, затишшя в економіку краю приніс і перехід Правобережжя під юрисдикцію Російської імперії. Більшість поміщиків була у невизначеності щодо свого майбутнього, й економічний розвиток маєтків в основному відходив на другий план. Уряд намагався уникнути гострих суперечностей із місцевим дворянством, зберігаючи привілеї останнього. В кінці 1797 р. було видано «Маніфест про створення допоміжного банку для дворянства», який почав працювати з березня наступного року і мав на меті скоротити розорення його маєтків через пільгові кредити¹³. Поміщики продавали свої землі, через що катастрофічно впали ціни на них. Нестача коштів зупинила більшість зовнішньоекономічних угод, внаслідок чого знизилася вартість зерна¹⁴.

Причиною зменшення вивозу хліба на початку XIX ст. були також неврожаї 1799 й 1806 рр. Російський уряд, намагаючись тримати під контролем баланс зернового запасу в ті роки, видав у квітні 1800 р. указ про заборону експорту збіжжя за кордон із Литовської, Волинської та Подільської губерній. Деякі поміщики і промисловці, прагнучи обійти останній, «перетворюють хліб у вино для вивозу». Тому уряд у жовтні того ж року заборонив експорт хлібного вина із зазначених губерній. У березні 1806 р. видано указ про заборону вивозу зерна з Правобережжя в Молдавію та Галичину, проте було дозволено експорт пшениці до Одеси, куди доставляли її в основному великі землевласники, які мали запаси з попередніх років¹⁵.

Із 1801 по 1805 рр. поступово зростав вивіз зерна. В той час Порто дозволила прохід через Босфор іноземним торговим судам. Уже в 1803 р. з Одеси відправили 600 тис. четвертей¹⁶ збіжжя, у 1804 р. – 538 тис., а в 1805 р. – 771 тис. Ціни на пшеницю коливалися від 5 до 6,5 руб. за четверть¹⁷.

Міжнародні події 1806–1812 рр.¹⁸ надзвичайно сильно вплинули на експортну хлібну торгівлю. Виробництво й продаж зерна ставали все менш вигідними. І збувалося воно в основному на внутрішньому ринку.

Лише з 1813 р. експорт збіжжя почав зростати й підвищувався аж до 1817 р., коли досяг максимальних показників, яких вивіз зернових не міг пе-

ревершити аж 20 років. Про масштаби торгівлі у той час свідчать такі цифри: в 1814 р. з Одеського порту було продано пшениці на 6 млн руб., у 1815 р. – 14,6 млн руб., 1816 р. – 33 млн руб. та на 765 тис. руб. жита, в 1817 р. – на 38 298 300 руб. (більше 1 млн четвертей)¹⁹.

В 1813–1817 рр. для хлібної торгівлі була сприятлива міжнародна ситуація. Іспанія та Франція втратили більшість своїх колоній і надзвичайно ослабли економічно. Вони постійно потребували зерна з-за кордону. Туреччина також ослабла й була зацікавлена у доставці хліба з Росії. Середземноморські та грецькі купці під турецькими прапорами торгували в Чорному морі й постачали збіжжя у порти Ліворно, Генуї та інших міст. Вони ж в основному забезпечували торгівлю з Англією у той час²⁰. Крім того, сильний неврожай в Європі у 1815–1816 рр. настільки підняв попит на зерно, що для його доставки в Одесу й балтійські порти були задіяні всі можливі транспортні засоби. Введення Англією і рядом інших країн мита на хліб у 1817–1818 рр. призвело до падіння цін на нього, внаслідок чого багато купців розорилося, а обсяги вивозу збіжжя значно скоротилися.

Криза в російсько-турецьких відносинах, що розпочалася у 1821 р. й із перервами тривала до 1829 р., підірвала чорноморську торгівлю. За винятком декількох років перемир'я хліб із правобережних губерній збувався через балтійські порти, в основному Гданськ та Клайпеду²¹.

Збіжжя з 30-х рр. XIX ст. знову почало відігравати визначальну роль у вивозі Російської імперії. З 1838 р. його експорт швидко почав зростати. У 1845–49 рр. було вивезено вдвічі більше хліба, ніж у попередні 5 років. Із цієї кількості 64,4% становив його експорт із чорноморсько-азовських портів²². Для Волинської й частково Подільської губерній більш вигідно було все-таки доставляти своє зерно в Гданськ і Клайпеду²³.

Правобережжя в чорноморській торгівлі відіграло дедалі більшу роль. Новоросійський край не міг задовольнити зростаючий попит на хліб у південних портах: по-перше, через недостачу зернових (особливо під час збільшення попиту на них); по-друге, озима пшениця, яка найкраще збувалася в Європі, зокрема в Англії, тут була гіршої якості, ніж у правобережних губерніях. «Найкращі сорти її закупаються в Київській або Подільській губерніях, особливо сорт, що називають «сандомиркою»..., для гарного врожаю вона потребує сильних снігів, тому вона не прижилася в південних губерніях»²⁴. В основному Новоросійський край спеціалізувався на твердих сортах пшениці (наприклад, «арнаутка» чи «гирка»), які мали найбільший попит в італійських, іспанських та грецьких портах і використовувалися у макаронних виробках. На півдні також збільшувалися посіви льону, що ріс там краще, ніж пшениця, а збут лляного зерна постійно підвищувався. Тільки з одеського порту його вивезено в 1831–1847 рр. – 1607,1 тис. четвертей, а щорічний експорт зростав з 22,5 тис. четвертей у 1831 р. до 733 тис. – у 1847 р.²⁵

Дослідник Новоросійського краю в XIX ст. А.Скальковський аналізував кількість збіжжя, що доставлялося у чорноморські порти з різних регіонів. Він так писав про експорт зерна з останніх: «Чи багато у цій кількості місцевого хліба, сказати важко, але не більше половини, а то й набагато менше. Знаю тільки, що пшениця-арнаутка, кукурудза та льон звідси, бо тут вирощуються.» З 2 млн четвертей збіжжя, що доставлялося до чорноморських портів, за його підрахунком, 25% останнього прибувало водними шляхами (основна частка припадала на рр. Дніпро і Дністер), близько 30–50% – гужовим транспортом з інших губерній, решта поступала з однієї Херсонської²⁶.

Київська, Подільська і Волинська губернії були в основному землеробськими. Тому продаж зерна був для багатьох жителів останніх чи не основною статтею їх прибутків. Велику кількість його, особливо в урожайні роки, неможливо було продати на внутрішньому ринку. Подільський губернатор у 1837 р.

скаржився: «В краї розходиться мало, бо хто споживач? Самі поміщики, селяни й міщани ... займаються всі майже вирощуванням хліба. Залишаються війська, чиновники та євреї. Хліб у краї рідко дорогим буває, а більшою частиною такий дешевий, що і праці на обробіток не поверне»²⁷. Тому найбільш вигідними були винокуріння й продаж збіжжя за кордон. Щоправда, безпосередньо доставити свій товар у порти та отримати максимальні прибутки могли лише великі землевласники. «Конкуренція селянського хліба і хліба з дрібнопомісних маєтків не могли мати великого значення»²⁸.

Ціна на зерно значно коливалася й, звичайно, при гарних врожаях падала. «Транспортування збіжжя на волах дорого коштувало і могло окупитися лише при високих цінах на нього»²⁹. Тому в урожайні роки прибуток від продажу зерна був незначний. За такої ситуації «тільки дрібнопомісні власники продають надлишки хліба, кращі ж хазяї і власники великих маєтків нерідко мають великі запаси. Й для продажу їх намагаються вичікувати пору, коли у сусідніх губерніях чи за кордоном з'явиться потреба в хлібі та буде потрібна доставка його, а через це підвищаться і ціни. Багато хто навіть скупає хліб...»³⁰.

Дописувач «Журнала Міністерства державного имущества» Д.Протопопов писав, що основною проблемою поміщиків є те, що вони не зберігають надлишки зерна для продажу його у найбільш вигідні періоди, а жаліються на багатий урожай та падіння внаслідок цього ціни на збіжжя³¹.

Селяни, дрібні й частково середні землевласники продавали зерно на місцях купцям та промисловцям на ринках або укладали контракти на поставку його в Одесу чи Гданськ³². Скупівлею збіжжя займалися і міщани, особливо у повітах, наближених до морських портів. Місцевий городничий повідомляв, що часто «багаті жителі м. Балти займаються закупкою зернового хліба, особливо пшениці, й продажем його у м. Одесу. Менш багаті ... в невеликих кількостях»³³.

У Правобережній Україні було розвинуто фінансову систему. Тільки в одному Бердичеві «було 8 банківських домів та агентство Польського банку»³⁴. Для закупівлі збіжжя промисловці часто брали кредит. При цьому переваги мали мешканці губернських і повітових міст, де знаходилися відповідні установи. Так, на початку 1840-х рр. жителі м. Золотоїлля Чигиринського повіту скаржилися, що значна віддаленість від повітового міста не дає їм можливості швидко взяти кредит й угоди розриваються, тоді як «значна кількість купців і міщан ведуть значну торгівлю різними товарами, переважно продуктами місцевого виготовлення, що доставляються за підрядом у мм. Одесу, Миколаїв та ін. міста». Виходом із ситуації автори листа вбачали в призначенні спеціального маклера, який обслуговував би сусідні міста – Золотоїлля й Новомиргород³⁵.

Для торгівлі хлібом також створювалися торгівельні компанії, наприклад, вже згадувана компанія П.Потоцького у кінці XVIII ст., а також – Држевецького, Ліпінського та К°. Остання виникла на початку XIX ст. і вела торгівлю з Ліворно. В 1804 р. нею туди було відправлено «два добре налаштованих кораблі подільської пшениці»³⁶. Крім місцевих, на Правобережжі через своїх посередників зерно закуповували й іноземні компанії та купці. Так, у 1803 р. торгівельна компанія Ремберт Рено і К° через посередника відправляла пшеницю з доставкою в Одесу. Того ж року аналогічними закупками займалася й австрійська компанія Стер і К°. Відомо, що вона уклала 2 контракти на поставку в місто 6500 корців³⁷ пшениці до початку весняної навігації, а іноземний купець Д.Мізбрах у травні 1803 р. уклав контракт в Уманському повіті на поставку 500 корців жита в Одесу³⁸.

Під поставку хліба в одеський порт місцеві купці надавали позики правобережним поміщикам, які погашалися пшеницею за середніми цінами в місті. Так, наприклад, у 1842 р. брацлавський поміщик Г.Жицький взяв позику 8 тис. руб. у купців 1-ї гільдії братів Вагнер під поставку збіжжя в зазначений порт³⁹.

У кожній губернії були повіти, де спеціально вирощувалася пшениця на продаж за кордон. У Київській в Одесу її відправляли Уманський, Звенигородський, Чигиринський та Таращанський повіти, а в урожайні роки – ще й Богуславський і Липовецький⁴⁰. Точні відомості про кількість проданого зерна встановити дуже важко. Адже доставляли його різними шляхами. Велика кількість збіжжя продавалась оптом на Київській контрактівій, а також на інших ярмарках⁴¹. Основна маса торгових угод здійснювалася «дрібними купцями та промисловцями, переважно з євреїв, які хоча й мають відомості про кількість предметів і сум, які становлять їх обороти, але з різних причин намагаються їх приховувати»⁴². Київський губернатор відзначав, що в урожайні роки за кордон збувалося у кінці 1830-х рр. до 460 тис. четвертей зерна, а в 1840-х – до 500 тис.⁴³. Можливості ж регіону були значно вищими. Так, у 1819–1829 рр. тільки в Уманському повіті надлишок пшениці та вівса становив 700 тис. четвертей⁴⁴ за винятком неврожайних років. Але через обмеженість засобів доставки зменшення попиту у той час на хліб в Одесі скорочувало його продаж за кордон. Зерно в основному застосовували у виробництві хлібного вина, горілки й спирту.

У Подільській губернії в урожайні роки продавалось збіжжя майже з усіх повітів. Спеціально на продаж за кордон вирощували пшеницю у близьких до Одеси Балтському, Ольгопільському і Гайсинському повітах. У них переважало велике та середнє землеволодіння. Дослідники сільського господарства Новоросійського краю XIX–початку XX ст. вважали Балтський повіт південним краєм. По-перше, близькість до одеського порту зумовлювала спрямування його сільського господарства до потреб зовнішньої торгівлі. По-друге, збігалися кліматичні умови з півднем: там вирощували пшеницю сорту «арнаутка» й збільшували посіви льону. Землеробство у Балтському повіті було порівняно добре розвинуте. Навіть в умовах сильного неврожаю 1849 р., що охопив усі правобережні губернії, тут пшениця вродила непогано⁴⁵. В Ямпільському, Ушицькому та Кам'янецькому повітах останню в основному сплавляли по Дністру. У сусідніх із Волинською губернією повітах її відправляли до Бугу гужовим транспортом, а звідти – в Гданськ. Якщо у середині 1830-х рр. Подільська губернія продавала близько 20,5 тис. четвертей хліба за кордон, то вже в 1840-х, як зазначав її губернатор, – не менше 500 тис. в урожайні роки⁴⁶.

На Волині лише південь губернії підходив за природними умовами для вирощування зерна, особливо Старокостянтинівський повіт. Пшеницю для продажу за кордон вирощували лише поміщики у близьких до сплавних річок маєтках. Жителі краю відправляли своє збіжжя як в Одесу, так й у балтійські порти залежно від попиту та ціни. В цілому губернія продавала зерна у 1830-х рр. близько 40 тис. четвертей, а в 1840-х – 50 тис.⁴⁷

Збіжжя доставлялося в порти водними й сухопутними шляхами. Водними шляхами в Київській губернії були рр. Дніпро, Тетерів і Прип'ять; у Подільській – Дністер. Цими ріками зерно відправлялося в Одесу.

У Волинській губернії основною транспортною річкою був Буг. По ньому судна йшли в Гданськ. Також сплав проходив по рр. Случ, Горинь, Турія, Іква та Стир. По них збіжжя доставляли в інший порт – Клайпеду⁴⁸. Недоліком сплаву на останніх була їх мілководність, що дозволяла судноплавство лише весною під час розливів. У посушливі роки й, як їх наслідок, відсутності достатнього рівня води зерно гужем транспортували до р. Вісла, як, наприклад, у 1842 р., а вже звідти відправляли до Гданська⁴⁹.

У період активної діяльності Одеського порту та відкритості чорноморських проток збільшувався сплав хліба по Дніпру, Дністру, Десні тощо, а зменшувався – по Горині, Стирі, Бугу й інших річках, котрими доставлялося збіжжя у балтійські порти. Коли ж чорноморський шлях з якихось причин не потребував хліба на продаж за кордон, то пропорція змінювалася в інший бік. Так, у сере-

дині XIX ст. при значному попиті на зернові в Одесі по річках Київщини і Поділля сплавлялося збіжжя вартістю до 6 млн руб. при вартості хліба, доставленого річками до балтійського узбережжя, – 500–600 тис. руб. У 1833 р. вивіз зерна з Одеси був незначним. Дніпром, Дністром, Десною та Сожем тоді сплавили разом 147 422 четверті в основному у Мінську і Могилівську губернії, а річками Горинь, Буг, Стир й іншими до балтійських портів – 270 805 четвертей⁵⁰.

Кількість транспортованого збіжжя залежала від рівня води та врожаю. Якщо взяти 1840-і рр., то сплав його через засуху був обмежений у 1842 й 1846 рр. Через неврожай незначним судноплавство було і в 1848–1849 рр. Особливо сприятливим був 1845 р. у Київській губернії. Тоді хліб доставляли по всіх трьох великих ріках. Було відправлено 2772 судна та 2090 плотів, тоді як 1844 р. – 1903 й 930 відповідно. В Подільській і Волинській губерніях найкраще судноплавство спостерігалось в 1847 р. Загалом товарообіг із початку 1840-х рр. до 1850 р. зріс на річках Київської губернії з 1 103 947 до 5 103 347 руб. (у 1845 більше 6 мільйонів), у Подільській – з 506 298 до 1 437 824 руб., а у Волинській – з 528 902 до 641 893 руб.⁵¹. Збіжжя переважало у вантажі суден та було основним на плотах. Лише на р. Іква за 3 роки (з 1840 р. по 1842 р.) сплавлено 8943 четверті пшениці на суму 42 193 руб. сріблом⁵². Якщо взяти до уваги, що на цій річці було найслабше судноплавство на Правобережжі, то можна зазначити визначальну роль останнього в збуті зерна (крім південних повітів Поділля, де переважали гужові перевезення).

Основними сухопутними шляхами були так звані чумацькі. Їх існувало багато. «Шляхи на Київщині й Поділлі цілою мережею зв'язувалися з херсонськими шляхами»⁵³. Одним із найдавніших був Шпаків, що йшов із Поділля до Херсонщини. Його згадав Д.Яворницький в «Історії запорізьких козаків». Існувало також багато інших чумацьких шляхів із Правобережжя до чорноморських портів⁵⁴.

Перевезення збіжжя гужовим транспортом було доволі таки важким зайняттям. Чумаків і хурників у дорозі могли чекати негода, хвороби, несправності транспорту, нестача корму та води для волів, недобррозичливе ставлення поміщиків і колоністів, через землі яких проходили шляхи, шахраї й багато інших перешкод. Нерідко в селян крали волів, як у випадку із селянином Г.Антоненком із с. Гайсихи Таращанського повіту Київської губернії у серпні 1830 р. під час його повернення з Одеси, куди він відвозив поміщицьку пшеницю⁵⁵. Подільський губернатор зауважував: «Перевезення хліба могло бути вигідним для селянина, однак мужик думає не про вигоду, а про те, як дійти та повернутися»⁵⁶.

Скільки часу та якими коштами обходилося транспортування зерна з Правобережжя в європейські порти? Доставка збіжжя чумацькими возами з півдня Київської й Подільської губерній (300–500 верст) залежно від умов займала від декількох тижнів до 2 місяців і коштувала від 3 до 6 руб. за четверть. Щоправда, більшість поміщиків використовувала свій транспорт або селянський як відробіток панщини. Дешевшим був сплав хліба річками, але він залежав від повноводдя та наражався на небезпеку розбитися на порогах. Шлях торгових суден із Марселя, Генуї, Ліворно чи Тріеста до чорноморських портів становив у середньому 50 днів. Основною проблемою були північні вітри в Босфорі й Дарданеллах, які могли надовго затримати торгівців. Іншим ризиком було те, що Чорне море є закритим. Більшість суден ішли за зерном із баластом у трюмах і при відсутності вигідних фрахтів змушені були погоджуватися на збиткові або повертатися з баластом. Середня вартість спорядження торгового брига місткістю 275 тонн (2 тис. четвертей) з екіпажем 12–14 осіб становила 1200 руб⁵⁷.

Зворотний шлях теж не був легким. Крім часу на перебування в дорозі, потрібно було вистояти карантин 35–40 днів. Шлях же до англійських та нідерландських портів займав близько 7 місяців. Найвигіднішими були фрахти у Кон-

стантинополь. Адже вони займали всього 2 місяці туди й назад і не піддавалися карантинній очистці та портовим зборам⁵⁸.

Єдина країна, до якої фрахт здебільшого був вигідним, – це Англія. Купці купували пшеницю в Одесі у 1838–1840 рр. не дорожче 34 шилінгів за кватер⁵⁹, витрати на доставку становили 15–16 їх з останнього. Ціна одеського зерна в Лондоні становила 50 шилінгів (з митом 52–54 шилінги)⁶⁰. Тобто, якщо ціна падала нижче, то фрахт ставав збитковим. Якщо порівняти ціни у Лондонському порту з 1834 по 1843 рр. (рис. 1.), то бачимо, що найбільший зиск мали торговці, які відправляли пшеницю в Англію в 1838–1841 рр., а у 1834–1835 і 1843 рр. її доставка була збитковою⁶¹.

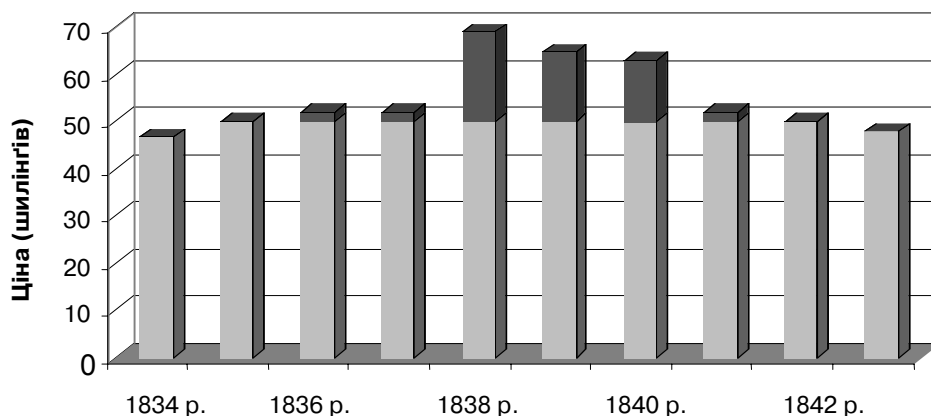

Рис. 1. Ціни на пшеницю в Лондонському порту (1834–1842 рр.)

Митна система Англії не передбачала постійних мит на ввіз хліба. Вони могли зовсім скасовуватися, як у 1816 чи 1846 рр., або різко підніматися. Купці, закупаючи товар, не могли гарантувати його вигідний збут в англійських портах. Шлях тривав півроку, а мита змінювалися набагато динамічніше. Так, у вересні 1841 р. воно становило 1 шилінг із кватера, а в грудні того ж року піднялося до 22 шилінгів 8 пенсів (з 38 коп. за четверть до 8 руб. 49 коп. сріблом). Щоправда, ризик частково компенсувався різницею цін на пшеницю, яка в Одесі у той час коштувала від 5, 40 до 6, 57 руб. сріблом, а в Англії – від 10,30 до 15,30 відповідно⁶².

У середньому Російська імперія забезпечувала 40% потреби в зернових, які поставлялися з південних портів, де частка збіжжя з правобережних губерній становила не менше половини. Більшу частину хліба Англія закуповувала у Гданську, куди теж доставляли його з Правобережжя. Так, протягом 1839–1848 рр. в цю країну було привезено з Російської імперії 757 313 ц борошна та 5 274 708 кватерів зернових, в основному – пшениці⁶³.

Ціна збіжжя, як предмета першої необхідності, на відміну від інших товарів, часто коливалася. Як зазначалося у «Журнале Міністерства государственного имущества», «відомості про недостатність будь-якого іншого товару викликають підняття цін на нього і незначно й тільки після того, як підтвердиться достовірність відомостей. Проте чутки про недостатність хліба, ще не підтвержені нічим, наводять панічний страх – явище, відсутнє в будь-якій іншій галузі торгівлі, й дають широке поле для спекуляції». Для прикладу, у квітні 1847 р. в Гданську чутки про заборону ввозу збіжжя з Польщі підняли ціну на пшеницю з 14 до 17,75 руб. сріблом за четверть, а на жито відповідно – з 11 до 13,80 руб. сріблом. Того ж місяця у Лондоні впали ціни на кукурудзу на 25 ши-

лінгів. Причиною стала чутка про швидке танення льоду в американських портах та можливий початок навігації, що спонукало торговців швидко продавати свої запаси, внаслідок чого різко впала ціна на це зерно⁶⁴.

Оцінюючи вивіз збіжжя з чорноморських портів, можна визначити основні міжнародні шляхи доставки хліба за кордон (рис. 2.). Третина усього експорту зернових припадала на італійські порти, 24% – на Туреччину і Грецію, 17% їх доставлялося в Англію, 14% – у Францію, решта 15% – у Голландію, Данію, Пруссію, Австрію й інші країни⁶⁵.

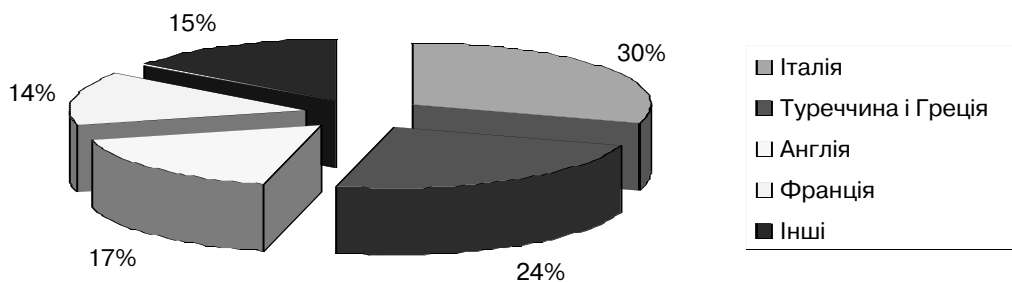

Рис. 2. Розподіл експорту хліба з чорноморських портів (1830–1846 рр.)

Відправка збіжжя із західного кордону йшла в основному у Галичину та Пруссію. Найбільш прибутковою була доставка останнього в гданський порт, де його можна було вигідно продати на місці чи торговцям в інші країни, наприклад, в Англію. До Гданська «у більшості самі власники маєтків доставляють власні їх продукти, для чого й будують самі від себе барки та, якщо вийде, що промисловці закупають продукти, в більшості пшеницю, то наймають судна у власників і платять їм від лат у 30 корців (12 четвертей) від 36 до 40 рублів сріблом за лату»⁶⁶ (2,12–2,35 руб. сріблом за четверть).

Практично відразу після приєднання Правобережжя до складу Російської імперії перед урядом постала проблема покращення стану доріг й очистки русел сплавних річок. Більшість сучасників у той період відмічали їх поганий стан. У I половині XIX ст. було запропоновано ряд заходів щодо поліпшення торгівлі в Правобережній Україні. Наприклад, подільський поміщик Н.Маковецький склав проект «Про сухопутне перевезення у місто Одесу продуктів Південного краю Росії», де розробив ряд пропозицій щодо його покращення. Останнє, на його думку, збільшило б торгівлі обороти.⁶⁷

Дністер був важливим торговим шляхом із Галичини, Поділля та Бессарабії до Чорного моря. Великою перешкодою для проходження суден і плотів були пороги біля м. Ямпіль. Російський уряд неодноразово розглядав можливості покращення судноплавства на цій річці. Перші спроби розчистити шлях біля Ямполья в 1801 та 1820 рр. виявилися невдалими. У 1823 р. Подільське дворянське зібрання розробило проект створення компанії для прокладання каналу на р. Дністер. Розроблений проект під назвою «Покращення життя мешканців Подільської губернії» місцевий губернський маршалок К.М. Пржездецький подав через губернатора Г.С.Лошкарьова у Міністерство внутрішніх справ. Одним з основних пунктів цього проекту була необхідність очистки русла Дністра для поліпшення доставки зерна в Одесу⁶⁸.

У поліпшенні товарообігу річкою був зацікавлений і австрійський уряд, який розвивав судноплавство у верхній частині Дністра до Жванецької пристані. Цим питанням цікавилася й Англія – один з основних споживачів подільської пшениці. Одне з лондонських товариств навіть проектувало очистити русло Дністра від Ямполья до с. Косниці⁶⁹.

Урядом було взято до уваги потребу поліпшення торгівлі у Південно-Західному краї. В 1838 р. було розпочато ремонтування чумацьких шляхів. У 1840–1842 рр. на багатьох із них роботи було закінчено⁷⁰. В 1841 р., розглянувши проект Пржездецького, МВС дозволило «провести очищення Дністра від порогів біля м. Ямполя та начислити на це, за проектом інженера-полковника Ямієва, суму 12 626 руб. 53 коп. асигнаціями методом розкладки на всіх чи декількох поміщиків із дозволом поповнювати цю суму збором із суден, що проходять, за встановленою урядом таксою»⁷¹. Вже в 1844 р. губернатор А. Радищев повідомляв, що «раніше сплавливали хліб по Дністру з 2 пристаней, а зараз виникло 19 нових місць, у яких завантажують судна»⁷².

Протягом 1845–1847 рр. було проведено ряд заходів «для покращення судноплавства по Західному Бугу в межах імперії від австрійського кордону до місця, де Буг двома берегами входить у Царство Польське». За проектом графа Клейміхеля, намічалось перебудувати або знищити 20 водяних млинів. На руйнування й перебудову лише 7 з них, що належали казенному відомству, необхідно було 4 579 руб. 48 коп. До кінця відведеного строку лише на деяких казенних млинах робіт не було завершено⁷³. У Волинській губернії планувалося також очистити ріки Уж і Уборть в Острозькому повіті. Проте ці роботи не проводилися через їх нерентабельність⁷⁴.

Постачання збіжжя до Австрії та Царства Польського йшло через митниці Подільської й Волинської губерній. Зерновий вивіз збільшувався у роки неврожайу в сусідніх із Росією землях. Так, у 1835 р., коли був неврожай у Галичині, чиновник Польського банку А. Добровольський проводив цілеспрямовану закупку великої кількості зерна. Було навіть направлено офіціальний лист київському губернатору з проханням про допомогу у цій заготівлі⁷⁵. Потреба Галичини була «в той час у хлібі, імпортованому з Російської держави, приблизно в 250 тис. корців». У той же час транзитом через Правобережжя галицькі поміщики часто возили збіжжя в Одесу. Тільки у 1846–1847 рр. було привезено його на 438 119 руб. асигнаціями⁷⁶.

Між експортом через морські й сухопутні кордони була істотна відмінність. Якщо з морських портів вивозилося в основному зерно, то з п'яти митниць Радзівіллівського митного округу у Подільській і Волинській губерніях⁷⁷ лише на Волочеській воно становило приблизно 50% вартості всього експорту, на інших – значно менше (Рис. 3.)⁷⁸. Якщо в Одесу, Гданськ і Клайпеду переважно возили пшеницю, то через сухопутні кордони – багато жита, ячменю, вівса й гречки⁷⁹.

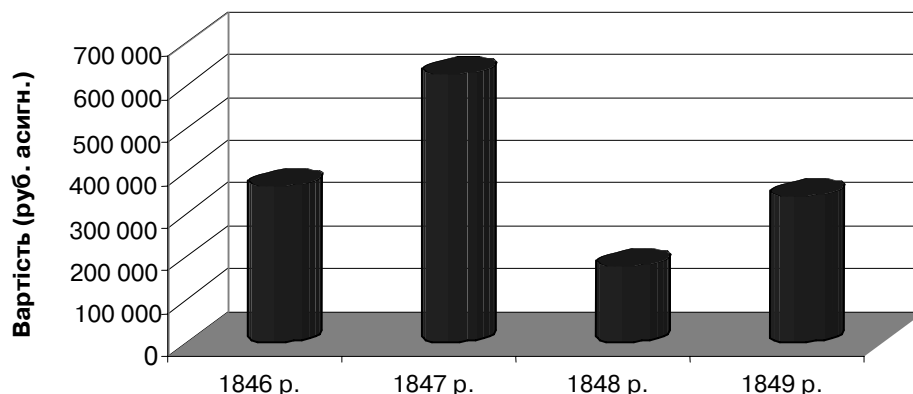

Рис. 3. Вартість експортованого хліба через митниці Радзівіллівського митного округу (1846–1849 рр.)

Отже, вивіз збіжжя з Правобережної України за кордон посідав вагоме місце у тогочасному загальноросійському зерновому експорті. Особливо це стосувалося доставки пшениці в Одесу та балтійські порти Гданськ і Клайпеду. Хоча зиск від продажу збіжжя не завжди виправдовував сподівання, у його вирощенні, транспортуванні й продажу була задіяна більшість жителів Правобережжя.

Пшениця становила основну частину хлібного експорту регіону. Завдяки кліматичним умовам зерно там родило високої якості та користувалося великим попитом на європейських ринках, особливо в Англії й Франції. Збіжжя доставлялося туди в більшості випадків транзитом через Одесу, Гданськ і Клайпеду. Шлях від виробника до споживача був надзвичайно довгим та складним. Доставка хліба з правобережних губерній тривала від 3 місяців (до Туреччини) до 7–8 місяців (до Англії й Нідерландів).

Надзвичайно болючим було питання про стан доріг і придатність русел рік для судноплавства. Хоча заходи по покращенню якості останніх, вжиті в 1840-х рр., й покращили ситуацію, проте вирішити її повністю не вдалося. Особливо актуальною ця проблема постала у зв'язку із збільшенням попиту на зерно за кордоном і, як наслідок, зростанням його перевезень.

Сусідство з аграрними регіонами Австрії та Польщі зумовлювало й особливості продажу збіжжя через сухопутні кордони. Вивезення його було хвилеподібним і зростало тоді, коли в сусідніх країнах, як у 1816, 1835 чи 1847 рр., був неврожай та існував великий попит на хліб. Також збільшувалося перевезення його через митниці у разі низького рівня води в річках, як у 1842 р. Тоді сплавне судноплавство було незначним, і зерно гужовим транспортом доставлялося до Європи транзитом через австрійські й польські території.

¹ *Резент О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С.24.

² *Гульдман В.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889; *Гулишамбаров С.О.* Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I 1852–55 года. – СПб., 1896; *Довнар-Запольский М.* Обзор новейшей русской истории. – Т. I. – К., 1912; Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. – Т. I. – Москва, 1892; *Корнилов А.* Курс истории России XIX века. – Ч. I–II. – Москва, 1912; Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. – СПб., 1876; *Полевой Н.* Столетие России с 1745–1845. – Ч. II. – СПб., 1846; *Рудченко И.* Записка о земледелии в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения. – К., 1882; *Семеновский М.И.* Записка о финансах, политике и торговле Российского государства в 1810 году. – Москва, 1864; *Умисса А.И.* Современное положение земледелия на юге России // Сборник Херсонского земства. – 1874. – №7.

³ *Скальковский А.А.* Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии // Журнал МВД. – 1851. – №7. – С.33–59; *Его же.* О хлебопашестве в Новороссийском крае. – Ч. III // Журнал МВД. – 1851. – №8. – С.204–234; Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал МВД. – 1835. – №11. – С.337–364; Торговая промышленность в Новороссийском крае. – Ч. I // Журнал МГИ. – 1850. – №2. – С.177–218; Торговая промышленность в Новороссийском крае. – Ч. II // Журнал МГИ. – 1850. – №3. – С.313–361; Хлебная торговля в Киевской губернии за 1847 год // Журнал МВД. – 1849. – №4. – С.104–128 та ін.

⁴ *Букатевиц Н.* Чумацтво в I пол. XIX сторіччя // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. II: Чумаки. – К., 1931; *Вознесенский С.* Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX и XX веков. – Ч. I. – Пг., 1921; *Кашина В.* Крепостные крестьяне-земледельцы накануне реформ // Известия АН СССР. – 1935. – №9. – Ч. II; *Кравченко І.* Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в I чверті XIX століття. – [Б.м. и р.]. – вирізка. – С.56–95; *Пионтковский С.* Очерки истории России в XIX – XX веке. – Х., 1930; *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. I. – Одеса, 1921; *Ястребов Ф.* Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине в I половине XIX века. – К., 1936; *Його ж.* Україна в першій половині XIX століття. – К., 1939.

⁵ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962; Його ж. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I половини XIX ст. – К., 1954; Истомина Э.Г. Водные пути и их роль в экономическом развитии европейской России во II половине XVIII – начале XX века. – Москва, 1983; Задорожний В.Є. З історії торгівельних зв'язків Галичини з Східною Україною і Росією у першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1978. – №12. – С.82–88; Кузнецов И. В., Лебедев В.И. История СССР XVIII – середина XIX веков. – Москва, 1958; Кузнецов И. В., Захарова Л.Ф. Практикум по истории XIX века. – Москва, 1964; Слабеев И.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – I половини XIX століть). – К., 1964; Окунь С.Б. История СССР. – Ч. II. – Ленинград, 1974; Поляков В.А. Таможенная пошлина царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы. – Ленинград, 1976.

⁶ Гончарук Т.Г. Торговля України I половини XIX століття: історія вивчення. – Одеса, 1998; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин в I половині XIX століття. – Донецьк, 2000; Його ж. Розвиток промислового виробництва в поміщицьких господарствах Правобережної України I половини XIX століття // УІЖ. – 2000. – №1; Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – К., 2006. – С.142–153; Зінченко А.Л. Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994; Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX століття. – К., 1998; Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I половини XIX ст. – К., 1991; Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2000. – С.6–39; його ж. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – К., 2005. – 418 с.

⁷ Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918. – Москва, 2004. – 496 с.; Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – Москва, 1999. – 558 с.

⁸ Місто Гданськ мало тоді назву Данціг, а Клайпеда – Мемель.

⁹ Торговая промышленность в Новороссийском крае. – Ч. II... – С.318.

¹⁰ Там же. – Ч. I... – С.212.

¹¹ Довнар-Запольский М. Указ. соч. – С.387–388.

¹² Сума заборгованості банківської компанії Тепера і Потоцького дорівнювала 32 338 420 злотих. Це, на думку польського дослідника Т. Корзона, були в основному капітали польської шляхти.

¹³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. XXVI. – №19397; Шандра В.С. Назв. праця. – С.266–267.

¹⁴ Кравченко І. Назв. праця. – С.62.

¹⁵ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – №19397; №19629; Т. XXIX. – №22057.

¹⁶ Четверть – міра сипучих тіл, дорівнювала 8 четверикам (близько 210 л.). За: Новий словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – Москва, 2005.

¹⁷ Торговая промышленность в Новороссийском крае. – Ч. II... – С.319.

¹⁸ В 1806 р. розпочалася російсько-турецька війна, яка з перервами тривала до 1812 р. З 1807 р. Росія підписала Тільзитський мирний договір, за яким приєдналася до «континентальної блокади» Англії (одного з найбільших споживачів хліба з Російської імперії того часу), а у 1812 р. розпочалася російсько-французька війна.

¹⁹ Торговая промышленность в Новороссийском крае. – Ч. I... – С.326–327.

²⁰ Взгляд на историю торговли... – С.342–344.

²¹ Дегоев В.В. Указ. соч. – С.193–207; Россия и Черноморские проливы... – С.106–109.

²² Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва... – С.166–171.

²³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2256. – Арк. 76,137 зв.

²⁴ Скальковский А.А. О хлебопашестве... – С.211–216.

²⁵ Торговая промышленность в Новороссийском крае – Ч. II... – С.342.

²⁶ Скальковский А.А. Взгляд на хлебопашество... – С.55–58.

²⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2256. – Арк. 137 зв.

²⁸ Довнар-Запольский М. Указ. соч. – С.388.

- ²⁹ Кравченко І. Назв. праця. – С 64–66.
- ³⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 5669. – Арк. 32 зв.
- ³¹ Протопопов Д. О жалобах на обильные урожаи хлеба // Журнал МГИ. – 1844. – №5. – С.189–196.
- ³² ЦДІАК. – Оп. 146. – Од. зб. 24г. – Арк. 11–21; Од. зб. 368. – Арк. 18–20; Оп. 153. – Од. зб.115. – Арк. 1–2; Оп. 155. – Од. зб.901. – Арк. 2–3.
- ³³ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 8144. – Арк. 13 зв.
- ³⁴ История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4. – С.32.
- ³⁵ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.1. – Од. зб. 3646. – Арк. 1–3.
- ³⁶ Кравченко І. Назв. праця. – С.63; Торговая промышленность в Новороссийском крае. – Ч. I... – С. 211–214.
- ³⁷ Корець – міра сипучих і рідких тіл, що дорівнювала 32 гарнцям (123 л.). За: Крижанієвський О. П. Назв. праця.
- ³⁸ ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Од. зб. 131а. – Арк. 2; Од. зб. 184. – Арк. 1–2; Од. зб. 260. – Арк. 1–3; Од. зб. 357. – Арк. 2–3; Од. зб.660. – Арк. 4–5.
- ³⁹ Там само. – Ф. 442. – Оп. 153. – Од. зб. 153. – Арк. 1–2.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 2789. – Арк. 31; Од. зб.3098. – Арк. 19.
- ⁴¹ Там само. – Од. зб. 4324. – Арк. 69–71зв.
- ⁴² Хлебная торговля в Киевской губернии... С.104.
- ⁴³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 1521.– Арк. 15 зв.–16; Од. зб. 2511. – Арк.14 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 533. – Оп. 2. – Од. зб. 1200.– Арк. 8.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 442. – Оп. 83. – Од. зб. 675. – Арк. 26, 35–36.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 1521. – Арк. 23 зв.; Од. зб. 2511. – Арк. 27 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб. 1521. – Арк. 27; Од. зб. 2511. – Арк. 64.
- ⁴⁸ Там само. – Од. зб. 2791. – Арк. 19 зв.
- ⁴⁹ Там само. – Од. зб. 4324. – Арк. 139 зв.
- ⁵⁰ Выписки из отчетов градоначальников за 1833 г. // Журнал МВД. – 1835. – №3. – С.588–589.
- ⁵¹ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Од. зб. 4324. – Арк. 67, 139–139 зв.; Од. зб. 5226. – Арк. 29; Од. зб. 5967. – Арк. 17 зв.; Од. зб. 6881. – Арк. 48; Од. зб. 6882. – Арк. 39; Од. зб. 8120. – Арк. 93; Од. зб. 8122. – Арк. 43 зв.; Од. зб. 8123. – Арк. 24.
- ⁵² Там само. – Од. зб. 3638. – Арк. 79–80.
- ⁵³ Букатевич Н. Назв. праця. – С.98.
- ⁵⁴ Див.: Там само. – С.94–100.
- ⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп.2. – Од. зб. 834. – Арк. 1.
- ⁵⁶ Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2256. – Арк. 137 зв.
- ⁵⁷ Кравченко І. Назв. праця. – С.64–65; О черноморском судоходстве // Журнал МВД. – 1835. – №1. – С. 58–70.
- ⁵⁸ О черноморском судоходстве... С.65–70.
- ⁵⁹ 1 шилінг = 51 коп. сріблом (по курсу 30-х рр. XIX ст.); 1 кватер = 1 1/3 четверті За: Земледельческая хроника // Журнал МГИ. – 1846. – №3.– с.101–102.
- ⁶⁰ Там же. – 1847. – №5. – С.65–66.
- ⁶¹ Там же. – С.66.
- ⁶² Там же. – 1842. – №4. – С.93–95.
- ⁶³ Хозяйственное обозрение // Журнал МГИ. – 1850. – №2. – С.64–66; Земледельческая хроника // 1846. – №2. – С.142–154.
- ⁶⁴ Там же. – 1847. – №5. – С.65–66.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп.65. – Од. зб. 320. – Арк. 32–37.
- ⁶⁷ Материалы для народного продовольствия. – Т. III // Журнал МГИ. – 1843. – №8. – С.61–62; Букатевич Н. Назв. праця. – С.95–96; Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Назв. праця. – С.93.
- ⁶⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2520. – Арк. 25.
- ⁶⁹ Земледельческая хроника // Журнал МГИ. – 1836. – №10. – С.181.
- ⁷⁰ Букатевич Н. Назв. праця. – С.96.
- ⁷¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2520. – Арк. 58–58 зв.
- ⁷² Там само. – Од. зб. 5225. – Арк. 4, 25.
- ⁷³ Там само. – Оп. 78. – Од. зб. 245. – Арк. 1–9, 32–43.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 8–11 зв.

⁷⁵ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 1815. – Арк. 1–2; Од. зб. 1816. – Арк. 3–8.

⁷⁶ *Задорожний В.Є.* Назв. праця. – С.85; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 6903. – Арк. 4 зв.

⁷⁷ До Радзівіллівського митного округу в той час входили: у Волинській губернії – Радзівіллівська, Волочиська і Дружкопільська митниці, а в Подільській – Гусятинська та Ісаковецька.

⁷⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 6903. – Арк. 3–4; Од. зб. 7372. – Арк. 3–4; Од. зб. 7721. – Арк. 3–4.

⁷⁹ Там само. – Од. зб. 6903. – Арк. 3–4.

The given article describes the role of the Right-bank provinces in the export of a grain of Russian empire at the end XIX and the beginning of the XX centuries. Also to be considered the main a ways, a quantity and peculiarity of the sale of grain crops.

С.В.Любичанковський*

ОРГАНІЗАЦІЯ ГУБЕРНАТОРСЬКОЇ ВЛАДИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЧАСТИНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті з позицій структурно-функціонального підходу аналізується організація системи губернаторської влади в європейській частині пізньої імперської Росії (1892–1917 рр.). Автор доходить висновку, що досліджувана система була далеко неефективною, оскільки, з одного боку, не включала в себе всіх необхідних для її нормального функціонування управлінських установ, а, з іншого боку, не забезпечувала достатньої координації органів влади, що входили в неї, з діяльністю губернатора.

Простір Російської імперії з погляду існуючих механізмів державного управління завжди був складноорганізованим, з урахуванням специфіки керованих територій. Починаючи з другої половини ХІХ ст. (з 1857 р.), водночас із т. зв. «особливими установами», що визначали систему влади на околицях, у структурі російського законодавства з'явилося й «Общее учреждение губернское», чинність якого поширювалася на європейську частину країни. Ці норми були свого роду імперським стандартом у сфері місцевого управління. 1892 р. вийшов останній (третій) варіант цього документа, який зберігав чинність до 1917 р. Його дія поширювалася на територію 49 губерній Центральної Росії**, у т. ч. Київську, Катеринославську, Полтавську, Харківську й Чернігівську¹.

Сучасне суспільство зацікавлене в осмисленні накопиченого досвіду державного будівництва, щоб перейняти його досягнення й не повторювати колишніх помилок. Важливою складовою апарату управління Російської імперії був інсти-

* Любичанковський Сергій Валентинович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Поволзького філіалу Інституту російської історії Російської академії наук, доцент Оренбурзького державного педагогічного університету.

** У статті з названого документу йдеться: «По Общему учреждению управляются губернии: 1) Архангельская, 2) Астраханская, 3) Бессарабская, 4) Виленская, 5) Витебская, 6) Владимирская, 7) Вологодская, 8) Волынская, 9) Воронежская, 10) Вятская, 11) Гродненская, 12) Екатеринославская, 13) Казанская, 14) Калужская, 15) Киевская, 16) Ковенская, 17) Костромская, 18) Курляндская, 19) Курская, 20) Лифляндская, 21) Минская, 22) Могилёвская, 23) Московская, 24) Новгородская, 25) Нижегородская, 26) Олонецкая, 27) Оренбургская, 28) Орловская, 29) Пензенская, 30) Пермская, 31) Подольская, 32) Полтавская, 33) Псковская, 34) Рязанская, 35) Самарская, 36) Санкт-Петербургская, 37) Саратовская, 38) Симбирская, 39) Смоленская, 40) Таврическая, 41) Тамбовская, 42) Тверская, 43) Уфимская, 45) Харьковская, 46) Херсонская, 47) Черниговская, 48) Эстляндская и 49) Ярославская».

тут губернаторства. Без розуміння особливостей його функціонування й розвитку неможливо адекватно інтерпретувати й застосувати двохсотрічний досвід імперії з управління регіонами. Метою статті є аналіз закладених в «Общее учреждение губернское» (вид. 1892 р.) механізмів влади губернатора з позицій структурно-функціонального підходу й уточнення на цій основі організації губернаторської влади в пізньоімперській Росії.

Починаючи з XVIII ст., центральною фігурою місцевого управління, безперечно, був губернатор. За два століття існування даної посади серед пересічних обивателів виробилося стійке переконання щодо практично необмежених можливостей людини, яка її обіймала². Ця ілюзія масової свідомості певною мірою підтримувалася законодавством (1837 р. губернатора було визначено як «начальника й господаря губернії»³). До «Общего учреждения губернского» (вид. 1892 р.), яке діяло на території європейської частини пізньоімперської Росії, це формулювання також увійшло, хоча й у дещо зміненій формі: «Губернаторы ... непосредственные начальники вверенных им высочайшею государя императора волею губерний»⁴.

Обов'язки губернаторів були визначені чинним законодавством так: «Губернаторы ... суть первые в оных блюстители неприкосновенности прав самодержавия, пользы государства и повсеместного, точного исполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов правительствующего Сената и предписаний начальства. Имея постоянное и тщательное попечение о благе жителей всех состояний управляемого ими края и вникая в истинное его положение и нужды, они обязаны действием данной им власти охранять повсюду общественное спокойствие, безопасность всех и каждого и соблюдение установленных правил, порядка и благочиния. Им поручены и приняты мер для сохранения народного здоровья, обеспечения продовольствия в губернии, доставление страждущим и беспомощным надлежащего призрения и высший надзор за скорым исполнением всех законных постановлений и требований»⁵. Таким чином, закон декларував, що губернатор повністю відповідає за стан справ на ввіреній йому території.

Зрозуміло, що подібна постановка питання не могла влаштувати наукове співтовариство, яке ще до революції, попри жорсткі цензурні обмеження поставило під сумнів погляд на губернатора як на «віце-короля», який нібито керував усім в губернії⁶.

Після тривалої перерви (1920–1950 рр.), пов'язаної, по-перше, із різкою зміною тематики історичних досліджень (вивчення соціально-економічних процесів) і, по-друге, із піднесенням у розряд догми ленінської характеристики губернатора як «сатрапа», який в губернії «управляв практично всім»⁷, радянська наука знову звернулася до вивчення дореволюційного місцевого управління, що дозволило їй фактично дезавувати розуміння губернатора як «сатрапа» й виявити низку чинників, які істотно обмежували його владу. У сучасній науці ця тенденція була продовжена. У результаті на сьогоднішній день можна говорити як мінімум про три альтернативних, взаємодоповнюючих один одного підходи до історії місцевого управління, в яких із різних позицій заперечується всевладдя губернатора в пізньоімперській Росії. Ідеться про відомчий підхід, концепцію «соціальних поверхів» і структурно-функціональний підхід. Перед тим, як детальніше зупинитися на результатах застосування останнього, коротко охарактеризуємо інші.

Відомчий підхід (Н.П.Єрошкін⁸) розглядає структуру місцевого управління «по вертикалі», залежно від провідного міністерства або прирівняної до нього установи, і характеризує політику, у першу чергу, цього відомства. У рамках цього підходу інститут губернаторства розглядався через призму політики, що проводилася міністерством внутрішніх справ, яка нерідко наштовхувалася на протидію з боку інших відомств, у т. ч. й на місцевому рівні. Фактично,

Н.П.Срошкін порушив питання про те, що губернатор мав серйозні владні повноваження тільки стосовно місцевих установ, підвідомчих МВС.

Концепція соціальних поверхів (П.Н.Зиринов⁹) диференціює місцеве управління «по горизонталі» на станово-селянський, станово-дворянський і бюрократичний поверхи, характеризуючи, у першу чергу, їх соціальний характер. Згідно з цим підходом, інститут губернаторства займав місце на останньому поверсі, і влада губернатора була обмежена переважно його бюрократичними рамками. «Губернатор ... не був єдиною вирішальною силою в губернському управлінні» – писав П.Н.Зиринов¹⁰. Саме в наявності соціальних поверхів управлінської вертикалі, а не в тій чи іншій відомчій належності її установ автор убачав «принципову схему місцевого управління»¹¹.

Обидва ці підходи, кожен з яких має свої переваги залежно від мети дослідження, поділяють підлеглі губернаторові органи на декілька груп. На наш погляд, до місцевого рівня в ієрархії установ управління імперії можна застосувати інший, альтернативний зазначеним структурно-функціональний підхід – комплексне вивчення діяльності органів губернаторської влади, засноване на їх функціональній взаємозалежності, а також прямій або опосередкованій підлеглості губернаторові. Такий підхід (який можна окреслити як структурно-функціональний¹²) дозволяє виділити в місцевому управлінні Російської імперії систему губернаторської влади.

Словосполучення «губернаторська влада» широко використовується в літературі. Його застосовують і для означення влади губернатора¹³, і як збірний образ місцевого управління¹⁴. Таке подвійне значення неминуче призводить до висновку, що в Російській імперії губернатор на території своєї губернії управляв усім. Проте без спеціального аналізу подібний висновок неможливо визнати слушним. Очевидно, що тут ми маємо справу з буденним рівнем уявлень про досліджуваний об'єкт. А при уважному вивченні питання заявлена прозорість геть зникає.

Зняти цю суперечність, подолати невизначеність, що склалася, у розумінні механізмів здійснення губернатором своєї влади можна тільки шляхом чіткого й точного визначення поняття «губернаторська влада Російської імперії». Інакше будь-яка розмова з проблеми буде безпредметною, а, отже, неефективною.

На наш погляд, до губернаторської влади Російської імперії необхідно віднести не тільки самого губернатора, але й місцеві органи влади, через які він здійснював свої функції*. Назвемо їх органами губернаторської влади. Таким чином, губернаторська влада – це система установ управління, що складалася з губернатора й органів влади, через які він здійснював свої функції.

Пропонований підхід знімає виявлені суперечності й дозволяє точно встановити, які конкретно установи управління й на яких підставах входили до системи губернаторської влади в різні періоди, а також в якій мірі вони були органами губернаторської влади. А це вже якісно інший рівень пізнання в порівнянні з твердженням, що «губернатор управляв усім».

Із визначення поняття «органи губернаторської влади Російської імперії» випливає, що до них належать ті органи, які у вирішенні певного кола питань підлягали губернаторові. Адже в поняття «влада» «завжди ... вкладається єдиний сенс – підпорядкування»¹⁵. Таке підпорядкування – сутнісна ознака установ

* Таке розуміння губернаторської влади цілковито відповідає статті 275 «Общего учреждения губернского»: «Губернаторы должны сообразовываться с порядком, для каждого рода дел установленным. Они действуют 1) через губернское правление, или 2) через особые, учреждённые для некоторых предметов, места..., или 3) ...прямыми от своего лица предписаниями и распоряжениями».

управління. Аналіз чинного в досліджуваній період законодавства підводить до висновку, що це підпорядкування могло відбуватися трьома шляхами: 1) через законодавче закріплення обов'язку відповідного місцевого органу влади виконувати вказівки губернатора; 2) через законодавче закріплення права губернатора затверджувати або не затверджувати рішення органу влади з певного кола питань, без чого рішення не набуває законної сили; 3) через законодавче закріплення місця губернатора як очільника конкретного місцевого органу влади, з усіма наслідками, що з цього випливають.

Проаналізувавши місцеві органи управління на відповідність цим трьома критеріям, можна зробити висновок, що органами губернаторської влади були губернське правління, казенна палата, повітові й міські поліцейські управління, губернське в земських і міських справах присутствіє, земські збори й управи, міські дума й управа, земські дільничні начальники, губернське присутствіє, губернське у фабричних і гірничозаводських справах присутствіє, фабрична інспекція, губернське з військової повинності присутствіє, губернський розпорядчий комітет, губернська землевпорядна комісія, губернський лісоохоронний комітет, губернське у справах товариств присутствіє¹⁶. Разом із губернатором вони становили систему губернаторської влади Російської імперії.

Можна припустити, що віднесення до названої системи земського й міського «самоврядування» викличе заперечення наступного порядку – органи суспільного управління контролювалися губернатором, але не підлягали йому. Із цією контртезою складно погодитися, і ось чому. «Підлягати» – означає поставити в залежність, змусити діяти за своєю волею¹⁷. Підкорення завжди передбачає контроль (тобто перевірку¹⁸), але не обмежується ним. У даному випадку, у губернатора були можливості не тільки виявити й констатувати дії, що якимось чином суперечать його політиці, але й не допустити їх реалізації. Тому йдеться саме про механізм підпорядкування, а не тільки про контроль.

Ми усвідомлюємо, що внесення до переліку органів губернаторської влади земських і міських громадських установ суперечить традиції, яка тривалий час існує у вітчизняній науці, і в рамках якої наголос робиться на фактах зіткнень між громадськими органами управління й урядовою адміністрацією, опозиції перших щодо другої (серед сучасних праць, в яких реалізується цей підхід, можна виділити монографії Н.Г.Корольової й Л.А.Жукової¹⁹). Проте слід зазначити, що вказане протистояння можна розглядати і як внутрішню системну суперечність, що характеризує організацію й функціонування губернаторської влади. Крім того, не можна не зауважити, що останніми роками формується й інший напрям «земствознавства», прихильники якого переконливо доводять, що конфлікти, які мали місце, не треба перебільшувати; що існував і постійно вдосконалювався достатньо ефективний механізм їх урегулювання²⁰. У такому контексті встановлений вище факт відповідності земських і міських громадських установ критеріям належності до органів губернаторської влади вже не виглядає парадоксально.

Неважко побачити, що функції губернаторської влади в пізньоімперській Росії були надзвичайно різнобічними, охоплюючи і політичні, і економічні, і культурні аспекти життя губернії. Причому за системою губернаторської влади були закріплені, серед інших, і важливі обов'язки з життєзабезпечення населення.

Не відповідали жодному з трьох указаних вище критеріїв, які характеризують механізм підпорядкування губернаторові, а, отже, не входили в систему губернаторської влади, такі органи управління: контрольна палата, губернське жандармське управління, управління землеробства і державних маєтностей, установи місцевого удільного управління, губернське акцизне управління, губернське податне присутствіє, повітовий з'їзд, межова контора, комітет у справах друку, губернська й повітові ради училищ, повітовий розпорядчий комітет,

повітова землевпорядна комісія, органи волосного й сільського управління та ін. Аналіз чинного в досліджуваний період законодавства дозволяє стверджувати, що ці установи також виконували в губернії важливі функції як економічного, так і політичного характеру.

Отже, визначення губернаторської влади як системи установ управління, що складається з губернатора й органів влади, через які він здійснював свої функції, дозволяє дати вичерпний перелік місцевих установ управління, що належали до органів губернаторської влади, і показати, що до системи губернаторської влади не входили низка місцевих органів управління. Відтак можна зробити однозначний висновок – система губернаторської влади Російської імперії була влаштована не зовсім раціонально й доцільно, а реалізація покладених на губернатора функцій часто пов'язувалася з діяльністю таких управлінських структур, які або побічно й непрямо залежали від губернатора, або взагалі від нього не залежали.

Уведення в науковий обіг критеріїв, які характеризують механізми підпорядкування установ управління губернаторові, дозволяє відзначити, що органи губернаторської влади були такими, якщо відповідали набору цих критеріїв. Аналіз цієї обставини, у свою чергу, дозволяє об'єднати досліджувані установи управління в наступні типи основних органів губернаторської влади: 1) губернське правління – відповідало всім трьом критеріям; 2) казенна палата – відповідало всім трьом критеріям, але губернатор є тут головою тільки при розгляді певного кола питань; 3) міські й повітові поліцейські управління, а також фабрична інспекція – відповідали першому й другому критеріям; 4) земські дільничні начальники – відповідали першому критерію; 5) губернське присутствіє й губернське в земських і міських справах присутствіє – відповідали другому й третьому критеріям; 6) земські збори й управи, міська дума й управа – відповідали другому критерію; 7) губернський розпорядчий комітет, губернський лісоохоронний комітет, губернське у військовій повинності присутствіє, губернська землевпорядна комісія, губернське у фабричних і гірничозаводських справах присутствіє, губернське у справах товариств присутствіє, – відповідали третьому критерію.

Тип органу губернаторської влади характеризує можливості губернатора в здійсненні через нього своїх функцій (але не обсяг цих функцій, про що йтиметься нижче).

Вище ми розташували типи органів губернаторської влади в порядку від вищого до нижчого. Проілюструємо це двома прикладами. Так, губернське правління підлягало губернаторові, він був його головою, затверджував частину його рішень. Відтак можливості губернатора в здійсненні своїх функцій через це правління були величезними – голова мав прав більше, ніж решта членів; губернатор міг не затвердити неугодне йому рішення із певних питань і самостійно їх розв'язати²¹, тобто мав три незалежні механізми впливу на вирішення правлінням справ. А от у губернському розпорядчому комітеті губернатор мав тільки один механізм впливу – головування²² (утім, при голосуванні голова цілком міг опинитися в меншості, і тоді ухвалювалося рішення, яке його не влаштовувало).

При з'ясуванні питання про ступінь включеності установи управління в систему губернаторської влади першорядне значення разом із визначенням його типу має інформація про обсяг функцій губернатора, здійснюваних через конкретний орган губернаторської влади²³.

Під функціями ми розуміємо завдання, поставлені державою перед конкретною установою. Інформація про функції установи управління як органу губернаторської влади була в чинному тоді законодавстві структурно-прихованою. Розкрити її ми пропонуємо шляхом зіставлення функцій губернатора²⁴ і відповідних органів управління. Визначивши таким чином функції конкрет-

ної установи як органу губернаторської влади, далі ми розрахуємо, скільки відсотків вони займають від загальної кількості основних функцій губернатора. При цьому треба врахувати положення закону про те, що губернатор частину своїх функцій здійснює, не використовуючи органи «своєї» влади²⁵, тобто при наших розрахунках 100% ми для конкретного органу губернаторської влади отримати не можемо. Очевидно, що чим більший обсяг функцій губернатора, що виконуються ним через конкретну установу управління, тим більша важливість відповідної установи як органу губернаторської влади (без урахування можливостей губернатора у здійсненні своїх функцій через цю установу, тобто її типу).

Може постати питання про справедливість такого висновку, адже функції бувають різними. Але говорити, що одна функція (наприклад, політична) «головніша» за іншу (наприклад, пов'язану з господарством міста), означає сперечатися про те, що важливіше – заборонити діяльність тієї або іншої партії в губернії або забезпечити її достатньою кількістю громадських садів і парків. Очевидно, що політик матиме свій погляд на це питання, еколог – свій, фінансист – свій, і кожна думка матиме право на існування. Ми вважаємо, що всі функції (і політичні, і господарські, і культурні) тісно взаємопов'язані й навіть питання про створення громадських парків може набути політичного характеру. По суті, через призму цих характеристик (політика, економіка, культура) можна розглянути будь-які функції установ управління. А, отже, для досягнення більшої об'єктивності результату, слід визнати всі функції, про які йдеться, такими, що вимагають до себе рівної уваги.

Крім того, треба мати на увазі, що губернатор міг одну й ту ж свою функцію виконувати відразу через декілька органів губернаторської влади. Наприклад, функція губернатора, яка полягала в тому, «щоб усі місця займалися гідними загальної пошани й благонадійними чиновниками»²⁶, дублювалася і губернським правлінням, і губернським присутством, і губернським у земських і міських справах присутством, але кожним органом – у своїй частині. Таким чином, йдеться про розпорощення функцій губернатора між органами губернаторської влади.

Виявивши цю структурно-приховану в законодавстві інформацію, ми, таким чином, отримали показники модельної системи (тип, обсяг), що характеризують її конкретний стан у пізньоімперській період, що дозволяє отримати нову, не оприямиену в початкових даних інформацію про ступінь включеності установ управління в систему губернаторської влади.

Зіставлення вказаних вище характеристик дозволило виділити десять ланок, які об'єднують органи губернаторської влади за ступенем їх включеності в систему губернаторської влади: 1) губернське правління; 2) міські і повітові поліцейські управління; 3) земські зібрання, міська дума; 4) казенна палата, земські управи; 5) міська управа, губернське присутство, земські дільничні начальники; 6) фабрична інспекція; 7) губернське в земських і міських справах присутство (губернське в міських справах присутство); 8) губернська землевпорядна комісія, губернське в справах товариств присутство; 9) губернський лісоохоронний комітет; 10) губернське у військовій повинності присутство, губернський розпорядчий комітет, губернське у фабричних і гірничозаводських справах присутство.

Кожна з виділених ланок характеризується певними владними можливостями губернатора й обсягом виконуваних ним функцій. Найбільш включеною у систему губернаторської влади (ключовою) установою управління було в досліджуваній період губернське правління. Більшість же елементів системи, що вивчається, були включені в неї в недостатній мірі для ефективного виконання губернатором своїх обов'язків.

Підіб'ємо підсумки. Аналіз наукової літератури з предмета дослідження дозволяє зробити висновок про наявність різних авторських думок і оцінок, пов'язаних із розумінням правових механізмів здійснення губернатором своєї влади. Існуючі підходи до вивчення історії місцевого управління, кожен з яких має свої переваги залежно від мети дослідження, не дозволяють виділити в одну групу установи, підлеглі губернаторові, що не дає можливості досліджувати їх системно. Віддзеркаленням ситуації, яка склалася, є відсутність однозначного розуміння словосполучення «губернаторська влада», яке вживається і як синонім особистої влади губернатора, і як збірний образ місцевого управління. Зняти цю суперечність, на наш погляд, дозволяє структурно-функціональний підхід до історії місцевого управління Російської імперії, який забезпечує можливість розгляду підлеглих губернаторові органів як цілісної системи установ управління, в якій кожен елемент мав певне функціональне призначення. Реалізація вказаного підходу дозволила визначити поняття «губернаторська влада» – це система установ управління, що складалася з губернатора й органів влади, через які він здійснював свої функції. Причому в число цих органів через відповідність запропонованим у роботі критеріям увійшли й основні громадські установи.

Важливо відзначити, що запропонований підхід не вимагає перегляду системи влади в Російській імперії, а тільки уточнює принципи організації місцевого рівня апарату державного управління. Адже той факт, що в законодавстві не вживався термін «система губернаторської влади», зовсім не означає, що така система не була законодавчо забезпечена. Термін «конституція» також не згадувався в «Основних законах», але певні наукові школи вважають за можливе визначити державний лад Росії 1906–1917 рр. саме як конституційну монархію. І, навпаки, у законі містилося визначення губернатора як «начальника губернії», проте невинуватність такої характеристики щодо кінця XIX – початку XX ст. підкреслюється багатьма фахівцями. Річ у тому, що дореволюційне законодавство було вельми суперечливим, часто, сказати б, «камуфлювало» із тих або інших причин існуючі правові механізми. У даному випадку поняття «губернаторська влада» запроваджується на базі виявленої структурно-прихованої в законодавстві інформації. Як підкреслюється в науковій літературі, така інформація є «іманентною властивістю історичного джерела», їй притаманна «відносна незалежність від цілей і суб'єктивних уподобань людей, унаслідок чого прихована інформація адекватніше відбиває об'єктивну реальність (ніж явно виражена – С.Л.)»²⁷. Проявлена прихована інформація має статус імовірнісних історичних фактів²⁸. Не враховувати цю інформацію, оперувати тільки явно вираженими в законі формулюваннями, на наш погляд, було б неправильним.

Застосування структурно-функціонального підходу до апарату державного управління на місцях дозволило проводити аналіз щодо будь-якої місцевої установи управління Російської імперії на предмет її належності до системи губернаторської влади. Аналіз показав, що в пізньоїмперській Росії ця система не була тотожною системою місцевого управління. Дослідження функцій установ, які входили й не входили в систему губернаторської влади, дозволяє зробити висновок про те, що вона була організована не вповні доцільно – реалізація багатьох покладених на губернатора функцій пов'язувалася з діяльністю таких управлінських структур, які або побічно, або взагалі не залежали від губернатора, що різко знижувало ефективність губернаторської влади. Зокрема, з урахуванням того факту, що казенна палата не підлягала у вирішенні більшості питань губернаторові, стає очевидним, що система губернаторської влади не контролювала податкові збори й фінансові потоки. Вітчизняний і світовий досвід свідчить, що не можна в повному обсязі відповідати за розвиток певного територіального утворення, не маючи впливу на його бюджет.

Вивчення організації губернаторської влади як системи показало, що вона характеризувалася складною внутрішньою ієрархією, заснованою на тому, що, по-перше, губернатор у процесі реалізації своїх владних повноважень мав різні можливості для здійснення своїх функцій через різні органи губернаторської влади, і, по-друге, через різні органи губернаторської влади губернатор здійснював різний обсяг своїх повноважень. Зіставлення цих двох параметрів дозволило виділити в структурі губернаторської влади десять ланок, які об'єднували установи, що входили в неї, за ступенем їх включеності в загальну систему. Найбільш ґрунтовно в дану систему було включене губернське правління. Іншими словами, до кінця XIX ст. у системі губернаторської влади виділилася ключова підсистема, що включала губернатора й губернське правління (умовно її можна назвати губернською адміністрацією). Це було ядро, яке із позицій сучасної науки є обов'язковим атрибутом будь-якої системи, що організовується, і є вищим рівнем в її ієрархії. Такий високий системний статус ядра пояснюється двома причинами: по-перше, «в його організації, структурі відображена вся історія розвитку системи», і, по-друге, воно «визначає взаємодію решти частин системи і взаємодію із зовнішнім середовищем»²⁹.

Більшість же органів управління в досліджуваній період були введені в систему губернаторської влади таким чином, що не було жодної гарантії ухвалення ними потрібного губернаторові рішення. У результаті широта підлеглих губернаторові установ (понад півтора десятка) виявилася хибною. Ступінь керованості системи губернаторської влади самим губернатором був невисоким. Процес нуклеації в системі губернаторської влади, що мав місце в пізньоімперській Росії і зафіксований за допомогою структурно-функціонального підходу, вимагав перебудови всього комплексу місцевого управління. Про що свідчить поява в цей період численних проектів губернської реформи (І.Л.Горемікіна, В.К.Плеве, С.Д.Урусова, П.А.Столипіна, Б.Д.Штюрмера), жоден з яких, проте, не був реалізований. У результаті неузгодження й дисгармонія в роботі окремих елементів системи стали неминучими.

Таким чином, систему організації губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. не можна визнати раціональною й оптимальною, оскільки вона, з одного боку, не включала всіх необхідних для ефективного функціонування установ управління, а, з іншого боку, не забезпечувала достатньої координації органів влади, що входили в неї, із діяльністю губернатора. Відтак покладений на «начальника губернії» обсяг відповідальності не збігався з його реальними можливостями.

¹ Общее учреждение губернское // Свод законов Российской империи – Т.II. – Санкт-Петербург, 1892. – Ст.3.

² Роббинс Р. Сатрапы? Вице-короли? Губернаторы? // Родина. – 1995. – №6. – С.28–30.

³ Наказ губернаторам, 3 июня 1837 // Полное собрание законов Российской империи (2 изд.). – №10303.

⁴ Общее учреждение губернское. – Ст.270.

⁵ Там же.

⁶ Градовский А.Д. Начала русского государственного права // Собр. соч. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1908. – С.230–231, 270; Блинов И.А. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – Москва, 1905. – С.270–271, 280, 351, 356; Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1910. – С.219–220, 229, 233–234, 254–257, 266–267; Страховский И.М. Губернское устройство // Журнал министерства юстиции. – 1913. – №8. – С.105.

⁷ Ленин В.И. Борьба с голодающими // Полное собрание сочинений (5-е изд.). – Т.5. – С.279–280.

⁸ Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России (3-е изд., перераб. и доп.). – Москва, 1983. – 352с.

⁹ Зырянов П.Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914 гг.) // Исторические записки. – Т.107. – Москва, 1982. – С.226–302.

¹⁰ Там же. – С.285.

¹¹ Там же. – С.237.

¹² Любичанковский С.В. Структурно-функциональный подход к истории местного управления Российской империи (1907–1917 гг.). – Оренбург, 2005. – 402 с.

¹³ Блинов И.А. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – Москва, 1905. – С.270–271, 280, 351, 356; Страховский И.М. Губернское устройство // Журнал министерства юстиции. – 1913. – №8. – С.105; Гессен В.М. Вопросы местного управления. – Санкт-Петербург, 1904; Шумилов М.М. Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. – Ленинград, 1988. – 88 с.; Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы в системе власти дореволюционной России: Дис. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2001. – 515 с.

¹⁴ Robbins R. The Tsar' Viceroyes. Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire. – Ithaca and London: Cornell Univ. Press, 1987. – 271 p.; Институт губернатора в России: традиции и современные реальности / Под ред. Н.С.Слепцова. – Москва, 1997. – 353 с.; Лантева Л.Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX в.). – Москва, 1998. – 151 с.

¹⁵ Пушкарёва Г.В. Власть как социальный институт // Социально-политический журнал. – 1995. – №2. – С.84.

¹⁶ Свод законов Российской империи. Издание неофициальное (далее – СЗРИ) / Под ред. И.Д.Мордухай-Болтовского. – Т.2. – СПб., 1912–1913. – С.23, 25, 35, 53, 60, 61, 62, 83, 87, 125, 130. – Ст.264, 275, 348, 442, 497, 499, 507, 509, 513, 521, 681, 694, 1004, 1050; С.211, 221, 222. – Ст.12, 87, 97; С.284, 287, 292. – Ст.78, 83, 110; Т.4. – С.131. – Ст.18; С.25. – Ст.99; Т.8. – С.89. – Ст.736; Особ. прил. к т.9. – С.114, 118, 121. – Ст.61, 97, 121; Т.10. – С.381. – Ст.1 прил. к ст.64; Т.11. – С.1195, 1196–1197. – Ст.49, 511; Т.14. – С.134. – Ст.13.

¹⁷ Ожегов С.И. Словарь русского языка (6-е изд.). – Москва, 1964. – С.536.

¹⁸ Там же. – С.285.

¹⁹ Королёва Н.Г. Земство на переломе (1905–1907). – Москва, 1995. – 236 с.; Жукова Л.А. Земское самоуправление и бюрократия в России: конфликты и сотрудничество, 1864–1917 гг. – Москва, 1998. – 180 с.

²⁰ Куликов В.В. Местное самоуправление и административный надзор: исторический опыт земства // Журнал российского права. – 2000. – №9. – С.142–153; Богатырёва О.Н. Эволюция системы местного управления в Вятской и Пермской губерниях (1861 – февраль 1917). – Екатеринбург, 2004. – С.309–351.

²¹ СЗРИ. – Т.2. – С.9, 16. – Ст.116, 179–186; С.60–61. – Ст.493–499.

²² Там же. – Т.4. – С.131. – Ст.18.

²³ Любичанковский С.В. Законодательная основа деятельности органов губернаторской власти Российской империи в период третьей монархии. – Оренбург, 1998. – С.48–49.

²⁴ СЗРИ. – Т.2. – С.24–37, 47–48. – Ст.270–365, 421–428.

²⁵ Там же. – С.25. – Ст.275.

²⁶ Там же. – С.26. – Ст.282.

²⁷ Миронов Б.Н. К вопросу об использовании скрытой исторической информации (по материалам статистических источников XVIII – начала XX вв.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т.17. – Ленинград, 1985. – С.18–19.

²⁸ Там же. – С.30–31.

²⁹ Поддубный Н.В. Ядро системы: онтологический статус и гносеологическое значение понятия // Системный подход в современной науке. – Москва, 2004. – С.397.

The author applies the structural-functional approach in this analysis of the organization of gubernatorial authority in the European part of late imperial Russia (1892–1917). The author comes to the conclusion that the system was far from effective since, on the one hand, it did not include all the administrative institutions necessary for its normal functioning, and, on the other hand, it did not ensure sufficient coordination between the organs of authority and the governor.

М.А.Ковальчук*

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ

На підставі маловідомих документів, спогадів сучасників і матеріалів преси реконструйовано перебіг Лютневої революції в регіонах України, висвітлено характер революційних перетворень, що відбувалися в березні 1917 р.

Повалення царату внаслідок Лютневої революції 1917 р. стало поворотним пунктом в історії народів Російської імперії, які після падіння самодержавства пережили справжнє національне й політичне відродження. Здобув можливість національного розвитку й український народ, в історії якого розпочався новий етап боротьби за національну державність.

Як не дивно, тематика Лютневої революції 1917 р. в Україні досліджена в історіографії недостатньо. У радянській історичній літературі лютнево-березневі події 1917 р. на території України описувалися зазвичай дуже стисло, не заглиблюючись у деталі¹. Єдиною спеціальною працею з даної теми, що вийшла друком у СРСР, була однобічна й тенденційна, як і решта радянських публікацій, монографія В.Харитонова (1966 р.)², який розглядав період Лютневої революції в Україні лише крізь призму діяльності більшовиків, які насправді на той час були нечисленним політичним угрупованням, яке не мало значного впливу на суспільство. Розгортання ж, власне, національного руху в Україні, діяльність російських ліберальних та демократичних сил радянський дослідник практично «не помітив»³. Утім, наприкінці 1980-х рр. історики СРСР справедливо визнали, що проблематика Лютневої революції в Україні не здобула належного висвітлення в радянській історичній літературі⁴. Українські діаспорні автори здебільшого оминали увагою лютнево-березневі події 1917 р., оскільки національний рух на той час не відігравав значної ролі у внутріполітичному житті країни, переживаючи етап свого організаційного становлення. У працях українських емігрантських дослідників з історії Центральної Ради події в Україні під час власне Лютневої революції майже не висвітлювалися⁵. Фактично не приділяють цій темі належної уваги й сучасні українські історики – в узагальнюючих працях з історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.⁶, дослідженнях доби Центральної Ради⁷ чи українського національного руху в 1917 р.⁸ тема Лютневої революції та розгортання в Україні революційно-демократичних процесів розкрита досить слабо. Зокрема, практично не відображено перебіг подій в українській провінції. Переважна більшість дослідників, торкаючись тематики Лютневої революції, фокусуються на подіях, які розгорталися в Києві, цілковито ігноруючи революційні перетворення в інших регіонах країни. Тож, спираючись на маловідомі документи, які зберігаються сьогодні в архівосховищах України та Росії, повідомлення тогочасної преси, а також спогади сучасників, ми спробували реконструювати перебіг Лютневої революції в різних регіонах України, проаналізувати характер революційних перетворень та визначити їх головні риси й особливості.

***

Сувора зима 1916–1917 рр. викликала серйозні транспортні ускладнення в Російській імперії. Залізничні колії було заметено снігом, а порушення транспортного сполучення призвело до розладнання продовольчого й паливного по-

---

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

стачання в країні. Селяни за негоди часто не наважувались виїздити на міські базари, міські ж пекарні, як і чимало промислових підприємств, унаслідок відсутності пального не могли працювати. Наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. (тут і далі всі дати подано за новим стилем – *М.К.*) продовольча криза охопила й Петроград – на вулицях імперської столиці з'явилися довжелезні черги, мешканці почали гарячково скуповувати хліб⁹. Водночас унаслідок відсутності пального зупинилися петроградські заводи й десятки тисяч робітників опинилися на вулиці. 8 березня 1917 р. петроградські робітники на знак протесту проти нестачі продуктів влаштували мітинги й демонстрації, які відразу ж переросли в стихійний страйк (страйкувало близько 130 тис. осіб)¹⁰. Наступного дня в Петрограді розпочалися вуличні сутички між демонстрантами й поліцією. 10 березня на вулиці вийшло близько 200–300 тис. робітників, а 12 березня на бік повсталого народу майже в повному складі перейшли запасні батальйони лейб-гвардії Павловського, Преображенського та Литовського полків (оскільки російська гвардія значною мірою поповнювалася з губерній України, серед вояків цих запасних частин було чимало українців)¹¹. Столиця фактично опинилася в руках повсталих; цар увесь цей час перебував на фронті. Державна дума, в середовищі якої панували опозиційні до царату настрої, виділила зі свого складу тимчасовий комітет на чолі з М.Родзянком, на який покладалося виконання функцій кабінету міністрів. До складу комітету ввійшли представники різних політичних сил – від поміркованих націоналістів до соціал-демократів (меншовиків)¹². Майже одночасно, 12–13 березня 1917 р., виникла й петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, до складу якої ввійшли кілька тисяч представників пролетаріату столичних заводів та вояцьких мас петроградського гарнізону – здебільшого члени або симпатичні партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів¹³. 14 березня петроградська рада робітничих і солдатських депутатів видала наказ №1 по військах столичного гарнізону про запровадження виборного начала в усіх військових частинах, скасування «чинопочитання» й титулування офіцерів, підпорядкування підрозділів лише наказам ради тощо¹⁴. Відтак, Петроград опинився в руках повсталих.

Першим містом в імперії, що підтримало революцію, стала Москва, в якій вже з 13 березня відбувалися страйки та маніфестації. Наступного дня мітинги на підтримку петроградських подій пройшли у Твері, Нижньому Новгороді, Самарі, Саратові¹⁵. Після цього революційні маніфестації прокотилися багатьма іншими містами імперії Романових.

15 березня тимчасовий комітет та петроградська рада робітничих і солдатських депутатів оголосили про створення Тимчасового уряду Росії, головою та міністром внутрішніх справ в якому став земський діяч зі стажем, голова Всеросійського союзу земств і міст князь Г.Львов¹⁶. Переважну ж більшість міністрів становили представники ліберально-демократичних російських партій – конституційні демократи (кадети) й октябристи. Того ж дня імператор підписав маніфест про зречення від престолу на користь свого брата великого князя Михайла Олександровича Романова, надавши тим самим Державній думі виключне право встановлювати новий конституційний лад у Росії та визначати місце монархії в ньому¹⁷. Коли ж 16 березня великий князь також зрікся трону, це означало кінець самодержавства – Росія стала республікою.

У Києві падіння царської влади відбулося безкровно – 16 березня 1917 р. з ініціативи міської думи та земських організацій було створено виконавчий комітет київської ради об'єднаних громадських організацій, який очолив товариш міського голови М.Страдомський. Виконком ухвалив рішення всебічно координувати свою діяльність із діями петроградського Тимчасового уряду. Київський губернатор граф Ігнат'єв не виявляв намірів протидіяти новій владі – без будь-яких перешкод із його боку виконавчий комітет призначив зі свого складу ко-

місарів до всіх установ місцевої влади для нагляду за їх діяльністю¹⁸. Попри викликане звістками про революцію загальне піднесення, у Києві зберігався лад і спокій, розпочалася організація народної міліції. 16 березня губернатор телеграфував до міністерства внутрішніх справ у Петрограді: «У Києві ... до цього часу спокій не порушувався. Населення спокійне. Робітники продовжують свою працю»¹⁹. За кілька днів виконавчий комітет остаточно перебрав на себе функції міської влади. «Уся влада має належати виконавчому комітету, – ішлося у відозві комітету до киян від 18 березня 1917 р. – Ніхто без нього не може видавати розпоряджень у справах охорони громадського спокою в місті, ніхто не має ані формального, ані морального права закликати до будь-яких виступів і активних дій без відома й згоди виконавчого комітету»²⁰.

17 березня 1917 р. в Києві виникла міська рада робітничих депутатів. На установчих зборах були присутні 230 делегатів від робітничих колективів 80 київських фабрик, заводів та майстерень. Переважну більшість із них становили російські соціал-демократи (меншовики) та соціалісти-революціонери²¹. Київська рада робітничих депутатів діяла як представницький орган міського пролетаріату, відтак одразу ж делегувала своїх представників до виконавчого комітету ради об'єднаних громадських організацій.

Українська громада Києва, отримавши звістки про революцію, 17 березня 1917 р. виділила зі свого складу Центральну Раду для здійснення керівництва національним рухом у нових політичних умовах²². Головою Центральної Ради заочно було обрано знаного українського історика й громадсько-політичного діяча М.Грушевського, який на той час перебував на засланні поза межами України, у Москві. 22 березня з'явилася перша відозва Центральної Ради до українського народу із закликом дотримуватися спокою, гуртуватися в політичні товариства, українські культурно-просвітницькі, економічні організації й «спокійно, але рішуче» вимагати від нового російського уряду задоволення національних потреб українського народу – насамперед надання Україні автономії²³. Саме в боротьбі за національно-територіальну автономію України Центральна Рада й убачала головний сенс своєї подальшої діяльності.

19 березня до України з Петрограда наспіло розпорядження про тимчасове усунення з керівних посад усіх імперських губернаторів та віце-губернаторів – управління губернією переходило до голів губернських земських управ, що мали діяти як комісари Тимчасового уряду. Того ж дня голова київської губернської земської управи М.Суковкін прийняв на себе нові обов'язки²⁴.

Треба сказати, що не лишалася осторонь політичних подій у цей час і російська армія, запіллям якої фактично були українські землі. 18 березня головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов звернувся до населення фронтового району із закликом згуртуватись для боротьби з ворогом: «Закликаю ж населення району Південно-Західного фронту забути суперечки, припинити незгоду; закликаю всіх до єднання, збереження необхідного для успіху ладу й спокою, до беззастережного послуху новому урядові й усім виконуваним його розпорядженням військовим і цивільним властям; усі ми служимо одній спільній справі – захисту батьківщини для її щастя та процвітання»²⁵.

В українських губерніях, як і в усій Російській імперії, переважна більшість населення зустріла революцію з ентузіазмом. Встановлення нової влади в провінції відбувалось мирно й безкровно, більшою чи меншою мірою повторюючи події в Києві.

Так, на Чернігівщині ще напередодні революції спалахнула продовольча криза, унаслідок чого ситуація на місцях була досить напруженою. Отримавши перші звістки про петроградські події, чернігівський губернатор барон Гревеніц спочатку заборонив пресі друкувати будь-яку інформацію з цього приводу. Коли ж часопис «Чернігівське слово» вмістив на своїх шпальтах відомості про ре-

волюцію, наклад навіть було конфісковано, але частина примірників уже надійшла в продаж. Чернігівський губернський земський з'їзд, що саме зібрався в середині березня 1917 р., звернувся до губернатора з проханням поінформувати населення про петроградські події. Тим часом у Чернігові на ґрунті поширення різноманітних чуток розпочалися заворушення, а губернатор поступово втрачав контроль над ситуацією. 18 березня у пресі було надруковано текст зречення імператора²⁶. Наступного дня, після появи розпорядження Тимчасового уряду про усунення губернаторів та віце-губернаторів з їхніх посад, до виконання обов'язків чернігівського губернського комісара приступив голова губернської земської управи А.Бакуринський. Зміна влади відбулася безкровно, за цілковитої підтримки мешканців міста. Був створений також комітет представників громадських організацій Чернігова, який очолив колишній депутат Державної думи, відомий український діяч, член Товариства українських поступовців (ТУП) І.Шпраг²⁷. Уже 22 березня 1917 р. в Чернігові відбулась перша вулична демонстрація на честь революції, в якій узяли участь понад 20 тис. осіб²⁸.

У Полтаві губернатор Моллов сам повідомив про революцію на засіданні міської думи. 18 березня 1917 р. він уже телеграфував голові Тимчасового уряду князю Львову про визнання нової влади: «Доповідаю вашій світлості, що всі чини адміністрації Полтавської губернії на чолі зі мною, усі урядові установи в межах губернії, чини корпусу жандармів, чини повітової міської поліції віддають себе в розпорядження нового уряду. Служба Росії, новому урядові виконуватиметься й виконуватиметься чесно»²⁹. Того ж дня в місті абсолютно мирно відбулася кількатисячна демонстрація робітників та вояків на підтримку революції³⁰. На мітингу виступили з промовами відомий російський письменник В.Короленко, голова полтавської організації кадетів Імшенецький та ін. Від імені українських організацій виступав молодий лідер українських есерів М.Ковалевський, який під оплески присутніх заявив, що «український нарід приніс великі жертви в боротьбі за новий вільний лад ... тому і його голос має вирішальне значення в будові нового ладу»³¹. Упродовж короткого часу в Полтаві було організовано губернський і міський комітети громадських організацій; виникла й міська рада робітничих депутатів³². Усе пройшло загалом мирно й лише в Кременчуці сталися ексцеси – вояки й робітники вчинили безчинства, розгромивши поліцейські дільниці й жандармське управління³³.

У Харкові губернатор спершу заборонив друкувати будь-які відомості про створення в Петрограді Тимчасового уряду. Наклад часопису «Южный край», що наважився надрукувати повідомлення про падіння царату, 15 березня було конфісковано поліцією. Готуючись до можливих сутичок, губернатор навіть викликав до Харкова військовий підрозділ із Балаклеї³⁴. Проте ситуація поступово виходила з-під його контролю – у місті почалися відкриті збори робітників, що поступово переросли в мітинги. Відбулися вибори до ради робітничих депутатів, що зібралася на своє перше засідання ввечері 15 березня³⁵. Того ж дня в Харкові виник міський громадський комітет із членів міської думи та представників найбільших громадських, кооперативних і робітничих організацій. 16 березня відбулася перша відкрита масова демонстрація населення Харкова, участь в якій узяли й військові частини харківського гарнізону, що перейшли на бік революції³⁶. Поліція, до речі, також на цей час уже перейшла на бік народу. Було заарештовано жандармське керівництво, обрано нове військовоначальство. Губернатора було усунено від влади й уже опівдні 17 березня перед міською думою на знак підтримки революції продефілювали підрозділи харківської залози з червоними прапорами³⁷. Того ж дня до складу громадського комітету було включено членів організації Всеросійського земського союзу та представників повітових земств, що автоматично перетворило його на губернську владу³⁸.

У губерніях Правобережної України місцева адміністрація не чинила опору поширенню революції. У Вінниці, тимчасовому губернському центрі Поділля (адже Кам'янець-Подільський був розташований у безпосередній близькості до лінії фронту), 16 березня виник Тимчасовий комітет громадських організацій, а 20 березня відбулося перше засідання міської ради робітничих депутатів³⁹. Губернатора мирно, без кровопролиття, було усунено з посади. У Житомирі 16 березня 1917 р., після одержання звісток про Лютневу революцію, відбулося засідання представників громадських організацій міста. Було видано відозву до населення з повідомленням про останні події в Петрограді, а 17 березня створено комітет об'єднаних громадських організацій⁴⁰. Виконавчий комітет громадських організацій для «розрядки» атмосфери заарештував редактора правого російського часопису «Жизнь Волыни» генерала Красильникова⁴¹. 20 березня розпочалося створення губернської міліції, а через кілька днів було ліквідовано жандармське управління. 22 березня відбулися установчі збори міської ради робітничих депутатів⁴².

У Південній Україні, з її етнічно строкатим населенням і зосередженим у промислових центрах численним пролетаріатом, зміна влади супроводжувалася сплеском політичної активності з боку російських демократичних партій та угруповань радикально-соціалістичного забарвлення.

В Одесі вже 13 березня російські та єврейські соціалістичні організації довідалися із телеграфних повідомлень про петроградські події. Завадити поширенню чуток про революцію одеська поліція не змогла. За умов фактичної бездіяльності херсонського губернатора в Одесі виникла рада громадських організацій, що закликала населення згуртуватися для підтримки Тимчасового уряду. Містом прокотилася хвиля демонстрацій та мітингів на підтримку революції. Українська громада Одеси, незважаючи на відсутність зв'язку з Києвом, уже з перших днів революції діяла надзвичайно активно. Було створено Одеський український керівничий комітет на чолі з адвокатом С.Шелухіним, а серед молоді військових навчальних закладів виникли численні українські військові організації⁴³. У ці ж дні нагадали про себе й одеські чорносотенці, що час від часу закликали на мітингах громити євреїв як головних винуватців падіння монархії. Подекуди справа одними словами не обмежувалася – доходило до бійок⁴⁴. Та все ж серйозних ексцесів не було, а ситуація в Одесі в цілому залишалась під контролем місцевої влади, яка фактично підпорядковувалась Тимчасовому уряду. З 19 березня 1917 р. в місті розпочала свою діяльність новообрана рада робітничих депутатів та представників армії й флоту⁴⁵.

18 березня 1917 р. в Херсоні виник комітет громадського спокою й безпеки на чолі з міським головою Є.Яковенком⁴⁶. Представники військових частин гарнізону утворили раду солдатських депутатів, а робітники 20 березня створили раду робітничих депутатів. У Миколаєві перші звістки про Лютневу революцію супроводжувалися загальною демонстрацією робітників. Населення стежило за новинами з Петрограда. 18 березня міська дума, громадські організації та представники гарнізону створили об'єднаний громадський комітет⁴⁷. Поліція на цей час уже перейшла на бік народу – миколаївський поліцмейстер повідомляв міському голові: «Весь склад поліції міста Миколаєва сьогодні на рапорті вповноважив мене донести вашому високоблагородію, що палко вітаючи падіння старої влади й радіючи разом із народом розкріпаченню багатостраждальної батьківщини, одностайно приєднуємося до нового уряду»⁴⁸. 20 березня в місті виникла рада робітничих депутатів, а за кілька днів – рада військових депутатів⁴⁹.

На Катеринославщині про петроградські події довідалися 15 березня з часописів. Губернатор не намагався перешкоджати поширенню сенсаційної звістки, проте вона була настільки несподіваною, що захопила зненацька навіть місцевих революціонерів. У Луганську, Юзівці, Горлівці, Кадіївці, Маріуполі, Алчевську

та інших містах і містечках Донбасу вже 15 березня прокотилася хвиля робітничих мітингів і демонстрацій⁵⁰. У самому ж Катеринославі на міських підприємствах розпочалися мітинги й заворушення. Для обговорення ситуації й ужиття невідкладних заходів щодо дотримання ладу в місті зібралася засідання представників громадських організацій, на якому й було створено раду громадських організацій та її виконавчий комітет⁵¹. На засідання несподівано для його учасників з'явився катеринославський губернатор Чернявський, який під оплески присутніх заявив про свій перехід на бік нової влади. Того ж дня губернатор видав наказ усім губернським установам підпорядкуватися Тимчасовому урядові та його органам влади⁵². Будь-який виступ проти революції мав бути суворо покараний. За кілька днів до виконання обов'язків катеринославського губернського комісара приступив голова губернської земської управи Гесберг. 17 березня на перше засідання зібралася щойно обрана міська рада робітничих депутатів, яка вже з перших днів свого існування мала значний вплив на робітництво⁵³.

Ради робітничих депутатів виникли в усіх без винятку промислових центрах Донецького басейну – у Луганську, Бахмуті, Краматорську, Макіївці, Єнакієвому, Попасній, Щербинівці, Горлівці. 17 березня виникла рада в Юзівці, 19 березня – у Слов'янську, Гришиному, Павлограді, 21 березня – у Дружкові⁵⁴. Швидко організувалась також робітнича міліція й солдатські комітети запасних військових частин.

На Кримському півострові перші звістки про революцію населення зустріло спокійно – хвилювання відбувались лише серед особового складу російського Чорноморського флоту. У Севастополі 14 березня відбувся масовий мітинг моряків-чорноморців, під звуки «Марсельези» на щоглах кораблів, укріпленнях і казармах морської піхоти було піднято червоні прапори⁵⁵. 16 березня у кримській пресі з'явилась телеграма командувача Чорноморського флоту віце-адмірала О.Колчака, в якій він, повідомляючи про заворушення в Петрограді, наказував «усім чинам Чорноморського флоту та ввіреном мені сухопутним військам продовжувати твердо й несхитно виконувати свій обов'язок перед государем імператором і батьківщиною»⁵⁶. Проте після одержання на флоті офіційних відомостей про падіння царату настрої абсолютної більшості моряків були на боці революції. Таврійський губернатор М.Княжевич був так само безсилий щось вдіяти. У Сімферополі, Феодосії, Керчі та інших містах Криму утворилися комітети громадських організацій і ради робітничих депутатів. 22 березня до виконання обов'язків таврійського губернського комісара приступив голова губернської земської управи Я.Харченко⁵⁷. Нова влада утвердилась на півострові.

Зміна влади відбувалася в атмосфері величезного суспільного піднесення, що межувало із втратою відчуття реальності. При цьому ненависть до будь-яких ознак старого режиму стала обов'язковим атрибутом перетворень. «Заарештували всю поліцію й жандармів для відправки їх в окопи на фронт. Поліція й жандармерія були замінені робітничою міліцією, – згадував учасник подій на Катеринославщині. – Грабунків, ексцесів у перші дні існування Тимчасового уряду майже не було. Переворот був настільки великим, що кримінальні й закостенілі злочинці ледь що самі не організували свій союз і видали свою декларацію... На фабриках, заводах майже не працювали. Був час мітингів, партійних суперечок...»⁵⁸. Хвиля стихійних арештів і затримання представників старої влади прокотилася багатьма містами України в перші дні після перемоги революції. Щоправда, не всі сучасники захоплювалися саме такими методами встановлення нового ладу. «Цілу масу служачих у старій поліції викидали просто на вулицю з тавром «слуг старого режиму», молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії... – зазначав у спогадах Д.Дорошенко. – Створювався відразу кадр людей непримиримо озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті»⁵⁹.

До кінця березня 1917 р. виконавчі комітети громадських організацій, що мали слугувати органами нової революційної влади на місцях, остаточно конституювались у всіх губернських і більшості повітових міст України. Вертикаль губернської й повітової влади перебрали на себе земські управи, яким терміново довелося опановувати адміністративні функції. Доповнювали схему організації влади в містах ради робітничих і солдатських депутатів, яких в Україні до кінця березня 1917 р. налічувалося 43, що було значно більше, аніж під час революції 1905 р. (тоді їх було лише 13)⁶⁰. Очевидно, саме досвід першої російської революції допоміг робітництву міст України так швидко самоорганізуватися.

Висока чутливість пролетаріату до політичних гасел моменту робила новостворені ради робітничих і солдатських депутатів осередками активної політичної боротьби. Ради часто декларували не лише намір відстоювати права робітничого класу, але й готовність захищати революцію від зазіхань буржуазії. Тон подібним заявам задавала Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, яка із самого початку свого існування, виступаючи з позицій класової боротьби та революційного «первородства», намагалася поставити діяльність «буржуазного» Тимчасового уряду під свій контроль⁶¹. В Україні ця позиція знайшла відгук передусім серед рад промислово розвинутих південно-східних регіонів. 28–30 березня 1917 р. в Бахмуті відбулася конференція рад робітничих і солдатських депутатів, яка ухвалила, що «пролетаріат і в сучасний момент у всіх виступах має керуватися винятково класовою політикою», а також закликала робітників «усіма засобами закріпити позицію федеративно-демократичної республіки та бути напоготові проти можливих зазіхань з боку буржуазії»⁶². Найактивнішим розпалювачем класової ворожнечі була на той момент нечисленна й невлизова Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків). Уже після перших звісток про падіння царату більшовики оголосили, що революція є «буржуазно-демократичною» і пролетаріат має боротися за відвоювання влади в буржуазії (в Харкові більшовики відкрито розповсюджували листівки із закликом до громадянської війни)⁶³. Загострення політичного протистояння в революційному таборі неминуче загрожувало подальшою ескалацією «класової боротьби».

Ще однією важливою проблемою, яка окреслилась уже в перший тиждень після приходу до влади Тимчасового уряду, стала відсутність у новій влади засобів для контролю ситуації на місцях. Колишній адміністративний апарат загалом перейшов у спадок новій владі, за винятком відомства, покликаного охороняти закон і стежити за дотриманням ладу й спокою на місцях – поліції. Царську поліцію й жандармерію в лічені дні розігнали, а їх функції виконувала набрана з добровольців народна міліція. Проте, з огляду на непрофесійність міліціонерів, органи революційної влади на місцях нерідко вдавалися до послуг колишніх поліцейських. Так, у Полтаві за кілька днів після зміни влади до складу народної міліції було зараховано всіх поліцейських, які дали «врочисту обіцянку вірою й правдою чесно служити новому ладові»⁶⁴. Та все ж забезпечити правопорядок на місцях революційна влада виявилась не в змозі, що дуже швидко далось взнати. Фактична відсутність карального апарату породжувала безкарність, яка в революційних умовах легко могла обернутись в анархію й безладдя.

Уже наприкінці березня 1917 р. почала вимальовуватись загроза поширення анархії в армії. Теренами України (західна Волинь та східна частина Галичини) простягався один із найбільших і найважливіших російських фронтів – Південно-Західний, головнокомандувачем якого був генерал О.Брусилов, найвидатніший воєначальник царської армії і герой названого його ім'ям літнього наступу 1916 р. Загальна чисельність військ фронту на 14 березня 1917 р. становила понад 2,7 млн вояків⁶⁵. Південна Україна була головною тиловою базою

Румунського фронту (понад 1,3 млн російських і 200 тис. румунських вояків), який пролягав по території Румунії та Бессарабії⁶⁶. На Кримському півострові та Чорноморському узбережжі розташовувалися бази російського Чорноморського флоту (400 кораблів, 48 тис. матросів і офіцерів)⁶⁷. Крім цього, Україна була основним районом зосередження резервів та запасних частин російської армії. Так, на початку 1917 р. військова залога Києва налічувала 35 тис. вояків, Одеси – 50 тис., Харкова – 40 тис., Катеринослава – 20 тис., Полтави – 15 тис. Загальна чисельність запасних і резервних російських військ, розквартированих у містах України, досягала на час революції 400 тис. осіб⁶⁸.

Вояцька маса зрозуміла революційні події й падіння царату як пролог до завершення війни й проведення довгоочікуваної земельної реформи. Тимчасовий уряд і Петроградська рада були безсилі проти небажання солдат гинути за чужі інтереси. Якщо впродовж лютого 1917 р. з Петроградського військового округу було направлено на фронт близько 23 тис. вояків, то в березні – заледве 3 тис.⁶⁹ Тимчасовий уряд, не бажаючи вдаватись до репресій, був змушений залишати війська в запллі.

На етапно-розподільчих пунктах Києва вже 22 березня 1917 р. три маршеві команди 151 пішої дружини відмовилися вирушати на фронт⁷⁰. У запасних частинах, а також у діючій армії розпочалося дезертирство. 25 березня головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов розіслав у війська телеграму з наказом «ужити всіх заходів шляхом організації облав і встановлення вартових на вузлових пунктах для затримання дезертирів та повернення їх у частини»⁷¹. Проте змінити становище самими лише репресіями було неможливо. «Які б гучні фрази не лунали від імені «ради робітничих і солдатських депутатів», змучений війною та жахливими поневіряннями вояк не підніметься духом більше, аніж він піднімався при царі...» – занотував 24 березня 1917 р. до свого щоденника командир 4 Фінляндської дивізії генерал В.Селивачов⁷².

У військах активно діяли агітатори революційних партій, які закликали вояків боротися зі «старорежимними» порядками в армії та вели антивоєнну пропаганду. 25 березня генерал О.Брусилов повідомляв військовому міністрові Тимчасового уряду О.Гучкову, що «боротися з величезним напливом у військо різноманітних відозв і проникненням антиімперіалістичної пропаганди дуже важко»⁷³. Дисципліна у військових частинах невпинно падала залежно від того, як зростало напруження у відносинах між вояками та офіцерами. Невдовзі розпочалося зміщення командирів вояками, запровадження у війську «виборного начала» та створення солдатських комітетів. Даремно командування намагалося переконати вояцьку масу, що наказ №1 Петроградської ради робітничих депутатів про виборне начало у військових частинах призначався лише для петроградського гарнізону... «Можна бути невдоволеним своїм начальником, але для вияву цього й для доведення до відома старших начальників є встановлені законом шляхи,» – переконував у своєму наказі головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов⁷⁴. Проте все було марним.

Поширення в армії дезертирства й масове падіння дисципліни дедалі частіше супроводжувалось ексцесами у прифронтовій смузі Поділля й Волині. Розагитовані вояки чинили безчинства проти населення, громили поміщицькі маєтки та великі господарства. Так, наприкінці березня 1917 р. лише в районі с. Дідковичі Луцького повіту було спалено 6 поміщицьких маєтків⁷⁵. Загалом присутність на Правобережній Україні величезної маси озброєних людей, що поступово виходили з-під контролю своїх командирів, віщувала краю чималі проблеми вже в найближчому майбутньому.

Під враженням від перемоги революції як російське, так і українське суспільство далеко не відразу звернуло належну увагу на проблеми адміністративного характеру. Лише події наступних місяців з усією очевидністю показа-

ли, що криза адміністративного управління та падіння дисципліни у військах можуть призвести до втрати центральним урядом контролю над ситуацією в країні. Утім, у лютнево-березневі дні 1917 р., в атмосфері загального піднесення, мало хто із сучасників міг передбачити загрозові наслідки зламу старого адміністративного апарату, а також залучення багатомільйонних вояцьких мас до політичних процесів. Майже не усвідомлювалася небезпека класової боротьби, – адже, за логікою речей, із перетворенням Росії на демократичну республіку класові суперечності втратили свою колишню гостроту. Здавалося, саме соціальна революція й мала запобігти соціальній катастрофі. Проте знадобилося зовсім небагато часу, щоб суспільство переконалося в цілком протилежному.

Таким чином, Лютнева революція 1917 р. відкрила в історії Росії нову добу, пов'язану зі спробою утвердження у країні демократичного ладу. Блискавичний переворот у Петрограді, який за лічені дні ліквідував царську владу, а також загальна й беззастережна підтримка революції на місцях засвідчили, що старий режим остаточно втратив підтримку в суспільстві. Перемога революції була швидкою й безповоротною. Усвідомлення тих величезних суспільно-політичних змін, які принесло мешканцям Російської імперії падіння царату, стало головним імпульсом для розгортання революційних перетворень у країні.

Оскільки практично всі без винятку політичні партії були захоплені революцією зненацька, ініціатива формування нової влади на місцях у перші пореволюційні тижні повністю опинилася в руках громадських організацій. В Україні, як і в інших частинах російської держави, саме громадські організації впродовж досить короткого часу фактично замінили собою старий адміністративний апарат. Серед суспільних прошарків найбільшу політичну активність у цей час виявив пролетаріат, який єдиний уже в ході революції спромігся організуватися в представницькі класові органи – ради робітничих депутатів. Ознаки дедалі зростаючої активності виявляли й згуртовані в лавах армії на фронті селянські маси. Але таке звичне для революції дезавування багатьох елементів суспільних відносин породило комплекс проблем адміністративного та соціального характеру, які в Україні відчувалися достатньо гостро ще й унаслідок розташування на її теренах мільйонних російських армій. Крім того, процес революційних перетворень в Україні із самого початку був позначений наявністю національного чинника – Центральної Ради та інших українських національних організацій. І хоча ця остання обставина майже не привертала уваги російської громадськості на початку революційних перетворень, саме їй невдовзі судилося стати визначальним чинником суспільно-політичного життя України.

¹ Див. наприклад: *Короливский С., Рубач М., Супруненко Н.* Победа Советской власти на Украине. – Москва, 1967. – 579 с. Унікаючи ґрунтовного висвітлення революційних подій в Україні, радянські автори прагнули приховати ту обставину, що більшовицька партія не відігравала в них жодної ролі, а Лютневу революцію 1917 р. представляли, головним чином, як процес утворення рад робітничих і солдатських депутатів. Оскільки ж спочатку більшовики не мали політичного впливу навіть у радах, радянські дослідники не надто воліли звертатися до історії їх створення та діяльності в перші тижні революції. Як наслідок, початковий період історії рад в Україні також висвітлено в радянській історіографії досить слабо (див.: *Гончаренко Н.* Советы Донбасса в 1917 году. – Сталино, 1957. – 133 с.; *Гамрецький Ю.* Ради робітничих депутатів України в 1917 році: період двовладдя. – К., 1966. – 219 с. та ін.).

² Див.: *Харитонов В.* Лютнева революція 1917 року на Україні. – Х., 1966. – 259 с.

³ Так, українському національному рухові наприкінці березня 1917 р. у книзі В.Харитонова відведено лише кільканадцять сторінок (див.: *Харитонов В.* Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.235–243).

⁴ *Историография истории Украинской ССР.* – К., 1986. – С.220.

⁵ Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т.1. – Відень, 1921. – 152 с.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.І: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.; *Кравців Б.* 1917-й рік в Україні: від автономії і федерації до незалежності і суверенності // Календар «Свободи» на звичайний рік 1957. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1957. – С.30–32; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). – Т.1. – Торонто, 1970. – 568 с.; *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Український історик. – 1973. – №3/4. – С.99–112; *Личманенко В.* Світло в темряві. – Лондон, 1973. – 48 с.

⁶ Див.: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. – Т.1. – Л., 1998. – 523 с.; *Українська революція і державність (1917–1920 рр.).* – К., 1998. – 247 с.; *Солдатенко В.* Українська революція: історичний нарис. – К., 1999. – 976 с. та ін.

⁷ *Гамрецький Ю.* Украинская Центральная Рада в 1917 году // Общественные организации в политической системе России 1917–1918 гг. – Москва, 1992. – С.105–112; *Копиленко О.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.; *Верстюк В.* Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С.65–78; *Його ж.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997. – 237 с.; *Логвиненко И.* Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. – Глобино, 2000. – 96 с. та ін.

⁸ *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.63–81.

⁹ *Пайнс Р.* Русская революция. – Кн.1: Агония старого режима 1905–1917. – Москва, 2005. – С.372–373.

¹⁰ Там же. – С.373–374.

¹¹ Февральская революция 1917 года (Документы Ставки Верховного главнокомандующего и штаба главнокомандующего армиями Северного фронта) // Красный архив. – 1927. – Т.21. – С.4–7; *Френкин М.* Русская армия и революция 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С.39; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934. – С.330–331.

¹² Большевизация петроградского гарнизона в 1917 г.: Сборник документов. – Ленинград, 1932. – С.VI; *Миллюков П.* История второй русской революции. – Минск, 2002. – С.37.

¹³ До складу ради ввійшли близько 60 членів петроградської організації Української соціал-демократичної робітничої партії на чолі з Є.Нероновичем та М.Авдієнком, а також член Товариства українських поступовців О.Шульгин (див.: *Авдієнко М.* Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Летопись революции. – 1928. – №1 (28). – С.229–230; *Суровцева Н.* Спогади. – К., 1996. – С.61; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – С.317).

¹⁴ *Пайнс Р.* Русская революция. – Кн.1. – С.406–407.

¹⁵ Там же. – С.438.

¹⁶ *Миллюков П.* История второй русской революции. – С.40–41.

¹⁷ *Пайнс Р.* Русская революция. – Кн.1. – С.420.

¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.1788. – Оп.2. – Д.105. – Л.16; Совет общественных организаций // Киевлянин. – 5 марта 1917 г. – №64. – С.1.

¹⁹ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.105. – Л.2.

²⁰ От исполнительного комитета совета объединённых общественных организаций г. Киева // Киевлянин. – 6 марта 1917 г. – №65. – С.3.

²¹ 1917 год на Киевщине: Хроника событий. – Х., 1928. – С.5.

²² *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.129; *Королів-Старий В.* «Центральна Рада» (згадка) // Тризуб. – 1927. – Ч.16 (74). – С.23; *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.1. – К., 2004. – С.367; *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.* – К., 1996. – Т.1. – С.37–38.

²³ Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.38.

²⁴ В доме губернатора // Киевлянин. – 7 марта 1917 г. – №66. – С.1.

²⁵ От главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта // Киевлянин. – 7 марта 1917 г. – №66. – С.1.

²⁶ *Щербаков В.* Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.40–41.

²⁷ Там же. – С.41–42.

- ²⁸ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов 1917–1919: Сборник документов и материалов. – Чернигов, 1957. – С.429.
- ²⁹ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.132. – Л.3.
- ³⁰ Полтавский день. – 6 марта 1917 г. – №54; 7 марта 1917 г. – №55.
- ³¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.243.
- ³² Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.250.
- ³³ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.132. – Л.7, 159–160.
- ³⁴ Лобахин В. Харьковский совет р. и с. депутатов в марте и апреле 1917 года // Летопись революции. – 1929. – №4 (37). – С.7.
- ³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сборник документов и материалов в 3-х т. – К., 1957. – Т.1. – С.155.
- ³⁶ Лобахин В. Харьковский совет р. и с. депутатов в марте и апреле 1917 года. – С.10–11.
- ³⁷ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.151. – Л.4.
- ³⁸ Там же. – Л.10.
- ³⁹ Красноленский В. Большевики Подолии перед Октябрём // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.23–24; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.): Сборник документов и материалов. – К., 1957. – С.204.
- ⁴⁰ По краю // Киевлянин. – 6 марта 1917 г. – №65. – С.3.
- ⁴¹ Май С., Заславский А. Начало революции на Воляни // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.47–48.
- ⁴² Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.252.
- ⁴³ Євтимович В. Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві // Українська бібліотека. – Ч.51. – Л., 1937. – С.88.
- ⁴⁴ Минц С. Совет рабочих депутатов в Одессе (Из воспоминаний 1917 г.) // Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.24–25.
- ⁴⁵ Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота г. Одессы. – 10 марта 1917 г. – №1.
- ⁴⁶ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.152. – Л.30; Липиц В. Херсонщина в 1917 году (Из личных воспоминаний) // Летопись революции. – 1926. – №2 (17). – С.110.
- ⁴⁷ Викторев Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – №4 (25). – С.51.
- ⁴⁸ Там же. – С.80.
- ⁴⁹ Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов. – 25 марта 1917 г. – №1; Трудовая газета. – 12 марта 1917 г. – №2376.
- ⁵⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий в 4-х т. – Москва, 1957. – Т.1. – С.45.
- ⁵¹ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.96. – Л.6.
- ⁵² Там же. – Л.7; Вести из провинции // Киевлянин. – 6 марта 1917 г. – №65. – С.2.
- ⁵³ Бюллетень Екатеринославского временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. – 5 марта 1917 г. – №2.
- ⁵⁴ Куранов Г. Советы на Артёмовщине между февралём и октябрём 1917 года // Летопись революции. – 1927. – №5–6 (26–27). – С.164; Борьба за власть Советов в Донбассе: Сборник документов и материалов. – Сталино, 1957. – С.11, 12; Известия Совета рабочих депутатов г. Павлограда. – 19 марта 1917 г. – №2.
- ⁵⁵ Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (Спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.2. – С.137–138.
- ⁵⁶ Викторев Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.74.
- ⁵⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – С.5.
- ⁵⁸ Суханов А. «Заднепровье» (1913–1917 гг.) // Летопись революции. – 1923. – №4. – С.105.
- ⁵⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – С.83–84.
- ⁶⁰ Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.144.
- ⁶¹ Уже 22 березня 1917 р. військовий міністр О.Гучков повідомляв генералові М.Алексєєву, що «Тимчасовий уряд не має якоїсь реальної влади і його розпорядження

здійснюються лише в тому обсязі, який допускає рада робітничих і солдатських депутатів, яка має у своєму розпорядженні найважливіші елементи реальної влади, оскільки війська, залізниця, пошта й телеграф в її руках. Можна прямо сказати, що Тимчасовий уряд існує лише до тієї пори, поки це допускається радою робітничих і солдатських депутатів» (Шляпников А. Семнадцатый год. – Москва; Ленинград, 1925. – Т.2. – С.236).

⁶² Куранов Г. Советы на Артёмовщине между февралём и октябрём 1917 года // Летопись революции. – 1927. – №5–6 (26–27). – С.166; Борьба за власть Советов в Донбасе: Сборник документов и материалов. – Сталино, 1957. – С.12–19, 370.

⁶³ Емельянов-Сурик А. Харківські більшовики в перші дні Лютневої революції (уривки із спогадів) // Летопись революции. – 1931. – №4 (49). – С.108–116; Лобахин В. Харьковский совет р. и с. депутатов в марте и апреле 1917 года // Летопись революции. – 1929. – №4 (37). – С.11.

⁶⁴ Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.221.

⁶⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.428.

⁶⁶ Там само. – С.500.

⁶⁷ Там само. – С.602.

⁶⁸ Королевский С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. – С.87.

⁶⁹ Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С.51.

⁷⁰ Киевская мысль. – 11 марта 1917 г. – №70.

⁷¹ Державний архів Чернівецької області. – Ф.223. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.245.

⁷² Из дневника ген. В.И.Селивачёва // Красный архив. – 1925. – №2 (9). – С.114.

⁷³ Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.121.

⁷⁴ Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. – Москва, 1968. – С.39.

⁷⁵ Крестьянское движение в 1917 году (Сборник документов и материалов). – Москва; Ленинград, 1927. – С.5.

On the basis of little known documents, memoirs of contemporaries and the press, the author charts the course of the February Revolution in the Ukrainian regions and elucidates the revolutionary changes that took place there in March 1917.

В.М.Андрєєв*

**ДМИТРО ДОРОШЕНКО: «ПЕРШИЙ» ЧИ «ДРУГИЙ»
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.?
(ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ ІСТОРИКА)**

8 квітня 2007 р. виповнилося 125 років від дня народження Дмитра Івановича Дорошенка (1882–1951 рр.), відомого українського історика, громадсько-політичного й державного діяча, творчий доробок якого налічує понад 1000 праць з історії України, української історіографії, історії культури, релігії та церкви. Багато праць ученого не втратили свого наукового значення й у наш час.

Дослідження, присвячені Д.Дорошенку, почали з'являтися ще за його життя. Більшість із них мають характер традиційної біографії і починаються з того, що нагороджують Д.Дорошенка епітетами «визначний» та «видатний». Можливо цими термінами історики намагаються відзначити той внесок у розвиток української історичної науки, що був зроблений науковцем протягом життя. Проте більш-менш зрозумілих критеріїв, які пояснюють зміст цих понять, жоден із дослідників життя й творчості «визначного» історика Д.Дорошенка не подає. Образ «визначного/видатного», створений ще за життя вченого, поступо-

* Андрєєв Віталій Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

во закріпився в історіографії і до сьогоднішнього дня практично не змінився. У той же час оцінити досягнення будь-якого вченого, визначити його «історіографічну нішу», зробити аналіз наукового спадку зазвичай можливо лише з певної часової перспективи, згодом, у ході подальшого розвитку наукового знання.

На сьогодні маємо життєписи і біографічні нариси про Д.Дорошенка, Л.Білецького, С.Нагая, О.Оглоблина, І.Коровицького, Л.Винара, С. і В.Ульяновських, Ю.Пінчука та Л.Гриневича, Д.Буріма, В.Андрєєва та ін.¹

Історики «першого» та «другого плану» в інтелектуальній історії

Протягом багатьох десятиліть дослідники інтелектуальної історії вивчали ідеї як дещо автономне, незалежне від багатьох інших видів людської активності, від соціального контексту, а іноді й окремо від їх творців та носіїв. Метою подібних досліджень було намагання якомога повніше представити «біографію» самої досліджуваної ідеї, подати її маніфестації на всіх стадіях історичного розвитку та в різних сферах інтелектуального життя. Але за останні двадцять років ситуація в інтелектуальній історії дещо змінилася – відбулося становлення так званої «історії інтелектуалів», що ставить у центрі своєї уваги дослідження самих мислителів та їх міжособистісних зв'язків, актуалізувався інтерес до «людського виміру» в інтелектуальній історії. Ідеться не про тривіальне відтворення індивідуальної долі, а про історичне дослідження неперервного руху людини своїм життєвим шляхом з її різноманітними інтеракціями у змінному соціально-інтелектуальному просторі². Сучасні дослідники, визначаючи місце того чи іншого мислителя або науковця в інтелектуальній історії, все більше усвідомлюють необхідність дослідження біографій, адже зробити це, спираючись лише на їх тексти, неможливо. Таким чином, наріжним каменем біографічного підходу в інтелектуальній історії є розуміння нерозривного зв'язку між життям і творчістю особистості, між фактами її психологічної та інтелектуальної біографії³.

Отже, без біографічного виміру інтелектуального життя неможливе повне розуміння і самих ідей⁴. Більше того, їх розуміння виявляється неповним або навіть суттєво перекрученим і без визначення постатей «першого» та «другого плану» («рядових науки», що скромно та сумлінно працюють у тіні геніїв і корифеїв). Обличчя науки визначається не лише її «першими», всім відомими діячами, які висувають власні концепції, створюють наукові школи і напрямки, працюють на керівних посадах у навчальних та наукових закладах. Без учених «другого плану» неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками й опосередкуваннями. Ідеться про людину, яка перебуває за межами кола перших осіб історичної драми та відомої номенклатури визначних особистостей, які відіграють перші ролі і заповнюють собою простір так званої Великої історії. Людина або вчений (історик) «другого плану» це, звичайно, метафора, але вона має значний дослідницький потенціал, який не випадково став сьогодні затребуваним⁵.

Традиційний біографічний жанр є доволі популярним у сучасній українській історіографії та представлений багатьма працями про життя і творчість українських істориків. Проте серед цих чисельних робіт, які складають чималу бібліотеку, інтелектуальні біографії з'являються ще дуже рідко. Як виняток можна згадати лише статті про З.Когута⁶, Ф.Шевченка⁷ та ще кілька розвідок, присвячених окремим постатям української науки. Крім того, у вітчизняній історіографії майже відсутні спроби, хоча б у загальному вигляді, визначити місце істориків як «першого», так і «другого плану» у структурі професійного співтовариства, спираючись не на творчі досягнення, адже їх більш-менш об'єктивна оцінка, як правило, здійснюється в ході подальшого розвитку наукового знан-

ня, а за допомогою комплексного аналізу соціокультурної ситуації, в рамках якої здійснювалася їх практична діяльність*.

Основним підходом, що дозволяє з'ясувати місце історика у структурі дослідницького співтовариства, є комплексний аналіз біографії та соціокультурної ситуації, за якої відбувалася його практична діяльність. Таким чином, передбачається необхідність схарактеризувати специфіку особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі, з'ясувати реальне співвідношення обраною ним проблематики та магістрального напрямку в рамках тогочасної системи історіописання, а також визначити рівень суспільного сприйняття його творчих досягнень. Вирішення зазначених завдань дозволяє встановити місце конкретного автора в структурі наукового середовища, яке склалося в межах відповідної історичної доби⁸.

Отже, намагатимемося, поки що, відкинути традиційні кліше, що тяжіють над Дмитром Івановичем Дорошенком і, розглянувши інтелектуальну біографію історика, визначити його місце у структурі персональної історіографічної ієрархії українського наукового середовища першої половини ХХ ст.

Молоді роки: формування особистості, зацікавлень і поглядів

Народився Д.Дорошенко у місті Вільно, де його батько служив військовим ветеринаром. Походив він зі старого козацького роду, який на тлі зрусифікованої української аристократії визначався національною свідомістю. Дід (Яків) і дядьки (Василь та Петро) були свідомими українцями. Під їх впливом став «українофілом» і батько Дмитра – Іван Якович⁹.

Д.Дорошенко зростав у колі українських інтелектуалів Глухівщини, яка за часів Гетьманщини була всеукраїнським культурним центром і зберігала цей статус ще довгий час після ліквідації козацького самоврядування¹⁰. У сім'ї знали та зберігали українську історію, відмінну від тієї, яку подавала офіційна російська історіографія, шанували пам'ять про минуле. Отже, не дивно, що Д.Дорошенко з дитинства добре знав свій родовід і пишався тим, що його предки, а серед них були два українські гетьмани, творили історію України.

Із 1892 р. Д.Дорошенко навчався у віленській гімназії, проте кожного літа бував на Глухівщині – гостював на хуторі у діда. Тут він почав цікавитися місцевою історією (в його особистому архіві збереглися зібрані ним краєзнавчі й етнографічні матеріали)¹¹. Досить рано у нього проявився хист до самостійних писань на українські теми. Розвинуті з дитинства здібності дозволяли не лише студіювати літературу, а й мати власну думку з приводу тієї чи іншої наукової праці (навіть давати оцінки роботам М.Грушевського¹²). Перші роботи Д.Дорошенка (статті про український театр і Д.Яворницького у «Літературно-науковому віснику»¹³) мали описовий характер, але вже тоді можна побачити схильність їх автора до висловлювання власних думок.

Д.Дорошенко навчався у трьох університетах – Варшавському, Петербурзькому та Київському. У 1901 р. він вступив до Варшавського університету¹⁴. Але вже через півроку йому вдалося перевестися до Петербурга. Проте його прагнення вивчати українську історію не було задоволено, адже в університеті її не викладали¹⁵.

* У зв'язку з цим доречно згадати роботи російських і українських дослідників, в яких розглядаються проблеми, пов'язані з «істориками другого плану». Див.: Андрєєв В., Немченко Л. Микола Тищенко: нові матеріали до біографії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.265–269; Трапш Н.А. «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // Человек второго плана в истории. – Вип.1. – Ростов-на-Дону, 2004 та ін.

У Петербурзі проживало чимало українців, існувала українська громада і два легальних українських товариства – «Товариство імені Т.Г.Шевченка» та «Благотворительное общество издания общепользных книг для малорусского народа». Д.Дорошенко вступив до місцевої Української студентської громади і вже у 1903 р. студенти обрали його своїм головою. Ця праця забирала багато часу, і він навіть забував про навчання в університеті. А через деякий час Д.Дорошенко цілком природно прийшов у політику. Навесні 1903 р. громаду було реорганізовано й остаточно визначено її політичне обличчя. Офіційно вона приєдналася до Української революційної партії, а згодом і до соціал-демократичної¹⁶.

На громадській роботі Д.Дорошенко познайомився з багатьма українськими діячами, серед яких були Д.Мордовець, П.Стебницький, О.Лотоцький, О.Русов та ін. Побачивши здібності молодого людини, О.Лотоцький залучив його до написання популярних книжок для «Добродійного товариства»¹⁷.

У 1904 р. виходить перша наукова праця молодого дослідника «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью»¹⁸. Поява цього бібліографічного покажчика пояснюється потребами української молоді, яка в 1890–1900-х рр. приходила до національної свідомості і бажала обґрунтувати свої погляди¹⁹. Для складання цього покажчика студентська громада обрала Д.Дорошенка. Адже у той час він активно публікувався з дописами на різноманітні українські теми у періодиці, і літературні здібності студента були помічені²⁰.

Покажчик складався з 25 розділів і мав 722 позиції. Незважаючи на російську цензуру, праця виконала своє завдання і стала допоміжним довідником для українських читачів. Бібліографію було складено за принципом історичної періодизації. Така важлива риса довідника, як складання бібліографії відповідно історичній періодизації, була, на думку Л.Винара, використана багатьма наступними істориками²¹.

У роботі над довідником молодому досліднику багато допоміг О.Лотоцький, який мав велику бібліотеку та був відомим в українських колах діячем і письменником. О.Лотоцький вирішив проблеми з цензурою та друкарнею. Гроші на видання книги дав батько Дмитра Івановича, що й відіграло вирішальну роль – тоді ж аналогічну працю було підготовлено галичанином Володимиром Дорошенком, якому тоді не вистачило коштів для видання²².

Того ж року Д.Дорошенко видав ще один покажчик «Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания»²³. Ця книга стала першою українською рекомендованою бібліографією. Складалася вона з реєстру українських видань 1894–1904 рр., а під кожною бібліографічною позицією подавалися витяги з рецензій. Цю працю дуже прихильно зустріла критика. Таким чином, на початку ХХ ст. Д.Дорошенко проявив себе здібним бібліографом, праці якого заповнювали «білі плями» в українській бібліографічній літературі.

Важливою подією в інтелектуальній біографії Д.Дорошенка стало перебування влітку 1904 р. у Львові на університетських курсах, які проводило «Товариство прихильників науки, літератури і штуки» під керівництвом М.Грушевського. Тут він слухав лекції М.Грушевського, І.Франка, К.Студинського, І.Брика, С.Томашівського, Ф.Вовка, І.Раковського, М.Ганкевича. Крім того, особисто познайомився з І.Франком, М.Грушевським, Ф.Вовком та іншими українськими діячами. Тоді ж він вступив до Наукового товариства імені Т.Шевченка, а також почав співпрацювати у «Праці» та інших виданнях Революційної української партії. На цих курсах продовжував формуватися світогляд Д.Дорошенка, погляди на українське національне життя, культуру та науку²⁴.

У 1905 р., не закінчивши навчання, Д.Дорошенко покинув Петербург у зв'язку зі змінами у політичній ситуації – в Росії розгорталася революція, зростав український рух. Деякий час він перебував у Вільно, а влітку йому довелося везти хворого батька на лікування до Австро-Угорщини. Під час цієї подо-

рожі Дмитро Іванович познайомився з відомим галицьким діячем Є.Олесницьким, із віденським лікарем Р.Яросевичем (відомий радикал і близький приятель М.Драгоманова), із В.Кушніром, з яким зав'язалося близьке знайомство та листування і якому він допомагав у виданні журналу «Ukrainische Rundschau» (пізніше Д.Дорошенко багато писав для цього видання). Перебування за кордоном, нові знайомства були досить плідними для Д.Дорошенка, розширювали його світогляд, налагоджували особисті зв'язки. Імовірно, під впливом розповідей Р.Яросевича він взявся до написання статті про М.Драгоманова, що вийшла у 1906 р.²⁵

Після повернення із-за кордону Д.Дорошенко поїхав до Києва, де почав активно співпрацювати в «Новій громаді» (за редакцією Б.Грінченка) та інших українських виданнях²⁶. А наприкінці квітня 1906 р. його запросили на посаду секретаря редакції журналу «Український вестник» – органу Української парламентської громади у І Державній Думі. Незабаром Думу було розігнано й «Український вестник» припинив свою діяльність, а Д.Дорошенко поїхав до батька у Глухів із надією продовжити навчання в Київському університеті²⁷.

Прибувши до Києва у вересні 1906 р., Д.Дорошенко розпочав працювати у газеті Є.Чикаленка «Рада». Ця робота стала для нього своєрідною школою мови. Молода українська преса ще не мала своїх фахових працівників, не було вироблено і газетної мови, а читачі ставили дуже великі вимоги²⁸. Є.Чикаленко так характеризував молодого Д.Дорошенка: «Має надзвичайну пам'ять, пише легко, гладко і скоро, а тому для щоденної газети дуже цінний працівник»²⁹. Крім того, він продовжує активно працювати і в інших періодичних виданнях³⁰. Як журналіст Д.Дорошенко показав себе висококласним спеціалістом³¹. Чисельні статті, рецензії на книги і театральні вистави цього періоду становлять окрему ділянку творчої спадщини Д.Дорошенка і ще чекають на свого дослідника.

У той час перед українським рухом, серед іншого, стояло завдання за допомогою преси, друкованого слова формувати національну свідомість українського народу. Саме тому більшість україномовних видань з історичної тематики мали популярний характер. До цього процесу долучився і Дмитро Іванович. Тепер у його творчості все більше з'являється праця історичного та історіографічного характеру. Велику роль у цьому відіграв відомий український діяч Борис Грінченко. Саме за його порадою Д.Дорошенко написав статтю про М.Грушевського до «Нової громади», а пізніше про М.Драгоманова, В.Горленка, брошуру про П.Куліша.

Стаття «П.Куліш (10 років з дня смерті)» була написана влітку 1906 р. для «Нової громади», а надрукована в «Україні» (кн. II) у 1907 р.³² Цю роботу Д.Дорошенка можна вважати першою науковою працею з історіографії. У ній подано аналіз життєпису та творчості П.Куліша на основі широкого кола попередньої літератури. Одночасно виходять перші публікації Д.Дорошенка, присвячені діяльності українських наукових установ, які також можна віднести до історіографічного спадку вченого³³.

З осені 1906 р. Д.Дорошенко продовжує освіту в Київському університеті на історико-філологічному факультеті, бере активну участь у громадському і культурному житті. Так, під проводом Д.Дорошенка на студентському вічі, після його доповіді про розвиток українознавства і його потреби, була прийнята резолюція щодо створення в університеті чотирьох кафедр (української мови, літератури, історії і права) та про запрошення українських професорів зі Львова й інших вузів³⁴. Але керівництво університету та влада з цим не погодилися, і ця постанова не була реалізована.

У той час він починає співпрацювати у журналі «Україна», продовжує публікуватися в «Літературно-науковому віснику», який було перенесено зі Львова до Києва, працює секретарем і членом бібліотечної комісії у київській «Просвіті» (очолював Б.Грінченко).

1906 р. Д.Дорошенко одружився з Наталею Михайлівною Васильченко (тоді випускниця драматичного відділу Музичної школи М.Лисенка)³⁵.

У 1909 р. Д.Дорошенко успішно закінчив навчання й отримав диплом історика. Фахова історична освіта, здобута у Київському університеті, відомого народницькими традиціями школи «київських документалістів» В.Антоновича і його учня та послідовника М.Довнар-Запольського, значно вплинула на професійну підготовку, ідейні та методологічні засади молодого історика³⁶. У той час бачимо його підвищений інтерес до історії українського народу й інших «бездержавних народів»³⁷. Політичні погляди Д.Дорошенка у той час можна охарактеризувати як народницько-демократичні.

Здібного випускника мали залишити при університеті для подальшої наукової праці, але міністерство освіти не затвердило його кандидатуру через його ідеологічні переконання і громадсько-політичну діяльність³⁸.

Час перебування у Києві був дуже плідним для Д.Дорошенка. Тут він стає до організації української науки, отримує вищу освіту, значно підвищує свій освітньо-професійний рівень, окреслюється коло його наукових інтересів, він знайомиться з багатьма українськими діячами, у київських виданнях вийшла велика кількість його публікацій.

Загалом, характеризуючи ранній етап інтелектуальної біографії історика, можна говорити про щасливе поєднання особистих зацікавлень, хисту та здібностей молодого людини з тими потребами і завданнями, які стояли перед тогочасною українською наукою, тісно пов'язаною з українським рухом. Його особисті якості дозволяли спілкуватися та співпрацювати як з однолітками, так і старшими українськими діячами, що залучили його до журналістики і науки за потребами національного руху. Так стали перші наукові праці майбутнього вченого з бібліографії та історіографії.

Становлення історика-фахівця: катеринославський період біографії

Влітку 1909 р. Д.Дорошенко прийняв пропозицію директора катеринославської Комерційної школи ім. Миколи П. А.Синявського зайняти посаду викладача історії. Останньому молодого історика рекомендував С.Чикаленко. Після недовгих переговорів і листування Д.Дорошенко переїхав у Катеринослав. Так починається новий важливий етап у житті вченого, який став окремою сходинкою у формуванні історика, невід'ємною частиною його інтелектуальної біографії.

У Катеринославі, крім викладання у комерційному училищі та виконання обов'язків вихователя класу, Д.Дорошенко викладав краєзнавство у жіночому еспархіяльному училищі. Цей курс захопив історика, і він багато часу приділяв його підготовці. До того ж Дмитро Іванович займався з учнями позакласною роботою, керував гуртком українознавства, намагався прищепити їм любов до рідного краю.

Також у Катеринославі Дмитро Іванович і його дружина вступили у Товариство українських поступовців, до якого входили А.Синявський, І.Труба, Ю.Павловський, В.Біднов, Є.Вировий та ін. Взагалі, подружжя Дорошенків брало активну участь у громадсько-політичному житті Катеринослава, докладало багато зусиль щодо пропагування української історії та культури, відродження національної свідомості. Так, Д.Дорошенко був заступником голови місцевої «Просвіти» і разом із дружиною сприяв зміцненню філій просвіт у селах і містечках, організував театральні вистави, бібліотеки, збирав кошти на пам'ятники українським діячам, був у числі організаторів та першим редактором просвітянського двотижневика «Дніпрові хвилі»³⁹.

Писали у «Дніпрові хвилі» Д.Яворницький, В.Біднов, К.Корж, Я.Новицький, І.Нечуй-Левицький та ін. Сам Д.Дорошенко опублікував там статті про П.Куліша, Д.Яворницького, М.Лисенка, Т.Шевченка та ін. Також видавництво

«Провісти» друкувало і його окремі праці⁴⁰. Крім того, він співробітничав і з місцевими російськомовними виданнями «Южная Заря» та «Приднепровский край», «Украинская жизнь».

У Катеринославі Д.Дорошенко розпочав систематичну наукову роботу в Катеринославській вченій архівній комісії. 14 листопада 1909 р. його обрали дійсним членом комісії⁴¹. Він же став редактором «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» і всіляко намагався «оживити» видання⁴². Д.Дорошенко активно працював та друкувався на сторінках «Летописей»⁴³.

Під час роботи у комісії Д.Дорошенко познайомився та співпрацював із місцевими істориками і краєзнавцями. Оточення, нові знайомства та налагодження дружніх стосунків із відомими вченими сприяли ствердженню молодого історика у науковому середовищі, його професійному зростанню. Так, він потоваришував із Д.Яворницьким, Я.Новицьким, В.Бідновим, А.Синявським та ін.⁴⁴

Катеринославський період життя і творчості Д.Дорошенка виявився дуже плідним. Він продовжував свої студії над спадщиною українських істориків (М.Грушевського, М.Костомарова, П.Куліша та ін.). Чільне місце в його тогочасному науковому доробку посіли праці, присвячені історикам півдня України – В.Біднову, Д.Яворницькому, Я.Новицькому⁴⁵. Як і раніше, виходять його роботи, присвячені діяльності наукових установ і дослідних центрів, чисельні рецензії на статті і книги, замітки про різні етнографічні регіони України та їх історію, нотатки про українські справи і сучасні йому політичні події. Ці праці свідомо мають популярний характер і були спрямовані на потреби національного руху.

Щодо ідеологічного підґрунтя наукової творчості Д.Дорошенка цього періоду, то великий вплив на нього у той час мав Б.Д.Грінченко (1863–1910 рр.) – відомий український діяч-народник. Листувалися вони з 1902 р., а за часів перебування Дмитра Івановича у Києві стали близькими друзями. Вони листувалися навіть під час тяжкої хвороби Бориса Дмитровича, коли він лікувався за кордоном. Д.Дорошенко надсилав йому з Катеринослава всі місцеві видання, докладно доповідав про справи і чекав його висновків та порад. Із листування бачимо народницькі погляди Д.Дорошенка, який визнавав свій духовний та ідейний зв'язок із національним рухом ХІХ ст.⁴⁶ Б.Грінченку було присвячено кілька робіт Д.Дорошенка – рецензії, замітки, некрологи. Дослідник уважав його одним із «найкращих і заслуженіших синів української землі», яким би міг пишатися будь-який народ⁴⁷.

Отже, існував певний період у творчості Д.Дорошенка, ідейно пов'язаний із народницьким напрямом. Утім, його політичні погляди еволюціонують у бік консерватизму, але наукові праці ще витримуються у народницькому дусі. Певна еволюція Д.Дорошенка у «державницький бік» простежується приблизно з 1913 р. Так, у рецензії на «Історію української літератури» С.Єфремова Д.Дорошенко різко не сприйняв «народницького лейтмотиву» книги, чим були дуже незадоволені українські кола у Петербурзі та Києві⁴⁸. У листі до М.Грінченка Д.Дорошенко заявляв, що чим бути «народником», то краще бути «казенним марксистом», бо «все ж марксизм – це Європа». Втім, до «марксистів» він себе не зараховував, адже «не [був] соціал-демократом»⁴⁹.

У 1913 р. Д.Дорошенко переїхав до Києва, але зв'язків із Катеринославом не поривав – листувався з приятелями, цікавився місцевим українським життям, продовжував писати для катеринославських видань. Друзі дуже жалкували про його від'їзд⁵⁰. Вони навіть хотіли, щоб він повернувся і запропонували йому посаду хранителя Музею імені О.Поля.

Отже, у Катеринославі Д.Дорошенко розпочав систематичні наукові дослідження та педагогічну діяльність, проявив себе неабияким організатором науки. Він дещо обмежив свою публіцистичну діяльність, але активізувався як науковець. Наукова й організаційна робота молодого історика, широке коло знайомств із відомими українськими діячами науки та політики, певні риси особи-

стої вдачі поступово робили свою справу і наближали його до кола «перших» осіб як в історіографії, так і політиці.

Між наукою та політикою: роки Першої світової війни та відродження української державності

У Києві Дмитро Іванович працював у двох комерційних школах. Умови тут були значно гірші, ніж у Катеринославі, бракувало грошей, тому він ще підробляв бібліотекарем в Українському історичному музеї. Але найбільше Д.Дорошенко віддається журналістиці – співробітничав у «Раді», «Науково-літературному віснику», редагує нове щомісячне видання «Світло» тощо.

Не покинув Д.Дорошенко і наукової праці. За пропозицією М.Грушевського, який очолив Українське наукове товариство у Києві, він став секретарем цього товариства, редагував «Український науковий збірник». У 1914 р. бере участь у виданні журналу «Україна» (III і IV книги). У 1915 р. його було обрано почесним членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії⁵¹.

Під час Першої світової війни та відродження української державності Д.Дорошенко мав високі посади і виконував відповідальні обов'язки заступника голови Товариства допомоги населенню Півдня Росії, члена комітету Південно-Західного фронту, помічника Київського губернського комісара, крайового комісара Галичини і Буковини, голови Генерального Секретаріату України, Чернігівського губернського комісара, міністра закордонних справ в уряді гетьмана П.Скоропадського. Він повністю присвятив себе громадській і політичній діяльності. Як історик і патріот Д.Дорошенко добре розумів необхідність такого вибору.

Проте Д.Дорошенко як політик багатьом не подобався. Так, сучасник пише: «Министром иностранных дел был назначен украинец Д.И.Дорошенко, замечательный главным образом своей красивой наружностью...»⁵². В.Зеньковський (міністр сповідань у кабінеті Ф.Лизогуба) згадував, що Д.Дорошенко уявлявся йому людиною не дуже розумною в питаннях політики, але «себе на уме», «сдержанным и скрытным», «честолюбивым», «основательным и солидным, но непобедимо провинциальным»⁵³. М.Грушевський характеризував Д.Дорошенка як амбітну, владолюбну та марнославно людину. Своєю чергою, Дмитро Іванович уважав М.Грушевського «тяжким чоловіком», який «мав необмежену амбіцію, не зносив нікого з визначніших людей поруч із собою, оточував себе малими людьми, які вмiли підхліблювати йому»⁵⁴. Отже, бачимо, що на той час М.Грушевський та Д.Дорошенко були не лише політичними опонентами, а й відчували особисту неприязнь один до одного⁵⁵. Втім, багато хто вважав Дмитра Івановича і Михайла Сергійовича чесними і порядними людьми, які щиро працювали на благо України.

У той час політичні погляди Д.Дорошенка еволюціонують у консервативному напрямку. Протягом 1917 р. відбулися докорінні зміни у поглядах Д.Дорошенка на українську автономію та державу. Так, весною–літом 1917 р. він стоїть на позиціях автономізму України у рамках федерації з Росією і доводить це на підставі історії української політичної думки, що це національний ідеал. Ідея «автономізму-федералізму», на його думку, притаманна і самому українському народу, і найкращим його представникам – Б.Хмельницькому, Кирило-Мефодіївським братчикам, М.Драгоманову, українській фракції І Думи, М.Грушевському⁵⁶. Втім, наприкінці 1917 р. Д.Дорошенко прихильник незалежності⁵⁷.

Подальша еволюція поглядів Д.Дорошенка, члена партії соціалістів-федералістів, простежується у 1918 р. Він зазначав, що коли у травні 1918 р. прийняв посаду міністра закордонних справ у кабінеті Ф.Лизогуба, то «зовсім не був гетьманцем». І вже згодом схилився до того, що «гетьманство було і єсть досі найбільш відповідною і одиноко здійсненою формою організації самостійної ук-

раїнської держави...»⁵⁸. Отже, Д.Дорошенко переходить на ідеологічні позиції державництва, але справжнім «державником» стає лише на еміграції під впливом В.Липинського.

Наукова робота у роки Світової війни і боротьби за українську державність відступила для Д.Дорошенка на другий план. За 1914–1917 рр. у нього вийшло порівняно небагато праць бібліографічного й історіографічного характеру. Вчений почав готувати бібліографічний довідник видань українською мовою «Покажчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 роки», що став його важливою бібліографічною працею⁵⁹.

Після приходу до влади Директорії Д.Дорошенко вирішив відійти від політики і повернутися до наукової праці, і подав прохання у Міністерство народної освіти про призначення його на посаду викладача історії у новоствореному Українському державному університеті в Кам'янець-Подільському. Міністр та ректор університету І.Огієнко задовольнив прохання, і 22 січня 1919 р. Д.Дорошенко виїхав до Кам'янця. Із того часу його наукова та педагогічна праця не припинялася.

По переїзді Дмитро Іванович оселився на квартирі у І.Огієнка. Університет розмістився в гарному і великому будинку середньої технічної школи і мав 4 факультети (історико-філологічний, природничо-математичний, теологічний та юридичний), була чимала бібліотека і своя церква. Професорсько-викладацький склад був сильний – університет зібрав учених із Києва, Ніжина, Львова, Харкова, Катеринослава, Одеси⁶⁰.

Д.Дорошенко викладав курс історії України на історико-філологічному факультеті, співпрацював з університетським виданням «Життя Поділля» (редактор Л.Білецький). У 1918–1920 рр. вийшло кілька його робіт, у тому числі монографії про П.Куліша та М.Костомарова, українські наукові установи, рецензії⁶¹.

У квітні 1919 р. Д.Дорошенко поїхав до Станіслава, а потім до Чехії за дорученням університету придбати друкарню. Тим часом більшовики захопили Кам'янець і дорогу додому було відрізано. Починається новий період у житті і творчості вченого – на еміграції.

У період 1913–1920 рр. відбувається еволюція поглядів Д.Дорошенка в консервативному напрямку, громадська і політична діяльність домінували над науковою роботою. Проте він започаткував свою викладацьку діяльність у вищій школі, написав перший підручник «Курс історії України для вищих клас середніх шкіл» (1921). До того ж Д.Дорошенко став помітною фігурою в політиці, активним борцем за незалежну Україну, що мало підвищувати його статус і в середовищі українських наукових кіл на еміграції.

«Золотий вік» історика

1920–1930-ті рр. – «золота доба» української історіографії, яка досягла рівня світової історичної науки, перетворилася на складову національної свідомості та націотворчого процесу. Важливу роль у цих процесах відіграла українська історична наука на еміграції⁶². Під час і після подій 1917–1921 рр. почався процес політичної та інтелектуальної еміграції. Основними науковими осередками української еміграції стали Прага, Варшава, Берлін. Найсприятливіші умови для української культурної еміграції були створені у Чехословаччині з ініціативи президента республіки, відомого вченого Т.Масарика. У 1921 р. було розроблено план допомоги еміграції з колишньої Російської імперії. Серед іншого передбачалося створення українських культурних, наукових, навчальних закладів і товариств⁶³. У результаті було засновано низку українських установ, організацій, інституцій. Центрами української науки та культури у Чехословаччині стали Прага і Подєбради⁶⁴.

На еміграції докорінно змінилися умови праці Д.Дорошенка, як і багатьох інших українських науковців, – відрив від вітчизняних архівів і бібліотечних фондів, втрата старих організаційних структур української науки, ідейно-концептуальний розлад, слабка матеріальна база, розпорошеність наукових сил по різних країнах Європи. Вченому багато сил і часу доводилося витратити на пошуки необхідної літератури⁶⁵. За таких обставин він зосередив свою увагу на популяризації української історії та історіографії, на організаційній і педагогічній діяльності.

Поразка української визвольної боротьби, втрата державності вплинули на різні сфери українського життя, в тому числі і на розвиток історичної науки. «Державницька школа» в українській історіографії постала під впливом В.Липинського як своєрідна реакція на праці істориків-народників, які в центр історичного процесу ставили народні маси та їх діяльність. Історики-державники основним об'єктом історичних досліджень вважали державу і державотворчі змагання української еліти. Фактично поява державницької концепції призвела до «зміни парадигм» в українській історіографії⁶⁶.

Д.Дорошенко стає головним популяризатором історіософських та історичних концепцій В.Липинського на форумі української і європейської історичної науки. Необхідність такої діяльності була безумовною – праці В.Липинського були складні і зрозумілі не всім⁶⁷. Відомий політичний діяч-гетьманець поступово став прихильником державницьких концепцій В.Липинського і в науці.

Перша зустріч Д.Дорошенка і В.Липинського відбулася 1909 р.⁶⁸ або 1908 р.⁶⁹ Ближче вони зішлись під час Першої світової війни та розбудови української держави. При П.Скоропадському Д.Дорошенко був міністром закордонних справ, а В.Липинський – послом у Відні і тоді між ними зав'язалося листування⁷⁰. У 1920–1921 рр. Д.Дорошенко мешкав у Відні та Райхенау і разом із В.Липинським брав активну участь в організації гетьманського руху на еміграції. На початку 1920-х рр. розпочалася наукова співпраця Д.Дорошенка і В.Липинського. Разом вони видавали журнал «Хліборобська Україна» (головним ідеологом був В.Липинський, а Д.Дорошенко керував відділом хроніки та бібліографії).

У «Хліборобській Україні» Д.Дорошенко опублікував кілька своїх статей, переважно з історіографії. Його працю про «Історію Русів» можна вважати першою, де він застосовує державницький підхід в історіографічному дослідженні⁷¹. Двадцятирічна дружба Д.Дорошенка і В.Липинського значно вплинула на Дмитра Івановича. Концептуально він перебував під потужним впливом В.Липинського, хоч і не завжди був ідеологічно витриманим із точки зору останнього. Так, робота Д.Дорошенка «Історія України 1917–1923 років» редагувалася В.Липинським, а потім і П.Скоропадським⁷². Б.Крупницький так визначав місце Д.Дорошенка у державницькому напрямку української історіографії: «Коли Липинський був ідеологом державництва, коли С.Томашівський зробив спробу освітити нашу історію київського і галицько-волинського періодів з державницького штандпункту, то Дорошенко приклав цю ідеологію до цілого процесу історії України»⁷³.

У 1922 р. вийшла оригінальна праця Д.Дорошенка «Слов'янський світ у його минулому і сучасному», в якій він намагався подати для українських емігрантів узагальнений образ слов'янських народів, які жили і розвивалися в подібних з українцями умовах, були тісно з ними пов'язані або мали якісь контакти⁷⁴.

Із 1921 р. Д.Дорошенко викладав у Празі як професор Українського вільного університету (УВУ), Карлового університету, а з 1923 р. і в Українському високому педагогічному інституті імені М.Драгоманова (УВПІ). Основну увагу вчений приділяв курсу лекцій з української історіографії в УВУ. З університетських викладів Дмитра Івановича і постав його «Огляд української історіографії» (Пра-

га, 1923 р.). В «Огляді» Д.Дорошенко зробив спробу переоцінки української історіографії з точки зору внеску українських істориків не лише у дослідження минулого, а й, і це дуже важливо для Д.Дорошенка як історика-державника, у розвиток самопізнання українського народу і національний культурний рух⁷⁵.

У 1923 р. Д.Дорошенка, разом із М.Грушевським і О.Колессою, було обрано членом-кореспондентом «High School of Slavonic Studies of the University of London», у престижному виданні якого «The Slavic Review» Д.Дорошенко публікує кілька своїх праць, серед яких треба відмітити ґрунтовну статтю з української історіографії «Українська історіографія після 1914 р.»⁷⁶.

У липні 1924 р. Д.Дорошенко переїхав до села Добжиховіце (25 км від Праги). Тут він працював над історією України 1918 р., готував повне видання «По рідному краю», опрацьовував свій університетський курс «Огляд джерел історії України (козацького періоду)».

У 1923–1925 рр. виходить багато праць Д.Дорошенка з історіографії, які можна вважати подальшою розробкою його «Огляду» за матеріалами творчих біографій українських істориків – монографії про М.Костомарова, П.Куліша, В.Липинського, М.Сумцова⁷⁷, статті про В.Доманицького, В.Липинського, Д.Бантша-Каменського, О.Потебню, М.Сумцова, П.Куліша та ін.

Д.Дорошенко продовжує працювати й у галузі бібліографії. 1925 р. у Науковому ювілейному збірнику українського університету в Празі виходить «Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки»⁷⁸. У підготовці показчика йому допомогли своїми порадами і доповненнями В.Дорошенко та І.Калинович. Автор не претендував на вичерпність «Показчика», адже вважав, що таку бібліографію можна скласти «тільки вдома, а не на чужині»⁷⁹.

У Чехословаччині Д.Дорошенко плідно співпрацював із чеськими науковцями та видавництвами, присвячував їм окремі розвідки⁸⁰, поширював знання про Україну, її культуру та історію серед чеської громадськості. Для чеського енциклопедичного видання «Творці історії» він написав кілька нарисів про українських історичних діячів. Статті про Д.Дорошенка вміщено в чеських багатотомних виданнях «Новий великий ілюстрований словник» та «Каменський науковий словник»⁸¹.

У 1924 р. виповнилося 25 років літературно-наукової діяльності Дмитра Івановича. Цей ювілей урочисто святкувала українська наукова та політична еміґрація у Празі⁸². Вже тоді історик виходить на «перший план» персональної історіографічної ієрархії в еміґрації – він був організатором науки, автором багатьох праць, підручників, його роботи видавалися, а ідеї були затребуваними.

Із жовтня 1924 р. Д.Дорошенко часто бував у Берліні у зв'язку з планами організації Українського наукового інституту (УНІ). Інститут вдалося відкрити завдяки зв'язкам П.Скоропадського. За пропозицією В.Липинського Д.Дорошенка було обрано директором⁸³. В інституті вчений викладав курси української історіографії, історії та літератури.

У 1926–1931 рр. під керівництвом Д.Дорошенка в УНІ розгорнулася плідна наукова, педагогічна та видавнича діяльність. Д.Дорошенко відмовився від партійного принципу в кадровій політиці, хоча В.Липинський рішуче вимагав проводити її за ідеологічним критерієм. Директор намагався слідувати «академічному» принципу у підборі наукових кадрів⁸⁴. У цей період існування Українського наукового інституту в ньому співробітничали В.Липинський, В.Біднов, С.Томашівський, І.Кривецький та ін. Інститут виховав нову генерацію українських істориків – Б.Крупницький, Д.Оляничин, І.Лоський, В.Кучабський, М.Антонич та ін.

Тоді ж вповні розкривається талант Дмитра Івановича як лектора. Багато з тих, хто слухав його лекції, відмічали надзвичайні ораторські та педагогічні здібності Д.Дорошенка⁸⁵.

Дмитро Іванович продовжує активну наукову працю. Так, із Берліна він їздив до Праги та Варшави на наукові з'їзди та з метою проведення пошукової роботи в архівах і бібліотеках. Із 1928 р. він відновлює читання лекцій в УВУ та Карловому університеті. Того ж року Д.Дорошенко бере участь у з'їзді істориків в Осло, а у 1931 р. – у Парижі. У 1929 р. він отримав запрошення з радянської України від Академії наук взяти участь у святкуванні ювілею академіка Д.Багалія і надіслав туди статтю про Д.Бантиша-Каменського (не було надруковано). Активне співробітництво Д.Дорошенка з вченими інших країн та українськими істориками, які працювали в різних умовах і в різних країнах Європи, сприяло збільшенню його досвіду, укріпленню наукових зв'язків, популяризації здобутків української науки у світі, накопиченню інформації та матеріалів для подальших наукових досліджень.

Із другої половини 1920-х рр. життя емігрантів погіршилося. В емігрантському середовищі продовжувалися, а іноді й загострювалися старі антипатії, політична боротьба. Д.Дорошенко довгий час тримався осторонь багатьох конфліктів. Проте, за обставин погіршення відносин в УНІ, він почував себе на посаді директора невпевнено. Саме тому 1929 р. Д.Дорошенко «подав у відставку». Втім, він повернувся за бажанням німців членів кураторії УНІ⁸⁶.

Незабаром інститут і гетьманську партію залишив В.Липинський. Конфлікт привів до того, що гетьманський істеблїшмент проголосив В.Липинського божевільним. В'ячеслав Казимирович, своєю чергою, дуже гостро відповів своїм кривдникам у «Ділі» «Листом до редакції» (від 3.09.–9.10.1930). Дмитро Іванович співчував В.Липинському, але зберігав нейтралітет. Це було використано конфліктуючими сторонами для налагодження «контакту» через посередництво Д.Дорошенка. Але все це в результаті призвело до розриву між ними, хоч обидва і жалкували з цього приводу⁸⁷. Зі смертю В.Липинського у 1931 р. його ідейний вплив на Д.Дорошенка слабшає, що призвело до пом'якшення «державницьких» оцінок у наукових розробках історика.

Із 1931 р. УНІ переходить на утримання німецького міністерства освіти, тобто стає державною установою. У зв'язку з цим змінюється тематика та зміст наукової роботи, які набувають пронімецького характеру. Д.Дорошенко не міг із цим змиритися⁸⁸. У результаті у 1931 р. із закладу вийшли ті його члени, які вважали, що наука повинна бути незалежною і не підпорядковуватися політиці – Д.Дорошенко, З.Кучабський, В.Старосольський та ін.

Час роботи в УНІ був плідним для Дорошенка як науковця. Так, побачили світ його історіографічні праці, статті про українських науковців і громадських діячів – В.Доманицького, М.Драгоманова, В.Біднова, М.Грінченко, П.Куліша, В.Липинського, С.Томашівського, Д.Бантиша-Каменського та ін.⁸⁹

Тоді ж Д.Дорошенко розпочав вивчення зв'язків України із Західною Європою. Він збирав матеріали й висвітлював погляди німецьких, італійських, французьких, англійських істориків, дипломатів і подорожніх, у працях яких містилися відомості про Україну та українців. Ці роботи Д.Дорошенка являють собою загальні огляди західноєвропейської літератури з українознавчої проблематики, а також студії, присвячені неукраїнським історикам, які цікавилися історією України⁹⁰.

У 1920–1930-х рр. у західноєвропейській історіографії панувала російська схема історії Східної Європи. Д.Дорошенко поставив перед собою відповідальне завдання – означити західноєвропейських істориків з «об'єктивною термінологією» східноєвропейської історії, а разом із тим заперечити російську історичну схему. Так постала його німецькомовна робота «Що таке історія Східної Європи?» (1934). Крім того, одним із перших Дмитро Іванович вступив у полеміку з російськими вченими прибічниками «євразійської теорії». Цю концепцію він вважав ненауковою еманациєю російського великодержавництва і націоналізму⁹¹.

Д.Дорошенко багато публікується іншими мовами, пропагує історію України та українську ідею серед європейців. Його можна вважати одним із найкращих популяризаторів надбань української історіографії на Заході⁹².

Залишивши директорство в УНІ, Д.Дорошенко повернувся в Прагу, де продовжував свої університетські виклади, наукову роботу та громадську діяльність. Незабаром у Варшаві вийшов його «Нарис історії України» (1932–1933), який став першим синтетичним курсом, написаним із державницької точки зору. Ця праця на той час стала одним із найкращих університетських підручників.

У 1936 р. Д.Дорошенко, на запрошення православного факультету Варшавського університету, переїхав до Польщі. У Варшаві вже працювали кілька приятелів Д.Дорошенка з Петербурга, Києва, Праги, які допомогли йому адаптуватися на новому місці. Одним із них був його старий товариш О.Лотоцький, який очолював Український науковий інститут у Варшаві.

У 1937 р. під час літніх канікул, на запрошення Канадського Союзу українських самостійників, Д.Дорошенко викладав у Канаді історію України у вищих школах. Наступного року він повторив подорож. Ще одна поїздка до Канади була запланована на 1939 р., але не відбулася через військові події, які захопили вченого у Польщі⁹³.

Перебування у Варшаві та Празі було плідним для педагогічної й наукової діяльності Д.Дорошенка, особливо для роботи в архівах. Вийшло кілька історичних розвідок дослідника, заснованих на новому матеріалі з турецьких і польських архівів. Так, у співавторстві з чеським сходознавцем Я.Рипкою опубліковані цінні роботи з української історії XVII ст. («Hetman Peter Dorosenko a jeho Turecka politika» (Прага, 1933) та «Polsko, Ukraina, Krym a Vysoka Porta v prvni pol. XVII stol.» (Прага, 1936)). Також на архівних джерелах були побудовані праці Д.Дорошенка «Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України» (Прага, 1937) та «Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666)» (Прага, 1941), «Польсько-українська війна 1671 року (до історії гетьманування Петра Дорошенка)» (Прага, 1942). Ці роботи стали основою для ґрунтовної монографії вченого «Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності» (Нью-Йорк, 1985).

Зовсім іншим сторінкам історії було присвячено низку цінних розвідок Д.Дорошенка, побудованих на джерелах з австрійських, швейцарських та німецьких архівів: «З історії української політичної думки за часів Світової війни» (Прага, 1936); «В.Антонович, панславизм і австрійська поліція» (Прага, 1933) та «Український рух 1890-х рр. в освітленні австрійського консула в Києві» (Варшава, 1938).

Д.Дорошенко завжди розумів значення архівно-дослідницької роботи для історика, хоча часто і не мав часу для неї⁹⁴. Тому архівна робота вченого стала важливим етапом у творчості історика, що сприяло розвитку методологічних засад і розширенню джерельної бази його наукових студій.

1937 р. у шведському журналі «Historik Tidskrift» було опубліковано важливу історіографічну студію Д.Дорошенка про зв'язки України і Швеції (від Б.Хмельницького до І.Мазепи), яка вплинула на подальшу переоцінку шведськими істориками зв'язків Карла XII з І.Мазепою⁹⁵. Наступного року, продовжуючи свою «мазепіану», Д.Дорошенко опублікував розвідку «Мазепа в історичній літературі і в житті»⁹⁶, в якій подається критичний огляд робіт українських і неукраїнських істориків про життя і діяльність І.Мазепи.

У 1930-ті рр. постала низка праць Д.Дорошенка з історіографії. Так, виходять його роботи, присвячені В.Липинському, Д.Багалію, М.Драгоманову, В.Антоновичу, В.Горленку, О.Лотоцькому, М.Грушевському, В.Біднову, М.Василенку тощо.

Заслужують на увагу і дослідження Д.Дорошенком історичних поглядів Т.Шевченка, серед яких наведемо коментар до творів поета (Прага, 1940) р. та

книгу «Тарас Шевченко. Його життя і твори»⁹⁷. Цікаво, що Д.Дорошенко відносив поета до державницької традиції і підкреслював його ідейні впливи на подальший розвиток українознавства.

Із початком Другої світової війни та німецької окупації Польщі припинив діяльність університет у Варшаві, і Д.Дорошенко переїхав до Праги, де і перебував до 1945 р. У ті часи українська наукова еміграція продовжувала свою наукову роботу (осередком якої були Берлін і Прага). Із початком окупації Європи Німеччиною, українські наукові установи отримали від німецької влади офіційні замовлення на дослідження проблем україно-німецьких відносин⁹⁸. Тоді ж Д.Дорошенко написав ґрунтовну працю з історії стосунків України та Німеччини⁹⁹. Ця робота певною мірою продовжувала попередні студії історика. Вона була присвячена дослідженню німецької історіографії України у світлі німецько-українських стосунків і вважається однією з найкращих праць Д.Дорошенка.

1920-ті – середина 1940-х рр. – найбільш плідний етап у інтелектуальній біографії Д.Дорошенка: з'являються його найкращі праці, розкривається у повній мірі талант як вченого-дослідника, професора, організатора і популяризатора науки. Головні наукові інтереси вченого концентруються на історіографії, що пояснюється, з одного боку, уподобаннями вченого, а з другого, – умовами життя на еміграції – відсутність необхідної літератури і джерел.

Щодо ідеологічної, концептуальної сторони творчості Д.Дорошенка, то він зазнав великого впливу В'ячеслава Липинського і став популяризатором і провідником «державницького» напрямку в українській історіографії. Це був щасливий союз двох учених, з одного боку, людини, яка могла мислити глобально, глибоко, концептуально – В.Липинського, а з другого, – Д.Дорошенка, який був талановитим популяризатором, мав легке перо, писав у прекрасному стилі, легко і швидко, наповнював історіософію В.Липинського конкретно-історичним змістом. Вони доповнювали один одного і зокрема в науці. Вплив В.Липинського на Д.Дорошенка слабшає у 1930-ті рр. і наукові роботи Дмитра Івановича стають більш спокійними та виваженими (перш за все це стосується висвітлення творчості істориків-народників)¹⁰⁰.

Наукова спадщина Д.Дорошенка цього періоду має вагомі досягнення, такі, як «Огляд української історіографії», «Історія України. 1917–1923», «Нарис історії України», «Україна і Рейх» тощо. Саме у той час він стає «істориком першого плану» – працює на високих і відповідальних посадах, бере активну участь у науковій, організаційній та громадській роботі, стає широковідомим як вчений і викладач, його праці активно публікуються, а наукові ідеї є затребуваними в науковому середовищі.

На схилі життя

Друга світова війна принесла Європі економічну руїну. Відбулися і значні зміни на політичній карті – у східноєвропейських країнах встановлюються тоталітарні комуністичні режими. У Західну Європу прийшла нова хвиля української еміграції. Характерна риса цієї хвилі – велика кількість діячів науки, культури та мистецтва. Коло українських істориків-емігрантів поповнили О.Оглоблин, О.Назаренко, Л.Окиншевич, І.Витанович, М.Андрусак, В.Дубровський, Н.Полонська-Василенко та ін.

Багато українських установ припинили своє існування, а осередок наукової праці на деякий час перемістився до Баварії. Питання про розбудову і відновлення українських наукових, освітніх, культурних установ знову постало перед науковою еміграцією¹⁰¹. Дмитро Іванович брав активну участь у цьому процесі, навіть незважаючи на погіршення матеріального становища та стану здоров'я.

Науковій праці Д.Дорошенка не сприяли економічні умови життя, відірваність від архівів і бібліотек. При переїзді з Праги до Німеччини Д.Дорошенко не встиг вивезти свій особистий архів і свої недруковані праці, які опинилися в СРСР*. Деякі роботи історика вважалися втраченими і побачили світ майже через півстоліття, інші й сьогодні чекають свого часу.

У той час змінюються й акценти у творчій діяльності Д.Дорошенка. Так, від наукових досліджень він майже цілком переходить до організаційної, педагогічної, громадської діяльності, популяризаторської роботи. Зменшується кількість його публікацій.

Д.Дорошенко очолив відділ культури й освіти при ЦК української еміграції, Український Червоний хрест, допомагав улаштуванню церкви, гімназій та інших установ, які переїхали з Чехії. Зі створенням наприкінці 1945 р. Української вільної академії наук (УВАН) в Аугсбурзі Дмитра Івановича було обрано її першим президентом (інавгурація відбулася 4 січня 1946 р.).

Продовжує Дмитро Іванович і професорську діяльність. Він викладає в УВУ у Мюнхені¹⁰² та Православній богословській академії в Аугсбурзі. Лекції доводилося читати по пам'яті, що забирало багато сил¹⁰³. Тоді ж Д.Дорошенка було обрано почесним доктором УВУ. Наприкінці 1947 р. учений поїхав до Канади на запрошення Колегії св. Андрія викладати історію України. Але на наступний навчальний рік адміністрація не продовжила йому контракт на викладання. Проте у 1949–1950 рр. Дмитро Іванович написав для Колегії Св. Андрія курс історії української літератури¹⁰⁴.

Окрім викладання у вищих навчальних закладах, Д.Дорошенко багато виступає з прилюдними доповідями як вчений, президент УВАН, громадсько-політичний діяч.

У 1946 р. вийшов курс лекцій Д.Дорошенка «Історіографія України» (Аугсбург, 1946), виданий Студентською громадою. Фактично це видання являє собою студентські конспекти лекцій. Працю було видано без авторської правки. У виданні відсутній і належний бібліографічний апарат, що зменшує його наукову цінність¹⁰⁵.

Того ж року виходить праця «В'ячеслав Липинський та його думки про українську націю та державу». У 1949 р. було видано «Мої спомини про давнє минуле» (Вінніпег), бібліографічна праця «Ukrainica Canadiana» у співавторстві з канадським ученим П.Юзиком, для «Енциклопедії українознавства» у співавторстві з О.Оглоблиним написано узагальнюючий розділ про джерела й історіографію та ін. Продовжують виходити численні рецензії Д.Дорошенка на українські та неукраїнські видання, огляди української преси. У кожному номері «Українського літопису» (офіційний орган УВАН) виходять його статті і замітки про українських громадських та політичних діячів, пропагуються державницькі ідеї.

Втративши роботу у Канаді, Дмитро Іванович опинився у скрутному матеріальному становищі, значно погіршився стан його здоров'я. Подальше перебування у Канаді не мало сенсу і Д.Дорошенко з дружиною повертається до Європи. У жовтні 1950 р. у Парижі Дмитро Іванович почував себе особливо погано. 5 березня 1951 р. родина переїхала до Мюнхена і 19 березня Д.Дорошенко помер. Поховано його у Мюнхені на кладовищі Вальдфрідгоф¹⁰⁶.

Щодо останнього етапу біографії Д.Дорошенка (1945–1951 рр.), то відзначимо скорочення його наукової діяльності, сконцентрованість на перевиданні творів минулих літ, написанні мемуарів і популярних книжок. Як і раніше, твори Дмитра Івановича часто були пов'язані з його громадсько-політичною та викладацькою діяльністю.

* Ця частина архіву Д.І.Дорошенка зараз зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф.4186. – Оп.1–2).

Людина й особистість

Наприкінці спробуємо на підставі спогадів знайомих, друзів та учнів Д.Дорошенка відтворити його портрет як людини. Це важливо тому, що яскрава особистість і вдача вченого безпосередньо впливали на його наукову творчість, інтелектуальну біографію.

Більшість із тих, хто особисто знав Д.Дорошенка, відзначали, що він був чоловіком красивим, охайним, з аристократичними манерами та вихованням, любив добре одягнутися і справляв враження англійського джентльмена¹⁰⁷. Відзначався він і толерантністю, лагідністю та врівноваженістю характеру, дипломатичністю у поводженні з людьми. Цими ж рисами характеризується і його літературна та наукова творчість¹⁰⁸. Завдяки своїй вдачі Д.Дорошенко часто виконував роль посередника у різного роду переговорах і конфліктах. Проте лагідність не означала слабохарактерність, навпаки, він міг гостро відстоювати свої переконання та погляди.

Ще одна цікава риса Д.Дорошенка – відкритість і щирість у стосунках із друзями. Взагалі він дуже прив'язувався до людей, і тому його особисті та політичні симпатії неймовірно перепліталися і спричиняли йому багато прикритців. Такт і обізнаність в актуальних проблемах та справах робили його бажаним співрозмовником. Він мав багато особистих приятелів, любив посидіти і поговорити за чаркою вина або за пивом. Д.Дорошенку було притаманне неабияке почуття гумору і розмова з ним була дуже приємною. При кожній нагоді він відвідував концерти, вечорниці та товариські зустрічі¹⁰⁹.

Д.Дорошенко був людиною привабливою і в той же час дуже енергійною і працездатною, мав надзвичайну пам'ять, що полегшувало наукову діяльність та опанування іноземними мовами.

Сучасники високо оцінювали його лекторський талант і навіть казали, що лекції та промови Д.Дорошенка справляли більше враження, ніж його наукові праці¹¹⁰. На слухачів впливала його мова, стихійно винесена з родинного хутора і посилена перебуванням у різних частинах України та спілкуванням із багатьма його знайомими літераторами, акторами, мовознавцями¹¹¹.

Дмитро Іванович Дорошенко – широкообдарована особистість і справжній патріот, який присвятив свої таланти Україні. Він безперервно працював, незважаючи на будь-які обставини, і саме там, де цього вимагали інтереси батьківщини – чи то в науці, чи то у політиці.

Таким чином, коротко розглянувши інтелектуальну біографію Д.Дорошенка, можна констатувати, що він, безумовно, був «істориком першого плану» в персональній історіографічній ієрархії українського дослідницького співтовариства на еміграції 1920 – 1940-х рр. Отже, завдяки психологічним особливостям своєї вдачі, він брав активну участь в організації української історичної науки, багато працював і користувався повагою серед науковців, займав високі посади в академічних та навчальних установах, а досліджувана ним проблематика ідеально вписувалася в магістральний напрям розвитку тогочасної системи українського історіописання на еміграції, його праці видавалися і неодноразово перевидавалися, тобто були затребуваними та визнаними в інтелектуальному середовищі не тільки української діаспори, а й широких кіл українського та європейського суспільства.

Проте Д.Дорошенко не став засновником окремого історіографічного напрямку або школи, не висував нових оригінальних концепцій і методологічних підходів. Будучи обдарованим дослідником з енциклопедичною ерудицією, він талановито популяризував і втілював у проблемних та синтетичних працях державницьку концепцію української історії. Він не був «першим» поруч із М.Грушевським та В.Липинським, але і «другим» також не став.

¹ Білецький Л. Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 24 с.; *Ohloblyn O.* Ukrainian historiography (1917–1956) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – 1957. – V.5–6. – No.4. – P. 307–435; *Оглоблин О.* Дмитро Дорошенко // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1953. – С.583–584; *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко // *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є.Зиблікевич. – Т.6: Листи Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Коровицького. – Філадельфія; Пенсільванія, 1973. – XLIV с.; *Ульяновська С., Ульяновський В.* Автори «Української культури» // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.527–553; *Пінчук Ю., Гриневич Л.* Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Огляд української історіографії. Державна школа: Політологія. Право. – К., 1996. – С.IX–XXX тощо.

² *Соловьєв Э.Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования. Статья вторая // Вопросы философии. – 1981. – №9. – С. 138.

³ *Нейман А.М.* Биографии в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж.М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2005. – С.330–368.

⁴ *Василенко В.В.* Автобиографический роман П.А.Сорокина «Долгий путь» как историко-психологический источник // Художественная литература как историко-психологический источник. – Санкт-Петербург, 2004. – С.230–236; *Василенко В.В.* Интеллектуальная биография П.А.Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Ставрополь, 2006.

⁵ *Трапи Н.А.* «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // Человек второго плана в истории. – Вып.1. – Ростов-на-Дону, 2004. – С.15–17.

⁶ *Кравченко В.* Зенон-Євген Когут: вибрані сторінки інтелектуальної біографії // *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К., 2004. – С.315–338.

⁷ *Колесник І.І.* Федір Шевченко: Інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Укр.іст.журн. – 2005. – №2. – С. 178–192.

⁸ *Трапи Н.А.* «Историк второго плана»... – С. 15–17.

⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – Вінніпег, 1949. – С.3–4.

¹⁰ *Сарбей В.Г.* Праця Я.Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» // Укр. іст. журн. – 1999. – №1. – С.58–59.

¹¹ «Дорошенків хутір» // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.59.

¹² «Грушевський «Історія України-Руси». Уваги і замітки (1900 р.). // Там само. – Спр.21.

¹³ *Дорошенко Д.* Звістки про український театр // Літературно-Науковий Вісник. – 1899. – Кн. IV. – С.55; *Дорошенко Д.* Відчит Д.Яворницького // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн.VII. – С.207–208.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – С.7.

¹⁵ Там само. – С.47.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Стаття «Украинское издательское общество в Петербурге» (початок жовтня 1905 р.) // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1–1 зв.; «Издания «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» в СПб.» (Черновик) // Там само. – Спр.10. – Арк.3.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. – Санкт-Петербург, 1904. – 60 с.

¹⁹ *Дорошенко В.* Пам'яті українських бібліографів (Смерть Дм. Дорошенка й З.Кузеля. – 25-ліття смерті Ів.Калиновича. – 70-ліття народження Ів. Кревецького. – 40-ліття смерті Мих. Комарова й Ів. Єм. Левицького). Науковий збірник. – Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1953. – С.175–178.

²⁰ *Дорошенко Д.* Очерки украинской литературы // Северо-западное слово. – 24.04.1903. – С.247; *Дорошенко Д.* Видання творів Ол.Єфименкової // Літературно-Науковий Вісник. – 1904. – Кн.V. – С. 116.

²¹ *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982. – №3–4 (74–75). – С.42.

²² *Дорошенко В.* Пам'яті українських бібліографів... – С.175.

- ²³ Дорошенко Д. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. – Санкт-Петербург, 1904. – 72 с.
- ²⁴ Білецький Л. Дмитро Дорошенко. – С.2.
- ²⁵ Дорошенко Д. Про життя М. Драгоманова // Драгоманов М. Про життя козаків, татар та турків. – К., 1906. – С.17.
- ²⁶ Лист Д.Дорошенка до Б.Грінченка з Глухова (від 13.05.1906) // НБУ. ІР. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.36975. – Арк.1.
- ²⁷ Лист Д.Дорошенка до Б.Грінченка з Вільна (від 14.06.1906) // Там само. – Спр.36973. – Арк. 1 зв.
- ²⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. – С.87.
- ²⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Л., 1931. – С.6.
- ³⁰ Крупницький Б. 40-ліття літературно-наукової діяльності Д.І.Дорошенка // Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.VI.
- ³¹ «Видавництво» [Дорошенко Д.] Про літературну та наукову діяльність проф. Дм. Дорошенка // [Д.Дорошенко] Бібліографія праць проф. за 1899–1942 рр. – Прага, 1942. – С.5–6.
- ³² Дорошенко Д. П.Куліш (10 років зо дня його смерти) // Україна. – 1907. – Кн. II. – С. 238–249.
- ³³ Білецький Л. Дмитро Дорошенко. – С.9–10.
- ³⁴ Студенты университета св. Владимира в Совет профессоров университета св. Владимира. Ходатайство об утверждении в университете 4-х кафедр с украинским языком преподавания: украинского языка, истории, литературы, права. 24 ноября 1906 г. Черновик рукою Дорошенка // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.200.
- ³⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. – С.9.
- ³⁶ Андрєєв В. Творча біографія Д.І.Дорошенка (1882–1951): еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори) // Літературно-науковий збірник. – Вип.2. – К.; Херсон, 2006. – С. 135.
- ³⁷ «Болгари». Конспект. Київ (не раніше 1908 р.) // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.19; Дорошенко Д. Оповідання про Ірландію. – К., 1907. – 64 с.; Дорошенко Д. Білоруси і їх національне відродження. – К., 1908. – 32 с.
- ³⁸ Дорошенко Н. Спогади // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С.356.
- ³⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. – С.118–119.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення. – Катеринослав, 1913. – 66 с.
- ⁴¹ Екатеринославская Губернская ученая архивная комиссия. Дорошенко Д.И. Уведомление об избрании его действительным членом архивной комиссии. 7.12.1909 г. // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.62.
- ⁴² Лист Д.Дорошенка до Б.Грінченка з Катеринослава до Італії (від 15.11.1909) // Там само. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.36949. – Арк.1 зв.
- ⁴³ Дорошенко Д. Новые данные по вопросу о т. наз. реформе короля Стефана Батория // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1911. – Вып. XII. – С.147–157; Его же. Казачьие могилы под Берестечком // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1912. – Вып. VIII. – С. 65–81; Его же. Об архивах в Екатеринославской губернии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1914. – Вып. X. – С.1–11.
- ⁴⁴ Лист Д.Дорошенка до Б.Грінченка з Катеринослава до Італії (від 15.11.1909) // НБУ. ІР. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.36949. – Арк.1 зв.
- ⁴⁵ Дорошенко Д. Я.П.Новицкий и его труд по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1912. – Вып. VII. – С.3–8; Его же. Запорозький батько // Дніпрові хвилі. – 1913. – Ч.10. – С. 163–166 та ін.
- ⁴⁶ Лист Д.Дорошенка до Б.Грінченка з Києва до Італії (від 22.04.1910) // НБУ. ІР. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.36946. – Арк. 2.
- ⁴⁷ Грінченко Б. Життя і творчість (Доповідь із приводу роковин пам'яті) Катеринослав, 1911 р. // Там само. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.26.
- ⁴⁸ Ульяновська С., Ульяновський В. Автори «Української культури». – С.532.
- ⁴⁹ Лист Д.Дорошенка до М.Грінченка з Катеринослава (1913) // НБУ. ІР. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.42526. – Арк. 1 зв.

- ⁵⁰ Лист Д.І.Яворницького до Н.М.Дорошенка з Катеринослава до Києва (від 30.01.1914) // НБУ. ІР. – Ф.107. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.1.
- ⁵¹ Черниговская губернская архивная комиссия. Уведомление об избрании членом комиссии Д.И.Дорошенко. Из Чернигова в Киев. 16.11.1915 г. // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.66.
- ⁵² *Гольденвейзер А.* Гетман и Директория (май 1918 г. – январь 1919 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, ред. Н.Н.Попов. – Москва; Ленинград, 1930. – С.38.
- ⁵³ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти. Воспоминания. – К., 1995. – С.57.
- ⁵⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – С.158–161.
- ⁵⁵ *Гамрецький Ю.М.* Про «Спомини» Д.І.Дорошенка // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С.130–131.
- ⁵⁶ «З історії автономії та федерації України». Стаття. Чернетка. 1917 р. // НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.32.
- ⁵⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С.196–197.
- ⁵⁸ *Дорошенко Д.* Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. – Кн. II. – 1920–1921. – Відень, 1925. – С.49–50.
- ⁵⁹ *Дорошенко Д.* Показчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 рр. Ч.І. – Чернівці, 1917. – 68 с.
- ⁶⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – С.415–416.
- ⁶¹ *Дорошенко Д.* П.О.Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – 70 с.; *Його ж.* На громадській роботі (про П.Куліша). – К., 1918. – 32 с.; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. – К., 1920. – 94 с. та ін.
- ⁶² *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – С.64–65.
- ⁶³ *Ульяновська С, Ульяновський В.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.478.
- ⁶⁴ *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994. – 82 с.
- ⁶⁵ З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченка (1923–1926) // Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С.225, 241–242.
- ⁶⁶ *Білас Л.* В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський. Студії. / Ред. Я.Пеленський. – Т.І: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., 1994. – С.39.
- ⁶⁷ *Отт-Скоропадська О.* Як наша родина ставилася до В'ячеслава Липинського // Там само. – С.244.
- ⁶⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – 167 с.
- ⁶⁹ *Антонович М.* В.Липинський і Д.Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. – 1982. – №3–4 (75–76). – С.5–18.
- ⁷⁰ *Ісаїв П.* Листи Д.Дорошенка до В.Липинського з часу від 6.VII. до 7.IX.1918 р. // Український історик. – 1968. – №1–4 (17–20). – С.97–111.
- ⁷¹ *Дорошенко Д.* «Історія Русов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII ст. // Хліборобська Україна. – 1921. – 36. III. – С.183–198.
- ⁷² *Антонович М.* В.Липинський і Д.Дорошенко... – С.17.
- ⁷³ *Крупницький Б.* 40-ліття літературно-наукової діяльності Д.І.Дорошенка. – С.IX.
- ⁷⁴ *Дорошенко Д.* Слов'янський світ в його минулому й сучасному. – Берлін, 1922. – Т.І. – 240 с. – Т.ІІ. – 259 с. – Т.ІІІ. – 264 с.
- ⁷⁵ *Андрєєв В.* Творча біографія Д.І.Дорошенка (1882–1951)... – С.123–145.
- ⁷⁶ *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914 // Slavonic Review. – 1923. – №.7. – P. 233–239.
- ⁷⁷ *Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. – Кн.IV. – Лейпциг, 1923. – 207 с.; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. Літературні характеристики українських письменників. – Кн.VI. – Лейпциг, 1924. – 92 с.; *Забаревський М.* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень, 1925. – 51 с.; *Дорошенко Д., Білецький Л.* Пам'яті академіка Миколи Сумцова. – Прага, 1925. – 15 с.

⁷⁸ *Дорошенко Д.* Покажчик української літератури в Росії за 1798–1897 роки // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т.Г.Масарикові для вшанування 75-ти роковин його народження. – Ч.І. – 1925. – С.142–238.

⁷⁹ Там само. – С.144–145.

⁸⁰ *Дорошенко Д.* Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву «українці» // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – Кн. X. – К., 1927. – С.264–280; *Його ж.* Діяльність Франтішка Палацького і українська справа // Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. – Т.ІІ. – Прага, 1933. – С.1–10.

⁸¹ *Єржбкова Б.* Українці в Празі між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 8 (509). – С.997–998.

⁸² Лист Д.Дорошенка до М.Вороного з Праги (від 31.11.1924) // НБУ. ІР. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.10271. – Арк.1 зв.–2.

⁸³ *Наріжний С.* Український науковий інститут у Берліні // *Наріжний С.* Українська еміграція. – Прага, 1942. – С. 211.

⁸⁴ *Антонович М. В.* Липинський і Д.Дорошенко... – С.15–16.

⁸⁵ *Крупницький Б. Д.І.* Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збірник Української вільної академії наук. – Нью-Йорк, 1952. – Ч.1. – С.9–22.

⁸⁶ *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко. – С.ХХІІ.

⁸⁷ *Антонович М. В.* Липинський і Д.Дорошенко. – С. 17.

⁸⁸ *Потульницький В.А.* Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К., 1992. – С.40.

⁸⁹ *Андрєєв В.* Творча біографія Д.І.Дорошенка... – С.144.

⁹⁰ *Doroschenko D.* Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropaischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrain. Wiss. Institutes in Berlin. – 1927. – Band I. – S.1–70; *Doroschenko D.* Schererovy «Annales de la Petite Russie» a jejich misto v ukrajinske historiografii // Sbornik venovany I.Bidlovi. – 1928. – S.351–358 та ін.

⁹¹ *Дорошенко Д.* Про «Євразійців» та «Євразійство» // Хліборобський шлях. – 1932. – №11. – С.269–277; *Його ж.* Що таке історія Східньої Європи? // Український історик. – 1983. – №2–4 (78–80). – С.135–148.

⁹² *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії. – С.74.

⁹³ *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко. – С. ХХІІІ.

⁹⁴ *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є.Зиблікевич. – Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Коровицький. – Філадельфія; Пенсільванія, 1973. – С.277.

⁹⁵ *Крупницький Б.* 40-ліття літературно-наукової діяльності Д.І.Дорошенка. – С.ХІ; *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії. – С.69.

⁹⁶ *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.3–34.

⁹⁷ *Дорошенко Д.* Тарас Шевченко. Його життя і твори. – Відень, 1942. – 32 с.

⁹⁸ *Оглоблин О.* Дмитро Дорошенко // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1953. – С.551.

⁹⁹ *Doroschenko D.* Die Ukraine und das Reich. Neun Jahr-hunderte Deutsch-ukrainischer Beziekhugen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941. – 299 s.

¹⁰⁰ *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії. – С.69.

¹⁰¹ *Полонська-Василенко Н.* Нарис історіографії // Історія України. – Т.І. – К., 1992. – С.11–38.

¹⁰² *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український вільний університет // Український історик. – 1965. – №3–4 (7–8). – С.47.

¹⁰³ *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко. – С.ХЛІ.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії. – С.50.

¹⁰⁶ Коровицький І. Дмитро Дорошенко. – С.ХХІІІ.

¹⁰⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Л., 1931. – С.6; Крупницький Б. Д.І.Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збірник Української вільної академії наук. – Нью-Йорк, 1952. – 4.1. – С.10; Гольденвейзер А. Гетман и Директория... – С.38; Зеньковский В. Пять месяцев у власти... – С.57.

¹⁰⁸ Крупницький Б. 40-ліття літературно-наукової діяльності Д.І.Дорошенка. – С. ХІІ–ХІІІ.

¹⁰⁹ Коровицький І. Дмитро Дорошенко. – С.ХХV.

¹¹⁰ Крупницький Б. 40-ліття літературно-наукової діяльності Д.І.Дорошенка. – С.ХХVІІ–ХХХІV.

¹¹¹ Коровицький І. Дмитро Дорошенко. – С.ХХV.

April 8, 2007 marked the 125th anniversary of Dmytro Ivanovych Doroshenko's birth (1882–1951). Renowned Ukrainian historian, public figure and statesman, Doroshenko authored over 1000 works on Ukrainian history, Ukrainian historiography and the history of culture, religion and the Church. Much of his work has not lost historical significance to this day.

Р.І.Бондаренко*

ВУЛИЦЯ ІСТОРИЧНО СФОРМОВАНОГО МІСТА ЯК КОМПЛЕКСНА ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Стаття присвячена проблемі цілісного всебічного висвітлення особливостей вулиці історично сформованого міста як своєрідного просторового об'єкта культурної спадщини. Автор звертає увагу на те, що вулиця може бути пам'яткою історії та культури в цілому, а не тільки архітектури і містобудування.

Згідно з терміном, встановленим Законом України «Про охорону культурної спадщини», вулицю класифіковано як пам'ятку архітектури та містобудування¹. Визначення вулиці в такому словосполученні, яке подано у назві статті, не випадково й обґрунтовується в процесі викладу для включення його до наукової термінології, оскільки під таким кутом зору питання ще не розглядалося.

Історіографія проблеми в цілому практично відсутня. Відповідно історіографічний огляд окремих аспектів, з яких складається загальна характеристика вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури, подається у контексті з розкриттям специфіки кожного з них стосовно їх історичної, археологічної, архітектурно-планувальної, мистецької, топонімічної й топографічної цінностей.

Тезисна форма викладу обумовлена тим, що в статті лише акцентується увага на питаннях, для вирішення яких необхідне детальне науково-дослідне опрацювання у всіх заявлених автором аспектах розгляду і висвітлення вулиці як об'єкта культурної спадщини — комплексної пам'ятки історії та культури в історично сформованому місті.

Означена проблема постала на початку 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з підготовкою багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» – енциклопедичного науково-довідкового видання про відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування й монументального мистецтва.

* Бондаренко Раїса Іванівна – мол. наук. співроб. центру Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

** Історично сформоване місто може не бути віднесеним в установленому порядку до історичних населених місць України.

Насамперед вулиця історично сформованого міста від часу свого первинного визначення як «територія, призначена для руху транспорту і пішоходів та обмежена забудовою»², перетворилася у просторовий об'єкт культурної спадщини з ознаками всіх перелічених видів пам'яток або деяких із них.

Вкрай важливим виявилось саме цілісне сприйняття й дослідження окремої вулиці, яка може розкривати зміст, характер і цінність цілого міста впродовж віків, підкреслюючи собою планувальні особливості та архітектурно-мистецькі характеристики через нерухомі об'єкти історико-культурної спадщини, розміщені в її просторі.

Звичайно, не кожна вулиця історично сформованого міста може претендувати на визначення комплексної пам'ятки історії й культури. Такою стає вона, коли у процесі існування перетворюється в історико-культурне середовище, що має поряд з архітектурно-містобудівною цінністю і природними особливостями соціально-політичну значущість, пов'язану з визначними подіями, життям та діяльністю відомих видатних особистостей.

У містобудівній структурі будь-якого поселення вулиця є первинним організуючим планувальним елементом, своєрідною артерією життя. За характером її архітектурно-планувального й образного вирішення, як по візуальних сторінках літопису, прочитується своєрідність життя поселення і відповідно країни, де воно виникло та збудувалося.

В наш час при вирішенні питань реконструкції історично сформованих міст особливого значення набуває проблема збереження ансамблів вулиць, своєрідності характеру їх забудови й взагалі цілісного архітектурно-планувального простору. Адже саме вулиця історично сформованого міста стала найбільш вразливим об'єктом у системі містобудування.

Часто на догоду сучасним планувальним рішенням вона зазнає невинуватих руйнувань без врахування традиційних зв'язків, яким багатолітньо слугувала, та об'ємно-просторової ситуації, котра давно склалася. Тобто в історично сформованому місті вулиця стає територіальним об'єктом культурної спадщини, своєрідним архітектурним середовищем, який потребує уваги, охорони і збереження. З цього приводу відомий російський учений Д.Лихачов зауважував, що «якщо містобудівні зміни вкрай необхідні, то вони мають робитися так, щоб не змінювалася своєрідність міста, яка зберігає його обличчя». За його думкою, необхідний мистецтвознавчий аналіз своєрідності міст, до якого мають бути залучені художники, історики й інтелігентні старожили³. Фахівець з історії давньоруської літератури та культури, він закликав вивчати ландшафти, пейзажі, побут і життя в межах цілих районів у містах, щоб не змінювати їх радикально, якщо вони варті збереження.

Вулиця є невід'ємною складовою міської планувальної структури, й для визначення всіх чинників, що складають її цінність як комплексної пам'ятки культури, конче потрібне поглиблене історико-архітектурне дослідження зі встановленням закономірностей створення ансамблів і характерної забудови в динамічному плані розвитку історично сформованого міста на сучасному етапі.

Вивчення історико-культурної спадщини має базуватися здебільшого на архівних джерелах та дослідженнях, але щодо нерухомих об'єктів територіального виміру, то вони потребують ще обов'язкового візуального обстеження з паралельним детальним аналізом картографічних і фотографічних матеріалів. Адже цілком зрозуміло, що місто XIX ст. не схоже на місто XX ст. й буде відрізнятися від міста XXI ст. Але кожне історично сформоване воно завжди зберігає тільки йому притаманну неповторність через складові останнього та зокрема вулиці, які формують міське середовище. Ця неповторність, своєрідна «формула» міста, яку вивів відомий український учений, доктор архітектури Ю.Асеев, складається зі змінних і постійних компонентів⁴.

До постійних компонентів «формули», за його думкою, належить найперше віднести природні умови — рельєф, клімат, зелені насадження; стильовий характер забудови, історично сформовану планувальну структуру, пам'ятки історії й культури, топоніміку; традиції, що не порушують сучасних умов життя; національні риси, які склалися в естетичній уяві населення; пам'ять про людей та події, що залишили попередні століття майбутнім поколінням.

До змінних компонентів пропонується віднести умови життя і діяльності мешканців міста, соціальні й економічні чинники розвитку країни, відповідно будівництво нових споруд та житлових масивів; інші художні уподобання, які в архітектурі відбиваються через зміни стилів і викликають суперечливі оцінки; нові традиції, з якими не можна не рахуватися.

Отже, історично сформоване місто, невід'ємною складовою якого є вулиця, — це єдність ідейних, функціональних й естетичних цінностей, які формують культурний потенціал країни.

Вулиця — це життєве середовище, в якому ведеться постійний діалог між спадщиною і сучасністю, де особлива увага до пам'яток минулого виступає як результат культурного розвитку поколінь. Тому сама вона може бути пам'яткою історії та культури взагалі, а не тільки архітектури чи містобудування.

В історії архітектури відомі приклади саме вулиць-пам'яток архітектури й містобудування. Так, наприклад, у XVI ст. зодчим, художником Д.Вазарі в Флоренції був створений «унікум художньо-цілісного простору будинку-вулиці»⁵. Це вулиця Уффіці. Вона вважається головним показовим архітектурним твором пізньоренесансної Флоренції⁶. Своєрідний, єдиний за задумом ансамбль урядових споруд, що згодом став всесвітньо відомим музеєм, вирішений у вигляді вулиці, яка єднає головну площу міста — площу Сеньорії — з набережною річки Аріо. Обабіч вулиця забудована однаковими за архітектурою протяжними триповерховими будинками з галереями перших поверхів. Біля виходу на набережну вони поєднані вузьким перехідним корпусом з аркою-лоджією на першому поверсі.

Оригінальна просторова композиція вулиці-будинку дозволила вирішити складну проблему планування у містобудівній структурі.

Є ще один приклад вулиці-пам'ятки архітектури і містобудування. Серед визнаних пам'яток світового мистецтва в Петербурзі I половини XIX ст. поряд із головною міською магістраллю — Невським проспектом — окремо виділено вулицю Зодчого Россі як довершений архітектурний ансамбль із важливою функцією зв'язку містобудівних просторів⁷. Цілісністю задуму, пропорційністю, масштабністю та стриманою красою будівель у стилі пізнього класицизму обабіч її ця вулиця перетворює маленький проїзд (220 м) у справжній шедевр містобудівного й архітектурного мистецтва⁸. К.Россі працював над її створенням протягом 1828–1834 рр., вирішуючи одночасно просторову побудову архітектурних ансамблів значного за розміром центрального району Петербурга від Невського проспекту до Фонтанки. Початкова назва вулиці «Театральна» була не випадковою, оскільки вона зорозово своєю віссю зорієнтована на будинок Олександринського театру, побудованого за проектом зодчого в ті ж роки.

Отже, у цілому, як вулиця Уффіці у Флоренції, так і вулиця Зодчого Россі у Петербурзі замислені й відтворені як єдині **архітектурні ансамблі**, що мають виняткове **містобудівне значення**.

Але вулиця історично сформованого міста як просторовий об'єкт культурної спадщини зовсім не завжди може бути ансамблем та надавати йому своєрідної неповторності, що вирізняє останнє серед інших міст країни і світу.

Цікаво у цьому плані, що в 1987 р., за підтримкою ЮНЕСКО, Міжнародна асоціація мистецтв започаткувала дослідницький проект «Пам'ять вулиць», до якого підключилося 70 міст різних країн світу. Матеріали тільки з 9 їх, вміще-

ні у журналі «Кур'єр ЮНЕСКО», показали, як по одній вулиці кожного з них можна уявити «минуле, відчувати сучасне й передбачити майбутнє народу, який заселяє країну»⁹.

Кожне історично сформоване місто є акумулятором минулого і виступає одночасно свідком та учасником багатьох видатних подій. Історія його буття живе в архітектурі будівель, плануванні міських вулиць, які зберігають, крім архітектурних і містобудівних, соціальні, топографічні й топонімічні особливості та несуть нащадкам меморіальну пам'ять, пов'язану з життям і діяльністю видатних людей. Тобто вулиці з часом стають візуальними ілюстраціями історії міста.

Невипадково багатотомні видання з минулого мистецтва різнопланового енциклопедичного спрямування, численні історичні, архітектурні, краєзнавчі й культурологічні нариси, путівники та довідники по містах завжди супроводжуються ілюстративними графічними, фотографічними, картографічними матеріалами, які відображають характер забудови у часовому вимірі з ознаками різних стилів, слідами нашарувань різних епох. Фактично ж вони є фрагментами елементів архітектурно-планувальної структури населених місць і в першу чергу вулиць.

Треба зазначити, що зацікавленість безпосередньо до останніх, як носіїв значної за обсягом різнопланової інформації, особливо зросла в 70–80-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі.

Так, у книзі 1980 р. видання «Улицы Новгорода» автори називають їх родоводом міста. Вони звертають увагу на цінність давніх назв вулиць, містобудівну своєрідність планувальної структури, відзначають пам'ятки архітектури, зокрема на «Ярославовім дворіщі», в одному з найвіддаленіших північних міст Київської Русі¹⁰. Тим часом на сторінках загальносоюзної періодичної преси з'явилися схвильовані публікації на захист стародавнього Новгорода, оскільки за тогочасними розробками генерального плану реконструкції міста виникла загроза знищення планування й забудови, які характеризували його давнє обличчя. Наприклад, група вчених – академік АН СРСР І.Петряков-Соколов, член-кореспондент АН СРСР В.Янін, доктори мистецтвознавства В.Василенко, Г.Вагнер, Г.Вздорнов, Е.Смирнова, кандидат мистецтвознавства А.Комеч – писали про нищення «реально існуючих рис давнього Новгорода. Збереглася ділянка первісного планування міста... Тут нинішні вулиці майже точно повторюють існуючі у землі пам'ятки археології (підкреслено – Авт.), дерев'яні бруківки ХІ–ХV ст.»¹¹. Як сповістила газета «Советская культура», в журналі «Известия ЦК КПСС» № 5 за 1989 р. надруковано лист інженера А.Белугіна про те, що стародавнє місто Новгород втрачає своє обличчя, про серйозні містобудівні прорахунки, загострення екологічних проблем, необхідність нагального вжиття важливих заходів на державному рівні для збереження традиційного архітектурного середовища. Газета повідомляла, що ці гострі питання були розглянуті тодішнім головою Держбуду СРСР Ю.Баталіним та міністром культури СРСР В.Захаровим¹². Це показник того, що до вирішення проблем охорони і збереження історичного середовища мають бути залучені найвищі інстанції держави.

З'явилася низка публікацій про інші міста. Автори книги 1988 р. видання «По улицам старой Самары» – зодчий і журналіст – звертають увагу читачів на історію, архітектуру й культурні традиції міста, розповідаючи про видатних людей, чия діяльність пов'язана з останнім; про митців, чиї твори прикрашають його вулиці. «В старій Самарі свій чудовий вигляд, який необхідно донести до майбутніх жителів міста», – писали вони, відтворивши на сторінках книги у тонкій графічній манері його характерний образ через фрагменти вулиць з об'єктами культурної спадщини¹³. Їх вислів цілком слушно звучить стосовно багатьох історично сформованих міст взагалі незалежно від країни, де вони знаходяться.

В Україні видавництво «Маяк» ще у 1973 р. започаткувало серію «Улицы рассказывают». У книзі 1979 р. видання під такою назвою, присвяченій Одесі, автори визначають їх як «своєрідний соціальний барометр»¹⁴.

За допомогою розповіді про вулиці вони інформують читача про найважливіші історичні та революційні події, про видатних людей, які жили і працювали в Одесі, про пам'ятні дати, зафіксовані в їх, а також про вулків, проспектів, скверів, бульварів. Тобто розкривається характеристика історичної цінності вулиць через їх **топонімічну цінність**.

Із названої серії у 1988 р. вийшла книга «Николаев. Улицы рассказывают», де також ішла мова про вулиці, походження їх назв, про важливі події в історії міста за 200-річний період його існування¹⁵. Хоча вулиці, як й у попередній книзі, в основному виступають у ролі територіальних орієнтирів, проте через їх назви подається інформація про минуле та сьогодення міста. Однак загальна цілісна характеристика їх як об'єктів культурної спадщини практично відсутня.

В 1987 р. видавництво «Мистецтво» випустило дуже цікавий фотопутівник по Києву. Його особливістю є те, що у ньому вміщено знімки вулиць, площ, окремих споруд, зроблені з однієї точки в дореволюційні роки і в наш час. Характерна забудова більш як 50 вулиць міста з коментарями представлена тут у часовій ретроспекції¹⁶.

Безпосередня увага до окремої вулиці-ансамблю знайшла своє відображення в фотонарисі про визначні пам'ятки ренесансної архітектури у Львові, вміщеному в невеликій книжечці видавництва «Каменяр», випущеній 1972 р. під назвою «Ансамбль Руської вулиці» у сувенірному книжному наборі «Львів»¹⁷.

В книзі «Ансамбль вулиці Вірменської» 1983 р. видання автор Р.Липка зауважує, що вона у Львові – справжній ансамбль, хоча й не зовсім звичайний. Адже останній «це гармонійна єдність в розташуванні і оформленні групи наділених спільними стилістичними рисами споруд, що становлять цілісну архітектурну композицію»¹⁸. В формуванні відповідного середовища цієї вулиці, яке складалося століттями, відбулася «повна бурхливих подій історія поселення вірмен» у Львові, починаючи з XIII ст.¹⁹. Окремо характеризуючи кожен споруду й житлові будинки за їх нумерацією, автор робить **мистецтвознавчий аналіз** їх стильових та художніх особливостей²⁰. «І все ж час не зовсім затер характерні риси унікального архітектурного середовища вулиці Вірменської, і ми можемо скласти уявлення про її первісний вигляд. А нові нашарування допомагають простежити подальший розвиток архітектури Львова»²¹.

Тепер вулиця Вірменська — один із найцікавіших куточків Державного історико-архітектурного заповідника в Львові. До складу його входить також попередньо згаданий ансамбль Руської вулиці. У 1999 р. історичний центр міста, де знаходяться вони обидві, внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО²². Як визнаним об'єктам культурної спадщини цим вулицям, згідно із відповідним Законом України, мають бути забезпечені захист й охорона.

А, наприклад, вулиця Володимирська в Києві, яку не можна назвати ансамблем, є також унікальним історико-архітектурним середовищем. Проблема ж збереження і захисту її традиційного характеру залишається не вирішеною, як й інших вулиць у Києві, котрі ввійшли до 1-ої та 2-ої книг тому «Київ» Зводу «пам'яток історії та культури України».

За структурою побудови томів, закладеною в «Методичних рекомендаціях по підготовці матеріалів Зводу» (1993)²³, розроблених великою мірою співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ, вулиці міста (і зокрема Володимирська) представлені у зазначених виданнях уже як комплексні пам'ятки історії й культури²⁴.

Мова про Володимирську вулицю зайшла не випадково, оскільки першу спробу її визначення як комплексної пам'ятки історії та культури було зроблено в

1984 р. у літературно-художньому і громадсько-політичному журналі «Київ» автором даної статті²⁵. В тому ж році у першому випуску «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» було вміщено статтю «Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка», де зазначалося, що «своєрідну, не тільки архітектурну цінність мають вулиці в Києві (Володимирська), Одесі (Дерибасівська), Харкові (Сумська) й інших містах. Багатогранність характерних рис цих вулиць потребує уважного розгляду. Складність такої позиції щодо окремих вулиць полягає у тому, що в одному об'єкті (якщо так називати історичне середовище, яким є вулиця) поєднуються містобудівні, архітектурні, топографічні, історичні, художньо-естетичні властивості».

У подальшому були виступи автора даної статті на всесоюзних конференціях з історичного краєзнавства з повідомленнями про «Проблему изучения улиц как комплексного памятника истории и культуры в исторически сложившемся городе» (1987 р.); «Улицу как комплексный памятник истории культуры» (1989 р.)²⁶. У них наголошувалося на необхідності залучення як консультантів співавторів-фахівців з окремих пам'ятокознавчих підрозділів для компетентного та якісного викладу наукової, меморіальної й художньої цінностей вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури в статтях до «Зводу», підкреслювалося, що вивчення міста має починатися з його вулиць, що необхідний прискіпливий аналіз дослідження археологічних, архітектурних, соціальних, економічних чинників, які складають характеристику її як комплексної пам'ятки історії й культури.

У той же час було вміщено статті про окремі вулиці в журналах «Київ»: «Про найбільш київську вулицю» (Андріївський узвіз) (1985 р.), «Серце нашого міста» — Хрещатик (1988 р.); у збірниках методичних матеріалів, зокрема в «Охороні, використанні та пропаганді пам'яток історії та культури в Українській РСР», — про вулицю Тарасівську у Києві з огляду на великий масив історико-меморіальної пам'яті, зосереджений в її забудові (1989 р.).

Згодом з'явилася публікація про особливості вулиць міста Запоріжжя у випуску 7-му матеріалів до «Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР по Українській РСР», присвяченому Запорізькій області (1990 р.).

Про різноплановість вулиць у містах Житомирі та Бердичеві вміщено статтю у збірнику наукових праць «Історико-географічні дослідження на Україні» (1992 р.). В ній приділено увагу проблемам збереження топонімічних і топографічних назв вулиць, зокрема зазначалося, що «повернути вулиці усвідомлену історико-культурну значущість — це означає повернути втрачену цінність... А орієнтація на поєднання значення ідейної, соціальної, функціональної й естетичної єдності історичного середовища, невід'ємною частиною якого є вулиця, — це насущна потреба часу»²⁷.

В 1999 р. у видавництві «Київський дім» вийшла книга В. Будкевича «Київ. Володимирська вулиця». Її слід вважати на наш час найбільш повним, можливо, найкращим, цілісним представленням «найдавнішої», як пише автор, вулиці у Києві. Це — вдало структурований за змістом матеріал культурологічного плану, багато ілюстрований рідкісними світлинами з поміченими курсивом цікавими подробицями з життя мешканців і гостей міста або подій, свідком яких була вулиця. Фактично в ньому охарактеризовано всі складові чинники, що роблять її комплексною пам'яткою історії й культури²⁸.

Шкода, що у свій час В.В.Будкевич не був залучений до авторського колективу з написання статей до «Зводу» по Києву. Адже перші варіанти їх надійшли до редакції ще на початку 90-х рр. У 1998 р., за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури міста», вже вийшов путівник з означенням туристичних маршрутів по київських вулицях та характеристиками їх через окремі об'єкти культурної спадщини²⁹.

«Масштабною й багатопрофільною» за тематикою названо у передмові працю М.Рибаківа «Хрещатик відомий і невідомий: краєзнавчі нариси» про головну вулицю столиці³⁰. Там же зазначено, що «історія головної вулиці настільки багатопланова, що для її вивчення потрібна праця не одного дослідника». До кожного з розділів, а їх далеко за 50 у книзі, окремо подано багато архівних джерел та літератури. Як пише автор, праця «стане порадником у пошуку знань не лише самого Хрещатика, а й Києва для багатьох, хто прагне таких знань»³¹. Без сумніву, це найбільш інформативне щодо фактажу історичних перипетій у житті вулиці науково-популярне видання краєзнавчого спрямування. Тут варто навести висловлювання автора з іншої його книги «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва», де мова йде не про одну київську вулицю: «... Лише невеликий клаптик київської території... дарує безліч цікавих сюжетів... найдавніші частини міста взагалі надзвичайно насичені історичною пам'яттю. Але розповісти про все годі й думати не те, що в одному розділі книжки, а й у багатьох грубених томах»³².

Хрещатику як головній магістралі столиці відведено належне місце в 3-й книзі тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України», яка має вийти з друку в кінці 2007 р. Тут у загальній статті про вулицю будуть наведені ознаки всіх видів нерухомих пам'яток, які можуть бути частково або повністю присутніми в одному об'єкті культурної спадщини. Адже тоді він стає комплексним³³.

У даному разі Хрещатик виступає як ціннісний просторовий об'єкт культурної спадщини з низкою окремих споруд, зі своїми власними характеристиками. Повноцінність відомостей про кожний окремих об'єкт на цій вулиці важко уявити без посилань на фундаментальні праці М.Рибаківа.

Однак нагадаймо, що це – не просто головна вулиця Києва зі своєю неповторною історією: «За порівняно нетривалий час свого існування Хрещатик побачив так багато», – зазначає М.Рибаків. Це – пам'ятка архітектури й містобудування, своєрідний ансамбль, що складається з окремих різночасових об'єктів культурної спадщини різних стилів. Він має своє характерне обличчя, яке змінюється в часі, але залишається неповторним і цілком заслуговує на визначення вулиці – комплексної пам'ятки історії та культури, у характеристиці якої поєднуються кілька їх видів.

В статті 2-й Закону України «Про охорону культурної спадщини» вулицю класифіковано за видами тільки як **об'єкт архітектури й містобудування**. За типами ж об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва разом із природними чи створеними людиною елементами, твори монументальної скульптури і малярства, археологічні об'єкти, будівлі або приміщення у них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя й діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою споруд різного призначення, що відзначаються своєю архітектурою та органічним зв'язком із ландшафтом;

визначні місця – топографічно визначені зони або ландшафти, природні витвори, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду³⁴.

Як бачимо з попереднього викладу, вулиці – комплексні пам'ятки – одночасно може належати до різних видів їх і типів об'єктів культурної спадщини й мати відповідно ознаки **археології, архітектури, історії та монументального мистецтва**. А в цілому складати неповторний містобудівний топографічно визначений об'єкт територіального, просторового формування, що включає **споруди, комплекси і визначні місця**.

Містобудівна й архітектурна цінності вулиці вимірюються кількістю збережених первісних елементів її історичного планування, характером об'ємно-просторової забудови або архітектурно-художнього вирішення екстер'єру та інтер'єру окремих будівель. Як зазначено у Міжнародній хартії з охорони історичних міст (Вашингтонська хартія, 1987 р.), «цінності, що підлягають охороні, це історичний характер міста і сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ». Найперше в цій хартії виділена «форма міста, яка визначається мережею вулиць і розплануванням на ділянки»³⁵. Адже саме вони здійснюють зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, озелениними й вільними.

За функціональними характеристиками сучасні вулиці в масштабі міста спочатку поділяються на магістральні загальноміського та районного значення. Вони забезпечують транспортний і пішохідний зв'язок між житловими, промисловими районами й громадськими центрами міста з виходом на зовнішні автомобільні дороги. Вулиці місцевого значення забезпечують його на території житлових, промислових і комунальних зон. Відповідно є поділ на пішохідні вулиці та паркові дороги, що також виконують функції зв'язку в місцевому просторі³⁶.

Магістральні вулиці й дороги загальноміського значення також виконують функції зв'язків міста з навколишнім середовищем, природним та створеним людиною в масштабі міжміського сполучення. Тобто вулиця — це перш за все просторовий елемент зв'язку у планувальній структурі міста.

Ще у другій половині XIX ст. однією з головних функцій вулиць вважався зв'язок, а завдяки її назві — орієнтація в містобудівному просторі. З 1899 р. майже щорічно у Києві видавалися так звані «Адресные и справочные книги», де за назвою вулиці з повним переліком нумерації будинків можна було знайти господаря певного помешкання. Назва вулиці може бути ознакою її топонімічної й топографічної цінності. Стосовно назв останніх та історії їх заснування киянам пощастило. В 1995 р. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана видала довідник «Вулиці Києва», який містить близько 2000 тис. статей про них, провулки й площі міста з розкриттям джерел про їх назви. «Вулиці нашого міста... це — насамперед історія міста, історія держав, суспільних систем, режимів, які довелося йому пережити, і що знайшло своє відображення у назвах вулиць»³⁷.

Як бачимо, в усіх наведених поясненнях та функціональних визначеннях вони найперше сприймаються як просторовий зв'язок, обмежений простір просто неба. Щодо київських вулиць, можливо, характерним є буйне озеленення або наявність зелених бульварів і скверів вздовж вуличних трас. Взагалі найчастіше обабіч останніх в Україні формувалися садиби із неодмінним «садочком біля хати», яка могла стояти й не на лінії забудови.

Своєрідний характер вулиць відбиває не тільки різні функціональні призначення цих структурних містобудівних утворень міста, набуті ними під час історичного розвитку, а і відкриває можливість емоційного сприйняття цього обмеженого забудовою простору як своєрідної пам'ятки територіального виміру.

Таким чином, з огляду на попередній виклад стосовно особливостей формування вулиці — комплексної пам'ятки історії та культури — можна зазначити, що характеристика її як цілісного просторового об'єкта культурної спадщини визначалася тільки як пам'ятки архітектури і містобудування.

Основною вважалася її функціональна форма зв'язку й орієнтації у просторовій планувальній структурі міста, зокрема завдяки назві. **Окремо** зверталась увага на топонімічну або топографічну характеристики назв без зазначення їх особливої ціннісної значущості в характеристиці вулиці у цілому. Також **окремо** характеризувалась історико-культурна цінність забудови через окремі об'єкти, насичені історико-меморіальною пам'яттю. Здебільшого не бралися

до уваги археологічні дослідження території вулиць. Тобто вони мали в основному краєзнавчий характер висвітлення із залученням багатого інформаційно-цікавого фактажу, але цілісної характеристики з усіма чинниками формування **вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури** фактично не було. Це і спонукало автора даної статті спиратися на попередньо згадані й наступні особисті публікації стосовно проблеми всебічного висвітлення характеристики вулиці як просторового об'єкта культурної спадщини.

На прикладі узагальненої характеристики однієї з київських вулиць у даній статті розглянуто всі складові чинники, що формують її як комплексну пам'ятку історії та культури. Структура книг «Зводу» дає таку можливість, і нею неодмінно треба скористатися, тим більше, що в згаданих методичних рекомендаціях автором статті було запропоновано план викладу загальної характеристики вулиці.

В цьому відношенні одним із характерних прикладів вулиці — комплексної пам'ятки — можна вважати **Ярославів Вал у Києві**.

Збережена історична назва свідчить сама за себе, привертаючи увагу до глибинних витоків зростання столиці Давньої Русі.

Історія місцевості, де було прокладено трасу цієї вулиці, бере початок у XI ст. й пов'язана з великими містобудівними заходами, що розгорнулися у Києві за часів князювання Я.Мудрого³⁸. «Місто Ярослава» було могутньою фортецею, оточеною високими оборонними стінами. Частина укріплень, що розташувалася на західних відрігах Старокиївського плато, практично є лінією, по якій у подальшому було прокладено вулицю Ярославів Вал³⁹. Ця частина з'єднувала головний південний в'їзд на територію Києва — Золоті Ворота — із Жидівськими (Львівськими) воротами, які знаходились у районі сучасної Львівської площі⁴⁰. За валами в цьому місці були круті схили та яри, тому місцевість залишалася довгий час незаселеною.

Вулицю на місці валу було заплановано у 1832 р., тоді ж і розібрано більшу його частину. Вона простяглася від вулиці Володимирської до Бульварно-Кудрявської (нині Воровського), яка виходить також на Львівську площу. Ця вулиця зберегла на сьогодні свій напрям та ширину між лініями забудови й садів, закладених на початку її формування. Відповідно вулиця має незаперечну **містобудівну цінність**. Тобто в ній збережено особливості містобудівної структури середини XIX ст. Вздовж вуличної траси, за суто київською традицією, було висаджено дерева і впорядковано розподіл садибних ділянок. Так почалася їх забудова одноповерховими й двоповерховими особняками, які часто мали фасадний будинок та флігель у саду.

Протягом XIX — початку XX ст. вулиця існувала під кількома паралельними назвами: Підвальна, Велика Підвальна, Ярославів Вал. Офіційну назву «Ярославів Вал» їй було надано 1869 р., хоча на «Перспективном плане Киева» початку XX ст. вона ще зберігає назву «Велика Підвальна»⁴¹. В 1923–1928 рр. вулицю було названо ім'ям революціонера Х.Г.Раковського, у 1928–1957 рр. — радянського військового і державного діяча К.Є.Ворошилова, в 1957–1962 рр. — А.В.Полупанова, командувача Дніпровської військової флотилії. Назва «Велика Підвальна» згодом з'явилася у 1962 р., а з 1975 р. вулиці повернуто історичну назву «Ярославів Вал»⁴². Остання розкриває її **топографічну й топонімічну цінність**.

Об'єктом історичного значення є культурний шар «міста Ярослава», в межах якого проходить вулиця. Тобто вона має одночасно **археологічну цінність**.

Забудова вулиці різних часів складається зі споруд із неоднаковими стильовими ознаками. Серед них нині переважають будинки у стилі історизму та модерну, що є здебільшого творами відомих зодчих В.Городецького (№ 7), П.Голландського (№ 40), А.Краусса (№ 16), та інші, які є **цінними об'єктами архітек-**

турної й культурної спадщини. Кожен із них має свою виняткову історію побудови, стильові відмінності архітектурного образу, підпорядковані часу створення, смаку замовників і майстерності авторів, про яких написані окремі книги⁴³. В їх числі значне місце займає комплекс будівель 1908–1911 рр. у стилях модерну й неоренесансу в садибі № 14, яка належала кіннозаводчику Л.Родзянку. Відомо, що його виконано за проектом архітектора М.Клуга, але киевознавець М.Кальницький додає ім'я ще одного автора – М.Яскевича⁴⁴. Обидва зодчі, працюючи над фасадами означеного комплексу, перетворили їх у своєрідну виставку **пластичного мистецтва** в площині стін із дбайливо виконаними деталями у незвичних витієватих орнаентах та рельєфних і барельєфних композиціях, які можна довго розглядати зблизька. З 1945 р. тут знаходиться Українське театральне товариство — сучасна Спілка театральних діячів України. Деякий час у цьому будинку проводилися репетиції широковідомої української хорової капели «Думка». Це вже **соціальні ознаки** часу в житті вулиці. Колишню квартиру Родзянка з її унікальними, пишно оздобленими інтер'єрами займає Театр-салон-модерн «Сузір'я». Отже, забудова за адресою Ярославів Вал, 14 поєднує ознаки містобудівної, архітектурної й художньої цінностей, тобто є яскравим прикладом окремого об'єкта культурної спадщини – комплексної пам'ятки історії та культури, який займає значне місце у просторі вулиці.

За дослідженнями Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації й використання пам'яток історії, культури і заповідних територій значна кількість будинків по вулиці Ярославів Вал взята на облік як пам'ятки місцевого значення, а також нововиявлені пам'ятки архітектури й монументального мистецтва⁴⁵. Зокрема будинки №1, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 13-а, 14-а, 14-б, 15-а, 16-б, 17-а, 17-б, 22, 24-а, 24-б, 25, 26-а, 26-б, 27, 28, 29-а, 29-б, 29-г, 30/18, 33, 36, 37/1, 38 визнані як об'єкти архітектурної спадщини, а №№ 9, 13-б, 14-д, 15-б, 15-а, 15, 18, 19/31, 21/20, 25, 32-а, 30, 40 – історико-культурної.

В наведеному переліку – 30 об'єктів архітектурної спадщини, серед яких 11 мають охоронні номери **пам'яток архітектури** місцевого значення, а з 13 об'єктів історико-культурної спадщини 9 відповідно – **пам'яток історії** місцевого значення. Інші ще чекають визначення свого статусу. Адже, згідно із згаданим Законом України, пам'яткою вважається об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України⁴⁶.

До останнього заносяться об'єкти культурної спадщини, котрі отримали охоронні номери, згідно з рішеннями виконавчих органів. У даному Законі сказано, що ці об'єкти, які знаходяться на території України, охороняються державою. Процес виявлення їх є тривалим і постійним. У наш час з'явився умовний термін відносно так званої нововиявленої або щойно виявленої пам'ятки, яка ще не отримала охоронного номера й відповідного статусу, але визначена як цінний об'єкт культурної спадщини. Багато їх присутні в уже виданих книгах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури».

Велика кількість будинків по вул. Ярославів Вал пов'язана з іменами відомих київських зодчих, діячів культури, науки, літератури і мистецтва. Цим самим підкреслюється **історико-меморіальна цінність** навколишнього архітектурно-просторового середовища.

Із 40 номерів переважно щільної вуличної забудови більше половини — це нерухомі пам'ятки минулого Києва. Кожна має свою історію побудови та відповідно, крім визначеної попередньо архітектурної цінності, ще й неабияке культурне значення, пов'язане з меморіальною пам'яттю про видатних особистостей.

Початок забудови вулиці з боку Золотоворітського скверу репрезентує будинок № 1 із своєрідним кутовим вирішенням об'єму та його завершенням у вигляді стрункої вежки зі шпилем. Уже згаданим киевознавцем М.Кальницьким

у 1980-х рр. встановлено ім'я довгий час невідомого автора цієї, схожої на казковий замок споруди – Миколи Добачевського, який виконав замовлення поміщика М.Підгорського. До того часу дослідники вважали, що автором даного архітектурного твору могли бути В.Городецький або В.Куликовський, а власником садиби, тобто замовником, – барон Н.Штейнгель⁴⁷. Цікаві подробиці про долю цього будинку надруковані у періодичній пресі нещодавно⁴⁸.

В садибі під № 20/21 останні роки життя жив В.Ніколаєв – автор чи не найбільшої кількості споруд у Києві, академік архітектури 1892 р. («За известность и труды на художественно-архитектурном поприще»), київський міський архітектор (1873–1887 рр.), активний громадський діяч, один із засновників та директор Київського художнього училища (1901–1911 рр.). Саме як цей посадовець він був відомий мешканцям даного будинку⁴⁹.

В садибі під №28/31 жив В.Безсмертний – видатний київський зодчий, який більше чверті століття (1893 – 1919 рр.) виконував обов'язки інженера, контролюючи будівельні роботи по всій Київській губернії⁵⁰. Будинок №5 пов'язаний з іменами відомих лікарів-терапевтів В.Образцова і його учня М.Стражеска, відповідно №9 – з іменем К.Паустовського; №10 – В.Некрасова; №8 – відомого співака І.Козловського; №13 – першого академіка з українських медиків Ф.Яновського; №25 – директора приватної чоловічої гімназії В.Науменка, яку закінчив український поет М.Рильський; №32 – Лесі Українки й її чоловіка, фольклориста та музикознавця К.Квітки; №36 – з іменем В.Вернадського, якого на першому засіданні УАН, що відбулося у цьому будинку, обрали її президентом.

Можливо, найбільшої історичної значущості на цій вулиці мали будинки, яких уже немає, але залишилася, наприклад, документальна пам'ять про особняк № 15 на Ярославовому Валу, де видатним українським композитором М.Лисенком було відкрито приватну Музично-драматичну школу. В ній здобули освіту українські композитори К.Стеценко, О.Кошиць, Л.Ревуцький; актори С.Бондарчук, О.Ватуля, Б.Романицький і багато інших. Школа давала найвищу на той час освіту з музичних дисциплін. Напевне, варто увічнити зазначену пам'ять спеціальним знаком належного художнього рівня у цьому місці вулиці.

Фасадний особняк та флігельний будинок цієї ж садиби належали родині професора, доктора медицини університету Св. Володимира І.Сікорського. Його праці перекладались європейськими мовами, а книги з виховання дітей витримали за кордоном десять видань. Ім'я його сина – Ігоря Сікорського – стало відоме всьому світу за створення ним серії літаків-амфібій і гелікоптерів. Фасадний будинок, що орендувався Музично-драматичною школою, не зберігся, а флігельний існує й понині. В 1989 р. на його фасадній стіні вмонтовано бронзову меморіальну дошку про славетного киянина, видатного авіаконструктора.

На початку 1970-х рр. на території садиби родини Сікорських за флігелем у третьому ряду забудови споруджено дев'ятиповерховий житловий будинок. У ньому в 1972 – 1982 рр. жив та працював видатний математик і кібернетик, академік В.Глушков, про що також сповіщає меморіальна дошка, встановлена на фасадній стіні останнього.

Втрачено будинок побудови 70-х років XIX ст. з архітектурним оздобленням у стилі класицизму, який простояв майже 100 років у глибині садибної ділянки під № 12. Спочатку садиба належала доктору медицини О.Яценку (його син Володимир – зять архітектора В.Городецького). В 1885 р. власником її був О.Френкель — відомий у Києві адвокат та член Київського російського драматичного товариства. На початку XX ст. вона належала подружжю В.Тарновських. Їх син Сергій став відомим піаністом. Серед його учнів – В.Горовиць. На початку 1930-х рр. С.Тарновський разом із дружиною, дочкою композитора О.Глазунова емігрував до США⁵¹.

Змінювалися власники, будинок здавався в оренду, його займали міські народні училища № 58 і № 59. Після націоналізації у 1922 р. він був переданий Українській академії мистецтв під житло для професорів та студентів. У різні часи тут мешкали архітектор В.Кричевський із родиною, художники А.Таран, С.Налепинська-Бойчук, В.Пальмов, Ф.Кричевський.

Так, за кожною адресою, кожним названим ім'ям, пов'язаним із історико-меморіальною пам'яттю вулиці, встають перед прийдешніми поколіннями унікальні постаті, незвичайні долі, які створили славу стародавньому й вічно молодому красеню Києву.

Тепер за адресою по вул. Ярославів Вал, № 12 на місці колишнього приватного особняка споруджено сучасний будинок Посольства Республіки Польща за проектом зодчого Г.Добровольської – дружини А.Добровольського – головного архітектора Києва (1950–1955 рр.), одного з авторів проекту післявоєнної відбудови Хрещатика. Витриманий у раціоналістичних формах, підпорядкованих індустріальним технологіям будівництва в 70-х роках ХХ ст., будинок посольства став новиною у Києві та своєрідним зразком тактовного втручання в історичне середовище характерної міської вулиці.

Як зазначалося, Ярославів Вал пов'язаний з ім'ям київського князя. Саме з правління Ярослава Мудрого (1019–1054) розпочався новий етап в архітектурі Києва, коли виросло його значення як столиці Давньоруської держави. Цей період супроводжувався будівництвом нової частини на Старокиївському плато Верхнього міста. Вона майже у 10 разів перевищувала розміри «міста Володимирова». Там зводились ансамблі нового міського центру – Софійський собор, монастирі Ірини і Георгія, укріплення з двоюрисними мурованими Золотими воротами та церквою Благовіщення над ними, яка не збереглася⁵². Але про неї нагадає абрис новозбудованого (1982 р.) над залишками Золотих воріт павільйону, де нині працює музей філії Національного заповідника «Софія Київська».

Цей павільйон, розміщений у сквері на початку вулиці Ярославів Вал, виконує консерваційно-реставраційні функції. Він став містобудівною домікантою в навколишній забудові.

Поряд із павільйоном у 1997 р. поставлено пам'ятник Ярославу Мудрому за ескізом відомого українського скульптора І.Кавалерідзе (1887 – 1977)⁵³.

Таким чином, вулиця Ярославів Вал є осередком творів монументального мистецтва, сконцентрованих не тільки на пластично вирішених фасадах будинків — пам'яток архітектури початку ХХ ст., а й скульптурних творів у просторі Золотоворітського скверу, які з'явилися наприкінці нього.

У свою чергу останній вважається ще пам'яткою природи місцевого значення. Рішенням Київської міської ради народних депутатів від 17.02.94 р. «Про створення, резервування та збереження територій і об'єктів природно-заповідного фонду в м. Києві» було затверджено їх перелік у місті, яким надано заповідний статус та доцільно надати також природоохоронний. У цьому переліку першим визначено Золотоворітський сквер. Тобто в планувально-просторовій організації вулиці Ярославів Вал бере участь пам'ятка природи.

Отже, вулиця Ярославів Вал характеризує розташування й розвиток Верхнього міста стародавнього Києва й своєю історико-культурною пам'яттю поєднує Х і ХХ ст.⁵⁴

Як зазначалося, за структурною побудовою в «Зводі» після загальної статті про вулицю – комплексну пам'ятку – подається докладний фаховий опис кожного з визначних об'єктів культурної спадщини, розміщених у просторі останньої, які є невід'ємною складовою загальної характеристики її в цілому. Автором даної статті в співавторстві з Г.Я.Щербиною підготовлено таку загальну статтю про вулицю Ярославів Вал для 3-ої книги тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України». Вона виконана, згідно з вимогами енциклопедичного видання,

має дещо скорочений вигляд, але у використаних джерелах і літературі вміщено архівні документи з ДАКО й ДАМК (Державного архіву міста Києва).

Наведений загальний матеріал про вулицю Ярославів Вал свідчить про те, що вона є непересічною комплексною пам'яткою історії та культури міста Києва від часів Київської Русі до сьогодення. Адже вона ввібрала у себе й дає нащадкам всі складові «формули» міста, включаючи як постійні, так і змінні її компоненти, як зазначав Ю.Асеев.

Таким чином, приклад загальної характеристики однієї з київських вулиць (а це можуть бути комплекси, квартали, площі та майдани й інші містобудівні утворення не тільки Києва) показує, як вони зберігають собою своєрідність архітектурно-просторового вирішення історичних районів населеного місця і мають самостійне містобудівне та історико-культурне значення. Останні є в першу чергу пам'ятками містобудування, але з часом бувають наділені кількома іншими видовими цінностями. Тобто вони є комплексними пам'ятками, оскільки поєднують всі їх види або деякі з них⁵⁵.

Як об'єкт культурної спадщини вулиця — комплексна пам'ятка історично сформованого міста — потребує особливо бережливого ставлення в плані охорони її у цілому й окремих складових елементів, що розміщені безпосередньо в її просторі.

Складність охорони і збереження такого територіального просторового об'єкта, як вулиця, пов'язана зі специфікою його розвитку у часі, просторі та формі. Остання полягає в тому, що вулиця є складовою цілісної містобудівної системи своєрідного живого організму. Він складається із живих клітин. У кожній з них своя життєва програма, яку вона певний час виконує, відмирає й поступається новій. Тобто, як і місто, вулиця є частиною постійно діючої системи, що з певною періодичністю оновлюється, але при цьому **потрібно неодмінно враховувати** завдання охорони та збереження історико-культурних цінностей. Ця містобудівна система пов'язує частини організованого людиною просторового середовища, у межах якого реалізується комплекс основних видів соціальної активності населення, обумовлених досягнутим рівнем суспільства, в об'єктивних умовах безперервного розвитку населених місць. Відповідно він регулюється періодичною розробкою генеральних планів, у яких визначаються напрями довгострокового (20–25 річного) функціонального й об'ємно-планувального розвитку цих місць. У свою чергу ці напрями залежать від перспективних розрахунків демографічного, соціального та економічного зростання. Погоджений і затверджений у встановленому порядку генеральний план набуває статусу основного містобудівного документа, на підставі якого складаються локальні проекти планування й забудови населеного місця та окремих територій. Із 1970-х рр. ХХ ст. в складі генерального плану обов'язково розробляються історико-архітектурний і історико-містобудівний опорні плани⁵⁶. Як правило, вони містять аналіз природної й культурної спадщини міста з виділенням історичних територій, визначають цінність та допустимі їх перетворення. Завдяки ґрунтовному науково-дослідному обстеженню у процесі розробки цих опорних планів виявляється комплексна цінність території, встановлюються межі охоронних зон регулювання забудови, які, звичайно, проходять по окремих вулицях міста з відповідно історичною забудовою, що, як уже зазначалося, склалася протягом тривалого часу і характеризується часовими містобудівними нашаруваннями⁵⁷.

В 1970-х рр. ХХ ст. перший заступник голови Держбуду УРСР І. Алфьоров на сторінках журналу «Пам'ятники України» у рубриці «Практичні питання охорони, збереження та пропаганди пам'ятників» виступив зі статтею «Вимога часу», де зазначив, що однією з важливих проблем збереження пам'яток є правильне розв'язання завдань містобудування⁵⁸. Він також зауважив, що розуміння проблеми їх охорони розширилося. Тепер воно охоплює питання, пов'язані

з реконструкцією населених пунктів, із необхідністю збереження споруд, що мають історичну й архітектурну цінність; і це треба враховувати при розробці генеральних планів забудови міст, селищ та сіл.

А «у кожному історичному місті є пам'ятки, які створювались із суто утилітарними цілями, але з плином часу стали свідками світовідчуття поколінь, втіленими у камені символами певної доби в історії народів»⁵⁹. Це об'єкти культурної спадщини, розташовані на вулицях історично сформованих міст.

Саме про необхідність охорони й збереження історичної забудови здебільшого йшла мова на сторінках даної статті із визначенням ціннісних ознак вулиці історично сформованого міста. Як територіальний об'єкт культурної спадщини вона ще не має охоронного статусу. Але може знаходитися у межах заповідної території, на яку відповідно до згаданого Закону України цей статус поширюється і, таким чином, має забезпечувати захист традиційного характеру середовища та окремих об'єктів культурної спадщини.

В цьому плані можна вважати, що вулиці Ярославів Вал у Києві пощастило. Золоті ворота, якими означено її початок, є складовою Національного заповідника «Софія Київська». В 1990 р. він занесений до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО⁶⁰. Вздовж вулиці, згідно з розпорядженням Київської міської адміністрації від 17.05.2002 р., проходить межа охоронної зони регулювання забудови першої категорії. У ній нове будівництво має здійснюватися лише за умови виконання Статусу історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури на території Києва.

На жаль, проблема захисту традиційного характеру середовища й зокрема вулиць історично сформованих міст для більшості з них, і не тільки в Києві, залишається ще не вирішеною. Тому на часі став вихід Указу Президента України «Про заходи щодо впорядкування забудови території та збереження історико-культурних територій і об'єктів у місті Києві»⁶¹. Він покликаний забезпечити визначення територій у столиці, що мають особливу історико-культурну цінність, встановити передбачені законодавством обмеження їх забудови та використання з порушенням встановленого режиму, в інтересах нинішніх і майбутніх мешканців міста.

В результаті копіткої роботи з виявлення і дослідження нерухомих об'єктів національного культурного надбання з'ясувалося, що значна їх кількість, занесених до «Зводу», ще не має охоронного статусу як пам'ятки, оскільки, як уже зазначалося, згідно з відповідним Законом України, пам'яткою є об'єкт культурної спадщини національного значення або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України⁶².

Означений реєстр перебуває ще в процесі підготовки. По всіх областях України нещодавно тільки розгорнуто роботу з оновленої паспортизації нерухомих об'єктів культурної спадщини всіх видів. Вулиць серед них немає. А ті, що занесені вже до «Зводу», – це готові претенденти на визначення їх як пам'яток історії й культури.

Вулиці історично сформованих міст, визначені як комплексні пам'ятки культури, можуть поєднувати у собі ознаки всіх або деяких із видів пам'яток археології, історії, архітектури і містобудування й монументального мистецтва. Тобто «Звід пам'яток історії та культури України» фактично вже є розширеною наочною комплексною програмою для виконання Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Головною ж метою охорони вулиць як сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини є адаптація їх до сучасного життя суспільства і збереження для прийдешніх поколінь.

- ¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини». – К., 2005.
- ² Архітектура. Короткий словник-довідник. – К., 1995. – С.291.
- ³ Лихачёв Д.С. Память преодолевает время // Наше наследие. – 1988. – №1. – С.1–4.
- ⁴ Асеев Д.С. Формула Києва // Вечірній Київ. – № 226. – 1 жовтня 1988. – С.2.
- ⁵ Каплун А.И. Стиль и архитектура. – Москва, 1985. – С.56.
- ⁶ Памятники мирового искусства. – Вып. I (серия 1): Искусство Италии XVI века. – Москва, 1967. – С.78, іл. 184-а, 184-б, 185-а.
- ⁷ Там же. – Вып. V (серия 1). Русское искусство XIX – начала XX веков. – Москва, 1972. – С.14 – 15, іл. 57-а, 57-б, 58-а.
- ⁸ Шварц В. Улица Зодчего России // Ленинград. Художественные памятники. Очерк. – Москва, 1956. – С.203, 204 – 206.
- ⁹ Память улиц // Курьер ЮНЕСКО. – Октябрь 1989. – С.9 – 45.
- ¹⁰ Зайцев И.А., Кушнир И.И. Улицы Новгорода. – Ленинград, 1980. – С.37, 69.
- ¹¹ В защиту древнего города // Советская культура. – 26 мая 1987.
- ¹² О Новгороде с тревогой // Советская культура. – 3 июня 1989.
- ¹³ Каркарьян В., Неверова В. По улицам старой Самары. – Куйбышев, 1988. – С.79.
- ¹⁴ Саркисьян К.С., Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают: Очерки. – Одесса, 1979. – С.14.
- ¹⁵ Павлик И.С.и др. Николаев. Улицы рассказывают: Путеводитель. – Одесса, 1988.
- ¹⁶ Позняк П.І., П'ятериков С.В. Київ: Погляд через століття: Фотопутівник. – К., 1987. – 240 с.
- ¹⁷ Овсійчук В. Ансамбль Руської вулиці. – Л., 1972.
- ¹⁸ Липка Р.М. Ансамбль вулиці Вірменської. – Л., 1983. – 140 с., іл. с. 6.
- ¹⁹ Там само. – С. 7–19.
- ²⁰ Там само. – С. 35–51.
- ²¹ Там само. – С. 20.
- ²² Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру Національного культурного надбання. – К., 2000. – С. 137.
- ²³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України». – К., 1993. – С.15, 47 – 56, 88 – 90.
- ²⁴ Звід пам'яток історії та культури України. – Київ. – Кн. 1. – Ч. 1. – К., 1999. – С. 251–254.
- ²⁵ Бондаренко Р. Володимирська вулиця // Київ. – 1984. – № 11. – С. 168–173.
- ²⁶ Бондаренко Р.І. Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – Вып. 1. – С.116 – 117; Проблемы изучения улицы как комплексного памятника истории и культуры в исторически сложившемся городе // Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.217 – 218; Улица как комплексный памятник истории и культуры // II Всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – Пенза, 1989. – С.255 – 256.
- ²⁷ Бондаренко Р.І. Про найбільш київську вулицю (Андріївський узвіз) // Київ. – 1985. – № 8. – С.147 – 151; Серце нашого міста (Хрещатик) // Київ. – 1988. – № 1. С.171 – 173; Про естетичну виразність вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури (На прикладі Тарасівської вулиці у Києві) // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (збірник методичних матеріалів в шести частинах). – К., 1989. – Ч. 6. – С.12 – 17; Об особенностях улиц города Запорожья // Памятники истории и культуры Запорожской области. Материалы к «Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». – К., 1990. – Вып. 7. – С.144–158; Проблема збереження історичного середовища в містах України (за матеріалами Житомира та Бердичева) // Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1992. – С.47–54.
- ²⁸ Будкевич В.В. Київ. Володимирська вулиця. – К., 1999. – 108 с.
- ²⁹ Пам'ятки Києва. Путівник (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури м. Києва»). – К., 1998. – С. 132–146.
- ³⁰ Рибаків М.О. Хрещатик відомий і невідомий: краєзнавчі нариси. – К., 2003. – С.7.
- ³¹ Там само. – С.448.
- ³² Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С.52 – 58.
- ³³ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. – К., 1981. – С.35 – 39.

- ³⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник УТОПІК. Спеціальний випуск. – К., 2000. – С. 4.
- ³⁵ Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – К., 2002. – С.75–77.
- ³⁶ Архітектура. Короткий словник-довідник.
- ³⁷ Вулиці Києва: Довідник. – К., 1995. – С.3.
- ³⁸ Сагайдак М. Великий город Ярослава. – К., 1982.
- ³⁹ Зорин А.Д., Кутовой А.И., Розенберг В.А. Киев X – XIII веков. Карта-реконструкция. – К., 1972.
- ⁴⁰ Кутовой О.И. Розенберг В.А. Пам'яті архітектора Зорина О.Д. Київ 10–13 століть. Карта-реконструкція. – К., 1988.
- ⁴¹ Київ. Історичний огляд. Карти, ілюстрації, документи. – К., 1982. – С. 26 – 27.
- ⁴² Вулиці Києва. Довідник. – С.263.
- ⁴³ Малаков Д. Архітектор Городецький, архівні розвідки. – К., 1999. – С.92–99.
- ⁴⁴ Кальницький М. Верхній город. – К., 1988. – С.83.
- ⁴⁵ Список об'єктів культурної спадщини за матеріалами Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій. – К., 2003.
- ⁴⁶ Закон України «Про охорону культурної спадщини». – К., 2000. – С. 4.
- ⁴⁷ Кальницький М. Указ. соч. – С. 81–82.
- ⁴⁸ Замок барона» без барона. Дом носит имя человека, который там никогда не жил // Газета по киевски. – 2006. – С. 11. – 12 июля 2006.
- ⁴⁹ Головні та міські архітектори Києва (1799 – 1999). Каталог до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва. – К., 1999.
- ⁵⁰ Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століття: Біографічний довідник. – К., 1999. – С.100, 107–108, 202–203.
- ⁵¹ Друг О.М., Малаков Д.В. Особняки Києва. – К., 2004. – С.545–590, 563–568, 574–583.
- ⁵² Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С.75–132, 141.
- ⁵³ Словник художників України. – К., 1973. – С.94 – 95.
- ⁵⁴ Гончар О. Місто п'ятнадцяти віків // Київ: літературний та політичний збірник. – К., 1982. – С.4 – 11.
- ⁵⁵ Бондаренко Р. Містобудівні структурні елементи як комплексні пам'ятки історії та культури // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Збірник статей. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 17.
- ⁵⁶ Водзинський Є.Є. Історико-архітектурний та історико-містобудівний опорні плани Києва // Вісник УТОПІК. – № 1 (11). – 2003. – С.70 – 80.
- ⁵⁷ Бондаренко Р.І. Берегти надбання століть // Урядовий кур'єр. – № 60. – 29 березня 2002.
- ⁵⁸ Алфьоров І. Вимога часу // Пам'ятники України. – 1976. – №2. – С. 39–40.
- ⁵⁹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С.21–38.
- ⁶⁰ Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру Національного культурного надбання. – С.4.
- ⁶¹ Указ Президента України №208/2007 від 15 березня 2007 р. «Про заходи щодо впорядкування забудови території та збереження історико-культурних територій і об'єктів у місті Києві» // www.president.gov.ua.
- ⁶² Закон України «Про охорону культурної спадщини». – С.4.

The article deals with the problems of detailed and composite presentation of the peculiarities of a historically formed city street as a spatial object of cultural heritage. The author draws attention to the fact that a street can be a memorial to history and culture as a whole, and not only a monument of architecture and urban construction. In other words, the presence of archeological, historical, toponymic and other values in its general makeup gives the street the right to be defined as a complex memorial of history and culture. The article contains methodical material that has practical significance for the writing of general articles about streets as complex memorials for publication in the «Collected Historical and Cultural Memorials of Ukraine».

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.В.Ващенко*

«ІСТОРІЯ ЯК ФІЗИКА»: М.ГРУШЕВСЬКИЙ У ПОШУКАХ УНІВЕРСАЛЬНИХ ЗАКОНІВ ІСТОРИЧНОЇ ДІЇ

Із перспектив нової культурної історії науки автор вивчає присутність мови фізики кінця ХІХ – початку ХХ ст. у текстах М.Грушевського, акцентуючи увагу на рецепції «батьком української історіографії» «закону збереження енергії» в його позиціях універсальних моделей розвитку особистості, періоду, людства.

У суспільному житті енергія є тільки газетною метафорою. Але коли енергія привноситься як елемент, що впливає на хід історичного процесу, то це вже не є невинна метафора, а це є культ великої людини філософії Ніцше, яка потрапила в польський неоромантизм, і, як я підозрюю, звідти на сторінки Грушевського, а також Липинського і всіх так званих істориків-державників

Н.Яковенко. Дискусія¹

Не можу погодитися з доповідачем, що енергія – це мета, фізична сила... Це цілком фізична сила, так само, зрештою, і в суспільній діяльності, як і у самій фізиці

Я.Дашкевич. Дискусія²

Що значить розрізняти мову фізики в численних історіях кінця ХІХ – початку ХХ ст., наприклад, історіях М.Грушевського? Для історіографа це значить – підійти з відповідальністю до наукової метамови епохи, усвідомлюючи, що пік творчості М.Грушевського нашарувався на «великий перелом» у теоретичній фізиці – дисципліні, яка не була рівною серед інших, виступаючи своєрідною універсальною парадигмою, визначала загальні стандарти науковості, надиктовувала власне бачення «картини світу», але також у певний спосіб формувала образи тіла та відповідні стилі життя інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Серцевина цього перевороту знаходилася у руйнації механістичного світогляду, що панував у науці нового часу, починаючи принаймні з ХVІІ ст. Цей переворот відбився, насамперед, у новій проблематизації концепту енергія, який у відомій праці Е.Маха отримав таке цілком «метафізичне» звучання: «Для позначення того чогось, що не знищується, мірою чого слугує механічна робота, крок за кроком увійшла у вжиток назва енергія»³.

Фіксацією проєкцій даного концепту в текстах М.Грушевського, проявленням у просторі його праць «анонімної присутності» голосів апостолів «енергетичної революції» у фізиці ХІХ – початку ХХ ст. Г.Гельмгольца, Е.Маха, Р.Авенаріуса, В.Оствальда – тих, кого зазвичай пов'язують із позитивізмом «третьої хвили», окреслюються завдання цього дослідження. Загальна проблема, яка постає тут, – окреслення в текстах українського історика сегментів механістичного стилю мислення, притаманного класичній моделі науковості, що певною мірою визначав історіописання українського гуманітарія на початку ХХ ст. та «позитивістських наративних стратегій», які дозволяли М.Грушевському перетворити «історію» на різновид «фізики».

Рухаючись у фарватері проблематики так званої нової культурної історії науки, насамперед, досліджень Е.Рабінбаха та А.Моруса, простежимо, як М.Грушевським прописувалася концепція «енергії» та взаємопов'язані з нею метафори праці, втоми, слабкості тіла та захворювання, що становили єдину

---

* Ващенко Володимир Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету.

картину бачення світу поколінням зламу XIX–XX ст., картину, сюжет якої виписувала фізика.

Власне, стислому аналізу концепцій Е.Рабінбаха та А.Моруса – авторів, які на сьогодні задають міжнародні стандарти розробки проблеми «гуманітарних вимірів» технологічної категорії «енергія» зазначеного періоду, буде присвячено першу частину дослідження.

Тематика другої частини міститиме сюжет пошуку тих інформаційних каналів, які забезпечували рецепцію М.Грушевським законів циркуляції енергії.

Сенс наступної, третьої частини, визначатиметься логікою двох питань: а) під юрисдикцію яких саме законів фізики підпадала логіка певних висловлювань М.Грушевського щодо трьох традиційних «суб'єктів» соціальної дії (особи, нації та держави), із перспектив яких історіописання відповідного періоду конструювало власні наративи та б) як нав'язані певними теоріями фізики ставлення до тіла як «резервуара обмеженої енергії» породжувало два відмінні життєві стилі інтелектуальної еліти епохи *fin-de-siècle*, що відбилося у численних, побудованих М.Грушевським біографіях: оптимістичний стиль «гігієнічного життя», тобто контрольованого раціонального збереження «життєвої енергії» відповідно до дії «закону збереження енергії» Г.Гельмгольца та стиль декаданс – «богемного життя», яке продукувало неконтрольовані енергетичні витрати й наголошувало на процесах ентропії, логіка яких впливала із закону Р.Клаузіуса.

Соціокультурні проєкції «закону збереження енергії» з перспектив нової культурної історії науки

Енсон Рабінбах у монографії «Людський двигун. Енергія, втома та джерела модерності»⁴ поставив за мету простежити в деталях, як наукова та технологічна метафори «енергії» формували гуманітарну (політичну, соціальну та історіографічну) думку другої половини XIX – початку XX ст.

Європа початку XIX ст., як доводить Е.Рабінбах, успадкувала моральну концепцію праці, що була спадщиною середньовічного християнства з його розумінням праці в термінах персональної відповідальності та індивідуальних вад (таким, як лінощі). Але під впливом «енергетичних» концепцій другої половини XIX ст., витоки яких знаходилися в просторі теоретичної фізики, ці традиційні уявлення про працю змінилися у двох напрямках – напрямі соціального оптимізму та песимізму.

Оптимістичний вектор розвитку суспільства репрезентувала теорія німецького фізика та лікаря Германа фон Гельмгольца, який у 1847 р. сформулював універсальний закон збереження енергії. У своєму знаменитому курсі лекцій Г.Гельмгольц у такому вигляді подав цей закон: «сума енергії, що міститься у всесвіті, або напруження фізичних сил, які здатні діяти, – є кількість постійна;... вона не може бути ані збільшена, ані зменшена, не зважаючи на всю розмаїтість змін, що відбуваються повсюди у природі...»⁵. Г.Гельмгольц сприймав усі сили природи в їх незліченних формах як еманацию єдиної універсальної енергії, яка зберігається на «складі енергії».

Таким чином, активно використовуючи метафору природи як «складу енергії», німецький фізик, по-перше, наполягав на енергії як абсолютно константній величині. По-друге, закон встановлював вільну трансформацію енергії, перехід одного її різновиду в інший без будь-яких втрат: «...найновіші дослідження цих відносин (енергії – *B.V.*) показали, що якщо одна форма енергії знищується, то вирає інша в еквівалентних відносинах, так що перша форма може бути ... поновлена іншим родом дій, що при цьому немає жодної втрати, а лише зміна форми енергії. З цього розбору еквівалентів ми можемо зробити висновок, що у всесвіті є склад енергії, який не може бути ані збільшено, ані зменшено, ані змінено».

но будь-якою іншою дією природи... Ось чому будь-яка енергія, яку ми потребуємо й для наших машин, і для дії нашого власного тіла, може бути взята лише з великого складу сил, що міститься у всесвіті (виділення моє – В.В.)»⁶. Саме ця універсальна енергія становила основу універсального концепту праці, якому вчений дав назву «енергія праці». Відповідно до цієї теорії, тіло було буквально двигуном – машиною з трансформації енергії в працю, чимось на кшталт парового двигуна. А єдиною відмінністю людського двигуна від будь-якого іншого була «ефективність трансформації енергії». Проте треба зазначити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., окрім домінуючої механічної метафори «тіла – двигуна» (продуцента енергії) все більшого поширення набувала також і електрична метафора «тіла – акумуляторної батареї» (резервуара енергії).

Праця з таких перспектив була абстрагована й відокремлена від свого специфічного індивідуального контексту, особливостей професії, соціальних стосунків та людських цілей. Із цієї ідеї Г.Гельмгольца про природу як склад енергії, що є в розпорядженні людства задля здійснення продуктивної роботи, промовляв оптимізм буржуазного суспільства ХІХ ст. Цим оптимістичним суспільним поглядам другої половини ХІХ ст. Е.Рабінбах дав назву «продуктивізм» – переконання, що науковий підхід до праці може звільнити продуктивний потенціал людського тіла. Прикладом «соціальної» проекції цих уявлень та інтеграції їх у площину соціологічних теорій може слугувати діяльність К.Маркса, який у своїх ранніх роботах (1840-х рр.) розглядав працю як сутнісно людську діяльність, що визначає соціальну ідентичність. Натомість у працях початку 1860-х рр. і «Капіталі» він настільки сприйняв ідеї Г.Гельмгольца про «енергію праці», що його погляди змінилися повністю, і тепер праця розглядалася ним не крізь призму парадигми людської діяльності, а з перспектив того, як людське може бути емансиповане через технологію та, за К.Марксом, «наукову соціальну організацію».

А.Р.Морус у статті «Міра людини: технологізуючи вікторіанське тіло» фактично розвиває думки Е.Рабінбаха: «Із цих перспектив людське тіло могло б розглядатися як машина, уособлюючи недавно висловлену доктрину збереження енергії в той самий спосіб, як електрична батарея чи паровий двигун. Такі різні вчені, як Герман фон Гельмгольц і Карл Маркс, розглядали тіло таким же чином. Сили природи, продуктивні сили фабричної системи та важко працюючий робітник могли б розглядатися як приклади одного узагальнюючого закону. Хімічна дія, електрика, пар та сила праці були обмінними проявами універсальної енергії»⁷.

Таким чином, активно використовуючи метафору природи як «складу енергії», німецький фізик, по-перше, наполягав на енергії як абсолютно константній величині. По-друге, закон установлював вільну трансформацію енергії, перехід одного її різновиду в інший без будь-яких втрат⁸.

Ідеї Г.Гельмгольца розвинув на початку ХХ ст. Е.Мах. Розробляючи свої концепції в річищі головних положень позитивізму, він увів у пізнавальні конструкції принцип енергетизму, який проголошував, що існує єдина енергія і для психічного й для фізичного, кількість якої є незмінною й переходить від руху до мислення та навпаки. Відлуння цієї теорії відчувалося в концепціях таких психологів-«нейрофізіологів», як Бехтерев, Блонський, Штерн та ін. (1920–1930-ті рр.).

Друга, песимістична настанова щодо наукового розуміння праці походила з теорій Рудольфа Клаузіуса, який невдовзі після Г.Гельмгольца продемонстрував, що у практичних термінах трансформація енергії у працю супроводжується неминучою втратою сили – ідея, яка покладена в основу другого закону термодинаміки. Відповідно до наукових ідей термодинаміки, що стали визначальними для концепції праці в модерну епоху, центральною проблемою ефективно-

сті «людського двигуна» була боротьба проти втоми, яка розглядалася як еквівалент ентропії: «Як ентропія виявляла втрату енергії, включену в будь-яку передачу сили, так і втома виявляла втрату енергії в збереженні вправності в соціально корисній продукції. Через те, що енергія була трансцендентальною, «об'єктивною» силою в природі, втома ставала об'єктивним показником суспільства, заснованого на людській силі»⁹. Інший дослідник – визнаний авторитет у галузі історії психіатрії – Рой Портер із цього приводу писав: «Артикульований у середині ХІХ ст., другий закон термодинаміки до того ж стверджував, що квантум енергії, наявний у всесвіті, поступово та невблаганно зменшується. Ця теорія ентропії була включена медициною у вигляді таких тверджень, як заява Генрі Моудслі що «енергія людського тіла [е] визначена і не невичерпна кількість»... Такого роду запозичення з енергії фізиків були семантично та символічно пов'язані з домінуючими економічними метафорами. У межах ідіоми нервової економії, мова «депресії» слугувала економічним та неврологічним містком – чи йшлося про такі речі, як зменшення витрат капіталів у час економічної депресії, падіння атмосферного тиску в метеорологічній депресії чи вичерпання нервової енергії»¹⁰.

Таким чином, паралельно з необмеженою обіцяркою продуктивізму (що трималася на законі Г.Гельмгольца) існував страх (який впливав із другого закону термодинаміки) і який Е.Рабінбах назвав «занепокоєння межами», тобто – вимоги індустриальної праці та самої модерності могли б виснажити тіло. Праця із цього моменту перестала бути справою індивідуального морального характеру, а набула характеру соціальної чи життєвої гігієни. Як наслідок, психологи кінця ХІХ ст. почали активно шукати причини ментальних захворювань, таких, як неврастенія в психологічній динаміці втоми.

Канали рецепції «закону збереження енергії» М.Грушевським: російський контекст

Наскільки М.Грушевський був ознайомлений із тими численними дискусіями, які точилися навколо категорії «енергія» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., починаючи з праць Г.Гельмгольца? Зазначимо, що перший переклад робіт німецького фізика російською мовою датовано 1864 р. – саме тоді в популярному в Російській імперії часопису «Современник» була опублікована програмова стаття Г.Гельмгольца «Взаємодія сил природи». Наступного, 1865 р., у Харкові було перекладено його курс лекцій під назвою «Закон збереження сили», де «закон збереження енергії» формулювався так: «сума енергії, що міститься у всесвіті, або напруження фізичних сил, які здатні діяти, – є кількість постійна; ... вона не може бути ані збільшена, ані зменшена, незважаючи на всю різноманітність змін, що відбуваються повсюди в природі...»¹¹. Таким чином, активне освоєння ідей Г.Гельмгольца в інтелектуальному просторі Російської імперії почалося з середини 1860-х рр., а його праці активно друкувалися ще й на початку ХХ ст.¹²

Паралельно відбувалось публікування текстів інших представників «енергетизму». У 1899 р. побачило світ російськомовне видання Р.Авенаріуса «Філософія як мислення про світ відповідно до принципу найменшого спротиву сил» (переклад німецькомовного тексту 1876 р.), в якому філософ поставив за мету «...застосувати принцип найменшої міри сил до розвитку філософії»¹³. У 1903 р. з'явився переклад російською «Філософії природи» «батька енергетизму» В.Оствальда¹⁴. У 1909 р. російською мовою надруковано дві праці Е. Маха («Принцип збереження роботи: історія та коріння його»¹⁵ та «Популярно-наукові нариси»¹⁶). Якщо ж урахувати, що зазначені автори належали до німецькомовної (здебільшого австро-швейцарської) інтелектуальної традиції, то не мож-

на виключати й безпосереднього знайомства М.Грушевського з їх працями, адже його викладацька й наукова кар'єра (від 1894 р.) розвивалася на теренах Австро-Угорщини.

Інтелектуали провідних країн світу рубежу XIX–XX ст. – соціологи, психологи, історики, спираючись на «метафізичні» побудови засновників «енергетизму», розпочали власні «суспільні експерименти» з концептом «енергії».

Так, 1905 р. побачила світ праця російського нейропсихолога М.В.Країнського під промовистою назвою «Енергетична психологія», в основі якої була стаття автора від 1897 р. – «Закон збереження енергії у використанні психічної діяльності людини». Зокрема, у своїй монографії (фактично, цитуючи власну статтю) М.В.Країнський наголосив, що психічна енергія «являє собою особливий вид загальної світової енергії й проявляється, як і в усіх фізико-хімічних процесах, у двох формах – живої та потенційної, а звідси ... підпорядкована відомим нам законам енергетики. Із цього погляду всі психічні явища від рефлексорних до найвищих душевних рухів, на мою думку, мають бути зведені до законів фізики та хімії. Уся нова психологія має бути побудована на законі збереження енергії»¹⁷ (виділення моє – В.В.). Як зазначив російський нейропсихолог, одним із супротивників такого «фізичного» підходу до психології був Бехтерев.

Сучасник М.Грушевського, відомий інтелектуал з українським корінням Сергій Подолинський здійснив доволі вдалу спробу переформулювати концепції марксизму в дусі «закону збереження енергії», спробу, яка не пройшла повз увагу К.Маркса¹⁸.

Джерелом вичерпної інформації стосовно «фізичного напрямку» в психології для Михайла Сергійовича слугували праці Дж.Дрепера, з якими він ознайомився вже в 1891 р. Записи зі «Щоденника» (1888–1894 рр.) М.Грушевського недвозначно вказують, що протягом тижня (з 25 листопада по 2 грудня) український історик читав текст(и) цього англійського філософа та природничника: «Уранці прийшовши, студіював свій реферат і читав Дрепера» (25 листопада)¹⁹. А на початку зими 1891 р. (2 грудня) Михайло Сергійович записав: «...а далі я пішов поздоровлять коменданта?, потім читав Дрепера...»²⁰. Достеменно невідомо, які саме тексти професора фізики, математики та фізіології Нью-Йоркського університету Джона Вільяма Дрепера читав М.Грушевський, але щоб скласти загальне уявлення про концепції, які «фізик-фізіолог» Дж.Дрепер протягував від одного свого тексту до іншого та які український історик міг перейняти від нього, звернімося до одного з ранніх творів англійського натурфілософа, який було перекладено російською в 1868 р. – «Фізіологія людини, статична та динамічна, або умови та протікання людського життя». Погляди Дж.Дрепера в цій праці мало чим відрізнялися від того загального напрямку другої половини XIX ст., який намагався підпорядкувати фізіологію, психологію та історію законам фізики в її механістичній іпостасі: «Розглядаючи фізіологію ... я спробував увести до цієї книги ті методи дослідження, які використовуються зазвичай письменниками стосовно механіки; як і в цій ... науці існує два відмінних відділи, з яких один належить до рівноваги, а інший до руху неорганічних тіл – так само й у фізіології мають існувати дві галузі: статична та динамічна, з яких одна обіймає умови рівноваги, а інша – умови її розвитку...»²¹. А в главі VIII «Суспільна механіка» Дж.Дрепер фактично визначає дисциплінарні демаркаційні межі історіописання галузю фізіології: «...дії людини мають такий щільний зв'язок із його організацією, що загальну історію можливо визнати лише главою фізіології»²². Таким чином, історія, яка виступає лише підрозділом фізіології, є внаслідок цього також і відгалуженням фізики, оскільки остання включає в себе фізіологію. Історія також підпорядковується загальному дисциплінарному розподілу, який існує у фізиці. Тексти Дж.Дрепера були одним із

каналів інформації, який міг підживлювати уявлення студента М.Грушевського про закони функціонування енергії в суспільстві.

Цілком теоретичні, без перебільшення навіть «метафізичні», дискусії навколо природи енергії, відповідно до аналогічних диспутів у теоретичній фізиці, велися й на шпальтах «Літературно-наукового вісника» («ЛНВ»), одним із редакторів якого, нагадаємо, був М.Грушевський. Яскравий приклад такої теоретичної статті – опублікована в «ЛНВ» у 1903 р. наукова розвідка О.Гірняка під доволі промовистою назвою: «Ненастанна деградація енергії – конечна проява і причина вселенського руху і життя в природі»²³. Знаючи про геть неформальний та активний спосіб особистого редагування М.Грушевським часопису, можемо припустити, що повз його руки не проходили й такого роду тексти.

У першому томі «Історії української літератури» М.Грушевського (розділ «Початки і розвії словесного мистецтва») відголоски цих фізичних дискусій навколо енергії постають зі всією очевидністю («Починається з так званої /гри, забави/ примітивної людини, у котрій, одначе, елемент забави глибоким способом сполучається з методами інтенсифікації й найповнішого використання людської енергії, котрі тільки останніми часами стали предметами сполучених фізичних і технічних дослідів»²⁴ (виділення моє – В.В.)).

Цікавим є те, що «людська енергія» виступає тут не як «метафізична абстракція», не як «неоромантична газетна метафора», а як практична наукова проблема, законним простором розв'язання якої є саме фізика з конкретним завданням – зменшити втрати енергії та раціоналізувати її використання. Це питання взаємодії «інтенсивної (екстенсивної) енергії», щоправда, у специфічному ракурсі, відбилося в численних висловлюваннях М.Грушевського щодо «акторів» історичної дії (народу, держави та особистості).

«Закон збереження енергії» як спільна стратегія конструювання М.Грушевським «народу» – «держави» – «героя»

1. «Народ» – «держава»: затиснуті між інтенсивною та екстенсивною енергіями

У своїй широко й заслужено цитованій праці («Історіософія та історіографія М.Грушевського») академік О.Пріцак зауважив: «...треба ще проаналізувати три фокальні терміни, без розуміння яких важко користуватися доробком ІУР. Я маю на увазі такі терміни, як «народ», «держава» й «герой в історії». Справа в тому, що терміни взяті з різних систем, які в основному – неспівмірні. «Народ» у М.Г. – це поняття метафізики романтичного періоду, тоді коли його «держава» – це анархістично-соціалістичний термін... Тільки «герой в історії» відповідає позитивістській концепції, як і метод праці перших шести томів ІУР»²⁵.

Погоджуємося з тезою О.Пріцака про належність трьох фокальних термінів до неспівмірних історіософських систем (метафізики романтизму, позитивізму та анархістського соціалізму). Проте все ще вимагає уточнення й подальшого аналізу доволі принципове питання: в який спосіб ця карнавальна суміш різнобарвних образів-понять («народ – держава – герой»), початково конституйованих у межах відмінних філософських традицій і зібраних до купи М.Грушевським, була «приручена» та дисциплінована письмом історика-позитивіста й, відповідно, яка спільна наративна стратегія диктувала вченому порядок їх прописування, і то – не лише в «Історії України-Руси»? Оскільки сценою дії всіх трьох термінів був, як зазначив академік О.Пріцак, позитивізм, що вбачав у процесах державотворення, етногенезу та індивідуальної діяльності лише окремий випадок загальної юрисдикції універсальних законів природи, відповідь на поставлене питання шукатимемо в дисциплінарному просторі так званих «точних наук». Ураховуючи, що найсильнішу соціальну проекцію наприкінці ХІХ –

на початку ХХ ст., на погляд Е.Рабінбаха, відкидала «фізика», то почергово тестуючи задіяні М.Грушевським «фокальні» концепти, спробуємо простежити, як у певних висловлюваннях позитивіст М.Грушевський підпорядковує «історію» (народу, держави, особистості) «закону збереження енергії».

У досить відомій статті «Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.» М.Грушевський накреслює своєрідну «компенсаційну енергетичну модель», яка мала слугувати засобом інтерпретації всього колонізаційного руху українського народу початку ХVІ ст.: **«Український нарід немов нагороджує себе великими територіальними, колонізаційними здобутками за крах своїх політичних планів... Енергія соціальної й політичної боротьби заривається в степовий переліг... Дістаємо не тільки величавий образ стихійної народної сили, але незвичайно характеристичну... демонстрацію переходу інтенсивної енергії в екстенсивну й перемогу сеї екстензії – одну з многих, записаних на сторінках української історії...»**²⁶ (виділення моє – В.В.).

Таким чином, історія українського народу на своїх численних прикладах має продемонструвати своєрідну «економію енергії», дію універсального фізичного закону – закону збереження енергії. Причому цілком виконуються вимоги обох норм цього закону: а) здатність енергії трансформуватися з однієї форми («інтенсивної» – у вигляді соціальної та політичної боротьби) в іншу («екстенсивну» енергію колонізаційного руху); б) вимога «паритету» витраченої енергії, її «збереження» (втрата інтенсивної енергії супроводжується – «нагороджується» – абсолютно адекватним – «переможним» – надбанням екстенсивної). У такий «закономірний» спосіб енергетичних розтрат українського народу потенційна українська державність розчиняється в території.

Як видно, і формування української держави, на думку вченого, підкорялося тенетам цього «фізичного закону». Наведена вище «розширена редакція» принципу трансформації інтенсивної енергії в екстенсивну у зв'язку з етнічними українськими колонізаційними процесами від 1914 р. лише дублювала «коротку редакцію», подану М.Грушевським у 1898 р., під час відомої доповіді історика, присвяченої столітнім роковинам відродження українсько-руської літератури: **«У своїй екстенсивності руська державна будова була мало інтенсивна (виділення моє – В.В.). Защеплюючи важні культурні здобутки на великій просторі, вона не мала міцного кореня у своїм ґрунті»**²⁷.

Міркою того ж самого закону «збереження енергії» оцінював М.Грушевський також індивідуальну діяльність: **«І коли читач не раз може побажав би більше інтенсивної, як екстенсивної енергії у ш. автора (виділення моє – В.В.), то – в усякій разі з вдячністю прийме сі проби розв'язання важних питань старопольського державного життя...»**²⁸. За правилами цієї ж наративної конструкції, що черпала свою силу в метафорах трансформації енергії, побудована була й фігура О.Лазаревського у відомій статті М.Грушевського – його зображено як історика, що провадив в українській історичній науці переважно екстенсивну роботу й нехтував інтенсивною.

Якщо повернути сказаному М.Грушевським у наведених вище уривках його первинний смисл, звернувшись до мови фізики кінця ХІХ ст., то вийде, що історик просто озвучив «закон Г.Гельма», який один із батьків-засновників «енергетизму» В.Оствальд у «Філософії природи» сформулював так: **«...щоб який-небудь процес мав місце, потрібно, щоб існували різниці інтенсивностей енергій, які присутні. Загальним вираженням цього закону ми зобов'язані Г.Гельму (1887 р.). Отже, якщо немає різниці інтенсивностей, то нічого не відбувається...»**²⁹. Підкреслюючи, що цей закон відображає необхідну, але недостатню передумову, щоб будь-який процес розпочався, В.Оствальд переформулював його так: «лише ті енергії зберігаються як просторово відокремлені явища, які утворюють разом з іншими складну рівновагу, при якій різниці інтен-

сивностей однієї енергії компенсуються рівноцінними різницями інтенсивностей іншої енергії... щоб що-небудь відбувалося, мають існувати некомпенсовані різності інтенсивностей»³⁰. Події української історії (революційні, колонізаційні, культурні, націєтворчі) відбуваються саме тому, що вона проявляє себе у граничному полі напруження інтенсивностей у дихотомії «інтенсивність (політична енергія) – екстенсивність (енергія освоєння території)».

Проте ця класична фізикалістська, суцільно механістична картина світу в її чистому вигляді далеко не завжди визначала рух історичного письма М.Грушевського, особливо коли автоматизм реалізації фізичних законів зустрічався з відпирністю життєвої проблемної ситуації, такої, як, наприклад, проблеми перетворення етнографічної маси на політичну націю. У таких випадках учений удавався до побудови «справжніх» «інтелектуальних кентаврів», синтезуючи концепції класичного позитивізму та філософії життя. Такі «синтетичні висловлювання» М.Грушевського, узяті у своїй сенсовній цілісності, здатні зруйнувати будь-яку наукознавчу класифікацію, будь-яку спробу підігнати окремих вислів ученого під задалегідь визначену конструкцію «ідеального типу» певної наукової парадигми. Наприклад: «Треба хотіти бути нацією, треба в тім напрямку працювати сильно, рушити всі суспільні засоби – **перетворити потенціальну енергію етнографічного існування в динаміку національного розвою. Етнографічна окремішність, – це статика, національне життя – продукт волі, динамічної енергії народу. Треба для того хотіти, треба робити, треба дерзати** (виділення моє – В.В.)»³¹. Як видно, М.Грушевський одночасно користується двома типами метафор, двома загальними кодами, які спираються на дві відмінні за походженням традиції, проте однаково зрозумілі для читачів початку ХХ ст. Визначальний для волюнтаристської традиції концепт «волі» (популярного на початку ХХ ст. ніцшеанства, конотації якого в цитаті М.Грушевського становлять ірраціональний момент висловлювання) йде поряд із традиційним для сцієнтистської традиції терміном «енергії». Певна аналогія із «соціальною статикою» та «соціальною динамікою» – цього класичного, ще за часів О.Конта, поділу соціології як науки легко прочитується в наведеному уривку як принцип диференціації «етносу / нації», власне, як і мова традиційної фізики (з її законом перетворення потенційної енергії в кінетичну), яка для самої соціології була дисциплінарною моделлю.

Наведені вище цитати свідчать про те, що для інтерпретації процесів етногенезу та націєтворення історик-М.Грушевський часто спирався на своєрідний аналог конституційованого в дисциплінарних межах фізики «закону збереження енергії», згідно з яким при переході енергії з однієї форми в іншу її кількість залишається незмінною й однаковою. Проте для письма М.Грушевського було характерним використання не лише цієї «оптимістичної», як охарактеризував її Е.Рабінбах, енергетичної моделі. Принаймні, коли йшлося про енергію психічних творчих процесів – система аргументації М.Грушевського нагадувала більше другий закон термодинаміки з його порушенням «енергетичних пропорцій», ніж постулати Г.Гельмгольца: «...збільшуючи лише деструкційну енергію, дає дуже мало конкретного. Управді, як у механічних процесах, сама рухова енергія викликає певні творчі процеси. Але ся творчість не стоїть в ніякій пропорції до сили енергії, яка тратиться в сім процесі (виділення моє – В.В.). Усе здобує досі держиться тільки фактичним станом речей, і не можна знати, що покажеться в активі «освоєженої Росії» при найближчим обрахунку»³².

Наведена вище цитата М.Грушевського торкається проблем «психології» та «фізіології» творчості, зокрема питань співвідношення енергетичних витрат при розумовій та фізичній праці. У фізіології та психології кінця ХІХ – початку ХХ ст. повністю й безроздільно панував так званий «фізичний напрям», який протистояв «віталістичним» концепціям. У 1904 р. у книзі «Про основні понят-

тя психології та фізіології» М.Страхов, застосовуючи панівну дисциплінарну модель фізики, дав таке визначення фізіології: «**Фізіологія ... значить те ж, що й фізика...** (виділення моє – В.В.), фізіологія в обширному (значенні) – фізика органічних тіл»³³. Психологія також на поч. ХХ ст. розглядалась як форма фізики. А такий авторитетний фахівець-психолог зазначеного періоду, як американець Л.Уорд розглядав її крізь призму фізики: «**Психологія є фізикою духу** (виділення моє – В.В.), і її явища настільки ж одноманітні, і закони є настільки ж точними, як у фізиці неорганічного світу. Якби цього не було, психологія не була б наукою й не було б ніякого сенсу вивчати її»³⁴.

Дослідники психології творчості зазначеного періоду з'ясували, що механічні рухи (ритмічні та одноманітні) стимулюють розумову й творчу діяльність, причому витрати «фізичної енергії» не перебувають у жодних чітко визначених пропорціях із кількістю продукуюваної «розумової енергії». М.Грушевський, здається, був непогано обізнаний із цими «енергетичними концепціями» у галузі психології творчості й, можливо, сама така його зацікавленість була щільно пов'язана з прагматичною потребою вченого підвищити КПД власної розумової праці.

2. «Герої»: нестача життєвої енергії як центральна «драма інтелектуала»

Якщо ж скористатися двома концепціями праці, запропонованими Е.Рабінбахом та розвинутими А.Морусом (традиційною «релігійною» та «науковою») як своєрідним класифікатором мемуарів М.Грушевського, то можна сказати, що у просторі його «Щоденника» (1888–1894 рр.) концепт праці функціонував як етична категорія й сприймався істориком у термінах індивідуальної відповідальності перед Богом³⁵, тоді як в «Автобіографії» (1906 р.) робота прописувалася вже як наукова категорія у вигляді абстрактної енергії, що продукується «двигуном-тілом» відповідно до законів, відкритих Г.Гельмгольцем. Закони циркулювання цієї абстрактної енергії визначали не лише самотематизацію М.Грушевського у його мемуарах, але також – контури прописування ним біографій-інших.

Коли йшлося про біографії знакових постатей, сконструйованих у текстах М.Грушевського, то успіх розв'язання ними життєвих конфліктів безпосередньо залежав від концепції «енергії», точніше – «життєвої енергії». Із цих перспектив усі «актори» біографічних фікцій М.Грушевського доволі жорстко розподілялися на дві категорії – тих, хто був наділений надлишками такої енергії (і, відповідно, здатністю, усупереч життєвим обставинам, відповідати на виклики долі), і тих, хто такими надлишками не «володів». Відповідно, в основі конструювання ним життєписів лежала ця універсальна енергетична модель. Причому М.Грушевський, раз наділивши фігуру героя тим чи іншим «енергетичним маркером», слідував цій наративній стратегії незмінно й до кінця своєї розповіді підпорядковував їй життєпис. У цьому сенсі таку «типологізацію» героїв М.Грушевським можна назвати метафізичною. На такому тлі справжньою та глибинною життєвою драмою героя виступала «нестача життєвої енергії» й нездатність унаслідок цього адекватно відповісти на виклики долі (хвороби, соціальні негаразди, проблеми національної ідентичності...).

Як репрезентанти моделі «енергетичної нестачі», що нездатні були «заламати» власною енергією долю, були прописані В.Антонович та М.Дашкевич. Зворотний приклад являло собою конструювання М.Грушевським біографії О.Кониського, який постав перед читачем у вигляді своєрідного билинного героя, що з успіхом долає випробування долі.

Порівняти написані М.Грушевським некрологи В.Антоновича та М.Дашкевича є сенс не лише тому, що слабку енергетичну модель уособлювали два представники «школи В.Антоновича», які перебували на різних полюсах її дидак-

тичної та рольової структури (йдеться про «вчителя» та «учня»), а й тому, що писалися ці два тексти майже одночасно – у 1908 р. (М.Дашкевич) та 1909 р. (В.Антонович).

Щодо М.Дашкевича: **«Але він не був смілою, боєвою натурою, і ті українські симпатії його zostалися платонічними, а їх властитель, ідучи, як кажуть росіяне – «в сторону найменшого сопроотивлення», старанно уникав усього, що могло б на нього стягнути закид «українофільства» – zostався тільки «українознавцем»³⁶.** Позначивши, таким чином, основним конфліктом його життя суперечність між «етнічним (українським) походженням, вихованням, інтересами» та імперською дійсністю або «структурами реальності», М.Грушевський підкреслив нездатність М.Дашкевича піти «проти течії».

Не дивно, що намальований М.Грушевським тією ж технікою та майже в тих же фарбах за рік «портрет» В.Антоновича виявився копією «образу» М.Дашкевича: **«Але боєвою натурою не був він, навіть у добі найбільшого розцвіту своїх сил і енергії (виділення моє – В.В.). Незвичайно делікатний і вражливий по натурі він не мав у собі всепалючого вогню, який змушує людину переломити найприкріші для неї обставини»³⁷.**

У випадку з В.Антоновичем, вписуючи його в модель «енергетичної нестачі», М.Грушевський, імовірно, спирався на листи самого Володимира Боніфатійовича. Треба підкреслити, що така оцінка могла скластися вже на початку 1890-х рр., коли творчі сили В.Антоновича різко пішли на спад, і Михайло Сергійович просто «підігнав» цей образ пізнього Антоновича під власну узагальнюючу конструкцію «енергетичної слабкості»: **«Взагалі кажучи, мої сили до того осунулися, що ... я себе не пізнаю, руки опускаються і я себе не пізнаю (1894 р.)³⁸.** В іншому листі В.Антонович пише: **«...Вам, як щирому приятелі я признався, що енергія в мене ослабла...»³⁹.** А у листі від 22 червня 1897 р. знаходимо такі рядки: **«...я виведений хоробливим станом зі свого нормального побуту й через те більш як слід денервіруючий... (виділення моє – В.В.)»⁴⁰.**

Таким чином, В.Антонович та М.Дашкевич не були «бойовими натурами», при цьому перший «не мав у собі вогню, щоб переломити найприкріші обставини», а другий просто йшов «в сторону найменшого сопроотивлення», навіть не намагаючись щось «переламувати».

Натомість О.Кониському вдавалося завдяки своїй нестримній енергії змінити гнів фортуни на милість – усупереч численним хворобам, краху політичного проекту «угоди» з поляками... «Ані се заслання й ограниченне свободи, ані пізніші пригоди, які приходилося зазнати Кониському (арешт і процес 1885 р.) не знищили ані змагань, ані енергії його, хоч сильно підірвали і без того не важне здоровле»⁴¹. В іншому місці М.Грушевський пише: **«Його завзяте, енергія, витривалість особливо відбивають на тлі сучасної байдужості і безвладности його земляків і роблять з нього одну з визначнійших фігур в історії України ХІХ ст.»⁴².** Як бачимо, модель, за якою було сконструйовано образ О.Кониського, становила своєрідну опозицію моделі, за якою вибудовувалася фігура «В.Антоновича – М.Дашкевича».

3. Контроль розтрат енергії «тіла» та стилі життя інтелектуалів епохи *fin-de-siècle*

У 1904 р. М.Грушевський відгукнувся на смерть А.Чехова некрологом у «Літературно-науковому віснику». А.Чехов належав до тих письменників, із творчістю яких М.Грушевський ознайомився ще будучи студентом. Він високо цінував письменника. Система аргументації, яку застосував М.Грушевський, мала розташувати творчість А.Чехова у просторі хвороби. Як і в багатьох інших випадках, Михайло Сергійович скористався тут стратегією *illness narrative*, тоб-

то, прописав сенс життя письменника через боротьбу з хворобою: «Його довголітня недуга, його довга й тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як узагалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. ...вже в 1895–1896 рр. він жив під ненастанним страхом наглої смерті. Щоб не піддатися, треба було вести **житє як можна гігієнічне, в теплім підсонню... а на се не було гроша...** (виділення моє – В.В.)»⁴³.

Концепція «гігієнічного життя» як спосіб протистояти хворобі. М.Грушевський, здається, говорить тут про певний стиль життя інтелектуала початку ХХ ст., наслідування якому може зупинити хворобу на шляху до смерті й появи чергового некролога⁴⁴. «ЛНВ» намагався жваво реагувати на появу праць із «гігієни нервового життя». Так, у 1906 р. «Видавнича спілка» у Львові опублікувала працю Фореля «Гігієна нервового і духового життя», на яку у 1907 р. з'явилася відповідна рецензія у «ЛНВ»⁴⁵.

М.Грушевський говорить також про те, що відповідати вимогам подібного стилю життя є справою непростюю. У листі до О.Барвінського історик писав: «Прикро чути й за Ваше нездоров'є! Я також не похвалюся... А особливо як подумаєш, що абсолютно **не маю собі подарувати можливості провадити гігієнічніше життя!** (виділення моє – В.В.). То є біда наша..., що так часто ціла важка справа лежить на одному чоловіку – де ж тут балакати за здоров'є. Се потроху належить і до моєї малої особи»⁴⁶.

Як видно, «гігієнічне життя», яке було складовою загального поняття стилю життя інтелектуалів, включало в себе певний режим праці, але також і відповідне бажане місце проживання в його широкому та вузькому сенсах.

У широкому сенсі – це природне (найбільш сприятливий для фізіології тієї чи іншої особи клімат) та соціальне (урбаністичне чи сільське) місце проживання. У вузькому – це звичні й комфортні умови проживання (функціональність помешкання, архітектура, речі, що оточували й становили основу комфортності існування тіла).

Саме наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., підкоряючись вимогам нового стилю життя представників середнього класу, в архітектурі почав домінувати модерністський стиль *art nouveau*. Уникання прямих кутів та ліній, здавалося, було найбільшою турботою тих архітекторів, художників та ремісників, які намагалися ідентифікувати себе із цим напрямом. Він був серед перших із тотальних стилів, домінуючих у дизайні всього – від архітектурних інтер'єрів до капелюхів і запонок, та першим, що орієнтувався на вимоги «нової психології» – надати максимальний комфорт багатостраждальному тілу та нервам, що потерпали від шаленого ритму сучасного життя. Він характеризувався переходом до простору приватного інтер'єру, який мав би заспокоїти розбурхані нерви. Інтер'єр *art nouveau*, люксово обладнаний, робив свій терапевтичний та функціональний внесок щодо комфорту внутрішнього психологічного стану індивідуума. Ця тема «взаємодії» вимог новітньої психіатрії та архітектури початку ХХ ст. розкрита у блискучій статті К.Бреснагана «Неврастенічний суб'єкт та буржуазний інтер'єр»⁴⁷.

В «Автобіографії» 1906 р. М.Грушевський також продемонстрував свою достатню обізнаність зі спеціальною літературою. Нагадаємо, що саме завдяки слідуванню певним життєвим правилам проживання, що відповідали найелементарнішим вимогам гігієнічного життя, М.Грушевському, здається, вдалося приборкати свій невроз та поновити втрачену працездатність. Коли в «Автобіографії» 1906 р. він писав про те, що неврастенія його пішла на спад після придбання ним землі за Львовом, то можемо не сумніватися, що в цьому біограф-себе-як-іншого М.Грушевський слідує давно «опрацьованому» у біографіях «інших» сюжету життєвої гігієни: «Житє в сій далекій від міського гамору вілі не мало причинило ся до можності управильнити свою наукову роботу й протиставити-

ся упадку здоров'я»⁴⁸. М.Грушевський говорить про те, про що дуже добре знав «освічений читач» початку ХХ ст. та що не є секретом для сучасних спеціалістів з «історії неврозів». Нам же доводиться нагадувати, що концепт «неврастенії» із самого початку пов'язувався зі швидким темпом урбаністичної цивілізації й «міським гамором», а своєрідною терапією виступало проживання хворого в сільській (заміській) місцевості. Про це ж писав у 1904 р. у «ЛНВ» І.Раковський⁴⁹ (нагадаємо, що ця стаття була опублікована у «ЛНВ» за той же рік, в якому у статті-некролозі на А.Чехова М.Грушевський зазначив неможливість російського письменника слідувати вимогам гігієнічного життя).

Із приводу негативного впливу міського життя на стан нервової системи Н.-Р.Schmiedebach (авторитетний спеціаліст із питань формування культур неврастенії у Німеччині) у статті «Громадський погляд на неврастенію в Німеччині: у пошуках нового ритму життя» пише: «Одна остання громадська потреба у контексті дебатів із неврастенії має бути згадана. Було сказано, що однією з вирішальних причин нервової слабкості був міський шум. Здебільшого цей шум походив від візків, які рухалися кам'яною бруківкою, що супроводжувалося шмаганням коней»⁵⁰. Ситуація в Австро-Угорщині навряд чи відрізнялася від Німеччини.

Зазначимо, що такий консенсус інтелектуалів відповідного періоду (як лікарів, так і освічених пацієнтів) щодо цілющих властивостей сільського повітря був залишком ідеалізації сільського життя, виплеканої епохою романтизму. І в цьому пункті відповідності певному стилю життя, наслідуючи медичні настанови на «гігієнічне життя» у селі, М.Грушевський, як і більшість представників середнього класу кінця ХІХ – початку ХХ ст., виступав «романтиком» та «народником».

Окрім переселення за місто, М.Грушевський скористався й іншим засобом поліпшення здоров'я – закордонною поїздкою в Італію (про це він також пише в «Автобіографії»). Така форма організації дозвілля – поїздки в закордонні санаторії – на початку ХХ ст. була поширенням життєвого стилю аристократичної верхівки на середній клас, до якого належали й інтелектуали.

Якщо «здоров'я» або, інакше кажучи, протиставлення хворобам розглядати як певний вододіл для класифікації стилів життя європейського інтелектуала кінця ХІХ – початку ХХ ст., то «гігієнічне життя» у такому випадку мало своїм негативним відповідником «богемне життя», пов'язане з розвитком культури декаданс. Богемне життя – шлях неконтрольованої розтрати енергії тіла. У «Літературній спадщині Альфонса Доде» – статті, опублікованій М.Грушевським 1899 р., дослідник торкається проблеми тісного зв'язку між «богемним життям» та занепадом здоров'я: «Взагалі Доде багато працював сі роки, роблячи свою літературну кар'єру, а разом жив веселим нерегулярним життєм парижської «богеми», як зветься се «циганське» парижське життє; з роду слабший його організм був дуже ослаблений сими висиленнями...»⁵¹. Продовжуючи цю тему в наступному числі «ЛНВ», разом підпорядковуючи матеріал біографії А.Доде нарративній стратегії *illness narrative* для інтерпретації передчасного, на думку вченого, згорання творчості французького письменника, М.Грушевський написав: «Такий ранній упадок творчості може здивувати: випускаючи Руместана, Доде мав лише сорок літ. Але се пояснює нам лихий стан його здоров'я: ми знаємо, що він був слабватим від молодих літ і мусів часто виїздити на поправку; в своїх записках він оповідає, що під час роботи над «Королями на вигнанню», він прожив таку остру атаку слабости, що не надіяв ся жити й своїй жінці доручав закінчити книгу. Страхи показалися, на щастя, неоправданими, але сили упадали, і задовго перед смертю Доде став справдішнім мучеником своїх хвороб, так що можна тільки дивувати ся його духовним силам, що брали гору над новим упадком організма... давали йому можливість творити не вважаючи на фізичні страждання»⁵².

Наративна стратегія, що конструювала сюжетну лінію «захворювання як перепони» процесу «органічної» реалізації особистості та розкриття її творчого потенціалу не була інваріантною чи незмінною. Існував також і позитивно орієнтований варіант цієї стратегії, своєрідна інверсія моделі, хоч зустрічалася вона у текстах початку ХХ ст. скоріш як виняток, ніж правило. Елементи такої «інверсованої моделі» використав, наприклад, І.Франко у тому ж таки «ЛНВ» за 1904 р. при написанні некролога англійському філософу та соціологу Г.Спенсеру: «Уроджений у р.1820 в Дербі він (Г.Спенсер – В.В.) від малку був хоровитий і се оцадило йому муки в тодішній англійській школі, якої страховища відомі кожному, хто читав Діккенсові повісти, особливо Давіда Копперфільда»⁵³. Отже, як видно, хвороба Г.Спенсера («тілесні муки») була тим «щасливим квитком», який позбавив його від більш згубних впливів суспільства через шкільну освіту («мук соціальних»).

***

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, по-перше, концепція «універсальної енергії» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була трансцендентальною категорією, яка належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму – усім тим його різновидам, які сприймали фізикалістську модель світу як універсальну. Можна сказати, що «енергія» виступала тим транспарадигмальним концептом, який немов лінія горизонту поєднувала горній містицизм неоромантиків і земний логіцизм позитивістів, «релігію ліриків» та «формули фізиків». І не дарма фізики-теоретики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробили «енергію» «корінною метафорою» (Т.Сарбін) своєї наукової метафізики.

По-друге, «життєва енергія» у текстах М.Грушевського виступала імперсональною категорією, і він удавався до одних і тих самих енергетичних наративних стратегій, до тих самих лінгвістичних конструкцій, систем аргументації та «енергетичних» метафор, коли йшлося про «народні маси», «державу» і про «героїв-індивідів». Для порядку історичного письма Михайла Сергійовича, як бачимо, було байдуже, який «актор історичної дії» посяде місце у просторі вже готової наративної конструкції, хто займе «порожню клітину» задалегідь визначеного сюжету, в якому трансформація енергії має відбутися або за схемою, визначеною законом Г.Гельмгольца, або за законом Р.Клаузіуса.

За всім сказаним вище стоїть принаймні одна дійсна проблема – проблема виходу української історіографії на рівень дослідження застосованих М.Грушевським метафізичних концептів; на рівень, за яким редукція його думки стає вже неможливою й розчиняється в невизначеності. До такої метафізичної підкладки його історіописання й належала категорія енергії.

¹ Запис засідань конференції. Дискусія. Наталія Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференції. – Л., 1999. – С.344.

² Там само. – С.310. Дискусія з питань функціонування концепту «енергія» в текстах М.Грушевського, одним з учасників якої виступав проф. Я.Дашкевич, була спровокована новаторською статтею проф. Н.Яковенко «Особа як діяч історичного процесу в історіографії М.Грушевського».

³ *Max Э.* Популярно-научные очерки. – Санкт-Петербург, 1909. – С.120.

⁴ *Rabinbach A.* The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity. – N.-Y., 1990. – 402 p. Ця найвідоміша праця Е.Рабінбаха є результатом численних досліджень, які провадив автор з поч. 1980-х рр. (*Rabinbach A.* The Body without Fatigue: A Nineteenth-century Utopia // Political Symbolism in Modern Europe: Essays in Honor of George Mosse / Ed. by S.Drescher, 1982. – P.46–62; *Idem.* The Economy of the Body at the End of the Nineteenth Century // Work in France: Representations, Meaning, Organization and Practice / Ed. by S.L.Kaplan and C.J.Koepp – Ithaca, 1986. – P.415–513).

- ⁵ Гельмгольц Г. Закон сохранения силы: Лекции. – Х., 1865. – С.6. Праці Г.Гельмгольца активно друкувалися й на початку ХХ ст. (Гельмгольц Г. Два исследования по гидродинамике. – Москва, 1902. – 108 с.).
- ⁶ Там же. – С.22.
- ⁷ Morus I.R. The Measure of Man: Technologizing the Victorian Body // Hist. Scien. – 1999. – Vol.XXXVII. – P.249.
- ⁸ Ibid. – P.22.
- ⁹ Див.: Rabinbach A. The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity. – P.68.
- ¹⁰ Porter R. Nervousness, Eighteenth and Nineteenth Century Style: From Luxury to Labor // Cultures of neurasthenia. From Beard to the First World War / Ed. by Marijke Gijswijt Hofstra and Roy Porter. – Rodopi, 2001. – P.38.
- ¹¹ Див.: Гельмгольц Г. Закон сохранения силы. – С.6.
- ¹² Див.: Гельмгольц Г. Два исследования по гидродинамике. – Москва, 1902. – 108 с.
- ¹³ Див.: Авенариус Р. Философия как мышление о мире сообразно принципу наименьшего сопротивления сил. – Санкт-Петербург, 1899. – С.3.
- ¹⁴ Оствальд В. Философия природы. – Санкт-Петербург, 1903. – 326 с.
- ¹⁵ Мах Э. Принцип сохранения работы: история и корень его. – Санкт-Петербург, 1909. – 68 с.
- ¹⁶ Мах Э. Популярно-научные очерки. – Санкт-Петербург, 1909. – 342 с. Слід відзначити, що до цих «популярних нарисів» окремим розділом (с.119–152) увійшов майже без змін і текст «Принципу збереження роботи» (див. посилання 15). Проте його назва була суттєво відкоригована – розділ тепер називався «Принцип збереження енергії». Це свідчить про те, що на початку ХХ ст. у фізиці відбувалася вільна конвертація традиційного для механістичної моделі концепту «роботи–праці» (у тому числі людської) в концепт «енергії».
- ¹⁷ Краинский Н.В. Энергетическая психология. – Вып.1. – Вильно, 1905. – С.73.
- ¹⁸ Див. згадку про це Я.Грицака: Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.232.
- ¹⁹ Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894). – К., 1997. – С.142.
- ²⁰ Там само. – С.143.
- ²¹ Дрепер Дж.В. Физиология человека, статическая и динамическая, или условие и течение человеческой жизни. – Санкт-Петербург, 1868. – С.1–2.
- ²² Там же. – С.278.
- ²³ Гірняк О. Ненастанна деградація енергії – конечна проява і причина вселенського руху і життя в природі // ЛНВ. – 1903. – Р.VI. – Т.XXI. – С.73–84.
- ²⁴ Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – С.61.
- ²⁵ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С.28.
- ²⁶ Грушевський М.С. Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р. // Україна. – 1914. – Кн.1. – С.21–22.
- ²⁷ Див: Грушевський М.С. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу // Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т.1. – С.112.
- ²⁸ Грушевський М.С. Бібліографія. Pr. Stanisław Kutrzeba – Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski (Rozprawy wydz. histor. filoz. T.XLIV. 196 s.) // ЗНТШ. – 1904. – Р.XIV. – Т.LXI. – С.16.
- ²⁹ Оствальд В. Философия природы. – Санкт-Петербург, 1903. – С.185.
- ³⁰ Там же. – С.190.
- ³¹ Грушевський М.С. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – 1908. – Р.X. – С.122.
- ³² Грушевський М.С. На руїнах // Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т.1. – С.313.
- ³³ Страхов Н. Об основных понятиях психологии и физиологии. – К., 1904. – С.84.
- ³⁴ Уорд Л. Психологические факторы цивилизации. – Санкт-Петербург, 1897. – С.22.
- ³⁵ Див.: Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М.І.Костомаров, В.В.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – С.73–91.
- ³⁶ Грушевський М.С. М.Дашкевич (1852 – 20.I.1908) // ЗНТШ. – 1908. – Т.81. – С.145.

³⁷ Грушевський М.С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності. – К., 1909. – С.4 (відбиток з ЗНТШ. – Кн.ІІІ. – 1909).

³⁸ Лист В.Антоновича до М.Грушевського від 14 падолиста 1894 р. // ЦДІАК. – Ф.1235. – Спр.326. – Арк.17.

³⁹ Там само. – Арк.21.

⁴⁰ Там само. – Арк.56.

⁴¹ Грушевський М.С. Памяти Ол. Кониського // ЗНТШ. – 1900. – Т.XXXIX. – С.2.

⁴² Там само. – С.13.

⁴³ Грушевський М.С. Антон Чехов (некролог) // ЛНВ. – 1904. – Кн.8. – Т.XXVII. – Ч.2. – С.114.

⁴⁴ Проект «гігієнічного життя» поступово мав бути поширений не лише на «інтелектуалів», але й на «простий народ». Використовуючи сконструйовану епохою fin-de-siècle фігуру невротичної персони, жанр літератури «гігієни здоров'я», що опанував широкі верстви населення, був на зламі ХІХ–ХХ ст. тією ланкою, яка пов'язувала атрибути ідеального, здорового громадянина з ширшою конструкцією національного будівництва. Медична література, яка пропагувала «гігієну життя» (наприклад, «Бібліотека самоосвіти») мала у своїй основі раціоналістичний (просвітницький) проект перетворення народу на громадян через освіту й романтичний план трансформації народу в націю у процесі націєтворення.

⁴⁵ Кос М.А. [Рец.] Форель. Гігієна нервового і духового життя. – Львів: Видавн. спілка, 1906. – 188 с. // ЛНВ. – 1907. – Т.37. – Кн.1. – С.186.

⁴⁶ Лист М.Грушевського до О.Барвінського (20.ІІ.1895) // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Барвінського. – Спр.1026. – Папка 77. – Арк.49–49 зв.

⁴⁷ Bresnahan K. Neurasthenic Subjects and the Bourgeois Interior // Space and Culture. – Vol.6. – №2. – 2003. – P.169–177. Стаття досліджує неврастенію (або «нервову виснаженість») як означення для культурних практик, що формували наприкінці ХІХ ст. дискурсивні та матеріальні простори. Неврастенія та її «лікування» – у продукуванні домашнього інтер'єра, була пов'язана зі страхами та інтересами з приводу впливів економічних та соціальних трансформацій на нових суб'єктів урбаністичного життя. Буржуазний інтер'єр покладался на конструкцію суб'єкта (чоловіка), приватизованого та розвернутого всередину; прочитуючи домашній дискурс неврастенії через аналіз буржуазного інтер'єра Вальтера Бенджаміна, стаття досліджує шляхи, через які цей простір служував для конструювання його суб'єктів і водночас репрезентував їх самих собі, продукуючи та стверджуючи міф дому в той самий момент, коли він зник з історичної сцени.

⁴⁸ Грушевський М.С. Автобіографія (1906 р.) // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.208–209.

⁴⁹ Раковський І. Вплив цивілізації на людські нерви // ЛНВ. – 1904. – Т.XXVII. – Кн.9.

⁵⁰ Schmiedebach H.-P. The public's view of neurasthenia in Germany: looking for a new rhythm of life // Clio Metrica. – Vol.63. – Iss.1. – Sept.2001. – P.227–228.

⁵¹ Грушевський М.С. Літературна спадщина Альфонса Доде // ЛНВ. – 1899. – Т.VII. – Кн.ІХ. – С.181.

⁵² Там само. – Т.VIII. – Кн.Х. – С.15.

⁵³ Франко І. Г.Спенсер (некролог) // ЛНВ. – 1904. – Т.XXV. – С.62.

Examining M.Hrushevsky's use of the language of physics of the end of the 19th – beginning of the 20th Centuries, from the perspective of cultural history of science, the author focuses on the application by «the father of Ukrainian historiography» of «the law of energy conservation» in his formulation of universal models of the development of personality, of period and of humanity.

І.Б.Матяш*

АРХІВНА УКРАЇНКА В КАНАДІ: ІСТОРИОГРАФІЯ, ТИПОЛОГІЯ, СКЛАД

У статті висвітлено склад і зміст архівних комплексів українського походження, що зберігаються в державних і громадських установах Канади. Проаналізовано історіографію проблеми дослідження архівної україніки в Канаді. Визначено ключові питання українсько-канадської співпраці в галузі запровадження до наукового обігу інформації про архівну україніку.

Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи України» документи української історико-культурної спадщини, що перебувають за кордоном, а також документи іноземного походження, які стосуються історії українського народу, дефіновані в науковій літературі як архівна україніка, визнано складовою Національного архівного фонду України. Водночас закон декларував «особливу турботу» держави (ст.17 першої редакції, 1993 р.) чи «вживання заходів» (ст.5 другої редакції, 2001 р.) щодо поповнення НАФ такими документами. Однак на практиці впродовж 16 років державної незалежності України питання реєстрації документів українського та іноземного походження, що стосуються історії України та українського народу, за межами України виявилось невирішеним попри розроблення спеціальних державних програм «Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності» (1992 р.) (окремий напрям «Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації»), «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення» (1999 р.). Головною перешкодою на шляху до виконання цих програм стали банальні проблеми – брак коштів на дослідження, копіювання документів, транспортування їх в Україну, а також висококваліфікованих фахівців зі знанням іноземних мов для реалізації проектів. Поодинокі результати досягалися завдяки співпраці інститутів НАН України із зарубіжними партнерами. Широку програму підтримки досліджень українських науковців у канадських архівах започаткував усередині 1990-х рр. Канадський інститут українських студій (далі – КІУС) Університету Альберти (м. Едмонтон, Альберта). Написання цієї статті, завдання якої полягає в огляді архівної україніки в Канаді, уможливило наукове стажування автора в КІУС у вересні–грудні 2006 р. Комплексний огляд архівної україніки в Канаді здійснюється вперше.

Історіографія

Перші кроки щодо реєстрації документів українського походження та створених канадськими українцями зроблено в Канаді. Розширенню інтелектуального доступу до документів, пов'язаних з історією України та українців, сприяло створення 1972 р. при рукописному відділі Національного архіву Канади (тепер Бібліотека та архів Канади) Національного етнічного архіву, реформованого 1989 р. у багатокультурну архівну програму. Федеральна політика багатокультурності у двомовному середовищі, офіційно визнана урядом Канади в жовтні 1971 р. провідною в гуманітарній сфері, сприяла повноцінному розвитку всіх національних спільнот, які населяли цю державу. Визначальну роль вона відіграла і в забезпеченні збереженості документів, утворених представниками різних етнокультурних громад. Організація державного зберігання таких архівів

* *Матяш Ірина Борисівна – д-р іст. наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ).*

гарантувала формування повноцінної джерельної бази досліджень історії української, польської, німецької, угорської та інших етнічних груп у Канаді та їхнього внеску в розбудову канадського суспільства.

Вагомий внесок у виявлення, упорядкування та описування «українських» фондів / збірок / колекцій та залучення до наукового обігу інформації, що містилася в них, зробив відомий канадський архівіст М.Момрик. 1984 р. побачив світ упорядкований ним перший довідник про українські фонди в Національному архіві Канади¹ та підготовлені науковцями Університету Альберти І.-П.Химкою і Ф.Свиріпою матеріали до родинної історії². Згодом вийшли ґрунтовні описи колекцій Катерини Антонович³, Олени Кисілевської⁴, Андрія Жука⁵, Українсько-канадської асоціації ветеранів⁶, картографічне зібрання у фондах Університету Альберти⁷, збірки Асоціації добробуту українських емігрантів св. Рафаеля в Канаді⁸, колекцій Євгена Бачинського, Івана Боберського, Михайла Лучковича⁹, митрополита Іларіона (І.Огієнка)¹⁰ та ін. Переважну більшість цих архівних довідників було підготовлено й видано за фінансової підтримки КІУС. До українських дослідників важливі довідкові видання до відновлення державної незалежності України потрапляли переважно приватним шляхом, а згодом – зі значним запізненням (у другій половині 1990-х рр.) почали надходити до бібліотек України (зокрема, до відділу «Зарубіжна україніка» НБУВ).

Першу спробу узагальнення довідкової інформації про українські архіви в Канаді здійснив 1990 р. на замовлення Археографічної комісії АН УРСР тодішній директор КІУС проф. Богдан Кравченко¹¹. Укладений ним стислий анотований довідник репрезентував інформацію про 21 колекцію, що зберігалася у двох державних архівах (Національному архіві Канади, Провінційному архіві Альберти), двох бібліотеках (Карлтонського університету та Університету Альберти) та двох громадських організацій (Осередку української культури й освіти, Канадсько-українського дослідно-документаційного центру). На тлі відсутності в Україні подібної інформації видання відіграло роль своєрідного наукового лоцмана для українських дослідників.

Окрім довідкових видань, у період від початку 1970-х рр. до 2006 р. інтерес до архівної україніки в Канаді засвідчували статті канадських (І.Герус-Тарнавська, Н.Казимира, М.Момрик, А.Макух, Я.Розумний, Ф.Свиріпа), а від початку 1990-х рр. – українських (І.Гирич, Я.Дашкевич, М.Палієнко, Г.Папакін, І.Срібняк, М.Тимошик, І.Тюрменко) та польських (А.Крохмаль) авторів. Увага дослідників зосереджувалася переважно на оглядах однієї збірки чи колекції (А.Жука¹², митрополита Іларіона, Д.Донцова¹³), відображенні конкретної проблеми в документах канадських архівів, рідшими були статті узагальнюючого характеру. Такі публікації мали надзвичайне джерельне значення, особливо, якщо ґрунтувалися на інформації, почерпнутій не з довідників, а в результаті безпосереднього ознайомлення автора з тією чи іншою колекцією.

Залученню до наукового обігу рукописів видатних українців прислужилися Осередок української культури й освіти та Українська вільна академія наук у Канаді (Вінніпег, Манітоба). Публікація спогадів видатного українського композитора Олександра Кошиця¹⁴ 1947–1948 рр. стала першим археографічним проектом створеного 1944 р. Осередку української культури й освіти. Упродовж 1952–1974 рр. осередок реалізував ще один проект – видання записів О.Кошиця про подорож Української республіканської капели країнами Європи та Америки¹⁵. У середині 1960-х рр. у серії «Літопис УВАН» побачили світ спогади Катерини Антонович¹⁶ – емоційно насичені стислі розповіді про дитинство та юність у Харкові, перші відвідини Києва, родину Алчевських, знайомство з майбутнім чоловіком – Дмитром Антоновичем (Мухом). Такі видання мали істотне джерельне значення для вивчення не лише діяльності конкретних персоналій, але й для дослідження внеску українців у світову культуру.

Утім, праці канадських науковців до початку 1990-х рр. на теренах України залишалися маловідомими. Натомість роботу українських дослідників у канадських архівах унеможлилювали «фінансово-просторові» проблеми. Відтак інформація, залучена в будь-який спосіб до наукового обігу, не лише розширювала уявлення про архівну україніка в Канаді, але й сприяла стиранню багатьох білих плям нашої історії, з'ясуванню невідомих в Україні фактів життя та діяльності видатних українців. Започатковані КІУС та окремими канадськими університетами в 1990-х рр. спеціальні стипендії і програми для українських науковців сприяли безпосередньому ознайомленню їх із фондами канадських архівів. Результатом стала низка наукових публікацій та видань.

Важливий археографічний проект за результатами наукового стажування в Колегії св. Андрія при Університеті Манітоби (1997 р.) започаткував проф. М.Тимошик. Ідеться про серію «Рукописна спадщина», що є складовою видавничого проекту Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Упродовж 2002–2006 рр. у цій серії вийшли невидані за життя вченого праці Івана Огієнка, що зберігалися в архіві УПЦ у Канаді (Вінніпег): «Українське монашество», «Тарас Шевченко», «Українська церква за часів гетьмана Мазепи», «Розп'ятий Мазепа», «Церковна хронологія». Тексти рукописів було надано видавцям консисторією УПЦ в Канаді.

Послідовну роботу з публікації документів, що зберігаються в канадських архівах, здійснює проф. Ю.Мицик. У цьому контексті заслуговує на увагу публікація вибраних листів І.Борщака, Р.Дашкевича, Ю.Клена, Л.Мосендза, Н.Полонської-Василенко до митрополита Іларіона із архіву УПЦ в Канаді¹⁷. У започаткованій науковцем серії «Джерела з історії української еміграції» вийшло два випуски: «Листування митрополита Іларіона (Огієнка) та «Листування Леоніда Мосендза». Крім того, учений підготував і видав щоденник Івана Боберського (2003), оригінал якого зберігається в архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпегу.

Склад і зміст архіву митрополита Іларіона (І.Огієнка) досліджували, крім о. Мицика, М.Тимошик та І.Тюрменко. Зокрема, проф. М.Тимошик першим розглянув проблему повернення архіву митрополита Іларіона в Україну, опублікувавши тексти заповітів (1945, 1967 рр.) митрополита та проаналізувавши причини їх написання¹⁸.

Увагу українських дослідників неодноразово привертала і колекція А.Жука у Національному архіві Канади. Ґрунтовні публікації з цього питання подав І.Гирич¹⁹, наголосивши на необхідності першочергової публікації передусім щоденника А.Жука та його листування з діячами РУП–УСДРП: Л.Юркевичем, М.Поршем, В.Винниченком, В.Липинським, неопублікованих праць з історії Лубенщини. І.Гирич зробив і перші вагомні кроки в публікації невідомих рукописів А.Жука – фрагментів спогадів, автобіографій, нотаток про Всеукраїнську національну раду, «платформи» Союзу визволення України, листів до Симона Петлюри²⁰, статей «Проф. М.Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни» та «Як дійшло до заснування Союзу визволення України (спомини у 20-ліття «Союзу»)»²¹. Листування А.Жука та В.Липинського, яке власник архіву вважав однією із найцінніших частин свого зібрання й зберігав в оригіналах і копіях, опубліковано в першому томі серії «Архів» проекту «В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії»²².

Стислий огляд українських картографічних матеріалів у Канаді подала У.Кришталович, зосередивши увагу на колекції атласів і карт із відділу картографії бібліотеки Університету Альберти та з приватної колекції І.Лисяка-Рудницького в архіві Університету Альберти²³. Цінність огляду полягала передусім у його новизні для українських дослідників.

До праць узагальнюючого характеру, що побачили світ упродовж 2004–2006 рр., слід віднести статті І.Тюрменко «Україніка в канадських архівах», А.Крохмаль «Торонто – центр українознавчих досліджень», Я.Розумного «Українські архіви Вінніпеґу»²⁴. У кожній із них вирішується конкретне завдання (огляд фондів архівів провінцій Онтаріо чи Манітоби, аналіз внеску української громади Торонто у створення та зберігання українських документальних колекцій та ін.). Проблему створення спеціального довідника про архівну україніку в Канаді порушив професор Університету Манітоби Я.Розумний, детально репрезентувавши склад українських архівів у Вінніпеґу та проаналізувавши проблеми, пов'язані із забезпеченням збереженості джерел до історії України та українців у Канаді.

Таким чином, можна констатувати, по-перше, що період активізації досліджень українських архівів в канадській історіографії припадає на початок 1970-х рр., а в українській – на початок 1990-х; по-друге, істотним є внесок у розвиток вивчення, упорядкування та залучення до наукового обігу документів архівної україніки КІУС та УВАН у Канаді; по-третє, в українській історіографії тематичний спектр досліджень архівної україніки досить обмежений через недостатню поінформованість науковців щодо складу й змісту українських збірок у Канаді; по-четверте, робота зі створення перших довідників про українські архіви в Канаді надзвичайно актуальна як для України, так і для Канади, і потребує продовження з метою підготовки комплексного довідника про архівну україніку в Канаді, а також довідника про українські «установи пам'яті» (архіви, музеї та бібліотеки) у цій країні.

Загальний огляд комплексів архівних документів українського походження та створених етнічними українцями в Канаді

Канада належить до країн, у державних і недержавних архівах, бібліотеках, музеях і приватних колекціях яких зберігається найбільше документів з архівної україніки. Упродовж понад століття чотири хвилі української еміграції утворили або вивезли із собою величезні документні масиви, що є важливими історичними джерелами як до історії українців у Канаді, з'ясування їхньої ролі в канадському поліетнічному суспільстві, історії еміграції, так і до історії України та українського народу в цілому. Згідно зі ст.12 Конституції України, наша держава «дбає про національно-культурні потреби українців», які мешкають за її межами²⁵. Вивчення історичних джерел до історії українського народу та залучення до суспільного обігу інформації про їх зміст належить до важливих форм українсько-канадської співпраці в галузі науки. За останніми даними, населення Канади становить 31 752 842 осіб, із них українського походження – 1 071 060. Однак те, що, за даними перепису 2001 р., рідною мовою українську назвали лише 148 090 канадців²⁶ актуалізує проблему збереження й дослідження української культурної спадщини не лише для України, а й для Канади. З огляду на зростання уваги в сучасному суспільстві до осягнення власних коренів та вивчення родинної історії задля усвідомлення своєї сутності в макрокосмі й передання цього спадку наступним поколінням дослідження архівної інформації набуває першочергової ваги.

Українці за походженням переважно мешкають у таких канадських провінціях: Альберта, Атлантичні провінції (Нью-Брунсвік, Ньюфаундленд і Лабрадор, Нова Шотландія, Острів Принца Едуарда), Британська Колумбія, Квебек, Манітоба, Онтаріо, Саскачеван. Найбільша кількість документів, пов'язаних з історією та культурою України, а також історією еміграції та української спільноти в Канаді зосереджена в Оттаві та історичних «столицях українства» – Едмонтоні, Вінніпеґу, Торонто. Завдяки послідовному впровадженню ідеї багато-

культурності в умовах двомовності як одній із провідних у культурній політиці цієї держави, архівні документи українського походження збережені й переважно доступні користувачам.

Локалізовані в Канаді архівні документи, вивезені українськими емігрантами переважно другої й третьої хвилі, та утворені етнічними українцями за межами України, можна поділити на такі типологічні групи:

а) документи українських урядів, міністерств та відомств: Міністерства віросповідань УНР, Міністерств закордонних справ УНР і ЗУНР та ін.;

б) документи дипломатичних установ УНР та ЗУНР: надзвичайних дипломатичних місій УНР в Італії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Швейцарії, Румунії, США; дипломатичних представництв ЗУНР у США та ін.;

в) документи українських військових формувань: УПА, дивізії «Галичина» та ін.;

г) документи українських організацій, створених в інших країнах: Спілка визволення України, Світовий конгрес вільних українців, Світова федерація українських жіночих організацій та ін.;

г) документи українських організацій, створених у Канаді – загальноканадських (Комітет українців Канади, Українське національне об'єднання, Українське товариство «Просвіта», Союз гетьманців-державників, Братство українців-католиків Канади, Робітничий благодійний союз Канади, Благодійна організація українських жінок, Союз українок Канади, Товариство об'єднання українських канадців, Українська суспільно-харитативна служба) і провінційних (Українська піонерська асоціація Альберти, Клуб українських професіоналістів і підприємців в Едмонтоні, Клуб українських професіоналістів і підприємців у Торонто, Українське музичне товариство в Альберті, Українська громада Монреалю, Українська медична асоціація Північної Америки та ін.);

д) документи українських молодіжних організацій, створених у Канаді: Української молодіжної асоціації «Пласт», Спілки української молоді Канади, Спілки українських студентів Канади, Української католицької молоді Канади, Української канадської студентської федерації Оттави, Українського національного молодіжного об'єднання Канади та ін.;

е) документи наукових і навчальних установ, спрямованих на розвиток української науки і освіти в Канаді: Наукового товариства імені Т.Шевченка, батьківського комітету сприяння українській освіті в Альберті, Канадського інституту українських студій; музею «Село спадщини української культури» (Едмонтон), Українського музею Канади Союзу українок Канади та ін.;

є) колекції видатних українських діячів, що мешкали в Канаді: Василя Авраменка, Костянтина Андрусишина, Катерини Антонович, Миколи Мандрики, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), Олени Кисілевської та ін.;

ж) документи видатних українських діячів, які не мешкали в Канаді, але передали сюди на зберігання документи: Володимира Кубійовича, Андрія Жука, Михайла Єремєєва в Бібліотеці та архіві Канади; Євгена Бачинського в Бібліотеці Карлтонського університету; Євгена Деслава (Слабченка) в архіві Осередку української освіти і культури; Данила Скоропадського та Аркадія Любченка в бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету;

з) документи інших (крім українських) етнічних груп та їх відомих представників, які контактували з українською громадою: російської, єврейської, польської та ін.;

і) документи канадських організацій, які займалися імміграцією українців до Канади.

Документи зберігаються в державних та громадських установах:

1) державних (Бібліотека та архів Канади), провінційних (архіви Онтаріо, Альберти, Манітоби та ін.), муніципальних (архіви міст Едмонтон, Торонто, Атабаска, Ванкувер, Гленбоу) архівах;

2) церковних архівах (архіви Української православної церкви в Канаді, Української католицької архієпархії, конференції канадської об'єднаної церкви Альберти та північно-західних територій, Конференції канадської об'єднаної церкви Манітоби та північно-західного Онтарію, монастиря св. отців василіян у Мондері);

3) архівах самоврядних установ і організацій (Української вільної академії наук у Канаді);

4) університетських осередках (бібліотека Карлтонського університету (Оттава, Онтаріо), архів Університету Альберти та Український фольклорний архів Богдана Медвідського (Едмонтон, Альберта), архіви університетів Вікторія та Йорк, архіви та спеціальні колекції університетів Ріджайни, Манітоби, Калгарі та ін.);

5) архівах громадських об'єднань (Осередок української культури й освіти (Вінніпег, Манітоба), Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто, Онтаріо), Український архів-музей Альберти (Едмонтон, Альберта);

6) музейних зібраннях (Український музей Канади Союзу українок Канади (головний офіс – Саскатун; відділення в Торонто, Вінніпегу, Едмонтоні, Калгарі, Ванкувері), музей «Село спадщини української культури» (Едмонтон)).

7) приватних архівних зібраннях.

Типо-видовий склад архівної україніки в Канаді досить різноманітний. Це документи офіційного й особового походження: управлінська (організаційно-розпорядча, фінансова) документація, офіційне і приватне листування, науково-технічна документація, щоденники, спогади, рукописні книги, аудіовізуальні документи, картографічні документи, документи усної історії.

За традицією, що склалася в канадських архівах щодо організації документів, до складу одного фонду / колекції, як правило, включено, документи з паперовими носіями, фотодокументи, вирізки з газет і журналів, друковані видання: газети, журнали, брошури, книги, плакати, в окремих випадках – музейні речі. Часто наявні дублетні матеріали.

Доступ до інформації в деяких випадках регулюється особами, які передали документи на зберігання. Для користування такими документами необхідно отримати спеціальний дозвіл (наприклад, колекція Михайла Єрем'єва, фонд Рамона Гнатишина в Бібліотеці та архіві Канади, колекція Івана Лисяка-Рудницького в архіві Університету Альберти, колекція Юрія Луцького в архіві Торонтського університету та ін.).

Окремі фонди, відповідно до заповітів фондоутворювачів, мають бути передані до України – незалежної демократичної держави, за яку вони боролися впродовж свого життя (колекція Андрія Жука з Бібліотеки та архіву Канади, фонд митрополита Іларіона (І.Огієнка) з архіву Української православної церкви в Канаді, архів генерала Михайла Садовського з архіву УВАН та Військово-історичного музею-архіву у Вінніпегу та ін.).

Архівні зібрання, що зберігаються у державних і недержавних архівах Канади, є надзвичайно цінними джерелами як з історії України та українського народу, так і історії української еміграції та вивчення внеску українців у розвиток канадського суспільства.

Українські архіви провінції Онтаріо

У провінції Онтаріо українські архіви зосереджені переважно у столиці Канади – Оттаві та одному з найбільших міст країни – Торонто, де мешкає близько 30% українського населення Канади.

Відповідно до свого статусу, Бібліотека та архів Канади (Оттава) зберігає документи національного значення, серед яких понад 220 фондів українського по-

ходження та створених канадськими українцями. Об'єднання заснованого 1872 р. Національного архіву Канади й Національної бібліотеки Канади в одну установу відбулося відповідно до Акту про Бібліотеку та архів Канади від 22 квітня 2004 р. Із погляду комплектування документами українського походження в історії архіву важливими є 1970–1980 рр. Активна популяризація архівом у той час ідеї створення зібрань етнокультурних громад мала позитивні результати: першими серед українських організацій на державне зберігання передали свої архіви Комітет українців Канади та Товариство української національної молоді Канади, у 1974–1975 рр. надійшли колекції відомої громадської діячки, лідерки українського жіночого руху, письменниці Олени Кисілевської та її сина – історика, соціолога, журналіста Володимира Кисілевського. На початку 1980-х рр. із Мюнхена було офіційно передано збірку Українського національного уряду в екзилі, із Відня – архів видатного громадсько-політичного діяча А.Жука, із Женеви – документи колишнього дипломата, професора М.Єрем'єва.

Нині у Бібліотеці та архіві Канади зібрано фонди особового походження – колекції А.Жука, Я.Рудницького, М.Єрем'єва, К.Антонович, О.Войценко, В.Кисілевського, Р.Гнатишина, М.Мандрики та ін., родинні фонди Шандро, Шептицьких-Потворовських, Хоффманів, Вайнсів та ін., архіви громадських об'єднань (Канадської асоціації славистів, Канадської ради церков, Комітету українців Канади, Союзу українських студентів Канади, Союзу української молоді Канади, Української молодіжної організації «Пласт», Українського національного молодіжного об'єднання Канади, Українського товариства «Просвіта» та ін.), аудіо- та відеоколекції, геральдична колекція, колекції плакатів і українських газет (1907–1980 рр.) та ін., що відображають історію державотворення України, її духовний і культурний розвиток, життя українців у Канаді, а також близько 3,18 млн Мб інформації в електронному форматі.

Неодноразово за останні роки привертала увагу дослідників колекція А.Жука – своєрідний архів українського визвольного руху початку ХХ ст., дбайливо зібраний і збережений людиною, яка усвідомлювала значення історичних джерел для об'єктивних досліджень. Висунута Центральною управою УСС ідея створення на початку 1920-х рр. у Відні товариства «Український музей-архів» для «збирання і сконцентрування в однім місці, упорядкування і відповідного забезпечення цілості і сохранныости актів урядових установ ЗУНР»²⁷ була надзвичайно близька А.Жукові, але бездіяльність щодо її втілення непокоїла його як свідомого українця. Звертаючись до президента ЗУНР Є.Петрушевича, він наголошував: «...мене ця справа не обходить як держателя архівних і музеальних речей»²⁸. Та склалося так, що першим архівосховищем для збірки А.Жука стала його невеличка віденська квартира, а збирання й упорядкування архіву до кінця життя стало місією відомого українця. Він мав наміри передати його до НТШ у США чи до архіву УВАН у Нью-Йорку, однак зусиллями канадського дослідника Ю.Бошика та архівіста М.Момрика на початку 1980-х рр. колекцію було переправлено з Відня до Оттави.

Важливою складовою збирання є особисті документи фондоутворювача, щоденники, нотатки, записники, приватне листування. Окрему групу у складі колекції становлять документи, пов'язані з діяльністю СВУ, РУП–УСДРП (у тому числі біографічні матеріали про Д.Антоновича, В.Дорошенка, Л.Когута, А.Лівицького, Б.Мартоса, М.Порша, В.Симовича та ін.). Велику цінність мають документи, які відображають діяльність Загальної української ради, Української національної ради, Українського державного союзу у Відні, Комітету оборони західноукраїнських земель тощо. Важливе значення для дослідження історії дипломатії має комплекс документів, пов'язаних із дипломатичною діяльністю А.Жука – документи, газетні вирізки, статті, бюлетені прес-бюро дипломатичних представництв УНР та ін. Цінну інформацію містять епістолярні джерела –

листування з С.Єфремовим, А.Крушельницьким, І.Огієнком, О.Олесем, М.Грушевським, В.Липинським, Л.Цегельським, М.Васильком, М.Поршем, В.Темницьким та ін.

Не менш складна одіссея фонду громадського діяча, журналіста, дипломата Михайла Єрем'єва (1889–1975 рр.), який на схилі життя основним завданням визначив упорядкування свого колосального архіву. Як науковець, він усвідомлював значення збірки для історії. «Само собою, що не весь матеріал є цінний, але є багато унікальних, як наприклад, моє листування з українськими і прометеєвськими діячами, яке виносить понад 500 листів. Там є листи М.Тишкевича, В.Винниченка, Б.Мартоса, Лівіцьких (батька й сина), М.Ковалевського, кн. Трубецького до наших послів в Європі. Є наші дипломатичні документи, паспортні дипломатичні і консульські, видання еміграції... Все це має історичну цінність, яка значно збільшиться, коли я зможу сам упорядкувати мої збірки, – писав він менше, ніж за два роки до смерті. Висновків про необхідність особисто впорядкувати свій архів М.Єрем'єв дійшов після кількох невдалих спроб доручити цю важливу справу добровільним помічникам (один з яких навіть викрав старовинні гравюри й усі марки, а іншому не знайшлося місця в домі для роботи), відсутності розуміння в родині важливості архіву й краху ідеї створення в Женеві центрального українського архіву. 84-річний учений усвідомлював брак часу на тривалу роботу. Не маючи засобів для життя, він вирішив продати архів за 25000 шв. франків для того, щоб мати кошти на упорядкування архіву, а решту грошей залишити за заповітом інституції, яка придбає його архів. На початку 1980-х рр. збірка опинилася в Національному архіві Канади.

Фонд М.Єрем'єва має у своєму складі його особисті та родинні папери, дипломатичні документи, листування. Великий блок, на цінності котрого наголошував фондоутворювач, становить листування з Д.Андрієвським, М.Аркасом, С.Бараном, Є.Бачинським, О.Шульгиним, Є.Деславом, Д.Дорошенком, С.Драгомановим, В.Кисілевським, А.Макаренком, Б.Мартосом, Є.Онацьким, В.Прокоповичем, М.Рудницькою та ін. Широко представлено документи про українську дипломатію доби УНР, Товариство Симона Петлюри, родину Андрія Чеховського та ін.

Цінну інформацію з історії української культури містить фонд живописця, графіка, дружини Дмитра Антоновича – Катерини Антонович (Серебрякової) (1884–1975 рр.). Тут зібрано її особисті документи, листування як у родинних справах (листи від Марка, Алли, Ярослава Рудницького), так і в громадських, наукових, культурних (листування з Б.Мартосом, В.Міяковським, Ю. та Н.Русовими, У.Самчуком, М.Садовським, О.Шульгиним, О.Тимошенком, О.Войценко та ін.; з Українським виставковим комітетом, Комітетом українців Канади (далі – КУК), Українською жіночою організацією в Америці, НТШ, Українською православною церквою у США, Світовою федерацією українських жіночих організацій (далі – СФУЖО), Українським музеєм-архівом у Клівленді), рукопис життєпису К.Антонович та біографічні нотатки, вирізки з газет. Поряд із документами зберігаються друковані матеріали: газети, журнали, дитяча література (поєми, переклади) тощо.

Зі змістом мікрофільмованого фонду громадсько-політичного діяча, журналіста, літературного критика, ідеолога українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова (1883–1975 рр.) можна ознайомитися в копіях. Тут зберігаються його особисті документи, рукопис автобіографії, записні книжки, щоденники, адресна книга, матеріали про відзначення 80-літнього ювілею та 50-ліття письменницької праці, газетні вирізки про похорони Д.Донцова, документи майнового характеру, документи службової та громадської діяльності, «Справи Донцова» в Англії та Канаді щодо обговорення права в'їзду Д.Донцо-

ва до Канади та вимог видачі його Москві, епістолярій (зокрема листування Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії за 1919–1920 рр.), наукові і творчі рукописи (машинопис статті «Мазепина зоря і наш прогресивний вік» та ін.), матеріали, зібрані для написання наукових праць, бібліографія праць Д.Донцова з літературної критики та ін. Частина документів біографічного характеру оприлюднено Галиною Сварник у журналі «Воля і батьківщина» (Львів) (2003. – №1).

Цікаву інформацію для українських студій (попри не надто значний обсяг – 5,4 м текстових документів та 18 фотографій) містить фонд географа, демографа, картографа, енциклопедиста, організатора української науки Володимира Кубійовича (1900–1985 рр.). Майже половину свого життя цей видатний діяч присвятив створенню енциклопедії України, відтак у його фонді сконцентровано офіційні документи й листування, що висвітлюють підготовку енциклопедії (протоколи й матеріали сесій Головної ради НТШ за 1966–1969 рр., документи щодо обрання членами НТШ, характеристики, листування з приводу оплати видання «Енциклопедія українознавства» та ін.), збереглися також більш ранні матеріали: копії листів 1920–1930-х рр., протоколи засідання надзornoї ради Видавничої спілки (1940–1941 рр.), протокол та акти інвентаризації магазину Відділу суспільної опіки УЦК у Кракові від 17 червня 1942 р. Про особливу увагу до організації українських студій у Канаді та роль Володимира Кубійовича у цій справі свідчить листування, вирізки з газет про створення при Університеті Альберти постійного інституту українських студій.

Важливим джерелом до історії української дипломатії доби УНР є фонди науковців і громадських діячів Микити Мандрики та Данила Лалкова, де відклалися дипломатичні паспорти, кур'єрські посвідки, особисті документи, відомості про службову діяльність, листування. Цінну інформацію містять також фонди визначного географа, дослідника українських поселень у Канаді І.Теслі, художниці Н.Геркен-Русової, літературознавця і філософа Ю.Русова, першого генерал-губернатора Канади українського походження Р.Гнатишина та ін.

До найбільших українських зібрань у Оттаві належить колекція політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата Євгена Бачинського (1878–1978 рр.), яка міститься в Бібліотеці Карлтонського університету. Вона має кількісні параметри 115 л. м., у тому числі 67 л. м. рукописів і 1500 од. друкованих видань, і включає документи офіційного та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали та рукописи наукових праць), примірники й вирізки з газет, які відображають діяльність української еміграції в Європі від кінця XIX ст. до 1960 р., книги (монографії та серійні публікації).

Доля цього цінного зібрання подібна до долі зібрань А.Жука і М.Єремєва. «Не знаю, як Ви улаштувалися з своїми архивами? Я ж цілком безпомічний і під обстрілом злих духів (буквально!), бо свої у мене викрали частину бібліотеки і... продали, може й ворогам! ... Все, що назбирав за 54 роки, може погинути. Особливо мені було шкода мої «Діярії» з 1900–1950 рр. з документами, котрі я ретельно писав і складав. А як Ви собі порадили? Може й мені поради-те?»²⁹, – звертався він до А.Жука в листопаді 1961 р. Є.Бачинський прагнув зберегти архів «за всяку ціну», відтак шукав надійного місця. Результати пошуків не втішали: женецькі бібліотеки брали на депозитне зберігання переважно зібрання, які торкалися Швейцарії, отже, його архів був непрофільним. До США він вирішив колекцію не пересилати. Між тим цінні документи з архіву зникли – крім втрачених на початку 1960-х рр. зі скринь, що зберігалися на горіщі будинку його сина в Женеві, частину викрали «дослідники», які працювали з дозволу власника в його архіві, частину Є.Бачинський передав до Бібліотеки Симона Петлюри в Парижі, подарував українським військовополоненим та біженцям у Західній Європі.

Передавання колекції на зберігання до бібліотеки Карлтонського університету розпочалося в червні 1976 р. з ініціативи Ю.Бошика, який побувавши з науковою метою у Бюллі, де мешкав Є.Бачинський, привернув увагу суспільства до історичної цінності зібрання. Д-ра Ю.Бошика було делеговано до Швейцарії і надано повноваження щодо переговорів з Є.Бачинським та перевезення зібрання. Незабаром колекцію було розташовано у відділі спеціальних зібрань архіву університетської бібліотеки. 1982 р. до складу колекції було включено зібрання Л.Бачинського, до якого увійшли матеріали, передані Є.Бачинським братами в 1950–1960-х рр.

Серед документів біографічного характеру, крім тексту автобіографії з машинописними примітками, збереглися листування, листівки, проїзні документи (квитки, ваучери тощо), ресторанный меню, фото. Найважливішою частиною колекції є щоденник. «Може як попаде до рук правдивих істориків (не марксистів із ленінською принциповою брехнею) так бодай на приложених документах призадумуються»³⁰, – сподівався Є.Бачинський, ретельно впорядковуючи свої записи впродовж багатьох років. Його «діярій» складається з майже 230 тек рукописів та 400 – публікацій (переважно газетний матеріал) за 1905–1939 рр. Блок «Біографічні досьє» включає перелік 1500 осіб, про яких Є.Бачинський збирав відомості, листування (у тому числі копії власних листів), біографічні нотатки, вирізки з газет, фото. Блок «Хронологічні досьє» – близько 400 тек з інформацією про події впродовж 1914–1968 рр. Важливим джерелом до історії УАПЦ є документи та газетні вирізки, нотатки, листування, документи, прес-релізи, протокол великих микільських зборів Всеукраїнської православної церковної ради 11–13 травня 1927 р., рукопис Є.Бачинського з історії УАПЦ, праці А.Гриневича, В.Липківського та ін. У складі колекції є і творчі матеріали Є.Бачинського (брошури, журнали, вирізки з газет, тексти проповідей), рукописний список публікацій (311 назв за 1905–1955 рр.), 465 видань із його бібліотеки, 258 позицій періодичних видань.

Широко відома своїми українськими збірками столиця канадського українства – Торонто. Одну з найвідоміших установ, що зберігає великий масив архівної україніки, – Українсько-канадський дослідно-документаційний центр – створено групою українських громадських діячів 1982 р. як Комітет дослідження голоду в Україні при Інституті св. Володимира в Торонто (від 1986 р. – Центр дослідження голоду в Україні) з метою збирання документів про голодомор 1932–1933 рр. у державних архівах країн Європи. Від 1988 р. установа функціонує як Українсько-канадський дослідно-документаційний центр під патронатом Комітету українців Канади та Світового конгресу вільних українців. Завдання центру полягають у вивченні та оприлюдненні об'єктивної інформації про голодомори в Україні, а також збирання, опрацювання і зберігання колекцій з історії та культури України та українців Канади, усних свідчень про голодомори в Україні та події періоду Другої світової війни; підготовка конференцій, семінарів, виставок, документальних фільмів і видань з основної проблеми досліджень.

У створеному 1988 р. архіві центру зберігаються копії документів офіційного походження, фотодокументи, часописи, листування, фоно- та відеодокументи «усної історії», інші відеодокументи. Поповнення архіву відбувається за рахунок цілеспрямованого виявлення документів, які стосуються основної проблематики досліджень, та шляхом передавання архівів відповідно до волі фондоутворювачів. Від приватних осіб документи (оригінали, копії) надходять як із Канади, так і України. Спеціальним джерелом поповнення архіву є записування інтерв'ю зі свідками ключових подій української історії. Так, понад 800 інтерв'ю англійською й українською мовами, проведені зі свідками голодомору, акумульовані в центрі за результатами реалізації проекту усної історії, що проводив-

ся під керівництвом Канадського товариства усної історії за фінансової підтримки міністерства культури і зв'язку провінції Онтаріо. Копітку працю з упорядкування і розбудови архіву здійснює Іроїда Вінницька.

За складом документи поділяються на такі тематичні групи: Документи про великий голод 1932/33 рр.: відеодокументи зі свідченнями очевидців голодомору 1932–1933 рр. в Україні; копії англійських, італійських, американських повідомлень про голодомор, листування, резюме, прес-релізи, рахунки до фільму «Harvest of Despair», дитячі твори, зібрані за результатами 24-ого конкурсу СФУЖО ім. Марусі Бек (1993–1994 рр.) «Голод-33 моїми очима», дослідження Романа Сербина; Документи про події Другої світової війни в Україні: «Яворівський архів» – 216 негативів 1945–1951 рр., на яких зафіксовано тактичні навчання бійців УПА Коломийсько-Косівської округи, походи і рейди, зустрічі з цивільними, харчування, похорон, святкування Великодня тощо; архів світлин зв'язкової УПА Василя Рущинюк; 324 життєві історії репрезентантів «воєнного покоління», в яких відображено примусове переселення 1944–1947 рр. під час операції «Вісла», події Другої світової війни за часів нацистської окупації на Східній Україні, на Рогатинщині, Станіславщині, Львівщині, Тернопільщині; голод 1946–1947 рр.; радянські концтабори та спецпоселення, зібрані 1993–1995 рр. у ході виконання спільного науково-дослідного проекту «Україна в Другій світовій війні» Центру та Інституту історичних досліджень ЛДУ ім. Івана Франка. Документи про українців у Канаді: спогади та різні матеріали про імміграцію до Канади, перебування українців у Канаді та ін.; опубліковані та неопубліковані спомини (100 од.); збірка документів усної історії про примусові роботи в Німеччині, німецьку і радянську окупацію, історію українсько-канадських родин та ін.; збірка фотодокументів: родинні фото, фотодокументи про українську діаспору, Другу світову війну та ін.

У Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету зберігається кілька унікальних архівних фондів. Ідеться передусім про фонд Данила Скоропадського, переданий 2004 р. донькою особистого секретаря гетьманіча Родіона Калюжного (1950–1959 рр.) – Лідією Калюжною. У складі фонду – обітничі та життєписи членів Союзу гетьманців-державників (І.Петрушевського, С.Грушевського, П.Ковальчука, О.Зелінської, П.Усенка, П.Сторожка-Возняка, В.Королика та ін.), листування з організаційних питань, копії з наказів гетьмана Павла Скоропадського, вирізки з часопису «Український самостійник». Істотний за обсягом документальний масив становить листування Д.Скоропадського, де є значна кількість листів його особистого секретаря в 1950–1959 рр. Р.Калюжного. Збереглися також фінансові документи, часописи, обіжники (1949–1959 рр.), журнали, брошури, копії документів, періодичні видання, фото з табору для переміщених осіб у Міттенвальді (Німеччина) (1946–1949 рр.).

Другий великий архівний фонд у бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера становлять документи письменника Аркадія Любченка (1889–1945 рр.). Виконання ним обов'язків секретаря ВАПЛІТЕ (1925–1928 рр.) та належність до спілки пролетарських письменників «Гарт» (1923–1925 рр.) і літературної організації «Пролітфронт» (1930–1931 рр.) зумовили наявність у складі фонду документних масивів, пов'язаних із діяльністю цих творчих спілок. Величезний масив складає офіційне та приватне листування А.Любченка з різними особами та установами: М.Хвильовим, Ю.Яновським, М.Кулішем, Г.Колядою, М.Бажаном, М.Ірчаном, М.Рильським, О.Білецьким, І.Ле, А.Барбюсом, М.Цветаєвою, С.Подолінським та ін., кіностудіями ВУФКУ та «Українфільм», редакціями ДВУ, «Книгоспілки», журналів «Червоний шлях», «Нове мистецтво», «Життя й революція», «Шлях до здоров'я», газет «Пролетар», «Літературна газета» та ін. Документи, пов'язані з творчою діяльністю А.Любченка, представлені урив-

ками із творів, статтями, відгуками про його творчість. Крім, власне, творів А.Любченка, у фонді акумульовано статті та твори, зібрані ним самим. Цінну частину фонду становлять фотодокументи різних років, у тому числі 26 фото письменників України, фотоальбом «Письменники радянської України» тощо.

Крім цих двох великих фондів викликають інтерес колекції Литовченка, П.Потічного, документи Д.Дж.Ремпела.

Центр східноєвропейських досліджень Петра Яцика Торонтського університету має у своєму розпорядженні копієчні матеріали про історію УПА з колекції багатолітнього редактора видавничої серії «Літопис УПА», викладача в університетах Канади, Німеччини, України і Китаю П.Потічного. Це зібрані дослідником в українських, російських, польських архівах відомості про чекістські операції, зведення і донесення з оперативно-службового використання частин округу по Львівській, Дрогобицькій, Станіславській областях, про втрати вояків УПА, оперативні звіти підвідділів 1946–1947 рр., відомості про бойові дії загонів Ясеня, Ворона, Бистрого, Лиса, Пащенка, Мисливця та ін., листування з різними особами і установами, архів місії УПА на території Німеччини, архів редакції «Літопису УПА», архів Товариства колишніх вояків УПА в США й Канаді, спогади діячів українського підпілля, звіти різних міжнародних пресових агенцій в Україні. Оригінали записів П.Потічного зберігаються в архіві університету.

Там-таки зберігається колекція заслуженого професора й колишнього голови відділу слов'янських студій Університету Торонто Юрія Луцького, де зібрано його листування (доступ тимчасово обмежений), документи, які висвітлюють науково-педагогічну та науково-організаційну діяльність, щоденники і мемуари проф. Ю.Луцького та його діда і матері, газетні вирізки, фото. Цінним джерелом українознавчих досліджень є збірка проф. Скота М. Едді, документи якої відображають його діяльність як члена департаменту економіки Університету Торонто (переважно за 1971–2003 рр.), включає опубліковані та неопубліковані рукописи, дослідницькі матеріали. Невеликі за обсягом колекції Г.Скілінґа (0,52 м) та С.Фролюка (0,07 м) містять офіційні документи, листування (у тому числі зі студентами), творчі матеріали. Крім того, в університетському архіві зберігаються матеріали про українських студентів, документи різних товариств і організацій, пов'язаних з університетом, що є важливим джерелом для дослідження процесу викладання українознавчих курсів в університеті, а також участі української громади в науковому житті міста.

Також цікавими є фонди офіційного та особового походження, які зберігаються в Архіві провінції Онтаріо: метричні книги, спеціальні колекції (фотографії, картографічні збірки, технічна документація, мистецька і записи). Особливе значення мають збірки Українського народного дому та колекція українського громадсько-політичного діяча, журналіста і видавця С.Россохи з періоду 1899–1986 рр. Колекція передана до архіву членами родини і включає листування автора з родичами й друзями в Україні, з українськими організаціями – Спілкою українських журналістів Канади й Спілкою українських журналістів на вигнанні. У колекції документів зберігаються також матеріали, які належать до українських національних організацій із періоду 1912–1984 рр. (ОУН, Спілка українських політичних в'язнів Української національної Ради в Європі, Української національної федерації), документи Української організації ветеранів із 1918–1986 рр., документи культурних і мистецьких організацій, близько 2000 фотографій, на яких зображені політичні, релігійні, культурні події в Україні і в Канаді, а також фотографії українських і канадських діячів.

Подібні матеріали зберігаються в Архіві міста Торонто, де можна віднайти інформацію про минуле етнічних груп, що мешкали в місті.

Українські архіви провінції Манітоба

Давні традиції має й українська громада столиці провінції Манітоба – Вінніпега. Саме тут 1944 р. виник український громадський культурно-освітній центр – Осередок української культури й освіти. Мета інституції полягала в консолідації активних сил задля розвитку української культури й освіти в Канаді, належній репрезентації українських культурних надбань у Канаді, досягненні конструктивної співпраці українців із представниками інших етнічних груп Канади й Америки. До найважливіших завдань осередку належали організація вищих освітніх курсів для учителів «рідних шкіл» та інших фахових курсів, створення української книгозбірні, музею, архіву, започаткування науково-популярної серії «Культура й освіта», поширення інформації про українські культурно-освітні справи³¹.

Першим надходженням до архіву осередку була збірка видатного композитора О.Кошиця (1875–1944 рр.), який пішов із життя через кілька місяців після створення осередку – 11 листопада 1944 р. На вшанування пам'яті видатного діяча культури дирекція осередку відразу розпочала підготовку до видання його спогадів, залучивши до їх переписування та редагування дружину композитора, яка на той час мешкала в Америці. Відтоді історія осередку тісно пов'язана з ім'ям Тетяни Кошиць (1892–1966 рр.) – довголітньої управительки музею, архіву і бібліотеки осередку. Рукопис спогадів, як і щоденникові записи про подорож Української республіканської капели, зберігаються у збірці О.Кошиця в архіві осередку разом із записниками 1920–1940-х рр., біографією, шаржами художника О.Савка на учасників капели. Цікаві для дослідників творчого шляху українського маестро його особисті документи. Зворушливу історію зафіксували листи позашлюбного сина композитора – Дмитра Кошиця (військового льотчика, який трагічно загинув) та вирізки з газет про нього. Заглибитися у творчу лабораторію митця дозволяють каталог нот і музичних книжок, вирізки з газет про концерти в Бельгії, Іспанії, Франції, про поїздку до Польщі, повідомлення про концерти на радіо та ін.

Незабаром після надходження збірки О.Кошиця архів осередку поповнився збірками І.Боберського та Є.Коновальця. Значна за обсягом збірка відомого українського громадсько-політичного діяча Івана Боберського (1873–1947 рр.) включає його щоденник (опублікований 2003 р. у Києві Ю.Мициком) та автобіографію, листування з В.Сікевичем, Г.Скегаром, В.Авраменком, Є.Деславом, О.Сушком, тексти біографій Г.Скегара, Д.Лалкова; програми Українського народного дому у Вінніпегу тощо. Майже десятилітнє перебування І.Боберського в Канаді, спершу як представника уряду ЗУНР та Українського Червоного хреста (1920–1924 рр.), згодом як голови компанії «Трансатлантик», яка опікувалася еміграцією та поселенням українців (1924 р.) та керівника українського відділу пароплавної компанії «Кунард» (1925 р.), його співпраця з Асоціацією добробуту українських емігрантів св. Рафаеля в Канаді зумовили наявність у колекції відповідних документних комплексів. Це списки українців у Канаді та США, листування дипломатичного представництва ЗУНР у Канаді, адреси українців у Канаді, документація про подорожі до Європи, інші справи щодо опіки над емігрантами та їхнього виїзду до України, анкети, реклами, списки, бюлетені, звіти про кількість родин, які виявили бажання приїхати до Манітоби (1927–1928 рр.) тощо.

Колекція визначного військового і політичного діяча, ідеолога українських націоналістів Євгена Коновальця (1891–1938 рр.), передана до осередку його дружиною Ольгою Федак-Коновалець, включає різноманітні матеріали (документи і речі музейного характеру): посвідку для вступу на сесію ООН, залізничні квитки, вітальні листівки М.Світличного, З.Кузелі, М.Селешка, меню з іта-

лійських ресторанів, листування з Д.Донцовим, Р.Дашкевичем, І.Рудницьким (частина епістолярію була повернута сподвижникам Є.Коновальця), комплекти часописів «Сурма» й «Літопис Червоної Калини», книги з бібліотеки Є.Коновальця, 9 італійських монет, гаманець, квитки, стрічки з його могили, помертна маска.

Документи про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії (накази, телеграми, фінансові документи, випуски бюлетеня прес-бюро місії, статті на політичні теми, вирізки з газет про Україну) збереглися у фонді Є.Онацького. Цінним джерелом до історії дипломатії є машинопис двох його спогадів «Сторінки з римського щоденника» (1920 р., грудень 1935 р.; 1936–1943 рр.). Результати діяльності Є.Онацького як ученого-етнолога відображає машинопис «Енциклопедії символів, вірувань і обрядів українського народу» (2 томи), інкорпорованої до «Малої енциклопедії».

Відомості про режисера і оператора, котрий зняв перший експериментальний звуковий фільм «Марш машин», удостоєного нагороди «Оскар» за найкращий фільм європейського кіно 1939 р. – «Війна хлопчаків» – уродженця Київщини Ежена Деслава (Євгена Слабченка) (1898–1966 рр.) збереглися в його фонді. Важливим етапом свого життя він уважав роботу дипломатичного кур'єра в МЗС УНР упродовж 1919–1921 рр. Перлиною його колекції є незавершений машинопис праці «Дипломатична історія України» (1964 р.) з ілюстраціями (картами, схемами, фото, макетами обкладинок) – перша спроба створення синтетичної історії української дипломатії.

Надзвичайно цікаві спогади про Київ збереглися у фонді письменниці Докії Гуменної, авторки роману «Діти Чумацького Шляху» разом із машинописами її повістей «Мана», сатиричної комедії «Епізод із життя Європи Критської», роману «Гніздо над безоднею» та матеріалами до нього, виданням «Вічні вогні Альберти» (Едмонтон, 1959).

Крім фондів особового походження, в архіві осередку зберігаються фонди українських установ і організацій. Зокрема, цінним джерелом для вивчення історії еміграції є фонд Асоціації добробуту українських емігрантів св. Рафаеля в Канаді (1925–1938 рр.), де відкриті справи емігрантів, яким надали допомогу при в'їзді до Канади.

Унікальні світлини й негативи з колекції фотодокументів (75 тис. одиниць) відтворюють життя українців як на батьківщині, так і в еміграції, переважно в Канаді. До таких належать фото Олени і Михайла Теліг, батька і матері Михайла Теліги. Крім фотографій, збереглися окремі документи Олени Шовгенів (свідectvo про закінчення повного курсу 7 кл. реальної школи на Українських матуральних курсах у Подебрадах від 26 жовтня 1923 р., рукопис вірша «Вже тисячі разів я допивала келих», лист від Мілени Рудницької та Олени Шепарович до Олени Теліги у справі видання журналу «Українська жінка» від 19 листопада 1934 р.) та Михайла Теліги (диплом інженера-садівника, виданий Українською сільськогосподарською академією в Подебрадах 8 червня 1929 р., посвідчення про півкурсіві іспити агрономічно-лісового факультету УСГА, іспитові свідectва Михайла Теліги, посвідчення Михайла Теліги про освіту 8 класів в Українській гімназії ім. Тараса Шевченка в Калішському таборі інтернованих у Польщі).

Окрему колекцію складають 64 рукописи, подані на конкурс спогадів, оголошений для українців на еміграції в Європі в 1947–1948 рр. Осередком української культури і освіти. Різні за стилем, але однаково емоційно насичені пережитими почуттями, спогади (здебільшого підписані псевдонімами) відтворюють найтрагічніші віхи історії України: сталінський терор, голодомор, Друга світова війна. Це рукописні й машинописні тексти, обсягом від кількох аркушів до сотень сторінок, написані на картках, окремих аркушах або в зошитах, об'єд-

нані спільним бажанням зафіксувати правду про ті чорні дні. Відзначений першою премією матеріал Ф.Правобережного «П'ять років» або «Великая Отечественная война СССР, роки 1941–1945» опубліковано двічі: у Вінніпегу в 1954 р. та Києві 2002 р. Другу премію здобув С.Гребенківський за твір «Між серпом і молотом або поза межами основних прав і вольностей людини: Записки і спомины про ситуацію в Західній Україні в часі 1 вересня 1939 р. до 31 березня 1947 р.». Поза тим, на публікацію заслуговують і інші свідчення. Наприклад, О.Вороніна про знищення більшовиками 400 в'язнів під Харковом у жовтні 1941 р.; Г.Кашинської про голод на Дніпропетровщині 1932–1933 рр., І.Зозулі «Правда про колгоспи», П.Ціпкала «Чорні дні Єжовщини», Д.Солов'я «Розгром Полтави», Д.Гонти «Друкарство Західної України під час окупації», спомины А.Яковліва та ін.

У колекції карт осередку зібрано 350 арк. карт за 1550–1990 рр., у тому числі 100 картографічних праць видатних європейських картографів початку XVI–XIX ст.

Загалом збережені в архіві осередку колекції відомих українців, українських установ і організацій містять цінну (почасти унікальну) інформацію з історії українських визвольних змагань 1918–1920 рр., української дипломатії, міжвоєнної та повоєнної еміграції, культурного і громадського життя українців у Канаді.

Другою недержавною архівною установою у Вінніпегу є архів ВУАН і Військово-історичний музей-архів, основу фондів якого становлять документи УВАН у Канаді та збірка Українського воєнно-історичного інституту (остання надійшла до Вінніпега з Торонто 1969 р. відповідно до угоди між інститутом в особі М.Битинського та УВАН у Канаді). Обов'язки директора музею підполковник армії УНР М.Битинський прийняв від генерала М.Садовського в жовтні 1967 р., за два місяці до його смерті. УВІІ було створено у травні 1948 р. для «увічнення пам'яті про збройну визвольну боротьбу за державність України» з обранням довічним його керівником генерала М.Садовського. Архів інституту тривалий час зберігався у приватному помешканні його керівника. Після смерті М.Садовського збірку було спочатку переміщено до будинку Української православної громади при катедрі св. Володимира в Торонто, а в січні 1970 р. – до приміщення УВАН у Вінніпегу. 22 січня 1981 р. його відкрито під назвою Військово-історичний музей і архів УВАН. Упродовж 2002–2006 рр. Софія Качор здійснила детальний опис архіву ВІМА.

Збірка включає документи, пов'язані з діяльністю інституту впродовж 1948–1969 рр.: протоколи президії (дирекції) УВІІ, офіційне листування, статут (заповіт) засновників інституту, документи про передавання майна інституту до УВАН у Канаді, фінансові документи, інвентарні книги музейних експонатів і бібліотеки; списки осіб, які передали музейні експонати, архівні документи, видання інституту.

Складовою зібрання є архів генерала М.Садовського: особисті документи, тексти статей і доповідей, листування з М.Єрем'євим, В.Авраменком, М.Мандрикою, В.Петровим, В.Сікевичем, О.Шульгиним, А.Жуком, М.Стаховим, В.Дорошенко та ін., документи про заснування нагороди Хрест Симона Петлюри, грамоти, бланки, матеріали з таборів переміщених осіб, документи про УНР, діяльність Української православної церкви.

Біографічні матеріали містять цінні відомості про життя багатьох визначних громадських та політичних діячів (Є.Бачинського, І.Боберського, П.Болбочана, В.Винниченка, С.Вітвицького, Н.Вояковського, архієпископа Вільгельма (Василя Вишиваного), В.Кубійовича, І.Мазепа, А.Левицького та ін.). Заслуговує на увагу зібрання матеріалів про Симона Петлюру: газетні вирізки, оголошення про вшанування пам'яті головного отамана військ УНР, фотографії, листівки та листування з Ольгою Петлюрою.

Окрему групу матеріалів становлять рукописи та машинописи спогадів учасників визвольної боротьби – Л.Биковського, М.Битинського, С.Волинця, П.Зайцева, М.Крата, М.Лівицького, В.Петрова, У.Самчука, М.Угриня-Безгрішного, Л.Шанковського та ін.

В акті приймання-передавання від 2 жовтня 1969 р. УВАН зобов'язалася «в слухний час» передати майно архіву-музею до України. А на випадок ліквідації УВАН передбачалося передати музей «відповідній авторитетній інституції». Від середини 1990-х рр. Музей Збройних сил України веде переговори з УВАН у Канаді про передачу колекції. Однак з огляду на цінність архіву УВІІ і особливості зберігання архівних документів це питання слід розглядати за участю українських архівістів.

Архів Української православної церкви в Канаді від кінця 1990-х рр. відомий українським дослідникам як місце зберігання архіву митрополита Іларіона (І.Огієнка) завдяки переддрукованому опису цього зібрання, укладеному Володимиром Сеньчуком³². У складі архіву митрополита Іларіона, який згідно з його заповітом, має також колись повернутися в Україну, – документи біографічного характеру, автобіографії, щоденники, документи про стан здоров'я, бібліографія його богословських праць, епістолярій (листи близько 500 респондентів), матеріали про УПЦ у Канаді та Америці, Українську греко-православну церкву в Канаді; матеріали, пов'язані з підготовкою журналів «Рідна мова», «Слово істини», «Наша культура», «Віра й культура» та діяльністю видавництва «Наша культура», документи про переклад Біблії; творчі матеріали, картотека, мапи, твори митрополита Іларіона, книжки, газети, бюлетені, дисертації, брошури, статті, вирізки тощо.

Утім архів митрополита Іларіона – лише частина цінного зібрання. Тут зберігаються архів церковної адміністрації (документи, що відображають діяльність консисторії, комітетів, комісій) та канцелярії; архіви митрополитів Андрія (Григорія Метюка), Василя (Василя Федака), першоієрархів та голів президії консисторії УПЦ у Канаді; значний обсяг мають фонди о. Савчука (Семена Савчука) – голови президії консисторії УПЦ у 1920–1950-х рр., першого головного редактора «Вісник УПЦ», створеного 1924 р.; о. Кудрика (Василя Кудрика) – редактора «Вісника УПЦ» у 1941–1960 рр.; священників о. Тимофія Міненка, о. Федора Керницького, о. Івана Сенченка; архіви церковних громад (Української православної церкви пр. Трійці та ін.); активних діячів громад і членів консисторії М.Ревуцького, І.Рубашевського, В.Іваника та ін.; метричні книги УПЦ у Канаді; документи церковних соборів (1918–2005 рр.); документи, пов'язані з діяльністю видавництва УПЦ у Канаді та редакції «Вісника УПЦ», функціонування крамниці церковних речей. Більшість фондів архіву не мають довідкового апарату, що практично робить їх недоступними для дослідників, хоч джерельне значення цих матеріалів незаперечне.

Видання з релігійної тематики із книгозбірні митрополита Іларіона (118 рукописів і стародруків XVI–XIX ст., серед яких примірники «Ключа розуміння» Й.Галятовського, Острозької Біблії, «Лексикону словенороського» П.Беринди) стали основою зібрання кирилических рукописів та стародруків Колегії св. Андрія при Університеті Манітоби. Повний список рукописів і стародруків із детальними описами книг бібліотеки колегії, підготовлений Раїсою Мороз, опубліковано 2002 р.

Досить ризоманітний і склад архіву Української католицької архієпархії у Вінніпегу. Тут, у фонді кардинала Йосипа Сліпого, збереглися документи з інформацією про відзначення першої річниці його смерті; стислий життєпис патріарха; програма відвідин ним Канади; заява кардинала про листування між московським патріархом Піменом і папою Іваном Павлом II із декларацією про обстоювання ідентичності і прав української церкви; листування з митрополитом

М.Германюком, з Українським пресовим бюро щодо видання бюлетеню «Вісті з Риму»; оголошення; брошури, фото, вирізки з газет, примірники італійських журналів та газет із публікаціями про кардинала Й.Сліпого.

У фонді митрополита А.Шептицького назбиралися листи (25 од.), записки, телеграми митрополита до єпископа М.Будки; листи А.Волошина до нього; вирізки з газет про діяльність митрополита; лист преосв. А.Кішки про підготовку популярної праці про А.Шептицького та ін.

В окремих фондах зберігаються документи митрополита М.Германюка, єпископів М.Будки, В.Ладики, М.Гринчишина, о. С.Їжака, Канадської апостольської делегації, Католицького церковного об'єднання, місіонерської організації св. Йосафата, архів Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпеґу та ін.

Із відкриттям 1949 р. в Університеті Манітоби департаменту славистичних студій у центральній бібліотеці ім. Єлизабет Дафу університету було засновано слов'янське зібрання, що включає колекцію манускриптів та рідкісних книг, зібрання Ярослава Б. Рудницького, а також матеріали, що стосуються питань україністики і славистики, колекцію родини Володимира Климкова за 1917–2000 рр. Серед найцінніших екземплярів колекції – кириличні манускрипти, зокрема знайдений у 1902 р. Олександром Колесою «Пом'яник з Городища» (1484–1737 рр.) із Волині. Загалом, згідно з реєстром, укладеним довголітнім головою славистичної колекції при Манітобському університеті С.Мушим, вона налічує 56 тис. позицій.

До найновіших архівів, заснованих у Вінніпеґу, належить створений 2003 р. при відділі архіву та спеціальних колекцій Університету Манітоби архів досвіду канадських українців. Його мета полягає у збиранні документів офіційного й особового походження про поселення українців, українські організації, видання й видавництва, танцювальні групи, що відображають життя українців у Канаді. Надалі планується об'єднання фондів архіву з бібліотечною славистичною колекцією та створення в Університеті Манітоби дослідного центру українського життя та українського вкладу в культурне, політичне й економічне життя Канади. Архів поповнюється документами визначних манітобців українського походження: Марії Вавриков – першої в Канаді судді-жінки українського походження, Михайла Іванчука – інспектора манітобських шкіл та дослідника українських поселень у Канаді; Володимира Климкова – диригента хору ім. О.Кошиця; професорів і викладачів університету: Ярослава Рудницького, Ярослава Розумного, Олександра Барана, Іроїди Тарнавецької, Стелли Гринюк, Роберта Б. Климаша та інших.

Українські архіви провінції Альберта

У найзахіднішій із трьох степових провінцій Канади – Альберті – мешкає близько 10% всього українського населення країни. Провінційний архів Альберти зберігає досить репрезентативний масив документів, які відтворюють діяльність українців та українських установ і організацій в Альберті упродовж століття. Це один із найбагатших на українські зібрання державних архівів Канади – тут зберігаються колекції знаних українців Альберти, фонди українських установ та організацій, багате фотозібрання – своєрідний фотолітопис українського життя в Канаді. Унікальні фотодокументи зібрано в колекції фотографа Миколи Гавінчука, який у своїх роботах зафіксував життя українців у преріях упродовж 1920–1950-х рр. У фондах архіву збереглася світлина найстарішого українського будинку (1890 р.), фото відомих українських родин Гавреляків, Шевчуків, Жуковських, Демчуків та ін. Серед фонозбірок інтерес становлять документи усної історії – записи інтерв'ю з українськими поселенцями, колекції записів української музики.

Провінційний архів має багаті родинні фонди (Панчуків, Стецьків, Шандро, Немирських, Варав та ін.) та фонди особового походження: Джона Соланича, Петра Зварича, Марії Лобай, Петра Саварина, Михайла Хом'яка, Трифона Федорука та ін. Надзвичайно цінним джерелом історії поселення українців у Канаді є спогади громадського діяча, автора і видавця читанки «Помічник для малих школярів до ужитку в початковій шкільній науці в Алберті і Саскачевані» (1911 р.) Петра Зварича та першого поштаря і «автора» назви першої слов'янської пошти («Восток») у Канаді Федора Немирського, який прибув до країни навесні 1896 р. і поселився в околиці Една-Стар. У фонді Петра Зварича збереглося його листування з Ольгою Войценко за 1956–1961 рр. про підготовку публікації в газеті «Український голос» спогадів та її відхилення. Відтоді це цінне джерело було опубліковано українською (Вінніпег, 1976 р.) і англійською (Едмонтон, 1999 р.) мовами.

Цікавий комплекс документів відклався у фонді журналіста, адвоката, громадського діяча Михайла Хом'яка (1905–1984 рр.). Ідеться про листування з В.Кубійовичем щодо створення в Канаді спеціального центру українських студій; проект праці комісії НТШ для дослідження життя і творчості митрополита А.Шептицького (у т. ч. підготовка споминів про нього та створення архіву-музею), листи В.Кубійовича до М.Хом'яка, П.Саварина та ін.; листування Михайла та Лесі Хом'яків із митрополитом Андреем (Григорієм Метьюком), із композитором проф. А.Гнатишиним. Загалом листування є найціннішою частиною цього фонду, до складу якого включено переважно друковані матеріали (газети, бюлетені тощо), фотодокументи, поштові картки.

Інформаційно насиченим є фонд адвоката, визначного громадського й політичного діяча Петра Саварина, де акумульовано спогади, листування (зокрема, із родиною Олесея Гончара), творчі матеріали та ін.

Фонди офіційного походження у провінційному архіві Альберти представлені збірками Українського греко-католицького об'єднання, Українських жіночих благодійних організацій, Едмонтонського відділення КУК, Українсько-канадського архіву-музею, журналу Федора Немирського «Про еміграцію», Української молодіжної асоціації та ін.

Цінні колекції архівної україніки зберігає архів Університету Альберти, де здебільшого акумульовано колекції університетських професорів, серед яких інтерес становлять збірки Івана Лисяка-Рудницького (листування з науковцями, колегами, із матір'ю – Міленою Рудницькою, нотатки та магнітофонні записи, нотатки до конференцій та промов, тексти лекцій, підготовчі матеріали до наукових праць), визначного географа, дослідника українських поселень у Канаді Івана Теслі (копії з австрійських архівів щодо українців, інтернованих в австрійських таборах за 1914–1918 рр.) та ін. Колекція Товариства українців у Великобританії містить документи періоду 1945–1952 рр., що стосуються допомоги українським переміщеним особам та європейським добровільним робітникам. Колекція документів КІУС передає історію створення і функціонування установи.

Поряд із державними інституціями в Едмонтоні функціонують громадські установи пам'яті, багатоаспектна діяльність яких засвідчує не лише активність українського життя в Альберті, але й шанобливе ставлення до українських традицій, історії та культури.

Понад чверть століття виконує свою високу гуманітарну місію заснований групою відомих підприємців з української громади в Едмонтоні на чолі з Григорієм та Стефанією Йошиками на початку 1970-х рр. з метою збирання документальних свідчень про життя перших українських переселенців у Канаді та збереження історії й культури канадців українського походження Українсько-канадський архів-музей Альберти (далі – УКАМА)³³. Формування фондів архіву відбувалося завдяки цілеспрямованому збиранню документів, що стосуються ук-

раїнського культурного й громадського життя в Альберті, під час спеціальних пошукових поїздок родини Йопиків та їхніх однодумців, а також завдяки передаванню на зберігання до УКАМА фондів особового та офіційного походження. Відтак архівна збірка набула колекції знаних репрезентантів української громади: першого етнічного українця у федеральному парламенті Канади М.Лучковича, видатного українського оперного співака М.Голинського, сотника УСС і відомого художника Ю.Буцманюка, колишнього в'язня нацистського концтабору Аушвіц у роки Другої світової війни І.Лаголи, відомого українського художника із Кракова професора Л.Геца, громадського діяча і підприємця Д.Куп'яка та ін. Важливе значення для дослідження внеску українців у розбудову канадського суспільства мають фонди українських установ та організацій: Української піонерської асоціації Альберти, відділу НТШ на Західну Канаду, едмонтонського відділу КУК, Української суспільно-харитативної служби, Клубу українських професіоналістів і підприємців у Едмонтоні, Українського музичного товариства в Альберті та ін. Унікальна колекція фотодокументів (понад 5000 одиниць) містить інформацію про українське піонерське життя в Альберті, різноманітні святкування та діяльність громадських організацій протягом ХХ ст., архітектуру українських церков і народних домів, про участь українців у канадській армії в роки Другої світової війни, визвольну боротьбу, польську пацифікацію, більшовицький та німецько-нацистський терор в Україні, відомих українських письменників і художників. Досить повна та різноманітна фоноколекція музичних творів українських композиторів.

Істотне наукове, історичне і культурне значення має велика колекція (понад триста назв) українських часописів, що виходили в Альберті та інших канадських провінціях, у США, Бразилії, Аргентині, Австралії, європейських країнах, в Україні та Китаї, у тому числі раритетні видання (українські газети з Маньчжурії з 1930-х рр., Карпатської України 1938–1939 рр., газети періоду Другої світової війни тощо).

До найновіших громадських архівних установ Альберти належить Український фольклорний архів Богдана Медвідського, що функціонує у Центрі українського і канадського фольклору імені Петра і Долорес Кулів при Університеті Альберти³⁴. Цей своєрідний науково-освітній та культурний центр засновано з ініціативи відомого вченого, ініціатора створення в Альбертському університеті кафедри української культури та етнографії, проф. Богдана Медвідського як зібрання документів і видань, що відображають розвиток духовної культури Канади, України та інших країн, і складають повноцінну джерельну базу для дослідження українських народних традицій. Упродовж своєї багатогранної науково-викладацької та науково-організаційної діяльності в Університеті Альберти (1971–2002 рр.) проф. Медвідський запровадив Українську фольклорну програму, результатом якої стали великі масиви аудіо- й відеодокументів та документів усної історії. Надалі основним джерелом поповнення фондів архіву стали приватні пожертвування від проф. Богдана Медвідського, д-ра Богдана Р. Климаша, Василя Гіни, Юрія Паленка, Кена Гуцуляка, д-ра Андрія Нагачевського, родини Мельничуків. Офіційне відкриття архіву відбулося 2001 р., а 2003 р. його було названо на честь Б.Медвідського.

Зібрання архіву включає понад 35 000 одиниць, серед яких документовані результати польових досліджень з українського фольклору в Канаді (аудіо- та відеодокументи), документи усної історії, рукописи, фотодокументи, програми досліджень, колекція грамплатівок, книги, часописи, журнальні та газетні вирізки. Зокрема, тут акумульовано книги й часописи з питань етнології та етнографії, звукозаписи українського канадського фольклору з експедицій 1964–1965 рр.; фільм про Великодні свята в місцевості поблизу Веллінгтона (1973 р.); рукописи тостів, обрядів, записані студентами під час експедиції та

ін.; 1200 платівок на 33 об. понад 150 фірм та незалежних виробників; понад 500 друкованих видань (книг, буклетів), рукописи на теми української музики (тексти народних пісень та їх обробка), танцю, народного мистецтва. Цінною складовою фондів архіву є збірки студентських та магістерських праць, де репрезентовано рукописи нині відомих дослідників Х.Небожук, Согу Хонга, Н.Шостак, Р.Білаша та ін.

Важливе значення для вивчення історії української еміграції та перших українських поселень у Канаді має архівна збірка наукового відділу музею «Село спадщини української культури»³⁵. Започаткована групою альбертців українського походження на початку 1970-х рр. і підтримана міністерствами культури й багатокультурності, а також громадських робіт Альберти ідея створення своєрідного пам'ятника українським піонерам була реалізована в концепції музею «живої історії». У результаті ретельної пошукової роботи під керівництвом Радомира Б. Білаша тут зібрано колекцію інтерв'ю – документів усної історії, збірку технічної документації – креслень і планів, колекцію карт, тексти екскурсій.

Цінна збірка метричних та рукописних книг зберігається в архіві монастиря св. о. василіян у Мондері. Серед слов'янських манускриптів особливу цінність мають «Пом'яник» (1720–1780 рр.), стародрукований «Акафіст», Євангеліє XVI ст., «Тріодь» XV ст.

Українські архіви Саскачевана та інших провінцій

У степовій провінції Саскачеван переважна більшість українців мешкає в Саскатуні (близько 35 000) та столиці провінції Ріджайні (понад 23 000). Саскачеванський університет був першим вищим навчальним закладом у Канаді, який запровадив курси української мови та літератури. Першим – від створення 1945 р. до 1975 р. – очолював відділення слов'янських студій цього університету відомий учений, автор українсько-англійського словника Костянтин Андрусин (1907–1983 рр.). 1999 р. тут було засновано центр дослідження української культурної спадщини. Архів університету зберігає окремі фонди українського походження (збірки Д.Стрийка, К.Андрусина, товариства «Альфа-омега» та ін.).

Українські збірки провінційного архіву Саскачевана мають переважно невеликий обсяг – від 55 см до 6 мм. Однак і тут зберігається цінна інформація. Так, у фонді М.Стедишина містяться спогади про життя в Канаді, зокрема про історію Української греко-православної церкви в Саскачевані. Широко представлено родинні фонди Гарбузів (6 мм), Ослових (7 мм), Данкових (1,3 см), Лозинських (3 см), Дутків (2 см), Олексієвих (1,5 см) та ін. До найбільших за обсягом фондів належать збірки Євангеліни М.Білокур (6,2 м), мікрофільмовані фонди Василя Н. Лозовчука (1,5 м) та Генріха Еппа (4 м). Фонди українських установ та організацій репрезентовано збірками Української культурної асоціації; Української греко-православної церкви; Української католицької церкви, провінційної ради КУК у Саскачевані, Українського дому для людей похилого віку С.Джозефа, Українського музею в Канаді, Канадського інституту українських студій Університету Альберти, Української православної церкви всіх святих у Саскатуні, Королівського канадського легіону та ін.

Окремі збірки, утворені канадцами українського походження або українськими установами і організаціями Канади, зберігаються в університетських бібліотеках та міських архівах інших провінцій, де мешкають українці (Квебек, Атлантичні провінції, Британська Колумбія). Деякі документи зберігаються в архіві Університету Вікторії (папери Ж.МакЖильєре, Л.Стендерта, у фонді Об'єднаної церкви Канади) та архіві міста Ванкувера (фонд М.Гуцуляка). Роз-

різнені фонди переважно включають фото- та аудіодокументи, вирізки з газет та журналів. Упорядкування та дослідження таких матеріалів уможливить максимальне розширення джерельної бази українознавчих студій і глибше вивчення історії поселення українців у Канаді та їхнього внеску в розвиток канадського суспільства.

***

Стислий аналіз українських документних комплексів дозволяє зробити висновки про те, що Канада належить до країн, де зберігається один із найбільших масивів документів архівної україніки. Канадський уряд і українська громада цієї країни забезпечили належну збереженість документів, пов'язаних з історією України, українського народу та українців у Канаді. До багатьох важливих українських фондів і колекцій створено детальні описи, ознайомлення з якими можливе через Інтернет. Державні архіви виконують замовлення дослідників з України на копіювання документів із різними носіями і надсилають їх замовникові – тим самим знімається необхідність фізичного доступу до документів. Багато ініціатив щодо впорядкування та описування українських архівних фондів (архівні програми 1980-х рр., створення описів фондів, проведення конференцій із проблем українських архівів у Канаді тощо) розробив КІУС. Водночас в умовах постійного продукування в сучасному світі нових загроз архівній спадщині людства варто порушити питання про створення страхових копій найцінніших документних комплексів. Питання повернення (в оригіналах або копіях) в Україну фондів українського походження або пов'язаних з історією України та українського народу, яке розпочалося в середині 1990-х рр., має набути державного значення і вирішуватися на найвищому рівні – лише тоді НАФ України справді поповнюватиметься документами архівної україніки.

Донині істотною проблемою залишається забезпечення канадських архівів (як державних, так і недержавних) відповідно підготовленими фахівцями зі знанням української мови для впорядкування фондів. Це, своєю чергою, спричиняє формування інтелектуального бар'єру для користувачів архівної інформації через відсутність / недосконалість довідкового апарату. Вирішенню проблеми може сприяти запровадження спеціальних курсів для підготовки відповідних фахівців у межах університетських програм гуманітарних факультетів із залученням українських фахівців або розроблення і реалізація українсько-канадських проектів з описування та створення довідкового апарату до українських архівних збірок.

Важливою й досі не вирішеною проблемою є підготовка довідника з архівної україніки в Канаді та створення комплексної інформаційної бази даних про архіви українського походження, утворені етнічними українцями в Канаді та українськими установами і організаціями в цій країні, що відображають історію України та українського народу, внесок українців у розвиток канадського суспільства. Потреба в такому виданні та його електронній версії очевидна, оскільки лише повноцінна джерельна база може забезпечити об'єктивні дослідження. З огляду на важливість такого проекту як для України, так і для Канади, слід говорити про видання довідника українською й англійською мовами. Реалізація цього можлива лише спільними зусиллями українських і канадських фахівців, адже об'єднання зусиль представників державних структур, громадських організацій і науковців здатне забезпечити повноцінне дослідження архівної україніки, поширення інформації про неї й поповнення НАФ України.

¹ A Guide to sources for the study of Ukrainian Canadians by Myron Momryk. – Ottawa, 1984. – 42 p.

- ² *Himka J.-P., Swyripa F.A.* Sources for researching Ukrainian family history. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies The University of Alberta, 1984. – 37 p. (Research Report; №6).
- ³ *Sowtis D., Momryk M.* The Kateryna Antonowych Collection. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – 28 p. (Research Report; №13).
- ⁴ *Idem.* The Olena Kysilewska Collection. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – 36 p. (Research Report; №12).
- ⁵ National Archives of Canada. Manuscript Division. The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. Finding Aid №1663 / Prepared by Myron Momryk, National Ethnic Archives. – Ottawa, 1986. – 241 p.
- ⁶ The Ukrainian Canadian Veterans Association Collection. National Archives of Canada, MG 28, V 119: Finding Aid / Prepared by Wiktor Holowacz and Myron Momryk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies The University of Alberta, 1988. – 27 p. (Research Report; №20).
- ⁷ *Friesen P.T.* «Ukrainian Lands» Maps in the University of Alberta Map Collection: A Cartobibliography. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – 44 p. and 21 appendices (Research Report №24).
- ⁸ *Iwanus J., Senchuk W.* The St. Raphael's Ukrainian Immigrants Welfare Association of Canada Collection. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – 22 p. (Research Report; №21).
- ⁹ The Batchinsky Collection Carleton University Library: Finding Aid / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta; Prepared by John S.Jaworsky and Olga S.A.Szkabarnicki; Ed. By Jeremy Palin. – Edmonton, 1995. – 101 p. (Research Report; №47); The Iwan Boberskyj Archival Collection. Ukrainian Cultural and Educational Centre, Winnipeg: Finding Aid / Prepared by Jaroslaw Iwanus and Wolodymyr Senchuk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. – 9 p. (Research Report; №23); The Michael Luchkovich Collection / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta; Prepared by Serge Cipko. – Edmonton, 1992. – [14] p. (Occasional Research Reports. Research Report; №49).
- ¹⁰ Див.: Болохівщина: Земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С.269–274.
- ¹¹ Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклад Б.Кравченко. – К.; Едмонтон, 1990. – 38 с.
- ¹² *Палієнко М. Срібняк І.* Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М.Я.Варшавчика. – К., 1999. – С.168–175.
- ¹³ *Сварник Г.* Дмитро Донцов у невідомих документах 1890–1945 рр. із Національного архіву Канади // Воля і батьківщина. – Л., 2003. – Ч.1–2. – С.173–186.
- ¹⁴ *Кошиць О.* Спогади. – Частина перша. – Вінніпег, 1947. – 367 с.; *Його ж.* Спогади. – Частина друга. – Вінніпег, 1948. – 272 с.
- ¹⁵ *Кошиць О.* З піснею через світ. Подорож Української республіканської капели. – Т.1. – Вінніпег, 1952. – 194 с.; Т.2: З піснею через світ. Із «Щоденника» О.Кошиця. – Вінніпег, 1970. – 119 с.; Т.3: З піснею через світ. Із «Щоденника» О.Кошиця. – Вінніпег, 1974. – 184 с.
- ¹⁶ *Антонович К.* З моїх споминів. – Вінніпег, 1965. – 31 с. (серія: Літопис УВАН, ч.23); *Йї ж.* З моїх споминів. – Ч.2. – Вінніпег, 1966. – 80 с. (серія: Літопис УВАН, ч.24).
- ¹⁷ *Мицик Ю.* З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С.41–62.
- ¹⁸ *Тимошик М.* Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т.7. – С.95–99.
- ¹⁹ *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – №3 (24). – С.168–176; *Його ж.* Архів Андрія Жука як джерело дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С.441–454.
- ²⁰ Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. – 2002. – №3 (24). – С.177–240.

- ²¹ Жук А. Проф. М.Грушевський і Союз визволення України в роки Першої світової війни // Молода нація. – 2002. – №3 (24). – С.111–134; Його ж. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») // Там само. – С.135–150.
- ²² В'ячеслав Липинський: Твори. Архів. Студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Т.1: Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – С.741–844.
- ²³ Кришталович У. Карти України XVII–XVIII ст. в архівах та бібліотеках Канади // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Л., 1999. – Вип.2. – С.216–217.
- ²⁴ Розумний Я. Українські архіви Вінніпеґу // Український історик. – Вип. 43. – Число 1–3. – 2006. – 336 с.
- ²⁵ Конституція України: Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К., 1997. – С.7.
- ²⁶ Канада // Ukrainian Maple Pages. – Toronto, 2006. – Р.9.
- ²⁷ Library and Archives Canada (Бібліотека та архів Канади). – MG30C167, Vol. 24, Ph.6.
- ²⁸ Ibid.
- ²⁹ Ibid. – MG30C167, Vol. 25, Ph.3.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Осередок української культури й освіти: Цілі й завдання. – Вінніпеґ, 1945. – С.3.
- ³² Див.: Волохівщина: Земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С.269–274 та ін.
- ³³ Див.: Макаш О. Українсько-канадський архів-музей // Західноканадський збірник. – Вип.3. – Едмонтон, 1999. – С.154–169.
- ³⁴ Див.: Медвідський Б. Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті; контекстуальна аналіза // Західноканадський збірник. – Вип.3. – Едмонтон, 1999. – С.40–87.
- ³⁵ Див.: Білаш Р.Б. Вирощування євшан-зілля; Село спадщини української культури, 1971–2000 рр. // Західноканадський збірник. – Вип.4. – Едмонтон, 2000. – С.5–25.

The article shows structure and content of archival complexes of Ukrainian origin that are kept in state and civil institutes of Canada, analyzes historiography of the problem of archival Ukrainian philology research in Canada. It defines main questions of Ukrainian-Canadian cooperation in the sphere of integration of scientific use of information about Ukrainian philology.

О.М.Піх*

КАРТОТЕКА МИРОНА КОРДУБИ «БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»: СТРУКТУРА ТА ПРИНЦИПИ СКЛАДАННЯ

У статті висвітлено проблеми формування картотеки М.Кордуби «Бібліографія історії України», а також проаналізовано її структуру та узагальнено принципи підбору вченим бібліографічного матеріалу.

Мирон Михайлович Кордуба (1876–1947) належить до числа найвизначніших українських істориків. Таке високе звання вчений заслужив своїми фаховими дослідженнями з політичної та економічної історії України, історичної географії й картографії, демографії, статистики, етнографії тощо¹. Крім того, серед його багатогранної наукової спадщини значне місце займають бібліографічні праці, рецензії, аналітичні публікації з української та зарубіжної історіографії, огляди журнальних і газетних статей в Україні, Польщі, Німеччині, Австрії.

* Піх Олег Михайлович – мол. наук. співроб. центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України.

Історичною бібліографією М.Кордуба почав цікавитися ще у студентські роки. За сприяння свого наставника – М.Грушевського – він опублікував близько сотні рецензій на праці українських, німецьких, російських, польських, італійських учених, брав активну участь у роботі Бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка в Львові як референт бібліотеки останнього, під час чергувань у ній описував нові надходження літератури. З одного боку, вчений опрацьовував матеріали для власних творчих цілей, а з іншого, – систематизував історичні знання для їх подальшого практичного використання дослідниками й збагачення української науки загалом. Рецензії та критико-бібліографічні праці його мали значний резонанс як у вітчизняних, так і в зарубіжних наукових колах, сприяли зміцненню авторитету історика². Водночас своїм головним завданням він вбачав складання великої бібліографії з історії України.

Серед неопублікованих праць М.Кордуби збереглася велика картотека, яку вчений назвав «Бібліографія історії України»³. Вона відзначається як широким охопленням тематичних проблем, так і значним обсягом використаних у ній матеріалів. Історик працював над її складанням понад два десятиліття. Можна стверджувати, що ця робота стала справою всього його життя. Володіючи кількома західноєвропейськими та слов'янськими мовами, М.Кордуба мав змогу не лише ознайомлюватися з кращими досягненнями світової науки в галузі бібліографії, а й використовувати зарубіжні історичні дослідження поряд з українськими для поповнення власної картотеки.

Активну роботу над збиранням матеріалів до «Бібліографії...», які охоплювали широкий спектр досліджень з історії України, вчений розпочав у 1931–1932 рр.⁴, коли задумав написати критико-бібліографічну розвідку «Українська радянська історична література. Огляд за 1917–1931 рр.»⁵. Однак певні напрацювання в цьому напрямку науковець зробив, мабуть, ще починаючи з 20-х рр. ХХ ст. Так, на основі зібраної М.Кордубою чималої кількості історичної літератури ще 1929 р. вийшла його праця, присвячена західноукраїнським і емігрантським дослідженням з українського минулого⁶. Проте, займаючись збиранням бібліографічних матеріалів у часи роботи вчителем гімназій у Чернівцях та Львові, а також професором львівського Українського таємного університету, дослідник лише принагідно поповнював картотеку. Отримавши 1929 р. посаду професора Варшавського університету, він перейшов до системного опрацювання як бібліографічних покажчиків, так і до описування різноманітної історичної літератури⁷. З того часу та до кінця життя науковець не припиняв роботи над складанням «Бібліографії...». Її інтенсивність дещо зменшилася з початком Другої світової війни й переїздом ученого 1939 р. до Холма, однак уже з 1944 р., коли М.Кордуба став професором і завідувачим кафедрою історії південних та західних слов'ян Львівського університету, а згодом – старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії АН УРСР⁸, він практично весь час присвячував бібліографії⁹.

Зазначимо, що, піддаючись цькуванню і переслідуванню з боку партійних органів, радянської влади, не маючи можливості вільно займатися історичними дослідженнями, вчений знаходив своєрідну відраду в копіткій бібліографічній роботі. Хоча й ця діяльність М.Кордуби, як свідчать деякі документи, залишалася під пильним контролем відповідних органів. Так, у доповідній записці директора Інституту історії України АН УРСР М.Петровського секретареві ЦК КП(б)У по пропаганді К.Литвину про результати відрядження до Львова в січні 1945 р., йшлося і про його зустріч із М.Кордубою. Як зазначав М.Петровський, на той момент учений відмовився від написання великих наукових праць. «Головна ж його робота, – писав М.Петровський, – це бібліографія історії України (є уже близько 45 тис. карток), просувається вперед добре»¹⁰. У 1945–1946 рр. на науковця тиснули, аби він переоформив картотеку в інший

спосіб¹¹. Очевидно, були намагання змусити історика відійти від упорядкування літератури на основі засад національної бібліографії, а натомість вибудувати структуру картотеки, виходячи з марксистської методології. Однак усе ж дослідник залишився відданим розробленій ним схемі формування «Бібліографії історії України».

М.Кордуба усвідомлював, що повне охоплення бібліографічного матеріалу, виходячи з поставленої мети та обсягу наявної історичної літератури, практично неможливе для виконання одним ученим. У 1945–1946 рр. науковець неодноразово ставив перед керівництвом Львівського відділу Інституту історії України питання про допомогу в роботі над бібліографією. Посприяття у збиранні матеріалів зголосилися колеги вченого І.Карпинець, С.Білецький і Т.Голійчук¹². Однак реальну допомогу надав лише С.Білецький, який виписав бібліографічні дані з календарів «Просвіти» за 1894–1939 рр.¹³ Таким чином, основний масив роботи з упорядкування бібліографії української історії М.Кордуба виконав власноруч, добираючи за рік 8–9 тис. карток, так що вже наприкінці 1945 – на початку 1946 рр. картотека нараховувала понад 50 тис. їх¹⁴. Зрештою, за натхненню роботу зі збирання матеріалу до останньої дослідника було відзначено керівництвом Інституту, як зазначалося, «за епохальну працю «Бібліографія історії України»¹⁵. Учений також пропонував створити бібліографічну комісію в Києві, яка б займалася передовсім опрацюванням газетного й журнального матеріалу, координуючи свої дії з ним. Але цей проект не здійснився¹⁶.

М.Кордуба планував довести свою картотеку (як з точки зору подій з історії України, так і часу публікацій) приблизно до 1941 р. Працюючи самотужки, науковцю все ж вдалося зібрати та частково систематизувати величезний бібліографічний матеріал.

Подальша доля «Бібліографії історії України» виявилася надзвичайно складною. Протягом десяти років вона зберігалася у родинному архіві вченого. В 1957 р. дружина історика запропонувала Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (нині Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ) придбати картотеку «Бібліографії...». З метою визначення її наукової цінності було створено спеціальну комісію, яку очолив колега М.Кордуби, директор інституту академік І.Крип'якевич. (Обидва вони були організаторами таємного Українського університету у Львові в 1921 р., брали участь у діяльності НТШ у цьому місті й довгий час співпрацювали в Бібліографічній комісії Товариства, у 1945–1947 рр. працювали разом у Львівському університеті та Львівському відділі Інституту історії АН УРСР)¹⁷. Вивчивши матеріали картотеки, комісія вирішила їх закупити.

За понад півстоліття після смерті М.Кордуби робилися спроби як видання унікальної картотеки «Бібліографії історії України», так і, на жаль, її знищення. В зв'язку з подіями минулих десятиліть ця археографічна пам'ятка перебувала у досить хаотичному стані, була невідома доля втрачених записів, а також залишалося невизначеним її майбутнє. За останній час в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича проведено часткове впорядкування «Бібліографії...», віднайдено більшість відсутніх рубрик та розпочато систематизацію матеріалу й підготовку до видання якщо не цілої картотеки, то хоча б її окремих тематичних розділів.

Розробляючи картотеку, М.Кордуба назвав її «Бібліографія історії України». Однак, виходячи з тематики представлених публікацій, її можна віднести до загальної українознавчої бібліографії, матеріали якої охоплюють значний період часу (від XVI ст. до 1941 р.). Вже при підготовці попередніх критико-бібліографічних праць учений включив у свою роботу розвідки з різноманітних галузей знання, що послуговувалися історією як методом. Проте все ж ті розробки були обмежені як обсягами публікації, так і часовими рамками. Цього ра-

зу, добираючи матеріали до картотеки, М.Кордуба достатньо повно використав літературу як з історичних дисциплін, так і з інших галузей науки. «Ладжена мною бібліографія, – писав дослідник, – охоплює щодо змісту історію України в найширшому значенні цього слова, тобто не лише політичну, але й культурну та господарчу історію, суспільний та державний лад, праісторію, краєзнавство, побут, помічні історичні науки (палеографію, дипломатику, хронологію, геральдику, сфрагістику), джерелознавство, методологію, історіографію і навчання історії»¹⁸. Такий підхід ученого можна порівняти з тогочасною історичною теорією представників школи «Анналів» М.Блока та Л.Февра, за якою дослідження минувшини полягало у вивченні всіх сфер життєдіяльності людини, а не обмежувалося лише традиційними (політика, економіка, культура)¹⁹.

Водночас при такому широкому тематичному охопленні літератури й кількості записів (нині картотека загалом налічує близько 73 тис. карток) надзвичайно важливою є схема поділу бібліографії, її структура. Учений відзначав: «Найважливішою та zarazом найскладнішою річчю в бібліографії є систематика. Її завдання – уможливити користувачеві швидко і повне підшукування потрібної літератури. Можна сказати, що вартість бібліографії залежить в значній мірі від доцільного розподілу матеріалу на поодинокі частини, групи, відділи, підвідділи і т.д.»²⁰. Однак М.Кордуба не встиг закінчити систематизацію праці. На сьогодні картотека налічує чотири скриньки, матеріали з яких укладено тематично, й 19 скриньок із літературою, складеною хронологічно по десятиліттях, що охоплюють наукові публікації, надруковані з кінця XVI до початку 40-х рр. XX ст., а також три скриньки з допоміжними покажчиками та окремими рубриками²¹. Очевидно, в остаточному варіанті «Бібліографії...» вчений планував застосувати тематичний принцип систематизації матеріалу. Про це свідчить наявність чотирьох скриньок, у яких картки відібрані з хронологічних блоків і складені за тематикою. Однак історик лише розпочав упорядкування тематичних розділів картотеки, вибравши записи з окремих рубрик: археологія, архіви, бібліографія, бібліотеки, іконографія, картографія, музеї й музейництво, оселі (міста), рукописи, українські джерела. Позитивним моментом є те, що решту матеріалів хронологічної частини картотеки дослідник для зручності при її доповненні та перевірці особисто поділив на тематичні рубрики, розташовані за алфавітом. Окрім цього, проставлені вченим літерно-цифрові позначення на більшості карток (наприклад: А1 – Антропологія, А2 – Археологія, БЛ – Білорусія і Литва, Б1 – Бібліографія, Б2 – Біблійологія і т.д.) надзвичайно полегшують завдання впорядкування тих записів, що розміщені в скриньках за роками. Загальна ж кількість рубрик та підрубрик «Бібліографії...» сягає близько 200.

Структура картотеки Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»

Картотека	Кількість карток
Хронологічна частина	52 389
Тематична частина	11 646
Окремі рубрики	2021
Додаткові покажчики	6916
Усього	72 972

Хронологічна частина «Бібліографії історії України» М.Кордуби за чисельністю вміщених матеріалів є найбільшою й складає загалом 19 скриньок. Загальна кількість карток цієї частини картотеки становить 52 389, більша частина з яких (41 115) позначена вченим літерно-цифровими шифрами, що значно полегшує їх віднесення до тієї чи іншої тематичної рубрики. Що ж стосується співвідношення бібліографічних карток за окремими десятиліття (кількість яких

загалом становить 15), то вони розподіляються у наступній пропорції: до 1800 р. – 163 (7 – непозначені літерно-цифровими шифрами картки); 1800–1809 рр. – 124 (16); 1810–1819 рр. – 225 (23); 1820–1829 рр. – 469 (29); 1830–1839 рр. – 639 (67); 1840–1849 рр. – 1245 (294); 1850–1859 рр. – 877 (582); 1860–1869 рр. – 1374 (1185); 1870–1879 рр. – 3329 (314); 1880–1889 рр. – 6000 (696); 1890–1899 рр. – 5583 (1795); 1900–1909 рр. – 6666 (1173); 1910–1919 рр. – 4527 (935); 1920–1929 рр. – 6439 (495); 1930–1941 рр. – 3455 (3060).

Вказану частину «Бібліографії...» можна вважати робочою картотекою дослідника. Картки розташовувалися в такому тимчасовому порядку, який М.Кордуба вважав зручнішим для поповнення новим матеріалом. Насамперед учений поділив зібрану літературу у блоки по десятиліттях, причому в межах кожного з них картки розміщувалися за алфавітом. Історик не виокремлював кириличний і латинський алфавіт, а подавав їх одним списком. Отже, такий принцип побудови праці дозволяв легко доповнювати новим матеріалом картотеку й водночас не вимагав негайного тематичного укладання її, що мало стати наступним етапом формування бібліографії. Крім цього, це давало можливість, виробивши принципові критерії добору матеріалів у картотеку, чіткіше структурувати її рубрики та підрубрики.

Працюючи над поповненням «Бібліографії...», дослідник також принагідно проставляв літерно-цифрові шифри на картках для полегшення майбутнього опорядкування. Ця робота залишилася незавершеною. Про це свідчить чимала кількість непозначених карток (близько 1/5 від їх загальної чисельності). Побіжний огляд цієї частини картотеки дозволяє стверджувати, що непозначені записи за своєю тематикою, на наш погляд, стосувалися практично всіх рубрик. Таким чином, М.Кордуба, позначаючи наявну літературу, не виокремлював матеріали до тих чи інших розділів, а впорядковував лише ті, щодо тематики яких у нього не виникало сумнівів.

В зв'язку з розпорощеним станом матеріалів картотеки було проведено її впорядкування, згідно з тематичною структурою, розробленою науковцем. У результаті опрацювання хронологічної частини «Бібліографії...» матеріали в межах кожного десятилітнього блоку структуровано за тематичними рубриками й підрубриками.

Хронологічний блок за 1890–1899 рр. (що, як і всі інші десятилітні блоки, був улагоджений за алфавітним принципом) учений особисто розділив на тематики. Проблемно-тематичне впорядкування матеріалів за інші десятиліття з якихось причин не було проведено. Можливо, історик не вважав решту блоків повністю сформованими або ж, що більш вірогідно, це не відбулося через його раптову смерть 2 травня 1947 р. Варто відзначити, що саме цей, структурований бібліографом розділ зазнав найбільших втрат. Виявилися відсутніми чималі за обсягом рубрики: Антропология, Віра й церква, Господарство та суспільні справи, Колонізація і міграція, Краєзнавство й Культура та побут. Матеріали з цих розділів, а також деякі блоки з тематичних скриньок і складають відсутню частину картотеки, яка, на наш погляд, налічувала близько 1–1,5 тис. карток.

У картотеку М.Кордуба вмістив публікації, що висвітлюють різнобічні аспекти як історичних, так й інших дисциплін, зокрема з політичної, культурної та господарчої історії, історії права і церкви, краєзнавства, етнографії, допоміжних історичних дисциплін, джерелознавства, славістики, бібліології, методології, економіки, соціології, націології, статистики, історії літератури, шкільництва тощо. Включено також біографічні матеріали, праці й статті про міста та села України, публікації щодо історії чужоземних країн і народів. Водночас учений також розглядав минуле України як історію її етнічних територій та народів, які на них проживали. Зокрема в матеріалах картотеки відображено дослі-

дження про поляків, євреїв, росіян, німців, вірмен, чехів, татар, караїмів, циган тощо.

Найбільшими й найповнішими серед рубрик, які за кількістю бібліографічних карток сягають близько 1 тис. та більше, є: «Біографії» (1585 карток), «Віра і церква» (2826), «Господарство й суспільні справи» (2264), «Етнографія» (1035), «Історія України» (4873), «Історія Західної України» (3132), «Історіографія» (998), «Краєзнавство» (991), «Історія літератури» (3748), «Мистецтво» (1722), «Устрій та судочинство» (1046), «Українські джерела» (1577), «Фольклор» (1179), «Церкви, монастирі, чудотворні ікони» (1053), «Шкільництво, освіта» (2365).

Як зазначалося, частину картотеки систематизовано тематично. Цей блок «Бібліографії...» порівняно невеликий і охоплює лише кілька рубрик, упорядкованих науковцем. Це такі розділи, як: «Археологія», «Архіви», «Бібліографія», «Бібліотеки», «Іконографія», «Картографія», «Музеї й музейництво», «Оселі (міста)», «Рукописи», «Українські джерела»²². В межах кожної рубрики матеріали розташовувалися не за десятиліттями, а за алфавітом. Загальний обсяг тематичної частини картотеки становить 11 646 бібліографічних карток.

Формуючи тематичні блоки, М.Кордуба, на наш погляд, найперше вибрав із хронологічної частини ті розділи, щодо матеріалів з яких достатньо легко встановити їх тематичну належність, а також літературу до котрих він вважав фактично вже зібраною. Про це свідчить: по-перше – при аналізі непозначених шифрами карток праці з цих тематичних розділів майже не зустрічаються; по-друге – їх огляд та вивчення засвідчили майже вичерпне охоплення матеріалів із даних тематик.

Інші частини «Бібліографії історії України» склали окремо виділені рубрики «Драгоманіана» і «Шевченкіана», а також низка допоміжних покажчиків. Так, у розділі, присвяченому М.Драгоманову, розглянуто суспільно-політичну діяльність українського вченого, проаналізовано наукову й публіцистичну творчість, а також подано його дослідження, розвідки, листи²³. Чимало літератури зібрано до Шевченківських студій: біографічні праці, твори про Шевченка (вірші, статті, оповідання), дослідження, присвячені вивченню вшанування пам'яті великого Кобзаря (пам'ятники, вистави, вечори, зібрання), а також документальні публікації (листи, спогади)²⁴. Зауважимо, що матеріали даної рубрики поділено по окремих роках від 1860 до 1947 р. Водночас виявилися відсутніми дослідження за 1900–1904, 1929, 1938, 1940 рр.

Формуючи картотеку, науковець зібрав літературу також до двох допоміжних покажчиків. У першому подано перелік збірників, журналів, газет українських²⁵, російських²⁶, польських²⁷ та інших, надрукованих як слов'янськими²⁸, так і неслов'янськими мовами²⁹. Наголосимо, що М.Кордуба надавав особливу увагу розписуванню журнальних та газетних статей, публікації з яких широко використано для складання картотеки. На багатьох картках автор проставляв відмітки про використання матеріалів із того чи іншого часопису. Крім того, подано інформацію про періодичність останнього, а також роки видання, а нерідко зазначалися всі розвідки, що були надруковані на його сторінках. Іншим важливим блоком «Бібліографії...» як за обсягом матеріалу, так і за своїм наповненням є покажчик псевдонімів та криптонімів українських і зарубіжних учених. За своєю структурою він поділений на дві частини: писані кирилицею³⁰ (2585 карток) та латиною (480 карток)³¹.

В основу складання картотеки «Бібліографії історії України» М.Кордуба поклав опис книг, статей, брошур й інших видань. Як матеріал для розпису він використав пристатейну, внутрішньо-книжкову, журнальну та газетну бібліографію, а також бібліографічні покажчики як українських дослідників (І.Левицького, І.Калиновича), так і зарубіжних, зокрема російських (В.Межова),

польських (Е.Колодзейчика, М.Фрідберга) й інших³². Науковець «вповні використав» (за його терміном) значну кількість журналів та збірників. У розумінні вченого це поняття означало нотування не лише всіх розвідок і статей, а й рецензій, передруків та усього іншого матеріалу³³. Серед найголовніших періодичних видань, що їх переглянув і розписав бібліограф, можна назвати: «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (155 томів), «Україна» (за 1907, 1914–1930 рр.), «Киевская старина» (1882–1906), «Записки Наукового товариства в Києві» (1908–1916), чимало бюлетенів та вісників інститутів, кафедр, комісій і організацій, регіональні видання, «Буковина» (1895–1909), «Літературно-науковий вісник» (1898, 1900–1901, 1909–1912), а також більшість газет, збірників та журналів, що виходили на українських землях у 1917–1939 рр. Із російської періодики – журнал «Былое» (1906–1907), «Славянские известия» (1889–1890), «Губернские» й «Епархиальные ведомости» з різних регіонів, «Записки Одесского общества истории и древностей» (1893–1904, 1911), «Учёные записки» університетів, «Известия Академии Наук СССР» (1931–1934) та ін.; польські видання: «Ateneum» (1888–1901), «Biblioteka Lwowska» (1907–1938), «Czas» (1890–1894, 1897–1901), «Gazeta Narodowa» (1890–1901), «Kwartalnik Historyczny» (1887–1939). Також бібліограф розписав чимало австрійських, німецьких, французьких, італійських, чеських, литовських науково-популярних і фахових часописів («Byzantinische Zeitschrift», «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», «Časopis Matice Moravské», «Časopis Mačicy Serbskeje» й т.д.).

Зважаючи на наявну картотеку, можна стверджувати, що М.Кордубі вдалося розробити оригінальну схему бібліографії, суть якої полягала в чіткій тематичній і географічній структуризації матеріалів з української та європейської історії. Впроваджуючи її у життя, науковець зібрав широкий спектр українських досліджень із галузі історичних дисциплін, а також публікації зарубіжних авторів, що суттєво доповнювали матеріали «Бібліографії...». В картотеці подано публікації 16 мовами. Добираючи літературу, історик намагався якомога повніше охопити наявний матеріал без огляду на його походження чи зміст. Звичайний бібліографічний опис доповнювався інформацією про рецензії, передруки, переклади. Значним позитивом «Бібліографії...» були розгорнуті анотації, які дослідник подав до чималої кількості праць. Розписуючи періодику, вчений вказував роки видання, установи, які її публікували, дати перейменування, кількість томів чи випусків, що вийшли за час існування.

Отже, картотека М.Кордуби «Бібліографія історії України» на сьогодні залишається унікальною археографічною пам'яткою, яка відображає систематизовані наукові знання й дозволяє простежити тривалий процес розвитку української історичної науки, а нагромаджений автором фактичний матеріал становить неабиякий інтерес для широкого кола дослідників. Вдало обрана методика праці і, безсумнівно, широка ерудиція та знання іноземних мов дозволили вченому охопити значну кількість вітчизняного й зарубіжного матеріалу. На підставі зібраної літератури М.Кордуба вибудував цілісну схему «Бібліографії...», в основі якої лежали історико-проблемний і географічний принципи її укладання. Також при опрацюванні наукових матеріалів істориком широко застосовувалися біографічний метод та сциентистський підхід, що дозволило поєднати методику історіографічних досліджень із критичною оцінкою поданої до картотеки літератури. Зважаючи на унікальний конкретно-історичний матеріал, за понад півстоліття неодноразово розроблялися проекти можливого використання бібліографії М.Кордуби як цінного джерела для складання загальної українознавчої бібліографії. Й хоча більшість із них не була реалізована, картотека вченого «Бібліографія історії України», безсумнівно, належить до значних надбань історичної науки.

- ¹ Даниленко В. Кордуба Мирон Михайлович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник: Серія. Українські історики. – Випуск 1. – К., 1998. – С. 152.
- ² Піх О. Мирон Кордуба та його праця «Українська історична література в Польщі та в еміграції. Огляд за 1927–1928 рр.» // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Вип. 10. – Луцьк, 2005. – С. 41–48; *Його ж.* Українська радянська історична література в оцінці Мирона Кордуби // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». – Вип. 3. – Тернопіль, 2006 – С. 113–118.
- ³ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (далі – АІУ НАНУ). Картотека М.Кордуби «Бібліографія історії України» (далі – Картотека М.Кордуби). – 26 скриньок.
- ⁴ Там само. – Ф.1. – Оп. VI-ф. – Спр. Г-2. – Арк. 179.
- ⁵ *Korduba M.* La littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931. – Varsovie, 1938. – 277 p.
- ⁶ *Korduba M.* La littérature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne. Compte-rendu 1927 – 1928 // Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Varsovie, 1929. – V.1. – Fascicules 1 – 2. – P. 73 – 119.
- ⁷ *Федорів І.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – С. 82.
- ⁸ Див. докладніше: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.
- ⁹ *Дашкевич Я. М.* Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Л., 2003. – №. 5–6. – С. 381.
- ¹⁰ У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиліття Інституту історії України НАН України (1936–1956). Збірник документів і матеріалів. – К., 1996. – Ч. II (1944–1956). – С. 5.
- ¹¹ *Кондратюк К.* Краєзнавча спадщина Мирона Кордуби // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2005. – Т. 3. – S. 417.
- ¹² АІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп. VI-ф. – Спр. Г-5. – Арк. 61.
- ¹³ Там само. – Спр. Г-2. – Арк. 192.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 179.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 107.
- ¹⁶ *Дашкевич Я. М.* Вказ. праця. – С. 381.
- ¹⁷ Див. докладніше: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001 // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8. – 960 с; *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – 648 с.
- ¹⁸ Цит. за ст.: *Пісковий С.* [Дашкевич Я.] М. М. Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 63.
- ¹⁹ *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С. 167.
- ²⁰ Цит. за ст.: *Дашкевич Я. М.* Кордуба та його «Бібліографія історії України». – С. 382.
- ²¹ АІУ НАНУ. – Картотека М. Кордуби. – 26 скриньок.
- ²² Там само. – Картотека М. Кордуби. – Тематична частина. – Скр. 1–4.
- ²³ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Окремі рубрики. – Драгоманіана. – Скр. 1.
- ²⁴ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Окремі рубрики. – Шевченкіана. – Скр. 1.
- ²⁵ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Журнали, збірники і видавництва українські. – Скр. 2.
- ²⁶ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Журнали, збірники і часописи російські. – Скр. 2.
- ²⁷ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Журнали, збірники і часописи польські. – Скр. 2.
- ²⁸ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Журнали і часописи слов'янські і литовські. – Скр. 2.
- ²⁹ Там само. – Картотека М. Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Журнали і збірники в неслов'янських мовах. – Скр. 2.

³⁰ Там само. – Картотека М.Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Псевдоніми і криптоніми. – Кирилицею. – Скр. З.

³¹ Там само. – Картотека М.Кордуби. – Допоміжні покажчики. – Псевдоніми і криптоніми. – Латиною. – Скр. З.

³² Там само – Ф.1. – Оп. VI-ф. – Спр. Г-5. – Арк. 60.

³³ Дашкевич Я. М. Кордуба та його «Бібліографія історії України». – С.382.

This article focuses on the problems of the index card, compiled for M.Korduba's «Bibliography of the History of Ukraine». The author analyses the structure of the collection and the principles he used in the selection of the bibliographical material.

ІЗ ТАБІРНОГО ЩОДЕННИКА КНЯЗЯ ЯНУША РАДЗИВІЛЛА

У публікації подано фрагмент із табірнього щоденника польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла – унікального джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Документ є детальним літописом, в якому день за днем фіксувалися всі важливі події (серед них і ті, що досі не відомі історикам).

Серед джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. особливе місце належить т. зв. табірному щоденнику польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Це джерело зберігається в АГАД (AGAD – Архів головний актів давніх) у Варшаві¹ і було виявлене у 1970-х рр. покійним нині польським істориком проф. Т.Василевським. Табірний (інакше: канцелярський) щоденник почали вводити до наукового обігу Ф.Сисин (США–Канада)², котрий знайшов у ньому і видрукував кілька незнаних досі листів Богдана Хмельницького, Г.Віснер (Польща), М.Нагельський (Польща)³ і автор цих рядків⁴. Робота над табірним щоденником ускладнюється тим, що пам'ятка має великий обсяг (близько 1000 стор.), також і тим, що частина її написана нерозбірливим почерком, ряд сторінок перебувають у поганому стані, а пагінація сторінок плутана або відсутня зовсім.

Табірний щоденник є унікальним джерелом, рівного якому важко знайти. Це офіційні записи, що їх вели уповноважені особи (секретарі, писарі) при ставці Я.Радзивілла, який був фактично командуючим литовською армією (великий гетьман литовський Ян Кішка був старший за віком і хворобливий, через що майже не брав безпосередньої участі у походах). Щоденник являє собою дуже детальний літопис, у котрому день у день фіксувалися всі гідні уваги події. Щодня уповноважені особи записували все, що робилося у ставці й таборі Я.Радзивілла, а головне – вводили до щоденника копії листів та універсалів князя, та всю кореспонденцію, яку отримував князь, а також конфесати (протоколи допитів українських та білоруських повстанців) тощо. Щоденник, на жаль, зберігся не в повному обсязі, тут зафіксовані події тільки від червня 1649 р. (Загальська битва) до лютого 1652 р. Досі не виявлено початкової частини джерела, яке охоплювало події як мінімум з початку січня 1649 р., а також його завершальну частину (1653–1655 рр.). Зате знайдено фрагмент, що стосується подій від 11 травня до 9 червня 1651 р.⁵ та кореспонденцію Я.Радзивілла за період із 6.06. по 22.07.1652 р.⁶ Чимало листів князя розпорошено по різних архівах і, імовірно, вони теж були занотовані упорядниками щоденника, але ця його частина не збереглася.

У даній публікації увазі читачів пропонується майже повністю той фрагмент щоденника Я.Радзивілла, який охоплює події з 29 березня по 13 квітня 1651 р. (нами пропущено декілька документів, які не мають особливої цінності, адже стосуються суто внутрішніх (фінансових) справ війська Великого князівства Ли-

товського, також і ті, які вже були видрукувані. Даний фрагмент є достатньо репрезентативним, він дозволяє судити про весь щоденник у цілому, методику складання, коло зацікавлень авторів, у числі яких бачимо насамперед шляхтича Семена Павшу, який здобував через «язиків» та розгалужену мережу агентури чи не найціннішу інформацію про те, що діялося у середовищі повстанців на українсько-білоруському прикордонні, про ситуацію в цих краях, насамперед на Поліссі та Сіверщині, про селянські збройні виступи. Період, який висвітлюється у цій частині щоденника, важливий і тим, що обидві воюючі сторони вже розпочали кампанію 1651 р.: відбулася битва під Красним на Поділлі, у ході якої загинув брацлавський полковник Данило Нечай, пала Вінниця, але героїчна оборона монастиря під Вінницею, очолювана полковником Іваном Богуном, дала змогу українському війську перейти в контрнаступ. У щоденнику йдеться переважно про той театр воєнних дій, котрий було відведено військам Велико-князівства Литовського, тобто на українсько-білоруському прикордонні. Якраз про події на цьому театрі сучасна історіографія знає найменше.

Наведені документи дозволяють простежити мобілізацію збройних сил обох сторін на Поліссі, Волині, Стародубщині, південно-східній Білорусі, навіть у самому Києві (див. унікальний лист овруцького архімандрита, надісланий із Києво-Могилянського колегіуму – Ю.М.); хід розвідувальних заходів і перші збройні сутички тощо. Саме тут знаходимо унікальні дані про події в Чорнобилі та його околицях, насамперед про існування Чорнобильського полку та Горностайпільської сотні; згадка про чорнобильського священика – розвідника Речі Посполитої (чи не той це чорнобильський протопіп, який подав пізніше унікальні свідчення про негативне ставлення киян та чорнобильців до рішень Переяславської ради?); дані про місію шляхтича Мисловського (посланника Я.Радзивілла до Б.Хмельницького); про головну особу в польсько-українських переговорах – київського воеводу Адама Киселя; про трагічну долю міста Обухова на Київщині. Саме тут знаходимо унікальне свідчення про колишнього звягельського, потім котелевського й ходорківського полковника Михайла Тишу, також про сотника Івана Бруяку, котрі стали ренегатами, перейшовши на бік Речі Посполитої. Представлені тут і донесення, які отримували Я.Радзивілл від командування коронним військом на Поділлі. У них йшлося про розвиток військової кампанії у цьому регіоні (битва під Красним, падіння Ямполя, Стіни та ін.), про облогу вінницького монастиря і загибель черкаського старости Миколи Киселя (рідного брата Адама Киселя) та ротмістра Мелешка, про уманського полковника Йосипа Глуха, врешті про самого Богдана Хмельницького. Звичайно, треба брати до уваги відверту ворожість до повстанців творців даного джерела, адже переважна їх більшість походила з табору карателів, які вогнем і мечем придушували національно-визвольну боротьбу українського народу.

Не переказуючи інших важливих звісток табірної щоденника Я.Радзивілла, наводимо нижче його фрагмент у надії, що це унікальне джерело приверне увагу українських дослідників і врешті буде видане в повному обсязі.

Текст пам'ятки задля економії місця подаємо в перекладі з польської, деякі слова чи кілька слів, що їх не вдалося прочитати, позначаємо умовним знаком (...)*. Пропущений нами документ чи декілька документів позначаємо знаком [...]. Загальноприйняті на той час скорочення, як-от: п. – пан; пп. – панове; й. к. м. – його королівська милість (мось); й. кн. м. – його князівська мось; в. м. – ваша мось; п. м. м. – пан мій милостивий (мостивий); В. кн. Л. – Велике князівство Литовське – у тексті не розшифруємо.

¹ Архів головний актів давніх у Варшаві. – Ф. «Архів Радзивіллів». – Від. VI. – №36.

² *Syryn F.E. Documents of Bohden Kmelnycky / / Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – December. – V.2. – S.500–524.*

³ *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie. Obrazy literalne. Biografie. Świadectwo historyczne.* – Lublin, 2003. – S.306–316; *Idem.* Diariusze Radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // *Miscellanea historico-archivistica.* – T.XIII. – Warszawa, 2001. – S.35–50.

⁴ *Мицик Ю.А.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. – 2001. – №1. – С.134–147; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // *Сіверянський літопис.* – 2000. – №3. – С.3–26; *Мыцык Ю.* Палкоўнік Ілля Галота і Загальская бітва 1649 г. у святле новых дакументаў // *Спадчына.* – 2002. – №5–6. – С.64–77.

⁵ Ягеллонська бібліотека у Кракові. – Відділ рукописів. – №7513/III.

⁶ Державна публічна бібліотека ім. М.С.Салтикова-Щедрина в Петербурзі. – Відділ рукописів. – «Польские рукописи». – Ф.IV. – №133.

Ю.А.Мицик (д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»)

***

«29 березня [...]

З мозирської пошти від п. Павші привезено цей лист:

«Його мосьт кн., пану а пану і добродію м. вельможному.

Як тільки до мене дійшов цей листочок від чорнобильського підстарости п. Кишмановського, котрому його прислав піп із Чорнобиля, який і сам жив тут при нас, я зразу ж направила його після написання цього мого листа до в. кн. м. Я його нікому не показував, хіба що одному п. Вехману. А цьому п. Кишмановському я наказав, щоб він нікому про це не доповідав. Зволь в. кн. м., п. м. м., про це знати. Але правдоподібно, що цей горностайський сотник, пишучи до свого брата, чорнобильського вйта, доповів про розгром усіх комісарів і цієї крихти війська, що при них була; якщо так є і він прагнув, щоб комісари з'їхалися у невеликому почті, тоді я це міг би довести, бо дуже добре знаю почерк цього сотника, що поставив власний підпис на цьому листочку. Я, виконуючи в усьому поважний наказ в. кн. м., мого п. і добродія, зараз посилаю на Україну і до Овруча задля певних вістей. Усе, про що мені звідти повідомлять відносно того, що там діялося чи діється, я цієї ж години дам знати в. кн. м., п. м. м. Не завадить в. кн. м., п. м. м., і це пригадати: зволь в. кн. м., п. м. м., своїм наказом зблизити цих людей від Туровського тракту сюди, ближче до Петрикова, а також наказати це й іншим хоругвам, бо певно, що коронне військо було в купі, а при ньому був пан чернігівський воевода і й. м. п. брацлавський воевода. Доповідаю в. кн. м. доповідати і про те, що вже п. Павлович і драгунія Ельзнера вступили до Мозира; їх нема й вісімдесяти чоловік та й ті зовсім не мають пороху, ані свинцю й гнотів. Вони вимагають у мене того пороху, що належить полку й. м. п. Курпського, але я не наважуюсь дати це своїм без волі в. кн. м., хіба що, не дай Боже, мусив би це робити. Ми, Господа Бога взявши на поміч, вирушаємо зараз до Бабич, аби тільки ріка очистилася, бо не можемо вирушити без пороху і човнів, доки ще не пройшла крига. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., себе самого і т. д.

У Мозирі 27 березня року 1651».

У ньому вкладено листочок козацького сотника до свого брата, горностайпільського вйта, писаний по-руськи: [...] (далі йде опублікований нами раніше лист горностайпільського сотника Михайла Панкевича – Ю.М.).

Князь й. м. дав відповідь, дякуючи за відомості й наказуючи питати про достовірніші (новини), також про товариша, якого відправили з листом до Хмельницького.

З віленської пошти тільки:

Універсал на половину грошового хліба в Каменцизні послав до п. Павші, щоб розділив порівну, наказавши (дати) на його власну хоругву, роти п. Погирського, п. Павловича, п. Вехмана, п. Ельсніця.

30 березня

[...]

31 березня

[...]

Тоді було віддано князеві його мості з мозирської пошти від пана Павші оці листи: Перший лист від самого пана Павші такий:

«Яснеосвічений мостивий князю, пане і пане, добродію мені милостивий!

Як тільки мій посланець повернувся з України і з Овруча, так тут же до вашої князівської мості, мого мостивого пана, посилаю з цими невтішними авізами. З них ваша князівська мость зволиш зрозуміти, до чого йде; тут, коло Овруча і коло Чорнобиля плебе також почав збиратися до куп. Якщо ваша князівська мость, мій мостивий пан, зволиш дозволити, то не вадило б спробувати щастя задля вашої князівської мості і просити відповідного наказу. Також в. кн. м. даю знати, що мені повідомляє п. Курпський: певний полк стоїть у Любечі, а другий – у Лоєві, отже не завадило б нам додати ще більшої допомоги, заради Бога, мостивий князю і мій добродію, зволь розіслати до хоругв, щоб вони якнайшвидше збиралися до в. кн. м., бо це швидкий і хитрий ворог, тим більше, що він стоїть недалеко від нас, під Білгородом, а це не більше як 28 миль; там (?) стоять певні татари і недалеко від них вже по містах і містечках, скрізь дуже багато збирається людей до куп. Повідомивши про це в. кн. м., самого себе віддаю і т. д.

У Мозирі дня 29 березня.»

Другий лист до й. м. від овруцького ротмістра п. Третяка від імені всіх обивателів такий:

«Із немалим нашим задоволенням ми дізнались, що в. кн. м., пан наш мостивий, зволив наблизитися з військом до Дніпра, внаслідок чого ворог може вже на менше собі сподіватись. А оскільки в. кн. м., п. наш мостивий, нас власне тут самих (...)*. Ми повністю пограбовані, у бідності нашій на наших попелищах залишаємося з достатньою рішучістю, з готовністю пожертвувати життям. Ми готові віддати своє життя за королівську достойність, отже зволь про нас не забувати і зміцнити доброю радою, щоб ми знесли з мозирським полком і при необхідності об'єдналися з ним. Понижено в. кн. м., нашому милостивому пану дякуємо і в усьому з їх мостями готові зноситися. А в. м. м., пану нашому мостивому, за це піклування, вважай батьківське, виявлене щодо нас, своїх слуг, ми будемо просити Господа Бога, щоб Він зволив зберігати у своєму благословенні на довгі роки в. кн. м. у доброму здоров'ї для опори нашої вітчизни, щоб цього ворога придушити і щоб Господь Бог зволив вітчизну, вважай оплакану, завдяки старанню та піклуванню в. кн. мості, п. н. мостивого, швидко повернути до колишніх свобод і вольності. Як тільки ми якусь відомість від коронного війська отримаємо, то негайно в цю ж годину передамо до Мозиря, до й. м. п. Павші. І взагалі, якщо до нас дійде щось важливе з табору та від його мості нашого воеводи, котрий скоро повернеться, тієї ж години повідомимо, Завершуючи цим цього листа, наші понижені послуги якнайстаранніше в. кн. м., нашому пану і добродію, віддаємо в милість.

Дано з Овруча дня 27 березня.

У ці листи вкладені такі відомості:

Насамперед від цього ж п. Третяка до п. Павші цей лист.

«Мостивий п. Павша, м. в. м. пане і приятелю!

Дуже за це в. м., мостивому пану, дякують всі їх м., м. пп. брати, що в. м. князеві й. м. розповів про нас і що князь й. м. зволив нас дуже потішити, наказавши з полком в. м. зноситися в усіх небезпеках, бо ми ближче до вашої мості, аніж до коронних військ. Всі відомості з табору, які тільки я мав, давні й точні, все це я відіслав вашій мості, (також) листи п. Славецького, які той писав до матері. Тепер немає ніяких новин, хіба що маса непотрібних. Ми маємо свого посланця у таборі, а другого у пана воеводи в Гоці, ці ще не повернулися, звідти буду мати певну відомість і як тільки вони повернуться, не затримаю їх і тієї ж години пошлю, щоб повідомити в. м. Однак думаю, що п. Вольський повернеться швидше, бо він поїхав раніше, ніж наші. Ваша мость будете мати відомості, тільки дай Боже, щоб він міг проїхати, бо, як я маю відомості, селянство одностайно по всіх містечках кличуть добровольців до купи в Коростишеві, Котельні, Павлочі, а кого можуть, то хапають і вбивають. Пан Гуменецький і ці вже втекли і вже наші (...)*. З цим примчав до мене посланець й. м. п. ловчого, що має такі відомості з Корця, ніби пан черкаський староста і пан Мелешко, ротмістри, йшли у першій сторожі до Вінниці і там же обидва полягли. Дай Боже, щоб це виявилось неправдою, але рідко коли таке буває з поганими новинами. Пан Мисловський, будучи у мене, мав їхати (...)* і

братися до війська, а звідти до Хмеля, аж той у іншу сторону, до Києва (рушив). Петрашенко в Брусилові бачив його, повели його декілька козаків до Білої Церкви, до Хмеля. Не знаю, що у листі, важко сказати й про те, як він відбув це посольство до Хмелика. Це повідомивши, віддаюся милості в. м. м. пана. З Овруча дня 27 березня.»

До цього ж пана Третьяка від пана Крентовського Лозького:

«Як тільки до мене дійшла відомість, тут же вночі доводжу до відомості в. м. м. пана про тривоги, які до нас доходять. Не поширюючи свого писання, надсилаю для прочитання копію листа ксьондза коростишевського плебана і їх м. пана Гуменецького. Ми з Божою поміччю ніскільки не тривожачись, хоча ці гультаї задумали вдарити на нас чатою і ми перебуваємо в обережності, а якщо Господь Бог на нас допустить, то й самі це власними очима побачимо. І тільки тоді, коли це станеться, тоді покинемо свої дома. Не пожалій в. м., м. м. п., посланця, навіть двох, через посередництво яких я буду щоразу подавати новини; і до Гленська не завадить послати по хоругву й. м. п. старостини, щоб вона сюди наближалась. А якщо була б потреба, щоб всі ми залишалися разом, сам (?) (підійди) ближче від Коростишева під Черняхів і нас може бути добра купа війська. Я думаю, що нині (?) не воєнна пора, але почавши воєнні трансакції, які почали їх мості панове регіментарі (...)*, не можна легковажити ворога. Які тільки відомості з боку мали б в. м., м. м. панове, не забудьте нас ними оповістити. Вчора ми отримали відомість з Корця, що пан черкаський староста і Мелешко на минулому тижні заплатили життям у Вінниці. Коли військо рушило з-під Чернівців до Вінниці, ці згадані панове ротмістри, будучи послані у передню сторожу, начебто були вбиті. Така чутка є у нас, дай Боже, щоб це відмінилось, однак зазвичай погані новини рідко відмінюються. Якщо я буду мати щось нове про цю нещасну вість, то не затримаюсь і дам знати. Віддаюся при цьому і т. д. З Горошкова, дня 24 березня 1651.»

Від ксьондза коростишевського плебана до пана Незвовського цей лист:

«Мені вельми мостивий пане Незвовський, м. м. п. і приятелю!

Після написання цієї картки прийшла певна і неодмінна відомість з Києва, що добровольців скликають на багатьох місцях. Київський полк виступив. Всі шляхетські маєтності і всі податки взяті для гетьмана, словом вже такі страхи, бунти й небезпеки, як і були. Орда в Білгороді (?) і в інших місцях з цього боку Києва. За цим вашої мості приятель і слуга.

Гультайства все більше прибуває до Коростишева, виступає все Війська Запорізьке».

До п. Гуменецького від якогось Фонтана цей лист:

«Не затримуючись писанням до в. м., м. п., маю такі невтішні новини, що вже взято лециньського старосту, тобто Поломецького. А два інших з числа військових ледве втекли і знаходяться тут, у мене. А задум їхній такий, відносно чого вони сьогодні матимуть раду, щоб з обох боків перекрити шляхті шляхи, одні з Коростишева, другі – від Котельні; і на добровольців кличуть у Котельні, а хочуть вдарити від Черняхова (Czernichowa) і від Вілька. Я вже в Гузиньцю, у пана Шеніовського, чекаю на інших своїх і тому не довелося мені написати з Левкова до в. м., м. п. А в. м., якщо зволиш мати якусь відомість, зволь мені в. м., м. п., повідомити. Якщо в. м. волієш вирушити сьогодні, то (напиши) в. м. м. п., куди хочеш прибути. Шкода собі (їх) легковажити. Ті, що втекли з їхніх рук, знаходяться при мені. Вони до цього часу сиділи у лісі, а діялося це вчора. При цьому мої послуги і т. д.

Від й. м. пана київського воеводи до панів овруцьких обивателів:

«М. м. панове, овруцькі обивателі, м. в. м. панове і брати!

Досі від його королівської мості у цьому пункті не маю наказу: чи не накаже і нам усім, при своїй сцені (?) залишатись і захоче знати про нас, чи ми (готові) до війська і до свого панського боку збиратися. Бо коли б й. к. м. не хотів би тут про нас знати, наші рішення мали б бути небезпечними. Коронне військо майже біля Дніпра, а друге, В. кн. Л., відомо як далеко стоїть. Ми тоді б самі залишилися і мали б перебувати у великій обережності. Мої хоругви, котрі я набрав за власний кошт, вже біля Случі, коло Острожка. Я наказав їм чекати на наказ від к. й. м. і на себе.

Знаю і то в. м., м. м. панове і брати, як безсумнівне, що коли й. к. м. благословить мені йти в ту сторону, то мені не годилося б залишатися у кутку. Тому я швидко просив би в. м., моїх мостивих панів, щоб нам усім Овруч був у тилу, щоб ми були ближче до лінії (кордону), щоб мені не довелося пильнувати Овруча, а всю Стіну покинути. Що стосується комісії, то незрілий плід важко зірвати. З обох сторін вона пущена на самоплин (?). Після розгрому Нечая я й досі не маю відповіді від запорізького гетьмана.

Боюся, що вони вже щось інше задумують. З війська ж я щогодини виглядаю відомостей від й. м. п. черкаського старости, мого рідного брата, посилаю пошту. Там відновилася якась ворожнеча. В. м., моїх мостивих панів і братів закликаю (?), що важко вести мирні переговори, бо тут так мусить бити годинник, як його зверху накрутять. Це відомо всім в. м., моїм мостивим панам і братам усім, що на мене (?) покладено й. к. м. і всією Річчю Посполитою. Все, що я пишу до Чигирина, то копії відсилаю до Варшави. Однак у Бердичеві розбито посланця з моїми листами і взято під арешт, а це діялось з великою публічною ганьбою наготи і зневагою щодо мене. Про це я не буду мовчати і в. м., мої мостиві панове і брати, скаржусь; в. м. розумієте (?), як самим важко вести переговори, бо у зрадливих людей поганій (?) нейтралітет. Коли Господь Бог нас покарав, то прагнути війни, означає ходити по бритвах. Звольте ж тоді в. м., м. м. панове і брати, почекати на наказ від к. й. м., про котрий я негайно дам знати. А тепер віддаюся милості ваших мостей, моїх мостивих панів.

З Гоці 12 березня.»

Від овруцького архімандрита до отця Борисовича такий:

«Велебний отче Борисович, мій наймиліший брате у Христі!

Почувши про добре здоров'я твоєї велебності і т. д., тішуся. У нас небезпеки щодня примножуються. Татар велика сила. Одні вже позбиралися до запорізького гетьмана, а інші ще підходять, йдуть. Постійна тривога, церкви грабують, псотять і профанують, людей грабують, жінок безчестять. Місто повне козаків, щодня сподіваються задніпровських полків. Про самого гетьмана кажуть, що він є у Білій Церкві. Що він там робив, не можемо знати. Я вельми шкодую, що зірвався з Овруча, тепер хоча й хотів би (повернутися), але не можу через хворобу, від якої потерпаю. За цим доручаю вас Господу Богу. Дано з Братського монастиря 10 березня.»

Діставши всі ці відомості, князь його мость, зразу ж наказав написати універсали до всіх хоругв нового набору, одних підігруваючи до поспіху, другим погрожуючи, як-от татарським, у разі порушення ними терміну, іншим цей же термін визначаючи в універсали.

Особливо до татар В. кн. Л. на їхнє посполите рушене (князь) видав треті і останні суворі універсали, призначаючи те ж місце під Туровим для їхнього збору.

До хоругви князь й. м. написав, щоб на слухання військової реляції у вівторок відправляли депутатів.

1 квітня

З віленської пошти віддано князівській мості два листи від к. й. м. [...].

Цього ж дня після обіду в присутності князя й. м. провадився перепис піших рот.

2 квітня

Цього дня не було нічого потрібного до діаріушу.

3 квітня

Враховуючи вищенаведені королівські листи до й. м. ксьондзу віленському біскупу, князь й. м. написав до нього такого листа: [...].

Виряджена експедиція віленської пошти, котрій дано універсали до всіх хоругв, крім тих, що стоять у Слонімі, Шерошові, в Чечерську, Пропойську, послані до рук пана на скарбного литовського з проханням, щоб він їх якнайшвидше розіслав.

4 квітня

Рано з мозирської пошти віддано князеві й. мості від пана Павші ці листи:

«Ясне освічений мостивий князю, пане а пане і добродію мій милостивий!

Могла б бути година ночі, коли до мене дійшов лист від й. м. пана Крупського з Хойник, який дав знати про себе і про те, що в тім тракті діється; в цю ж годину свого листа до в. кн. м., мого пана і добродія, пересилаю. Із нього в. кн. мость зволиш зрозуміти про що він доповідає. Я з певних причин через погані переправи не міг рушити з місця до пустого становиська, а ми мусили будувати шалаші для себе. Сьогодні, в день відправки цього мого листа, я виступаю, взявши на поміч мого Господа Бога і стараюсь пильно, щоб якнайшвидше згідно з наказом в. кн. м., підготуватись з усім водним ристунком, бо дуже важко їх дістати, а тепер за три дні до написання цього мого листа рика почала очищатися (від криги), а озера перед нею ще стоять. Я розіслав у різні місця, щоб якнайшвидше забезпечились цим ристунком, і ним дуже пильно, як тільки ним забезпечаться, не затримаюсь і цієї ж години згідно з наказом в. кн. м. швидко допоможу й. м. п. Курпському. А якщо на той час наказ в. кн. м., мого пана і добродія, зволить надійти, щодо того, куди послати роз'їзд з волі в. кн. м. мого пана і добродія, то

я так і вчинив би. А без волі в. кн. м., мого пана і добродія, не наважуюсь. Щогодини виглядаю моєї роти як від Хмельницького, так і від їх мостей панів гетьманів коронних. Як тільки вони прийдуть, до в. кн. м., мого пана і добродія, відішлю цей рескрипт. Зі своїми послугами віддаюсь під ноги в. кн. м., мого пана і добродія.

В Мозирі дня 2 квітня 1651.»

Цидула:

«Після написання мого листа до в. кн. м., мого пана і добродія, повернулася моя челядниця з України (Ukrainy) вважай через дві години, коли дали сигнал. Все, що мені й. м. п. Потоцький повідомив, то я оригінал цього листа і копію (листа) від його племінника по брату про те, що діється в Україні, надсилаю. Якщо я отримаю звітти якусь новину, то тієї ж години дам знати в. кн. м., як моему добродієві. А якщо б так було, як пише й. м. п. Курпський, чого в цей час я не сподіваюся, бо мої ще не повернулись від Чорнобиля. Я їх виглядаю щогодини, для повного успіху не завадило б підіслати до Загала, бо поширюється великий страх про (прихід) в. кн. м., мого пана і добродія, це є поза сумнівом, доповідаю про це в. кн. м. [...]»

У цьому листі вкладені такі відомості:

Копія листа пана Потоцького, писаного з коронного табору до матері, такого змісту: «Мені вельми мостива паніматко, моя мостива пані і добродійко!

Прибувши до війська 12 березня, я застав їх мостей панів жовнірів наших у справі коло Богуна, котрий заклався у монастирі тамтешніх ченців. А поки його до цього примусили, він завдав нам втрат, хоч і невеликих, але досить і їх, бо вбили значніших: пана черкаського старосту і пана Мелешка, які через Буг мчали з хоругвами до міста. Він їм дав відсіч, вчинивши зрадливі ополонки, а коли ті провалились, то їх на суходолі вбили. Тіло пана Мелешка однак знайшли і воно відправлене до Бару, а тіло пана черкаського старости з'їли пси, знайшли тільки одну руку і одну ногу, і голову. Там же і й. м. п. пан брацлавський воевода добре викупався в тій ополонці, бо тікав до замку, щоб з міста туди не вдарили і киями смачно дістав по хребту. При мені штурму ще не було, як і без моєї присутності. Але вони дуже добре укріпились, ми не могли дати їм ради, хіба що вже морити їх голодом та мацати з гармат, котрі їм дуже не смакують. Маємо язиків, (котрі свідчать), що у них мало провіанту та пороху, до води їм приступ дуже тяжкий, бо наші дуже їх мацають удень зі свого укріплення, у котрому й на ніч залишалися б, якби не піхота, котрої по-перше обмаль, а по-друге її небезпечно залишати на ніч через значну втому, бо військо втомлене внаслідок постійних денних і нічних сторож, чат і роз'їздів вглиб України. І сьогодні вийшла чата аж до Кальника. З Прилук теж повтікали до Немирова, де закрилось кільканадцять тисяч козаків з Глухом, котрий ішов на допомогу Богуну і окопавшись по старому місту, дуже добре фортифікується. В. м., моїй добродійці, напише пан Якубовський про те, що діялося перед цим. Я тут уже залишився, у так значній компанії. Прошу в. м., мою добродійку, щоб якнайбільше (?) уважала на своє добре здоров'я. Я в. м., моїй добродійці, щоденно віддаю свої синівські послуги і про це прошу Господа Бога.

З Вінниці дня 28 березня 1651.

Це повідомивши в. м., моїй добродійці, для іншої шляхти, котра певно є дуже цікавою (?), доповідаю те, що належить, в. м. м., моєї добродійки. На Бекловку, довкола якої ходять чати, око маємо пильне. Але їй дають спокій за нашим старанням, куди я й лист до селян написав, убезпечивши їх. Що стосується цих речей, які залишаються в Більківцях (Bilkowsach) і коней, зволь в. м., моя добродійко, уважити добре, а чи безпечно їм залишатися у Барі; вони до якогось часу можуть залишатися, але далі не маю, що там їм буде безпечно, особливо ж тому, що між п. брацлавським воеводою і паном гетьманом можна часто бачити незгоду. Однак нас може тішити те, що (незгода) недовго триває, вони зразу ж миряться. Друга (причина) полягає у тому, що війська, особливо німців та піхоти, дуже мало, а з Польщі ліниво йдуть. Господь Бог знає, що буде діятися. До штурму німців не поженеш, бо хоч і потягнуться, то як тільки вискочить з окопів з кількадесят козаків, то зараз же ця наволоч тікає. Наша челядь і наше товариство, хоч і йдуть, але вони не так здатні (до бою) і це не їхнє призначення. Пушкарі абиякі, а хлопці так окопалися в долах і укріпилися, що їх і гранатами ледве можна викурити, а часто їх (гранати) кидати (не доводиться); це дуже великі витрати, бо вони (гранати) дуже дорого коштують. Це повідомивши, і далі про те, що буде діятися, повідомлю без затримки в. м., моїй добродійці.»

До пана Павші лист від пана Северина Потоцького писаний такий:

«Мостивий пане Павша, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Я тому не дав відповіді на перший лист в. м., м. м. пана, бо не мав нічого певного.

Ще не повернувся з табору до мене мій слуга, котрого я послав до їх мостей панів гетьманів; після посланця в. м. приїхав цей мій слуга, котрий там перебував при їх мостях панів гетьманах понад три тижні і бував у тих боях, що в його бутність сталися. Був він і в тому бою, коли Нечая розбили у Красному, де при ньому було також забито понад десять тисяч цього гультайства. Вони укріпилися були у замочку, де й наших чимало полягло і двох значних капітанів було забито; не всиділи вони у замочку, а наші трохи відступили від замочка і пильнували за ними у полі і так вони, тікаючи з замочка в поле, напали на наших, котрих в полі побито; у замочку їх настріляли, нарахували п'ятсот трупів, знайшли й самого забитого Нечая, вони його покляли на столі, а килимом накрили. Був цей же мій слуга, коли взяли Шаргород, також Ямпіль і Чернівці. Стіна (Scianka) була вперлась, біля якої велика оборона, також і хлопства згромадилася немала купа, там їх мості панове гетьмани діставали їх штурмом два дні і дві ночі, що аж дійшло з ними до згоди, вони ручної (вогнепальної) зброї віддали сім тисяч, рушниць, також самопалів, старшини не хотіли видавати, хоча вмовляли їх це зробити їх мості панове гетьмани. В Чернівцях також це гультайство закрилось, котрих і там їх мості панове гетьмани без штурму взяли, там же доценту все було вирубано й спалено, а місто було потужне й багате, однак і його висікли, всього понад десять міст. Де добровільно піддалися, там мир (?) було вчинено, а де боронилися, там доценту вирубано. З цим злодієм Нечаєм була битва в запустний вівторок, взагалі все при милості Всемогутнього Бога нам щастило, хоч його була невелика купа, що дай Боже і до кінця. Потім прийшла до мене відомість від мого урядника, мені здається і ця достовірна, бо там часта відомість від й. м. пана житомирського старости буває у Бердичеві. Хоругву й. м. пана житомирського старости потурбовано у Вінниці, але за милістю Божою без великої шкоди, також і хоругву пана Секиринського, забито кілька челядників. У Вінниці Богуна з кількома тисячами розбито, який був укритися в єзуїтському кляшторі. Там його порохом підривали і вбили, після чого наше військо стало в Прилуді і в Липовці. Після чого пан Аксак пішов був за Уманським полком, начебто мали там щось завдати втрат, але це ще непевно. З України теж така відомість, що начебто Хмельницький мав у цей час із татарами йти просто на табір, бо теж наказано і (нашим) хоругвам квапитися просто до табору. Про Крису, полковника, кажуть, що також з ордою йде до Павлочі і то, що ще авізи непевні і ця відомість є, начебто ті татари, котрі були при Хмельницькому, кілька міст вирубали й набравши там полону, від нього від'їхали. Але і це ще непевні речі, так там у нас кажуть. Прислав мені також листа п. Ободинський, що до нього пише пан Вігура, його зять, котрий живе при й. м. пану київському воеводі у Гошці, що комісія мала б бути і першу середу після Великодня. Був там у мене пан Пришинський у моему веледницькому костелі у день Пресвятої Діви. Цей казав мені, що й. м. молдавський воевода, волоський господар, дав знати до й. м. пана краківського, що турецький султан з тим шле до к. й. мості, щоб козаків розбив (і вигнав) з Запорозжя, а він обіцяє (приборкати) татар. Сподіваюсь певнішої відомості з табору, бо вже півтора тижні як послав до табору, до своїх добрих приятелів і до племінників по батькові, звідки сподіваюсь відомості якнайшвидше. Це повідомивши в. м., і т. д., і т. д.

З Веледників 27 березня 1651».

Потім мав князь й. мость з військовою старшиною і депутатами хоругви коло, в котрому пани послали на майбутній сейм відправлені [...].

Тоді князь й. м. наказав написати до й. м. пана підскарбія такий лист: [...].

До й. м. пана скарбничого такий лист [...].

До самого (ротмістра), щоб до табору поспішав на термін, призначений у універсалі, без похибки під страхом смертної кари такий [...].

Відправлено і до пана Павші, дякуючи за відомості, а щодо роз'їзду, про який він писав, то щоб дав знати, у яку саме сторону він хоче його скерувати. До Чорнобиля не варто, бо ворог там не має залоги і тільки б людей подратували, а цим швидше викликали б повстання. Якби однак він знав про певного ворога і міг би щось добре вчинити, тоді він заробить на особливу подяку.

До пана Курпського писав князь й. м., щоб він давав знати як йдуть справи (?), щоб з відомостями просто до князя й. м. відправляв і відправив роз'їзд під Любеч і на Мозирський шлях для язика.

5 квітня

Князь й. м., виряджаючи різні приватні експедиції, наказав написати з цієї okazji до Борисова, до й. м. пана надвірного маршалка литовського такого змісту: [...].

При цьому і другий лист до й. м. пана гетьмана великого такий: [...]

6 квітня [...]

Прийшли з варшавською поштою від двору два листи

Від к. й. м. такий лист (від 27 березня – Ю.М.):

Від й. мості пана канцлера коронного такий лист: (від 29 березня – Ю.М.)

Від його мості пана підканцлера коронного такий лист:[...]

Авізи з табору

Після першої сутички з Нечаєм, хоч перемога (...), 3 березня від Стіни рушило військо. Це місто не тільки не хотіло піддатися, але його піхота вийшла в поле, а з гармат було дано залп від міста і з замку. Вишикувавши військо, й. м. пан гетьман сам лівим крилом, а й. м. пан брацлавський воєвода правим наступив. Ліве крило привів сам й. м. пан брацлавський воєвода і частину хоругв із доручення черкаський староста. Тоді в'їхали за поміччю Божою на цій піхоті у місто з шаблями, хоч не без шкоди і в наших: пана черкаського старосту вдарено в сагайдак, стріли потрощила куля і обірвала, самому ж нічого (не сталося), а пахолків і товариства поранено й підстрелено. Потім, давши відсіч, уклали з містом трактати, потім перед й. м. паном гетьманом польним дванадцять присягло. Й. м. пан гетьман відступив, пішов до Чернівців і до Винниці, там би хотів підмоги чекати, але її взагалі не бачить, мало що (прийшло).

З Молдавії

Дано знати від господарського двору до нашого війська, що нурадин-солтан з десятима тисячами прийшов до Хмельницького, а перед цим ногайців тільки шість тисяч, а на весну сам хан іде, військо такі великі як під Збаражем, збирає. Хмельницький про комісію не думає, поки зберуться поляки і литва хоче наступати. До нього прийшли угорські послы, не знати з чим. Турецький чауш іде чи до к. й. м., чи до князя й. м. Вишневецького від візира, котрий є в уєм князю по лінії господаря Сремії.

З Києва, принесені пану київському воєводі:

«12 березня Хмельницький з чималою ордою виступив з Брацлава до Білої Церкви, там він хоче чекати, чи буде комісія, чи ні, але бояться, щоб він не наступив на військо, взявши відомість, що воно невелике, або щоб він не пустив загонів на волость, якщо цьому не перешкодить відлига. Обухів вирувала орда, бо їм не давав нічлігу.

З литовським військом не було жодного конгресу (congressus). Три полки оставлені на залогу від литовського кордону, а тут збирається вся потуга. Один посланець пана воєводи ще чекає на відповідь від Хмельницького, а другий примчав з цією відомістю. Хмельницький писав листа до о. митрополита, радячи мир, що не з нього причина (порухення), але вже татар набрав, тепер важча справа; однак якщо вгамуються та захочуть миру, то і він захоче його, але татар треба винагородити, бо ці даром не вийдуть з землі. І те додає, що хан до цього часу мав рушити; старшина схильна до миру, а чернь вимагає війни.»

Від й. мості ксьондза референдаря литовського цей лист: (від 29 березня – Ю.М.) [...]

7 квітня

Переважно богослужіння дуже імпозантне.

Після богослужіння віддано князю й. м. від й. мості пана Курпського цей лист:

«Ясноосвічений милостивий князю, пане, пане мій милостивий!

Як мені в. кн. м. у Бобруйську доручив і інформував, то я чинив так, а не інакше після мого прибуття до Хойник і зразу даю свого листа з відомостями про все, якого через пошту й. м. і через пана Павшу послав до в. кн. м. А що так довго моє писання не доходить в. кн. м., я не винний у тому, що й. м. пан Павша не швидко висилає. Тепер в. кн. м. доповідаю, що 26 березня я став у Хойниках. Кого з підданих я там застав, то лагідно з ними поступаючи, своїм приходом аж до цього часу затримав їх у домах, а котрих не знайшов, то жоден із них до домів не повертається. А що я не так швидко, як в. кн. м. розраховував, став на місці, то це тому, що не майже двадцять, а майже сорок миль ходу було з Бобруйська до Хойник; і про те в. кн. м. повідомляю, що як ми самі, так і коні наші в нестатках і великій нужді, а не бажаючи, щоб хлопи втікали зі своїх домів, мусимо це терпіти. А що більше, що ми стоїмо в місці трясовинному із поганими переправами на мостах. Коли до чого дійде, то не тільки кінному, але й пішій громаді

не стане місця обернутися, отаке болото довкола. Доповідаю в. кн. м., що до давніх полків, котрі були на залагах, тепер недавно після мого приходу до Хойників, два полки війська прийшло до Любеча. Я посилав уже кілька роз'їздів, щоб довідатися їхню точну кількість, кажуть (язики), що їх шістнадцять тисяч. Отже ми перебуваємо поблизу ворога і в місці небезпечному й незручному, дуже просимо в. кн. м.: зволь нас в. кн. м. якнайшвидше військом підкріпити, бо тут тільки рахується, що п'ять хоругв, а насправді їх немає і повних трьох сот. Інакше перед в. кн. м. презентувалися, а тепер інакше хочуть виконувати свої обов'язки. А на драгун взагалі слабка надія, бо вони мають дуже мало пороху, гнотів та свинцю. Звичайна сторожа надто часто відбувається через нашу малу кількість і через постійні роз'їзди, котрі ніч і день задля пильнішого про себе старання (відбуваються), а в нестатках, у голоді, змореними кіньми здійснюються, тому щоб ми коні до останку не заморимо, понижено просимо в. кн. м. дати нам полегшення присиланням (додаткового) війська, бо коли нас буде більше, не так швидко випадє черга. Універсал в. кн. м., щоб ми з цього полку вислали двох депутатів для вислухання реляції, коли термін слухання реляції припадає, цього ж дня дійшов до нас універсал в. кн. м. Через те, що дуже мало часу, що не можна вчасно приїхати, ми й не послаємо, а на комісію до Мінська на [...]» заслуг будуть обрані. Із цим мої, і т. д.

В Хойниках 4 квітня 1651.»[...]

Після вечірнього богослужіння товариство, прислане від хойницького полку, від пана Курпського віддало цей лист (до князя від 4 квітня – Ю.М.) [...].

8 квітня

Богослужіння і набожество дуже імпозантні. Взагалі не було жодних справ як публічних, так і приватних.

9 квітня

Богослужіння великодневої урочистості рівно з днем відправлялося. На обіді мав князь й. м. у себе товариство гусарської хоругви і німецьких офіцерів. Увечері від пана Павші через мозирських хлопів було віддано цього листа:

«Ясне освічений мостивий князю, пане а пане і добродію мій вельми мостивий!

Ставши на постій у Бабичах, цієї ж ночі нам дано знати, що цей зрадник Сідляр, Булавка і Одинець увійшли були човнами в Рудку Словечну, що від нас тільки у чотирьох милях, для язика. Як тільки мені було дано про них знати, зразу 80 кінних послав для язика, поки вони ще не дізнались про наших, що ми стали на постій у Бабичах, зразу відступили назад до Чорнобиля і, як маю відомість, вони волочаться по островах і тамтешні села біля Прип'яті грабують, котрі у тій стороні належать до Корони. Біля Любеча і Чернігова повно цього гультайства.

Роз'їзд з Овруча пішов до Чорнобиля. Що він там вчинить і які візьме відомості, не затримаю цієї ж години дати знати в. кн. м., пану моему мостивому. Між Горошками та Житомиром люди пана київського підкоморія розбили полчок цього гультайства, котрих було не більше ніж триста. Дано мені знати і про те, що нібито Тиша, полковник котелевський і ходорковський, мав передатися до їх мостей панів гетьманів, воеводи брацлавського і чернігівського. Бруяка за приповідним листом й. м. пана краківського зібрав цього гультайства з триста чоловік і йшов уже до табору під Вінницю. Цей обіцяв бути щирим і зичливим нашим, що дай Боже, щоб цього дотримав, як мусить.

Хмельницький у Білій Церкві осів, нічого про нього не чути. Лист під датою цього мого листа був мені відданий від й. м. пана Курпського, котрий в. кн. м., пану м. м., послаю. З нього в. кн. м. зволиш зрозуміти, чого добивається. А згідно з уважним наказом в. кн. м., п. м. мостивого, я почав робити два пороми на байдаках, а менших буду мати чотири, крім човнів, котрих уже є з двадцять, причому добрих, а якщо буде у цьому потреба, то не затримаюсь з прибуттям до пана Курпського. З овруцьким полком я маю контакт, вони зичать, щоб я до них прибув якнайшвидше, якщо буде у цьому потреба, за що їх мостям дякував від імені в. кн. м. Того товариства, котре я послав до Хмельницького і до їх мостей панів гетьманів, ще нема, маю добру надію, що пан Вольський від їх мостей панів гетьманів може швидко повернутися, але щодо пана Миловського, то сумніваюсь. Боюся, щоб йому у дорозі лісовники не вчинили якоїсь перешкоди (impedimentu), якщо він вирушив у путь на Київ без козака. Я його був добре проінструктував, щоб він від полковників з місця на місце брав козаків. Якщо він там вчинив, тоді думаю, що він уникне тиранських рук. Як тільки хто-небудь з них повернувся, я цієї години відправляю до в. кн. м., п. м. м для вчинення реляції. Також по-

важний наказ в. кн. м., п. м. м., цілком виконуючи, згідно з ним ці три хоругви разом з й. м. паном Вехманом безпечно (*fideliter*) в поле з Мозира вийшовши на постій, 2-го квітня переписавши і реєстр нашими обома підписавши, до підпису в. кн. м., пану н. м., посилаємо. Додаткової роти я ще не переписував, бо ще не всю її маю, в різні місця послав для решти, а тепер, що є, переписавши їх, в. кн. м., пану м. м., посилаю, понижено просячи, щоб в. кн. м., п. м. м., зволив не сердитися, що я так швидко не можу мати всієї роти, бо це найважче (завдання). Смів би я просити в. кн. м., п. м. м., зволь в. кн. м., п. м. м., ще з три хоругви послати пану Курпському і в Загалі їх поставити там недалеко, від них буде тільки дві милі і від нас стільки ж, один другому ми легко могли б помагати. Про це ж в. кн. м., пану м. м., доповідаю, що й. м. пана Курневича вилучивши з додатку, поставили його у старому реєстрі (...) * хоругви, але він є власне додатковим, ледве його завдяки в. кн. м., п. м. мостивого, як досвідченого в цих краях завербував. За цим самого себе і свої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаю.

У Бабичах дня 5 квітня 1651.»

10 квітня

Товариство хоругви з полку, поставленого в Бабичах, своєчасно приїхало для вислухання реляції панів послів військових, котру реляцію їм зачитали. Вони віддали від пана Павші князеві й. мості цього листа (від 6 квітня – Ю.М.) [...]

При цьому пописові реєстри своїх хоругв.

Також від пана Погирського, козацького ротмістра, такий лист (від 5 квітня – Ю.М.) [...]

Відписав князь його мость через них пану Павші у такий сенс: [...]

До пана Погирського князь й. м. наказав відписати так: [...]

Цього ж дня після обіду князь й. м. переписував свої дві гусарські хоругви: одну під порученством й. м. пана мозирського під Пашушкевичами, що у півтори милі від Бобруйська, яка мала у собі сотню кінних. Друга, під самим містом, порученства й. м. пана Коморовського, вількомирського хорунжого, також сто кінних.

Після повернення з поля віддано князю й. мості листи з мозирської пошти. Від пана Павші цей лист:

«Ясне освічений м. князю, пане а пане і добродію мій мостивий!

Після написання цього мого листа одразу ж цієї ж години до в. кн. м., п. м. м., з цими авізами посилаю і з них в. кн. м., п. м. м., зволиш зрозуміти (все). Цей мій челядник, котрий приніс мені ці листи, за певне доповів мені, що цей нещасний плебс бунтує по різних місцях і якби не було трохи цього війська в Овручу, в Бабичах і в Хойниках, певно, що вже і ці краї були б побунтовані. Вже з Чорнобиля ці підстарости, котрі при мені, жодної відомості, ані посланця свого, котрі для відомості його послали, звідти не мають (відомості) і бояться за нього. Козацький роз'їзд другий раз під нас в ріці Словечній підступав, але добра сторожа біля ріки вчинила їм не менший пострах і в лісах, ці хлопи втекли з сіл, їх хапають і катують; коло Любеча і Чернігова їх повно і як маю певну відомість, що пильнують тільки цього шляху Лоївського і Речицького, бо в. кн. м., п. м. м., дуже бояться. З різних місць маю певні відомості, що (...) * пана м. м., пильно прошу, зволь в. кн. м., п. м. м., додати підмоги й. м. пану Курпському, бо від цього багато залежить. Я б з милою охотою звідси б рушив і дав йому допомогу, але цей шлях зараз опанують. Згідно з наказом в. кн. м., п. м. м., я докладаю всіх зусиль, щоб мати належну кількість поромів для переправи війська, якщо до мене дійде певна відомість з України і з Овруча, що цей плебс у Чорнобилі і довкола Чорнобиля почав бунтувати, тоді, взявши Господа Бога на поміч з волі і наказу в. кн. м., п. м. м., хотів би їм цього не допустити. Понижено прошу в. кн. м., п. м. м., зволь нам додати хоч три хоругви, бо цього дуже треба, стоячи на цьому шляху і тоді сміливо я можу сказати, що це перший після Речиці форт до В. кн. Л. Поважній увазі в. кн. м., мого пана і добродія, це доручаю. Я вже побоююсь за повернення пана Мисловського, щоб його десь це гультайство у лісах не заскочило, а не менш і тому дивуюсь, що від їх м. панів коронних гетьманів і досі не повертається мій товариш. Як тільки він прийде, цієї ж години зразу відправлю його до в. кн. м., щоб він дав усну реляцію про все в. кн. м., п. м. м. За цим самого себе і мої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаю.

В Бабичах дня 7 квітня 1651.»

У ньому вкладений лист до цього ж пана Павші від пана Гумецького з Овруча такий:

«М. п. Павша, м. в. м. пане і приятелю!

Дякую в. м., м. м. пану, (дякують) і всі їх мм. Пани обивателі, бо мені у сходці віддано листа від в. м. і й. м. пан Потоцький там же був і цей дуже вдоволений. Отже дуже просимо в. м., м. м. пана, якщо виникне у цьому потреба, щоб нас убезпечив, щоб ми були певні у цій допомозі, якщо була б потреба, то і до Овруча. Як і князю, п. м. м., через наш лист понижено подякували, всі їх мм. пп. обивателі просять в. м. й. м. нашого пана воеводу важко зрозуміти, бо він дуже засмучений через загибель брата, котрого голову, руку і ногу привезли до Корця. На наш лист він коротко відписує усно через пана Маковича, що ми його посилали, щоб він нам багато розповів і дав пораду, як ми маємо тут залишатися ми писали про це. Він сказав і показав лист к. й. м., де пише, щоб ми мали наблизитися до лінії, не вимагаємо від вас цього, врешті і нам тут, в Овручі і Речі Посполитій, що не слухали ради й. м., не добра надія, дай Господи Боже, щоб й. м. не зволив цього дочекатися, правда він у великій скорботі за брата, але і то не менша, що листи, котрі до Хмеля писав, були, у панів гетьманів, проведено їх і до двору, мерзенні слова про нього і у війську і по всій Волині, також розуміємо, що і в Польщі має дві своїх хоругви, з котрими на другий день після від'їзду нашого посланця мав проводити тіло (брата) до Гноїна, а потім до к. й. м. має обернутися, бо вже й треті віці напевно вийшли. Що стосується наших військ, то мало не щоденно новини, тільки, що здаля, тому не вірю. Однак не стояли даремно і потім мали кілька сутічок, навіть значних боїв, дві з них щасливо з милості Божої провели, не без наших втрат, на чаті загинули від цих злодіїв, але і їх непогано потріпали, решта ж розпорошилася. Полягло чимало товариства, де й мій племінник по брату поліг, тепер не знаю, що діється коло Чорнобиля (...)* розходитися, щоб хлопство не збиралося до купи. З Києва розумію, що в. м. маєш кращі відомості, бо наші ченці не беруться їздити; посилаю в. м. для зрозуміння дві картки, не знаю, як в. м. буде здаватися.

rozumiem, malo nie odmienną wiadomość ma, coby za rady następowali w Polsce, nie mogę ni od kogo wiedzieć pewnego, jeno różne nowiny, a to już od Korca,

Я, незважаючи на всі інші звістки, (вірю) тій, що з Лабуня з багатьох причин (?), бо постійно ця пошта у війська, з Лабунь до Браїлова 12 миль, до того ж слуга й. м. пана великого маршалка має кого послати і дати вість про те, що там діється; розумію, що різні є відомості про ради, які виникли в Польщі. Не можемо ні від кого нічого дізнатися певного, є тільки різні новини, а це вже з Корця, що начебто король й. м. комісією, а не війною хоче приборкати цей бридкий, вважай бусурманський, народ, чому я не хочу вірити, бо боронь Боже, якщо шабля не напише пунктів на їхніх проклятих шиях, то ми залишимося в таких вольностях, як і зараз; я розумію про це, що князь й. м., пан гетьман литовський, пан н. м., зволить знати, що при дворі діється, але всі дітки у війську, важко мені дізнатися.»

Також від пана Жебрацького до пана Погрошовського такий:

«М. в. м. п. Погрошовський, м. м. пане і приятелю!

Що стосується тривоги, то жодних нема зовсім, за що Господу Богу хай буде честь і хвала. Вінницю з цим ворогом доценту спалено і тих, що на допомогу прийшло дванадцять тисяч козаків і три тисячі орди, мало хто втік, за що складають подяку князю й. м. Дмитру; з в'язнів доходить вість, що у Паволочі має бути сам Хмельницький із 40 000, орди мало має при собі, бо добірну кінноту був послав на відсіч до Вінниці. Це повідомивши, мої покірні послуги в милість в. м., м. м. пану, віддаю. Дано в Лабуні дня 25 березня 1651.»

Приписка:

«Задля новини якої або авізів, якби звідкілясь прийшли, зволь в. м., м. м. пан, ма ти сам, свого не затримаюсь повідомити. Військо стоїть у Браїлові, бо у Вінниці не мали де стати, спаливши її. Ця відбулася у вівторок увечері, а що було у середу, цього не знаємо.»

Перша цидула, писана до пана Третьака

«Думаю, що в. м., м. м. пп., зволите знати, як військо відступивши з-під Чернівця, 9 березня під Вінницю пішло і як там пан черкаський староста і пан Мелешко, ротмістри, загинули, там же в якій небезпеці був і сам й. м. пан брацлавський воевода, ви мабуть вже зволите знати, а після нашого наступу швидко на допомогу нашим й. м. пан польний гетьман, як добував Богуня, закритого в монастирі з трьома тисячами гультяйства; котрого, хоч і з втратами наших, дістав і здобув, після цієї мізерної вікторії з вів-

торка на середу, тобто 22 березня, вийшла частина війська на чату з волі пана гетьмана польного, а друга частина залишилася під Вінницею, (далі) ми не знаємо. Очевидно що чи на тих, що були на чаті, чи на тих, що при таборі залишились, раптово (improvise) напали татари з козаками, значно наших побили; ця відомість прийшла до їх мостей панів Гуменецьких. При мені посланець їхній цю невтішну вість доповідав. А хоч близько до табору нашого, старший не зумів дати ретельної справи, відправив з моїм листом цієї ж години до табору пана Вижду. Наше військо запевно, що все, дай Боже, цілком відступили під Бар. Як тільки дістану відомість, не затримаю дати знати в. м., м. м. м. панам.»

Друга цидула:

«Жодної іншої відомості не маю стосовно тривоги, котрі почалися з різних місць ні з чого іншого, тільки з того, що наші розправившись із цими злодіями у Вінниці, там випаливши місто, не могли у ньому стати, бо нема де, то вирушило наше військо до Бару і там залишається. До котрого й. м. пан хорунжий коронний з доброю купою прийшов і інші хоругви прибувають. А люди некомпетентні кажуть, що наше військо відступає через якийсь наступ і тому тривога. Сьогодні з Бару товариш з війська, з підхоругви й. м. пана житомирського старости, їхав до його дружини до Корця, котрого я секретно питаю; він не каже нічого небезпечного і лист до своєї пані писаний, від пана сондецького (?), чоловіка його, розпечатавши, дав мені прочитати, де широко пише, до вас писати не може, бо поранений в руку, і сподіваємося потужної війни і хлопських бунтів як виросте трава. З Лабуня маю відомість теж, як і в. м. м. м. п., зволиш писати, що пан Таницький нарозповідав багато небезпечного, наробивши непотрібних речей у Котельні і зіпсувавши маєтність пані. Маю в Лабуні посланця, котрий не може звідти від'їхати, а з певною відомістю й. м. пан Скотницький з паном Черньовським вчора в суботу приїхали до Судилкова. Там були стривожені такими відомостями і (тому) тут залишаються. Може і то бути, що Хмельницький є коло Білої Церкви, бо й козак, котрого на допит під Вінницею дано, каже, що Хмельницький до Паволочі на комісію йде з 40 000; у п'ятницю, суботу і в неділю посланці щодуху мчали до й. м. пана київського воеводи, не можу знати, про що. Вже посланців каже пильнувати, прагнучи знати, як й. м. пан воевода буде поводитися і звідти буде питати, чи й. м. пан воевода вирушає в дорогу. Про Крису є чутки, що він прийшов під Білу Церкву, не знати, чи з полком козацьким чи з татарським; буду мати відомість з Лабуня.

11 квітня

(Уривок із листа коронного підканцлера (?) до жмудського старости – Ю.М.)

[...] Від й. м. пана краківського відомість, що начебто наше військо не мало йти далі за лінію [...], бо Стіна є дуже потужною фортецею, приведена до послуху завдяки розгрому ворога. Ямпіль, що за лінією, центр всіх подністровських бунтів і сповнений в цей час бунтівниками, був узятий чатою, вирубаний і доценту знищений вогнем. Що стосується Вінниці, під якою й. м. п. черкаський староста і пан Мелешко з п'ятнадцятьма товариства на Бугу провалившись, втопились, то в ній укріпився полковник Богун, прагнучи не пропустити далі нашого війська; це той самий, котрий перед цим йшов Нечаєві на допомогу до Красного. 27 березня вона (Вінниця) була взята штурмом, полковник забитий, а всі бунтівники порубані. Глух, уманський полковник, котрий йшов йому на допомогу, ледве втік. Отак почавши 19 лютого, жодного дня це військо при й. м. пану чернігівському воеводі, не було бездіяльним. [...]

Дано з Варшави 29 березня 1651.

Приписка.

Про загибель пана черкаського старости прийшла інша, певніша, відомість, від й. м. пана київського воеводи, як це з копії його листу краще зрозумієш.

[...]

12 квітня

Взагалі жодних доручень не було, бо кн. й. м. зі слободи Казимирової не повернувся, тільки вважай аж у сам вечір. Приїхав з й. м. козак Отрошко, віт Казимирової слободи, котрий взяв універсал на збирання волонтерів і, зібравши дружину в кількадесят чоловік, став під Горводем. Там 5 квітня вночі в самому Горволі напали на нього Костирка, Чаровник і сумнозвісний (famosus) Шиш з більш як з півтора сотнею гультайства, із котрим задля язика йшли під табір; Отрошко закритися у пекарні спочатку сам, а потім ще з двома потужно боронився звідти понад чотири години, поклав трупом кількох, в

т. ч. й самого Костирку, труп якого було на другий день знайдено в полі. Так, нічого не досягнувши, вони мусили в розсіпку відступити. Отрошко, котрий витримав такий удар, залишається без жодної подряпини.»

13 квітня

Козак й. м. п. хорунжого надвірного віддав кн. й. м. цього листа:

«Яснеосвічений кн. м., п. жмудський старосто, мій вельми м. п. і добродію!

Прибувши до Гомеля згідно з моїм обов'язком і наказом в. кн. м., я вчинив смотр (ostentatia) моєї хоругви і роти перед в. м. паном Макаревичем, присланим для цього від в. кн. м.; посилаю список (?) і реєстр моєї роти, як тих, що перебувають під прапором, так і тих, котрі не прибули своєчасно, з підписом моєю рукою і й. м. п. Макаревича. Останній іменем в. кн. м. визнав готовність до служби на 1 березня. Не сумніваюсь, що по милості в. кн. м., м. м. пана, (...)» оскільки я отримав цю декларацію в. кн. мості у Бобруйську. Відсилаю відповідь від чернігівського полковника Небаби на лист мого (гомельського) підстарости, котру в. кн. м. послав при листі до себе від пана Фаца, захопленого козаками. Бо вчора і сам до цього ж Небаби з моїм листом послав у справі вбивць (?), які стали через лінію (кордону) і чекаю швидкої відповіді, тоді (як отримаю), то тут же, негайно, відправляю до в. кн. м. з паном Халецьким у дорученій мені справі, котрий, як бачу, не суперечний (non recusat) волі в. кн. м. і сам обіцяю одразу після свят, дасть Бог, поспішу до Бобруйська. Доповідаю також в. кн. м., що сьогодні до мене дійшла достовірна вість від моїх підданих з Гомельської волості, що якийсь Шарпата (Szarpata) разом із Костиркою (Kostyrka), переправившись під Лоевом, вдарив (Шарпата) з двадцятьма чоловік на Чоботовище (Czobotowisze), маєтність їх м., м. п. п., Халецьких, а Костирка у малій громаді в кількадесят чоловік на тому боці Дніпра йшов на Горволь. Вірогідно, що вони й далі мали йти, пробувати щастя, ловити коні і челядь, як і під Речицею. Про все, що і потім буду мати гідного уваги в. кн. м., негайно повідомлю.»

У ньому вкладено реєстр товариства як того, що прибуло і що не прибуло на цей перепис [...]

При цьому листі віддано руського листа чернігівського полковника Небаби до гомельського підстарости [...].

Від пана Кричевського старости віддано кн. й. м. такого листа:

«Яснеосвічений кн. м., п. жмудський старосто, м. в. м. пане!

Приїхавши до Кричева, я знайшов листа (?) від й. м. п. мстиславського старости, який запрошує нас на сеймик до Мстислава на 4 квітня згідно з ініціативою в. кн. м., м. м. п., котрий зволиш повідомити про серйозну небезпеку, яка загрожує нашому Мстиславському воєводству. Коли ж ми на цей час приїхали до Мстислава, їх м. м. п. п. обивателі дуже вдячно прийняли цю пересторогу від в. кн. м. і відправили посла до в. кн. м., дякуючи за це і просячи також про підкріплення. Послали також і до й. к. м., просячи, щоб посполитому рушенню воєводств Полоцького, Вітебського із Оршанським повітом не наказували віддалятися від цих країв, але якщо б було щось тяжке на нас, то щоб нам помагали. А доки прийде ця підмога як від в. кн. м., так і від й. к. м., ми ухвалили собі місцеву оборону, бо йде перепис, а зразу ж після перепису ми маємо стати в полі там, де буде необхідно, а віддання (?) під моїм Кричевом тепер є дуже небезпечним, бо вже нізвідки заслону нема. Із Стародубу п. Галінич (?) пішов до Чечерська, а п. Еймонт, почеповський (?) підстароста з Почепа вийшов з гарматами до Кричева, де мають артилерію. То прикордонні панове стародубські, пишуть, щоб він з нею не відходив до Литви, до свого пана. Отже тепер сам тільки один мій Кричев буде змушений прийняти весь удар на себе, бо іншого заслону нема. Я з цією пригорщею війська, яке набрав за свій малий кошт, видно (...)», але тут буду залишатися і що зі мною буде, то буде (?), з усіх сил відбиватися буду, бо мушу мати оборону, як не маю з чим розпочинати наступ.

Отже, треба милості в. кн. м., м. м. п., щоб я нікому не мусив давати у моєму Кричеві хліба, бо хлопи вірогідно піднімуть повстання. Їх я тепер погладжую, надаючи їм вольності, хоч не без шкоди моїм прибуткам, а їх приохочую до себе, і вже до мене починають повертатися самі бунтівники, а я, давши амністію їхній сваволі, до себе їх пригортаю, вони мені дуже охоче охоче присягли; я випробував їх, одного з них пославши шпигом до й. м. пана, до Дрокова. Цей повернувшись, прозвітував мені, що у Дрокові (стоять) козаки, а їхнім полковником є Шабельтасний (Szabeltasny). А цей Дроков від мене тільки у вісімнадцяти милях, це досить близьке сусідство, і певно як тільки вода спа-

де, а вона тепер надто висока, захочуть спробувати (позмагатися) з Кричевом. Зачим в. кн. м. понижено прощу, щоб на мене, який завжди радий вашій князівській мості, а це бачить Сам Бог, служу, зволив бути милостивим до мене і дав мені підмогу, але якщо в. кн. м. зволив би дати проповідний лист для набору добровольців, котрих можна було б знайти тут, у Мстиславщині, а вже я знав би, що з ними чинити, я випередив би, пан, Шабельтасного, а так, без приповідного листа від в. кн. м., не смію нічого починати, бо маю інші приклади (?). Не сумніваюсь у вашій князівській м., що в. кн. м., побачивши саму слухність, не будеш проти мого обґрунтованого прохання, але з своєї канцелярії так на приповідний лист на добровольців, так і на універсал, щоб жоден в Кричеві і на шляху (?) не наважувався стати, бо я, прийшовши з трьомастами війська на залогу на це місце, з своєї власної шляхти утримую цих людей. Що тільки я в цій okazії милості, ласки й фавору в. кн. м., м. м. пана, дізнаю, готовий завжди відслужити при okazії в. кн. м. Віддаюся милості в. кн. м. з своїми пониженими послугами. З Мстислава.

Цього дня князь й. м. дав відпочинок (...)*, жодних публічних справ не було.

14 квітня[...].»

***

Коментарі:

29 березня

«чернігівський воєвода» – Марцін Калиновський, гетьман польний коронний, чернігівський воєвода;

«брацлавський воєвода» – Станіслав Лянцкоронський;

«Павлович» – ротмістр війська Я.Радзивілла;

«листочок козацького сотника» – цей лист горностайпільського сотника Михайла Панкевича, написаний не пізніше 27.03.1651 р. з Чорнобиля, вже був нами надрукований: Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ – 2001. – №1. – С.141–142;

«Петрикова» – Петриков – містечко на лівому боці р. Прип'ять, що стоїть вище за течією від Мозиря.

31 березня

«пана воєводи в Гощі» – ідеться про київського воєводу Адама Киселя; Гоща – нині райцентр Рівненської області;

«черкаський староста» – черкаський староста Микола Кисіль, рідний брат Адама Киселя;

«запорізького гетьмана» – ідеться про Богдана Хмельницького;

«ловчого» – імовірно йдеться про ловчого коронного у 1649–1660 рр. (певний час він був у 1649 р. ловчим литовським) Яна Теодора Майделя;

«під Черняхів» – Черняхів – містечко на північ від Житомира і на захід від Коростишева, що в сучасній Житомирській обл.;

«Чернівець» – ідеться про містечко Чернівці (Черневці) на південний захід від Вінниці (на території сучасної Вінницької обл.).

4 квітня

«панів гетьманів» – ідеться про коронних гетьманів Речі Посполитої: великого (Миколай Потоцький) та польного (Марцін Калиновський);

«Прилук» – ідеться про містечко на Правобережній Україні;

«волоський господар» – Василь Лупу (Лупул) – тогочасний молдавський господар.

6 квітня

«князя» – Ярема Вишневецький, син Раїни Могили і князя Михайла Корибута Вишневецького;

«Єремію» – ідеться про молдавського господаря Єремію Могилу, його дочку Раїну Вишневецьку та його сина Олександра, що був молдавським господарем у 1615–1616 рр., але потім прийняв іслам і став візиром турецького султана. Із цим Олександром вів переговори Б.Хмельницький, щоб той став молдавським господарем за умови повернення до православної віри.

12 квітня

«під Горводем» – Горволь – містечко на північ від Речиці (суч. Гомельського району) в Білорусі;

«Костирка» – можливо слова «Чаровник» і «Шип» написані з малої літери. У такому разі даний фрагмент слід перекласти таким чином: «Костирка, чарівник і сумнозвісний шип». Відзначимо, що «шипами» ще в часи «Смути» початку XVII ст. в Московській державі називали і повстанців, і злочинців.

13 квітня

«руського листа чернігівського полковника Небаби до гомельського підстарости» – цей лист від 8.04.(29.03.)1651 р., писаний у Чернігові, був опублікований: Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. – 2001. – №1. – С.142.

The publication gives the fragment from camp journal of Lithuanian commander duke Janusz Radziwiłł, a unique source from the history of national liberation movement of Ukrainian people of 1648–1658. This document is a detailed manuscript which day after day stated all the important events (among them those yet not known to the historians).

ОГЛЯДИ

Л.В.Таран (Київ)

РОЗДУМИ ПРО ДОЛЮ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В СРСР І РОСІЇ (НОТАТКИ НА ПОЛЯХ КНИГИ А.Я.ГУРЕВИЧА «ІСТОРІЯ ІСТОРИКА»)

5 серпня 2006 р. помер видатний російський учений Арон Якович Гуревич. Його перу належить понад 500 праць. Проблема середньовічної історії Англії було присвячено кандидатську дисертацію (1950 р.), із середньовіччя історії скандинавських країн він захистив докторську (1962 р.). Ці та інші праці 50–60-х рр. відразу привернули до себе увагу дослідників як на батьківщині, так і за кордоном. Твори Арона Яковича перекладено майже двома десятками мов світу.

З автобіографічної книги «История историка» (Москва, 2004 р.) читач може довідатися, як непросто складалося особисте й наукове життя вченого. Він, блискуче закінчивши Московський університет та аспірантуру в Інституті історії АН СРСР, не зміг одержати роботу у столиці й протягом 16 років змушений був працювати в Твері (Калінін).

Щотижня відвідуючи у Москві сім'ю і тамтешні бібліотеки, А.Я.Гуревич написав докторську дисертацію. В 1963 р. йому присуджено звання професора. У 1966 р. Арон Якович, нарешті, зміг повернутися у Москву та влаштуватися на роботу в Інститут філософії, де працював до 1969 р., коли був звільнений. Після нелегкої боротьби він став провідним науковим співробітником, зав. відділом в Інституті всесвітньої історії АН СРСР. А.Я.Гуревич завжди багато й інтенсивно працював, навіть протягом останніх десяти років, коли втратив зір.

Відомо, що «великий перелом» в історичній науці Радянського Союзу стався наприкінці 20-х рр., коли марксизм був оголошений єдиною науковою методологією останньої. Як і вся європейська наука, історіографія у СРСР до того розвивалася на теоретико-методологічних засадах позитивізму, марксизму та неокантіанства. Відтоді все змінилося. Про себе Арон Якович писав, що змолоду був приречений на те, щоб привертати увагу. Ще його дипломна праця була піддана критиці з боку А.Чистозвонова за те, що у бібліографії не було жодного твору К.Маркса (с. 39). Жах залишався складовою частиною свідомості вчених протягом кількох наступних десятиліть. Наслідками цього було різке падіння наукового рівня досліджень, звуження проблематики, культивування цинізму в середовищі дослідників. До 1953 р. відбувалося, як писав автор, виродження медієвістики.

Невдовзі після захисту кандидатської дисертації А.Я.Гуревич задумав «переселитися» у Скандинавію. Він пояснював це тим, що англо-саксонські правові джерела майже повністю приховували «найбільш ранню стадію відносин сім'ї й власності», в цілому соціального ладу. Незважаючи на те, що значимість проблеми «компаративістики» для нього ще тільки вимальовувалася, вчений зайнявся вивченням стародавніх та сучасних скандинавських мов і не пошкодував, бо саги зіткнули його із суб'єктом історії, живою людиною, котра, крім «соціальної функції, має ще й індивідуальні якості, психологію, думки, почуття, слова, менталітет та здійснює вчинки» як член колективу, виступає як носій нової етики суспільства, релігійних вірувань і т. п.

Таким чином, ще до смерті Сталіна Арон Якович мав теоретичні напрацювання, які підштовхували його до ревізії марксизму. Але до кінця життя вчений цінував К. Маркса за «розуміння суспільства як системи, за вказівки на цілу науку пружин історичного розвитку», проте підкреслював повне фіаско його філософії минулого (с. 89).

А.Я. Гуревич згадував, що «заборона та нагляд» були рутинною життя, в тому числі й академічного. Думка істориків перебувала у стані застою. Під час «відлиги» ситуація почала змінюватися, але інерція думки, самоцензури діяла. Історик-марксисту належало конкретизувати, уточнювати вчення про ту чи іншу формацію, йому було нав'язано понятійну схему.

У 1962 р. Арон Якович опублікував працю «Источниковедение, теоретические и методологические проблемы» з новими думками про співвідношення понять «суспільно-економічний уклад», «засіб виробництва», висловивши «крамольну думку» про те, що суспільно-економічні формації не існують, що це конструкт свідомості дослідника. Він писав про те, що науковець вивчає конкретні історичні закономірності, роздумує над багатofакторністю минулого, яке виражається не у простому підсумовуванні причин розвитку, а в їхньому структуруванні, у координуванні різних планів останнього.

Крім онтологічного аспекту історичного знання, вчений повернувся обличчям до проблем епістемології, неокантіанського розуміння її, думок Г. Рікєрта й М. Вебера, які впливали на засновників школи «Анналів», передусім на М. Блока. Він писав про особливості історії, як науки: вона відображає ціннісні судження, критерії цивілізації, епохи, до якої належить дослідник (с. 107).

У науковому співтоваристві сформувався думка про зближення лінії неокантіанства в Німеччині та лінії Блока у Франції, про справжню революцію сучасного історичного знання, яку можна датувати часом появи праць неокантіанців. Вони підірвали підвалини позитивізму, який в Україні (і не лише в Україні) ще досі не подоланий. Але завдяки працям німецьких і французьких учених школи «Анналів» історична наука розширювала свої горизонти. Рутинною практикою стала міждисциплінарність, діалог історії з археологією, етнологією (антропологією), етнографією (с. 109–113). Російська наука почала переглядати питання історичного часу, сприйняття останнього в «холодних» та «гарячих» суспільствах, його самоусвідомлення індивідом, соціальною групою, соціумом. Врешті-решт, історія звернулася до вивчення поведінки людини в суспільстві, систем її світосприйняття, *mentalité*. Останній термін був у Франції введений у науковий обіг Леві-Брюлем, а в історіографії – М.Блоком і Л.Февром у 20-х рр., а в Росії – А.Я.Гуревичем у 60-х рр. Він трактувався як «колективний зміст індивідуальної свідомості». До розуміння й вивчення його рухалися одночасно семіотики, медієвісти, історики раннього нового часу. Це була по суті докорінна зміна відносно предмета знання про минуле, його методології. Все це вело до зміни ставлення до проблем епістемології історії, до джерел. Так, за останні 30–40 років сталося докорінне оновлення знання минулого, утвердилася історична антропологія, яка втілює в собі нове бачення предмета (с. 118).

У 1969 р. Арон Якович одержав сильний удар (критика в журналі «Коммунист» за структуралізм, звільнення з Інституту філософії). У 1970 р. він відповів на це своєю книгою «Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе». У тому ж році – нові удари: обговорення та засудження цієї книги в Московському державному університеті, ostracizm у журналах, зняття з книги грифу навчального посібника... У відповідь він опублікував праці «Генезис феодализма», «История и сага», «Категории средневековой культуры». Взагалі з 1966 р. по 1972 р. у нього вийшли п'ять монографій. За його редакцією й з його великою статтею опубліковано книгу М.Блока «Апология истории». Опоненти А.Я.Гуревича продовжували свою «діяльність»: його не пускали на міжнародні конференції із ісландських саг та взагалі за кордон, дирекція надсилала таємно листи в інші заклади, щоб заборонити науковцю читати лекції навіть... у Ленінграді, йому не дозволено було виступити опонентом на захисті кандидатської дисертації з історії Скандинавії у власному інституті (с. 220–221). Вченого побоювалися включити до складу радянської делегації на XIII Міжнародний конгрес істориків у Москві. Його п'ять разів звільняли з роботи. Але він із гідністю писав: «Поки я можу працювати і мислити над своїми проблемами, мені жалітися немає на що» (с. 227). Ті, хто переслідував дослідника, не домоглися свого. Його книги публікувалися, доходили до вітчизняного й зарубіжного читача, збуджували думку молодих науковців. Насправді, Арон Якович мав підстави написати про себе: «Я щасливчик», «улюбленець долі» (с. 161). Але читач цієї унікальної автобіографічної книги ознайомиться з численними гіркими, важкими епізодами, фактами біографії вченого, довідається, як нелегко працювалося йому та його колегам-однотимцям у доперебудовні часи. Їх не підпускали до сектора історії середніх віків, не друкували на

сторінках збірки «Средние века», не давали викладати в університетах, ізолювали від студентів (с. 162–171).

Крім перегляду марксистської методології історії, Арону Яковичу належить велика заслуга в розробці поглядів на проблеми феодалізму. Свої основні думки з цього питання він стисло сформулював сам, і нам залишається їх лише передати так, як учений їх виклав у книгах «Проблемы генезиса феодализма» (1967 р.) й «Генезис феодализма» (1970 р.).

1. Перехід від рабовласницького та первинно-общинного ладу до феодалізму (як він пише, в цих книгах ним використовувалася термінологія того часу) – це однократний унікальний процес, який мав місце лише в Західній і Центральній Європі. Більше ніде нічого подібного не відбувалося.

2. Не слід акцентувати роль економічних, матеріальних факторів у процесі виникнення феодальних відносин. Необхідно брати до уваги наступне: обробка землі, торговельні угоди, всі інші операції, пов'язані з господарством, експлуатацією селян, розподілом ренти, відчуженням земельних володінь, власністю на землю, – всі ці соціально-правові й економічні реалії та інститути самі по собі не функціонують. Вони насичені людським змістом. Це об'єктивна суспільна практика індивідів і груп, великих мас людей. Тому необхідно вдумуватися в їхню свідомість (економічна антропологія). У працях, створених пізніше, А.Я.Гуревич писав про необхідність думати, як економічна діяльність відбивається у вчинках людей, які цінності та уявлення лежать в основі свідомості останніх, які норми й системи їхньої поведінки виявляються у соціально-економічному процесі.

3. Арон Якович звернув увагу на деякі нові ракурси проблеми феодальних відносин. Вже під час написання «Генезиса феодализма» в нього були розбіжності із школою «Анналів», величезну роль якої у трансформації історичної науки А.Я.Гуревич завжди визнавав та навіть присвятив їй окрему книгу «Исторический синтез и школа «Анналов»» (Москва, 1993). Якщо блискучі французькі медієвісти залишалися в межах романізованого світу, середземноморської цивілізації, то вчений був переконаний у необхідності включення германо-скандинавського субстрату в загальну картину генезису феодалізму, щоб, так би мовити, спиратися на обидві ноги, збагачувати картину. Наприклад, розглядаючи праці видатного антрополога М.Мосса та датського історика В.Гренбека, Арон Якович звернув увагу на визначальну роль обміну дарами – звичай, який існував у багатьох народів, у тому числі й у скандинавів. Він був переконаний, що в період раннього Середньовіччя обмін дарами «мав особливий внутрішній зміст, насичений соціальним динамізмом і релігійними, магічними та іншими уявленнями й функціями...» (с. 159–161). Вивчення цієї проблеми привело дослідника до контакту із семіотиками.

Виникнення і розквіт семіотичної школи в Тарту (Ю.М. Лотман) та у Москві А.Я.Гуревич розглядав як форму протесту, інтелектуальної опозиції владі з боку мислячих учених, які в Радянському Союзі були не потрібні (с. 170–173). З гіркотою пише він про те, що Ю.М.Лотмана не розуміли в Інституті історії СРСР, що вітчизняні історики не знали доробку всесвітньої історіографії. Із запізненням на 70 років було перекладено російською мовою книжку М. Блока «Королі-цілителі». В передмові до неї Арон Якович писав про зміст інтелектуального руху у Франції ХХ ст., про діяльність чотирьох-п'яти поколінь її істориків, які об'єднані навколо наукових центрів типу Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, журналу «Annales». Він підкреслював, що внутрішнім змістом цього руху є перетворення історичної науки ХХ ст., пройнятої духом позитивізму, в дещо принципово нове. Тим часом радянські історики були роз'єднані, сперечалися із другорядних проблем або псевдопроблем. Що казати про стан вітчизняної історіографії, де рівень цензури й самоцензури вченого був подвійним у порівнянні з Москвою, де не було і досі немає іноземної історичної періодики та літератури, а українською мовою спорадично перекладаються французькі наукові праці, вже здебільшого перекладені російською.

В кінці 70-х рр. вийшла книга А.Я.Гуревича «Проблемы средневековой народной культуры», а набагато пізніше – «Культура и общество средневековой Европы глазами современников». Остання спиралася на аналіз латинських ехемпелів – дидактичних церковних прикладів, середньовічного гротеску – й завдяки цьому виявляла внутрішню суперечність тодішньої думки, яка відобразилася в численних невеличких анекдотах та новелах, зібраних францисканцями, домініканцями, представниками нових чернечих орденів ХІІІ ст. й адресованих широким колам як духівництва, так і папства. Арон Якович розумів важливість проблеми простонародного, нетеологічного розуміння світу. Він ввів

поняття «простеця», вважаючи, що останній був компонентом особистості будь-якої людини середньовіччя – не лише неграмотної, не лише простолюдина села та міста або повітowego священника, а й ієрархів церкви, людей освічених, теологів, ченців, філософів.

Такої ж точки зору на середньовіччя додержувався і Жак Ле Гофф, який теж прагнув опанувати різнобарвну, різноманітну, надто складну, суперечливу культуру середньовіччя, у центрі якої стояла людина. Під культурою А.Я.Гуревич розумів передусім релігійний бік справи, бо вона підкорялася богословському контролю церкви. Існували також джерела Скандинавії та Західної Європи – такі, як *exempla*, *visiones*, проповіді, житійна література, хроніки. Але все це ігнорувалося дослідниками XIX – I половини XX ст. Історики світу другої половини XX ст., звернувшись до цих джерел, набули можливості вивчити «низові жанри» латинської, або народної словесності, адресовані простим людям. Поряд з А.Я.Гуревичем і Ж. Ле Гоффом тут треба назвати австрійського історика П.Дінцельбахера, який видав книгу, присвячену аналізу всього корпусу латинських *visiones*, «репортажів» із того світу. *Visiones* – записи зізнань людей, часто-густо неосвічених – ченців, рицарів, селян, солдатів, котрим «з'являлися» видіння потойбічного світу (від VI до XIII, XIV ст.). В знаменитих «Категориях средневековой культуры» Арон Якович вивчав загальні параметри людського світосприйняття – природу, простір, час, працю, право, багатство, бідність, особистість. У працях, написаних пізніше, – таких, як «Проблемы средневековой народной культуры», він звернувся до специфічних питань, які збуджували розум середньовічних людей: культу святих та інтерпретації їх у народній традиції, проблем часу в потойбічному світі, зародження категорії чистилища, інтерес до якої у нього пробуджується одночасно з Ж. Ле Гоффом (с. 222–227).

А.Я.Гуревич самостійно зумів побудувати «модель» середньовічної культури, яка близька до побудованої Ле Гоффом, але й відрізняється від останньої, заснованої виключно на західноєвропейському християнському матеріалі. Вона у Арона Яковича сполучає в собі два пласти: варварський і суто середньовічний. Це були нові грані розуміння цієї культури, його особисте відкриття, яким він дорожив. Таке зіставлення двох зрізів, що відображали дві стадії, два періоди, дозволило вченому сформулювати проблему першочергової ваги, а саме: як у рамках однієї середньовічної, християнської культури сполучаються, переплітаються, синтезуються та протидіючі, дві її іпостасі: «низова» й «елітарна» культури. Так, під пером А.Я.Гуревича одночасно з тим, що писали французькі, англійські, американські, німецькі вчені – його сучасники – про історичну свідомість епохи, вимальовувався внутрішній устрій середньовічного суспільства, механізми, що його рухали, забезпечували стабільність і почасти мінливість останнього. Історія одержувала людський вимір, народжувалася історична антропологія, внесок дослідника в розвиток якої у світі та країнах СНД аж ніяк не можна применшити. Всі нюанси немаловажних розходжень при наявності єдиних методологічних підходів до розуміння внутрішніх механізмів середньовічного розвитку в Ж. Ле Гоффа й А.Я.Гуревича були досліджені у дисертації німецької авторки Шольце-Ірліц (с. 228–229).

Вона звертає увагу на те, як обидва вчені пояснюють зміну картини світу в часі у середньовічної людини, як поступово відбувається переоцінка цінностей і при безперечному пануванні християнського світогляду вже в XIII–XIV ст. поцейбічний світ набуває самооцінки, як тогочасні життєві орієнтації, соціальні практики приводять до появи ідеї чистилища поряд із пеклом та раєм як надією на врятування (Ж. Ле Гофф).

Арон Якович бере до уваги самостійність релігійної свідомості середньовіччя – важливий фактор консерватизму життя тієї епохи, коли переважна більшість населення жила на селі, а міське складалося з вихідців із нього, зберігаючи традиційні навички світосприйняття, – все це визначало статичку того суспільства. Але історія – наука про розвиток. Ученого цікавлять, як і його колеги, зміни, котрі переживає людина й суспільство, темпи цих останніх, їх характер. Вивчаючи проповіді францисканця Бертольда Регенсбурзького (II половина XIII ст.), він доходить висновку про нове, мирське звучання поняття особистості, *persona*, пише, що дари Господа – ознаки людської персони – так, як їх інтерпретує цей монах, – у вищій мірі вільні та оригінальні! (с. 236–237). Статуї донаторів (жертводавців) Наумбурзького собору, скульптури деяких інших церков Німеччини того часу теж свідчать, як значає А.Я.Гуревич, про інтерес до людини, її земної природи, співвіднесеної з Богом, Творцем. На його думку, відмінну від Ле Гоффа, це не є прогрес, зародження нового.

Більш витонченим в Арона Яковича порівняно з останнім є і розуміння чистилища. Якщо Ж. Ле Гофф намагається встановити певний зв'язок між появою його ідеї та со-

ціально-економічними процесами, то Гуревич, вивчаючи *visiones* VI–XIII ст., відносить її до раннього середньовіччя й вбачає у ньому не третє царство, а один із відсіків пекла, звідки після величезних страждань виходить душа грішника. Там де Ж. Ле Гофф бачить перелом, А.Я.Гуревич вбачає наступність. Ж. Дюбі докоряв Арону Яковичу в недооцінці регіональних розбіжностей у намальованій ним картині середньовічної людини, що постає на сторінках «Категорій середньовікової культури», в надмірній увазі до статистики. На що А.Я.Гуревич відповів, що у нього було інше завдання – побудова деякого ідеального типу середньовікової культури (с. 228–232). Базуючись на ньому, інші вчені матимуть змогу її індивідуалізувати стосовно простору та часу.

Протягом довготривалого періоду Арон Якович вів полеміку з вітчизняним ученим Бахтінім, його книгою «Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса». Визнаючи пріоритет останнього в постановці проблеми, називаючи його «титаном думки», він підкреслював спрощеність схеми протистояння двох культур: серйозної й сміхової, різність джерел досліджуваних епох, які вони використовували, різне розуміння народних веселощів у середні віки. Для Бахтіна – це «карнавал», «розгул тілесного низу», а для А.Я.Гуревича сміхове начало – це противага «...усвідомленню жаху перед загробними муками». (с. 233).

Якщо в Бахтіна «народна культура» різко протиставлялася культурі богословів, то у своїх книгах 1981 і 1989 рр. Арон Якович писав про «діалог-конфлікт», який розгортається в культурі середньовіччя. Картина, намальована А.Я.Гуревичем, більш деталізована, різноманітна, різнобарвна (с. 238–240).

Заглибленість у наукові проблеми допомагала Арону Яковичу переносити тяготи, труднощі тодішньої дійсності. Він був патріотом. Уже з другої половини 1970-х рр. його, добре знаного вченого запрошували до Швеції, Ізраїлю, пропонували еміграцію в США, але він був твердо переконаний, що треба служити Батьківщині, її молоді. У цьому А.Я.Гуревич вбачав свою місію, незважаючи на те, що і в Інституті філософії та Інституті загальної історії він відчував себе аутсайдером.

Настала перебудова, й у 1987 р. Арон Якович відкрив у своєму інституті семінар з історичної психології (згодом – історичної антропології). Він діє і донині. Семінар відразу викликав великий інтерес та спочатку збирав величезну аудиторію. Тепер у ньому беруть участь кілька десятків осіб. Зусиллями вченого не на офіційній основі, а за допомогою спонсорів були засновані журнали «Одиссей» і «Мировое древо» («Arbor mundi»). Останній виходить, хоча й не регулярно, під егідою Російського державного гуманітарного університету (РДГУ). В Інституті загальної історії був створений сектор культурної та історичної антропології. До своєї кончини А.Я.Гуревич керував ним та очолював редколегію «Одиссея» – журналу альтернативної історії.

З настанням перебудови вчений відвідав близько 15 країн, удостоївся аудієнції Папи Римського, одержав звання, нагороди у різних країнах, їх вищих навчальних закладах від Лондона і Парижа до Нью-Йорка й Єрусалима, нарешті, став учасником міжнародних наукових конференцій та симпозіумів. Протягом восьми місяців перебування в Лос-Анджелесі він зібрав матеріал для вищезгаданої книги «Исторический синтез и школа «Анналов». Активно з передмовами спеціалістів виходили за кордоном його книжки. Він прочитав лекції більше, ніж у сорока наукових та університетських центрах світу.

Арон Якович був обраний членом семи закордонних академій і наукових товариств. До останнього дня він творчо працював. Нещодавно вийшов під його керівництвом безцінний «Словарь средневековой культуры», написаний із точки зору історичної антропології. Він до самого відходу з життя керував підготовкою «Одиссея», де звертають на себе увагу його статті, присвячені переосмисленню середньовічної епохи, як «феодальної».

В останні місяці свого життя Арон Якович тяжко хворів, переніс дві операції, але тримався гідно, на силі свого характеру. Ще за півроку до смерті він надіслав розлогу рецензію на дисертацію київської аспірантки Н.А. Логунової, присвячену І.В. Лучицькому. Саме вона відіграла вирішальну роль на її захисті в Інституті археографії.

Після смерті А.Я.Гуревича редколегію «Одиссея» очолив директор Інституту всесвітньої історії РАН О.О. Чубар'ян. Журнал фактично опинився у руках його заступниці, як головного редактора, – С.І. Лучицької. Вона ж очолила й Центр культурної та історичної антропології, яким до своєї смерті керував Арон Якович. Це значить, що справа, якій А.Я.Гуревич присвятив своє життя, в надійних руках і буде продовжуватися.

РЕЦЕНЗІЇ

Михутина І.

Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. – Москва: Европа, 2007. – 288 с.

Брестська мирна конференція (1917–1918 рр.) практично з моменту проведення завжди привертала пильну увагу фахівців – на сьогоднішній день її історіографія величезна.

Часом здається, що фактологічний бік проблеми вивчено настільки вичерпно, що прогрес тут просто неможливий. Що ж до інтерпретацій, то вони, природно, змінювалися залежно від суб'єктивної позиції дослідників, детермінованої почасти обставинами місця (країна, частина світу, з якої дивилися на предмет аналізу) і часу (епоха, яка обумовлювала ту чи іншу кон'юнктуру).

Книга І.Михутіної привертає увагу вже тим, що в ній робиться відчутний крок уперед навіть у плані залучення до обігу нових даних, відомостей, уточнень на зрізі подій. Але ще більший інтерес викликає обраний автором ракурс дослідження – реконструкція досвіду виходу Росії з імперіалістичної війни, у центр якої логічно поставлено конфлікт між ленінською Радою народних комісарів (РНК) і Генеральним секретаріатом Української Народної Республіки, а також спостереження, міркування, оцінки, висновки автора.

І.Михутіна реалізувала частину задуму, про який публічно заявила деякий час тому¹ – із багатоманітності подій 1917 – початку 1918 рр. вичленила надзвичайно складні, запутані, суперечливі взаємовідносини між соціальною (всеросійською) й національною (регіональною) революціями та спробувати «вписати» їх у геополітичний контекст – підготовку, проведення й рішення Брестської конференції, основним підсумком якої, як відомо, стали два мирних договори – між країнами Четверного союзу, з одного боку, УНР і РСФРР – з іншого.

Незвичність дослідницького зрізу призвела до не менш цікавого варіанту його втілення в життя. Автор фронтально вивчила документи Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Архіву зовнішньополітичної історії Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, доступні публікації документів, історіографічні джерела й на цій добротній базі відтворила достатньо повну, правдиву картину процесу підготовки та проведення переговорів, багато аспектів якої виглядають досить свіжо, а часом і дещо незвично. Таке враження виникає, мабуть, і тому, що І.Михутіна робить акцент на елементах, які у працях попередників відтворювалися не так рельєфно й самодостатньо.

Зокрема, досить конструктивним видається підхід до тлумачення взаємостосунків, «взаємопереплетінь», взаємодоповнень і взаємовпливів між усеросійським революційним процесом після жовтня 1917 р. й національно-визвольною революцією в Україні, коли друга стала, по суті, периферією першої; у результаті чого більшовицьке керівництво розглядало українську проблему в кінці осені – на початку зими 1917 р. як похідну від донської (с.85), інакше кажучи – складовою частиною завдання придушення «кадетсько-каледінського заколоту». Можливо, правда, дещо точніше було б говорити про події в Україні не як про периферійні (з очевидним присмаком другорядності), а як про специфічний і до того ж важливий (якщо не ключовий) сегмент тодішнього політичного життя, всеоб'ємного революційного процесу. Однак набагато істотніше тут інше – прагнення пояснити розвиток кризи у взаємовідносинах між радянською Росією й Українською Народною Республікою не з погляду пошуку відмінностей між двома національно-державними утвореннями, доводячи своєрідності до антагоністичних, чим в останні роки особливо вирізняється українська історіографія, а з погляду їх об'єктивної взаємодії, що видається порівняно адекватнішим сприйняттям реального досвіду. Це, зокрема, допомагає переконливіше пояснити суть такого явища, яке раніше кваліфікувалось за ленінським визначенням як «тріумфальна хода радянської влади». Попри те, що в останні роки сам цей термін не в пошані, він дозволяє зрозуміти всю суперечливість ситуації, розкласти «по полицях» «транзитні акції» Центральної Ради, Генерального секретаріату. Ідеться, зокрема, про згоду Центральної Ради в момент створення Комітету з охорони революції (25 жовтня) на вимогу більшовиків не пропустити через Україну контрреволюційні ча-

стини з Південно-Західного й Румунського фронтів у напрямку Петрограда й Москви, про дозвіл передислокації в межі України Ставки верховного головнокомандуючого, про сприяння проїзду на Дон козацьких частин і одночасних перешкодах перекиданню на північ революційних частин (38, 39, 44, 75–100 та ін.).

До речі, навряд чи в І.Михутіної були підстави для докору на адресу Центральної Ради, начебто найближчий шлях для перекидання радянських військ для розгрому О.Каледіна «лежав через території, *свавільно оголошені Києвом* (курсив мій – В.С.) належними Україні» (с.85, 193). Свавільно діяв Тимчасовий уряд, своєю інструкцією Генеральному секретаріатові від 4 серпня 1917 р. «розрізуючи» практично навпіл територію України, залишаючи 4 з 9 етнічно українських губерній у прямому підпорядкуванні Петрограда. Треба віддати належне М.Грушевському, В.Винниченку, іншим лідерам української революції, що вони ніколи, у тому числі в офіційних документах (постанови уряду, III Універсал) не допускали свавілля, а намагалися пунктуально, навіть педантично, дотримуватись етнографічного, тобто наукового, і демократичного принципів визначення кордонів української держави, при найменшій неясності, спірності застосування цього принципу залишали територіальні питання відкритими, які потребували наступного розв'язання на основі місцевих референдумів, плебісцитів і т.п.

Можна припустити, що підсумковий ефект дослідження проблеми взаємодетермінованості подій у всеросійському масштабі і в Україні був би відчутнішим, а висновки переконливішими, якби автор книги вдалася для з'ясування сутності тодішніх процесів до терміну «громадянська війна» (є підстави вважати її початком в Україні останні дні листопада – перші числа грудня 1917 р.). З іншого боку, хотілось би одержати більшу визначеність, чіткість у кваліфікації участі російських революційних загонів і червоногвардійців у військових діях проти УНР. В українській історіографії останніх років вони здебільшого оцінюються як неспровокована воєнна агресія, як повномасштабна російсько-українська війна.

Дуже кваліфіковано, з тонким розумінням досліджуваного предмету, у рецензованій праці розглядаються хитросплетіння дипломатичних дискусій у Бресті, аналізується правомірність відстоюваних позицій, ступінь обґрунтованості рішень, які приймалися, рівень підготовки документів.

Достатньо докладно розкривається, наприклад, здебільшого некомпетентна, яка межує з авантюризмом, а то й просто авантюрна поведінка глави російської делегації Л.Троцького. Вона багаторазово проявилася в тяжінні до «політичної демонстрації», була розрахована на епатування світової громадськості, ґрунтувалась на примарних уявленнях про підштовхування революційних процесів за кордоном. Відомо, що це призвело до великих втрат і випробувань для російської сторони. У книзі І.Михутіної цей висновок підтверджується прикладами необґрунтованої, непередбачуваної й демагогічної лінії щодо України та її представників на конференції.

Без належних консультацій, елементарної обачливості, скільки-небудь перспективного розрахунку глава радянської делегації робив непродумані заяви, ризиковані кроки, які потім доводилося з великим трудом коригувати, а більшість так і не вдалося виправити. Це суттєво вплинуло на переговорний процес і на ухвалені документи.

Звичайно, не можна лише на Л.Троцького покладати відповідальність за те, що йому не вдалося налагодити належного контакту та взаємодії з делегацією Центральної Ради (зрештою, вплинути на її позицію навряд чи було б можливо, хоча спочатку молоді українські дипломати одержали від М.Грушевського інструкції діяти в контакт з російськими посланцями), а також забезпечити належну роль представникам радянського уряду України (при категоричній незацікавленості й відвертій протидії делегацій австронімецького блоку серйозної перспективи тут теж не було). Відтак І.Михутіна досить обґрунтовано пов'язує загальний підсумок конференції з діями саме посланців Центральної Ради (В.Голубовича, М.Любинського, О.Севрюка, М.Левитського та ін.).

У цьому зв'язку, гадається, є рація подумати над висновком, до якого дійшов один із українських дослідників – із прибуттям до Бреста української делегації конференція розпалася, по суті, на дві: країни Четверного союзу – УНР і країни Четверного союзу – радянська Росія. При цьому спочатку таємні, а потім офіційні переговори між Центральними державами й Україною іменуються «другою Брестською конференцією», яка проходила більш інтенсивно та продуктивно². Насправді – поки ґранди європейської дипломатії не вичавили максимум можливого з незавидної, кризової ситуації, в якій опинилася Центральна Рада, вони не виявляли великої зацікавленості до спілкування з російсь-

кою делегацією, звівши до мінімуму кількість спільних засідань, і прогресу на цьому напрямку зовсім не спостерігалось. Власне, автор рецензованої монографії опинилася за півкроку від подібного висновку, ідучи в логіці оцінок в означеному напрямку.

Хотілось би звернути увагу на досить важливу обставину, повз яку, по суті, проходить І.Михутіна. Ефект паралельних конференцій для делегації УНР виявився подвійним. З одного боку, вона одержала певні переваги, перехопивши ініціативу й першою вийшовши на фінальну стадію переговорів, у котрій намагалася реалізувати національні інтереси, частина з яких суперечила намірам російських партнерів. З іншого боку, не маючи досвіду дипломатичної діяльності (та й молоді за віком, з очевидним браком елементарних знань про життя) посланці Центральної Ради, сепаратно спілкуючись із визнаними авторитетами європейської політики, стали жертвами хитрощів, пасток – їх просто обдурили з допомогою своєрідного «пакетного» підписання документів. Цей варіант забезпечував односторонні переваги австро-німецькому блоку, який одержав доступ до українського продовольства в гігантських розмірах (1 млн т обіцяного хліба й т.д.) та реально міг розраховувати на більшу чи меншу (залежно від обставин) його частину. Априорі було зрозуміло, що в повному обсязі виконати зобов'язання, внесені до офіційно оголошених документів, українська сторона була не в змозі, навіть за умови окупації України. Це перетворювало таємні протоколи (у них містилась нетверда обіцянка оголосити до 20 липня 1918 р. про створення із західноукраїнських територій коронного краю й приєднання до України Холмщини та Підляшшя) на фікцію, оскільки всі положення документа автоматично втрачали силу, якщо до призначеного терміну не виконувався будь-який (хоча б один) із погоджених пунктів договору.

Відтак єдиним реальним зобов'язанням, яке взяли на себе Німеччина та Австро-Угорщина, стало вигнання з України сил радянської влади, чого самостійно Центральна Рада зробити не могла. Очевидно, варто звернути увагу на те, що в московських і київських архівах, у російських та українських публікаціях документів подані не всі протоколи засідань у Бресті за участю делегації Центральної Ради. Проте остання обставина почасти може бути компенсована німецькою й австро-угорською стенограмою всіх без винятку засідань конференції за участі українських делегатів, які ввійшли до другого тому чотиритомного видання документів «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergrunde» (Bd.II. – Philadelphia, 1967).

Можна передбачити, що важливі нюанси переговорного процесу містять у собі поки що не використані архівні можливості Берліна й Відня, особливо не введені до наукового обігу документи дипломатичного листування.

Із важливих деталей переговорного процесу доцільною видається принципова кваліфікація ролі М.Залізняка в координації зусиль щодо погодження документів між австро-німецькою й українською сторонами – він не мав офіційних повноважень для участі в конференції, але на завершальній стадії, коли переговори кілька разів заходили в безвихідь, саме М.Залізняк зміг привести контрагентів до порозуміння, причому кожного разу в перспективному програші (далекосяжні поступки) опинялись саме українські інтереси. Схоже, використовуючи термінологію спецслужб, це був досить ефективний «агент впливу». Якщо врахувати інформацію, що надалі М.Залізняк дійсно був платним агентом Австрії, цілком логічно припустити, що в період, який розглядається, він уже в тій чи іншій мірі виконував функції «специфічного характеру».

Гадаємо, що з дещо більш жорсткою категоричністю й визначеністю можна було б оцінити й деякі інші елементи та факти взаємовідносин між українською стороною й новоспеченими союзниками. Так, І.Михутіна з вишуканою делікатністю передає сюжет, що стосується «підвищення рівня секретності австрійського зобов'язання про перетворення Східної Галичини й Північної Буковини на коронний край. Згідно з новим протоколом, українська сторона повинна була свій примірник цього документа передати на зберігання у відомство закордонних справ Німеччини до виконання Австрією взятого на себе зобов'язання...» (с.248).

Насправді ж, якщо прибрати «дипломатичний флер», усе було значно простіше й грубіше. Скориставшись недосвідченістю А.Севрюка, який не навчився ще «тримати язика за зубами» й уже після конференції своїми необережними висловлюваннями викликав різку критичну реакцію польської й французької преси щодо таємних документів, які стосувалися коронного краю, офіційний Відень позбавив УНР оригіналу документа (на що після цього можна було б розраховувати українській стороні, – особливо гадати не вар-

то...) і в потрібний для себе момент – 16 липня 1918 р. (за чотири дні до обіцяного законопроекту), увійшовши в порозуміння з Берліном, просто спалив брестський документ.

Здається, І.Михутіна не завжди критично ставиться до змісту й оцінок публікацій новітньої української історіографії. Зокрема, останнім часом явно гіпертрофовано зображується бій під Крутами 16 (29) січня 1918 р. – практично єдина й далеко небездоганна воєнна операція із захисту УНР. Треба сказати, що існує документально обґрунтований, істотно відмінний погляд на кількісні характеристики учасників бою з обох сторін, його тривалість, міру жорстокості, масштаби людських втрат і т.д.³

Стосовно останнього зауваження, хотілося б висловити міркування й загального порядку – автор монографії не використовує багатьох праць своїх українських колег, в яких деякі з порушених питань досліджені достатньо повно й глибоко (скажімо, спроби знайти дипломатичний вихід із кризи між РНК і Центральною Радою⁴), а інші (наприклад, реальна роль В.Леніна, Й.Сталіна, Л.Троцького у виробленні відносин з УНР, у впливі їх на брестські переговори) одержали дещо відмінне розв'язання й оцінки⁵.

Рецензована праця закінчується сюжетом про конкретні події – в ній немає структурних та узагальнюючих висновків, без яких у читача може виникнути не зовсім точне уявлення, що головною проблемою, яка очікувала Росію на шляху виходу з імперіалістичної війни, був конфлікт РНК з урядом Центральної Ради. А природа конфлікту пов'язується, у першу чергу, з ходом Брестської конференції. Насправді ж глибинна причина конфлікту полягала в розходженні курсів соціальної (соціалістичної) і національної (визвольної) революцій. А розв'язання конфлікту, за великим рахунком, відноситься не до фіналу переговорів, підписаного мирного договору, хоча вони й мають достатньо міцний внутрішній, логічний зв'язок, вплітаючись у загальну історичну канву, а все ж – до збройного зіткнення, результат якого добре відомий.

Викладене вище, у тому числі зауваження й суб'єктивні міркування, стимулом для яких стала праця І.Михутіної, свідчить про те, що історіографія революційної епохи поповнилася вельми змістовним, цікавим дослідженням, а об'єднання зусиль учених Російської Федерації й України, безумовно, здатне вивести науку на якісно новий рівень, увінчатися вже в недалекому майбутньому погодженими поглядами на складні процеси й періоди історії двох народів.

¹ Див.: *Михутіна І.В.* Український вопрс в Росії (конец XIX – начало XX века). – Москва, 2003. – С.4.

² *Коваль В.В.* Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С.4, 8.

³ Див., напр.: *Солдатенко В.* Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – Вип.28. – К., 2005. – С.87–105; *Політична історія України. XX століття: В 6 т. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920).* – К., 2003. – С.107–214.

⁴ Див.: *Дипломатичні і військові чинники політичного конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом // Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002. – С.296–340; *Солдатенко В.Ф.* До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С.109–148.

⁵ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.301–469; *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – С.314–396; *Його ж.* Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // *Україна дипломатична: Науковий щорічник.* – Вип.ІІ. – К., 2002. – С.249–263; *Його ж.* Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР // Там само. – Вип.ІІІ. – К., 2003. – С.369–379; *Його ж.* Брестський мирний договір між РРФСР і Центральними державами 1918; Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918; Брестські мирні переговори 1917–1918 // *Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. – Т.1.* – К., 2004. – С.142–147 та ін.

В.Ф.Солдатенко (Київ)

Шаповал Ю.І.

Доля як історія – К.: Генеза, 2006. – 448 с., іл.

У новій книзі відомого вченого зібрані праці, присвячені долям конкретних особистостей в контексті подій ХХ ст. Парадокси ставлення до діячів минулого, повернення імен безвинно репресованих, непроста картина польсько-українських відносин, історичні портрети ряду представників сучасного політикуму – цих та інших проблем торкається автор у своєму новому різнобічному науковому виданні.

Унікаючи спокуси писати про все потроху, автор зосереджується на тих темах та історичних явищах, які дослідив, які резонують і сьогодні, а нерідко є предметом гострих дискусій. Це і голодомор 1932–1933 рр., і пов'язані з ним дії найвищого політичного керівництва СРСР і УСРР, і незабутня аббревіатура – НКВС та «доленосні» діяння цієї структури, українські акценти Другої світової, деяких її шокуючих явищ, чорнобильська катастрофа як трагедія назавжди і т. д. і т. ін.

Названі проблеми, розглядаються на основі вивчення багатого, часом унікального документального матеріалу. Це дозволяє автору розкривати слабо або й зовсім незнані події, робити узагальнення, давати оцінки не відповідно до якихось старих чи нових абстрактних схем, а на основі об'єктивних даних джерел. Уже перше, хай невелике есе «Тетральна історія» (про процес т.зв. «Спільки визволення України»), наприклад, ґрунтується на аналізі 259 томів архівних документів та плюс ще 20 т. зв. контрольно-наглядових справ. Розповідь про смерть С.Петлюри ведеться на основі недавно знайдених автором прецікавих, за його словами, і суперсекретних матеріалів, які розкривають, зокрема, дії деяких інституцій УСРР щодо процесу над вбивцею Головного отамана – Шварцбардом в Парижі (с.35–45) тощо.

Такий підхід дозволяє Ю.Шаповалу доносити до сучасного читача в цій, як і в його попередніх книгах, більшість подій, постатей, обставин минулого такими, якими вони були.

Чимало місця у книзі відведено трагічним подіям нашої історії. Ідеться про ті незагоєні рани, які, за словами Т.Шевченка, «хоч серце болить, а розказувать треба». Люди, які забувають про страждання і втрати свого народу, не можуть бути свідомими будівничими нового життя, на них чатує небезпека наразитись на нові тяжкі випробування й жертви. Звичайно, повнота розкриття історичного процесу, об'єктивність викладу обумовлюють необхідність широкого показу всіх фактів і явищ, які складають його зміст. Для розуміння і оцінки історичних явищ нерідко не вистачає полярного підходу: чорне – біле, а потрібно використовувати всю гаму кольорів.

Складність, суперечливість історичних явищ звужує можливості розкриття в порівняно невеликих статтях усіх проявів і граней минувшини. Але книга дає читачеві користь, часом унікальну документальну інформацію, знайомить із сучасним рівнем її аналізу, спонукає до самостійних роздумів.

Назва однієї зі статей «Людина, яка зробила історію і стала її частиною» (с.200, мова в ній – про уродженця Києва кінорежисера і драматурга Олексія Каплера) могла б бути епіграфом, який відображає провідну тенденцію всієї книги. Через долю конкретних особистостей розкривається плін явищ, цілих історичних періодів. Так, розповідь про голодомор 1932–1933 рр. (с.132–145) поєднується з описом долі одного з визначних дослідників цієї трагедії Джеймса Мейса (с.302–310). «Епопея» будівництва Біломорканалу, течія «українського комунізму», у т. ч. боротьбистів, українсько-польські взаємини, зокрема, репатріації та інші події кореспондуються в книзі з розкриттям «тріумфів і трагедій» Й.Сталіна, М.Хрущова, Г.Ягоди, В.Балицького, А.Вишинського, Л.Берія, Л.Брежнєва, П.Шелеста, В.Щербицького та інших. Будучи людьми свого часу і конкретної системи, вони вважали, що діють відповідно до їх вимог. Але вчинки їх нерідко не були однаковими, обумовлювалися не завжди адекватним розумінням необхідності певної політики, неглибоким проникненням у суть справи, а часом – емоціями чи особистими, не завжди чистими і порядними, прагненнями.

У книзі йдеться не тільки про тих, хто перебував у різні часи на політичному олімпі, але й про тих, хто ставав жертвою системи й обставин. Серед них – 45 обвинувачених у т.зв. справі СВУ, які належали до цвіту української інтелігенції, а також С.Петлюра, М.Слабченко, Г.Гринько, В.Блакитний, П.Любченко, О.Шумський, М.Куліш, М.Хвильовий, В.Поліщук, Є.Плужник, Д.Соловей та інші. Усе це у сув'язі – людські до-

лі і діяльність певних особистостей, поза якими не буває історії. Порядність, романтизм, жертвовність, гуманізм одних нерідко наштовхувалися на невігластво, підлість, жорстокість, пристосуванство інших.

Читаць знайде у книзі чимало нових документальних матеріалів про погано знані чи зовсім невідомі події, явища, історичні особи. І це дуже важливо не тільки для знання і розуміння певних фактів, але й для подолання поширеної останнім часом тенденції, коли за опис і трактування історичних подій беруться навіть ті, хто не хоче обтяжувати себе вивченням архівів, інших історичних джерел. Вони починають трактувати все і всіх в історії як заманеться, прикриваючись правом на власний погляд. Але будь-який погляд має ґрунтуватися на основі вивчення відповідних документальних даних, щоб правдиво відтворювати те, що було в дійсності. Інакше не уникнути елементарного невігластва, горезвісного підходу до історії як до «політики, звернутої в минуле». І замість правдивого відтворення колишніх подій у таких випадках пропонується заідеологізований сурогат, який міняється зі зміною «лінії», політики партій, тих чи інших кланів, окремих владних і невідладних осіб.

Цікаво в книзі подані життєписи тих, хто незалежно від політичного устрою і від того, хто обіймав владу у різні часи, своїм талантом, працею, здобутками завжди служили народові. Один із них – Іван Дзюба, чий памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став загальновідомим, зробив його автора одним із тих, хто «запалював досвітні вогні» (с.270–283).

Окрема стаття присвячена знаменитому танцівнику і постановнику киянину за походженням Ігорю Моїсєєву (с.216–223). Він створив триста танців – енциклопедію світового хореографічного фольклору, завжди служив високому мистецтву. Шляхом аналізу різнобічного документального матеріалу в книзі розкриваються долі письменників Анатолія Кузнєцова, «апостолів» цензури часів УРСР, організаторів радіостанції «Визволення», проблема полону часів Другої світової тощо.

У короткій рецензії неможливо, бодай побіжно, згадати всіх, чії постаті так промовисто і рельєфно встають в уяві після прочитання книги Ю.Шаповала. Хоча з кожною з особистостей, про яку він розповідає, вдячний читаць може познайомитися, прочитавши книгу.

Не з усіма авторськими оцінками можна погодитись. Зокрема, переважання «темних» кольорів у зображенні страдницького життя і діяльності В.Винниченка не сприймається достатньо мотивованим. Адже висновок, що «мало не в усіх суспільно-значущих починаннях Винниченко зазнав невдач» (с.121) не кореспондується з наведеними в статті фактами, а також документами і матеріалами, книгами про цю історичну постать. При розгляді діяльності того чи іншого діяча слід, на нашу думку, виходити з того, чого він досяг, а не тільки з його помилок і невдач. Володимир Винниченко – класик української літератури (багатомні видання його творів, величезний інтерес до них і сьогодні тому свідчення), видатний драматург, талановитий художник (декілька років тому у Києві експонувалася велика виставка його картин). Тільки цього вже достатньо для вдячної пам'яті народу. А ще він був визначним громадським діячем: один із засновників української соціал-демократичної робітничої партії, керівників Української Центральної Ради і першого уряду – Генерального Секретаріату, перший Генеральний секретар (міністр) внутрішніх справ, співініціатор і співавтор вікопомних чотирьох Універсалів УНР і Конституції УНР, які знаменували нову епоху новітньої історії українства. В.Винниченко стояв біля джерел відновлення в ХХ ст. української державності – Української Народної Республіки. І все це в умовах світової війни, загальної нестабільності, відвертого і брутального втручання іноземних держав. Він належав до тих головних діячів, які не лукавили, вони просто йшли, у них не було зерна неправди за собою. Ні тоді, ні зараз не знайшлося людей, які за такий короткий час (трохи більше року) і в таких нелюдських умовах зуміли б здійснити більше, ніж зробили у 1917–1918 рр. М.Грушевський, В.Винниченко та їхні соратники по Центральній Раді.

Чимало матеріалів рецензованої книги розкривають конкретно-історичні обставини як важливий чинник того чи іншого перебігу подій, життєвого шляху й діяльності конкретних історичних особистостей. Риси епохи, відповідні об'єктивні і суб'єктивні умови в значній мірі визначали напрям дії, конкретні вчинки таких різних за світоглядом і життєвим шляхом особистостей як В.Ярузельський, Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Ющенко, О.Лукашенко тощо. Усі вони, як і багато інших персонажів книги, у молодості не знали іншої ідеології, крім тієї, в якій зростали, яку вважали єдино вірною. Але з часом під

впливом нової інформації, історичних подій і обставин змінювали світогляд, намагались відповідно до нього прислужитися своєму народу.

Здається, що в ряді випадків у книзі доцільно було б більше враховувати роль конкретно-історичних обставин при аналізі окремих історичних явищ. Ідеться, наприклад, про висвітлення причин Другої світової війни. Майже все, що сказано в рецензованій праці щодо цього найбільшого в історії людства воєнного катаклізму – правда. Але не вся правда. Не вдаючись тут за браком місця до більш детального викладу проблеми (бажаючи можуть познайомитися з відповідними матеріалами і поглядом автора рецензії щодо цих подій у його статтях у дев'ятому і десятому випусках часопису Інституту історії НАН України «Сторінки воєнної історії», у газеті «День» від 6 травня 2005 р. і 5 травня 2006 р.) здається доречним нагадати слова французького маршала Фоша після підписання в 1919 р. у Версалі мирної угоди про закінчення Першої світової війни «Це не мир, а перемир'я на 20 років». Залишається тільки дивуватися точності прогнозу видатного західного воєначальника і політика.

Книга написана гарною літературною мовою, читається легко і з інтересом. Хоча іноді впадають в око окремі стилістичні неокористування. Ідеться про вжиті з певним підтекстом терміни, яких немає в українській лексиці: «советський», «НКВД», «ГПУ» та інші. Такі філологічні екзерсиси нічого не додають до сприймання того багатющого матеріалу, опублікованого автором. І навряд чи доцільно засмічувати одну з найяскравіших мов – українську – відсутніми в ній ідеологізмами.

У цілому, зібрані в рецензованій книзі історико-наукові праці розкривають читачам долі конкретних історичних осіб, перебіг багатьох важливих подій ХХ ст., вводять в науковий обіг чимало нових документальних даних. Написана високопрофесійно, з тактом, не нав'язуючи читачеві думки автора, а радше запрошуючи до дискусії, книга Ю.Шаповала допомагає в пізнанні й осмисленні історичних подій, становить значний інтерес для викладачів, студентів, дослідників, для всіх, хто цікавиться минувшиною свого народу.

В.Ф.Шевченко (Київ)

Рудий Г.Я.

Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 501 с.

Донедавна чимало науковців не вважали періодику за повноцінне історичне джерело, а то й зовсім її цуралися. Сьогодні, коли національна історіографія розширила джерелознавчі горизонти, преса, виконавши свої оперативні функції, залишається для майбутніх дослідників надійним, інколи єдиним історичним джерелом. І це правомірно, бо, якщо, скажімо, документ дає здебільшого офіційну інформацію про факти, події, явища без оціночних варіантів їхньої історичної перспективи, то матеріали періодики, фіксуючи ті ж факти, події, явища, дають їм різнобічну оцінку, внаслідок чого з погляду часу історики мають більше шансів на об'єктивну істину. Саме у цьому контексті таке важливе значення мають сьогодні праці з історії періодичної преси, в яких на повноцінному фактологічному матеріалі та якісно по-новому розглядаються комунікативні процеси у суспільстві, з широких соціокультурних позицій досліджуються можливості газетно-журнальної періодици як історичного джерела.

Складність зазначених досліджень, зокрема газетної періодици, пояснюється тим, що вони потребують проведення масштабної евристичної діяльності, складної реконструкції значної за обсягом джерельної бази, опрацювання великої кількості інформації у період, коли пройшла перша хвиля досліджень, що базуються на кон'юнктурних міркуваннях, коли з допомогою небагатьох розсекречених та емоційно яскравих документів заповнювалися «білі плями» історії. Монографія Г.Рудого належить до тих наукових праць, що демонструють, з одного боку, класичні вимоги до поняття джерельної бази та її аналітико-синтетичного опрацювання, а з іншого, – дозволяють із нових позицій сучасної історичної науки оцінити джерельну змістовність величезного комплексу газетного матеріалу одного з найбухливіших та найскладніших періодів української історії ХХ ст.

Рецензована праця відзначається високим джерелознавчим рівнем. У книзі використано документи і матеріали архівних фондів, документальні публікації, статистичні матеріали, чималу кількість періодичних видань, з яких понад 500 були залучені до наукового дослідження вперше. У праці Г.Рудого показано фактично весь спектр української преси тих років, що робить дослідження особливо цінним.

Територіальні межі дослідження окреслені українськими землями, на які поширювалася влада Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР і ЗУНР та УСРР. Книга розподілена за проблемно-хронологічним принципом на п'ять розділів, назви яких цілком адекватно відбивають зміст праці – «Історіографія та джерела», «Методологія і методика дослідження. Періодика як історичне джерело», «Преса як джерело дослідження освіти і науки», «Розвиток української мови і літератури: оцінка публіцистики», «Проблеми української культури у висвітленні преси».

Зрозуміло, в історіографічному плані автор буде дослідження не на порожньому місці і має попередників, які вивчали окремі аспекти діяльності періодичних друкованих органів. У першому розділі монографії автор показав неповноту попередніх досліджень – об'єктом радянських джерелознавців була переважно більшовицько-радянська преса, а дослідники діаспори основну увагу зосереджували на виданнях національно-демократичного спрямування. При цьому Г.Рудий демонструє не тільки обізнаність з історичною літературою, а також із напрацюваннями учених у царині таких наукових дисциплін, як культурологія, джерелознавство, бібліографознавство, журналістика.

У книзі розглядаються принципові аспекти теоретичних засад проблеми, визначається необхідність розвитку нових методологічних підходів і принципів щодо дослідження періодики як специфічного джерела та газетної періодики 1917–1920 рр., зокрема, створення єдиних методологічних принципів, на основі яких мають здійснюватися опрацювання і науково-бібліографічний опис періодичних видань, аналіз їхнього змісту, складу, класифікація опублікованого матеріалу, оцінка вірогідності його як історичного джерела тощо. Дано визначення поняття «українська преса» і здійснено атрибуцію матеріалів преси.

Автор переконливо показує, що ключова роль у вивченні газетної періодики як історичного джерела належить аналітичній і синтетичній критиці матеріалів і документів. Застосування кількісно-якісного аналізу дозволило встановити основні тенденції та напрями розвитку української культури досліджуваного періоду, котрі дістали відображення в періодиці України.

Поряд із цим видається важливим виявлення критеріїв виміру інформаційної насиченості джерел, їхньої репрезентативності. Для розв'язання поставленого завдання Г.Рудий використав метод експертних оцінок у контексті зіставлення з французькою історичною школою «Анналів».

Крім того, розкриваються особливості періодики України як історичного джерела, здійснено її систематизацію, визначено інформативний потенціал періодики. Створений новий покажчик періодики України, що охоплює 1128 назв – величезний масив газетної періодики різної партійної та конфесійної спрямованості, підпорядкованості й галузевої орієнтації. Серед них – найбільшу питому вагу мають періодичні видання, які не перебували на більшовицьких позиціях. За підрахунками автора, таких видань – понад 700 назв.

У монографії переконливо доводиться, що періодика України 1917–1920 рр. є важливим джерелом вивчення особливостей становлення і розвитку української початкової, середньої і вищої школи та науки періоду Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, денікінської влади, УСРР.

Звертання до тогочасної преси дає змогу побачити панораму цих процесів у конкретних реаліях – і в сприйнятті та інтерпретації різних політичних і громадських організацій. Важливого значення в осмисленні сучасного мовного процесу в Україні набуває четвертий розділ монографії.

Відзначається, що з вимогами запровадження рідної мови в усіх сферах життя українського суспільства активно почали виступати не лише окремі державні і політичні діячі, діячі культури та освіти, а й різноманітні інституції, земства, просвітні товариства, громадські організації, політичні партії. Особливо це стосується боротьби навколо впровадження української мови в глибоко русифіковані сфери життя.

Ще одна проблема, що її виділяє автор, це політизованість цього процесу, складні політичні й економічні умови, за яких розпочалося творення україномовного простору.

Багатосюжетним є п'ятий розділ рецензованої монографії. Автору вдалося простежити основні тенденції та закономірності розвитку газетної періодики як історико-культурного джерела, висвітлити малодосліджені факти й події Української революції, пов'язані з боротьбою за відродження і розвиток національної культури. Цей аспект праці є, по суті, новачинним: уперше національно-культурний рух так всебічно показано через призму «злободенної» і різномірної преси, що дає відчуття повноти і достовірності, віддзеркалює конкретику та динаміку розвитку українського мистецтва. Із цього погляду по-іншому, ніж у дослідженнях його попередників, постає більшовицька періодика, хоч автор цілком об'єктивно аналізує її діяльність, і відзначаючи суттєве звуження сфери вільного слова і зовсім не ігнорує її зусиль у висвітленні та пропаганді процесу творення нової «пролетарської» культури.

Безсумнівно, важливою складовою праці є ілюстративний матеріал (69 таблиць, 9 діаграм), який розкриває результати статистичного контент-аналізу. Дуже важливим є поданий у додатках складений автором бібліографічний показник періодичних видань. Усе це дає змогу читачеві легко орієнтуватися у значному за обсягом матеріалі монографії, зокрема оперативно дістатися потрібної інформації. Не зайвим є також вміщений наприкінці книги іменний показник.

У ґрунтовних висновках підсумовано результати проведеного автором дослідження, сформульовані основні здобутки і практичні рекомендації щодо подальшого залучення матеріалів періодики як важливого компонента джерельного комплексу з історії української культури.

Звісно, такого роду дослідження не обходяться без вад. Зокрема, є певна нерівномірність у висвітленні тих чи інших сюжетів, окремі мовно-стилістичні огріхи. Очевидно, не зайвим буде і перевидання книги, адже її мізерний тираж (усього 300 примірників) не зможе задовольнити інформаційні запити на неї.

В.М.Даниленко (Київ)

Gancarz B.

My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. – Kraków: Wydawnictwo ARKANA, 2006. – 330 s.

Ганцаж Б.

Ми, шляхта українська... Нарис життя і діяльності Вацлава Липинського 1882–1914. – Київ: Видавництво АРКАНА, 2006. – 330 с.

Монографія краківського історика й публіциста Богдана Ганцажа, що з'явилася друком у видавництві «Аркана», не залишилася непоміченою в Польщі: вона відзначена престижною нагородою часопису «Przegląd Wschodni» («Східний огляд»), що видає авторитетна інституція – Студії Східної Європи Варшавського університету (Studia Europy Wschodniej), відома своїми навчальними та стипендіальними програмами для студентів і науковців посткомуністичних країн. Непересічність цієї книги зумовлена тим, що у ній ідеться про рідкісний для польської історіографії випадок зацікавлення поляком, який обрав іншу етнічну ідентичність та великою мірою прислужився формуванню державницької свідомості українського народу, його перетворенню на модерну націю. Мова йде про Вацлава, або Вячеслава Липинського – вченого й політика, одного із засновників державницької історіографії та консервативної політичної програми відбудови незалежної Української держави. Лейтмотивом життя і творчості цього, на жаль, маловідомого в сучасній Україні історика було латинське визначення «Gente Polonus Natione Ruthenus» («З роду поляк, за національністю українець»), у той час як обізнані з його спадком фахівці вважають, що він є одним із найбільших політичних мислителів української землі, однією з трьох духовних фігур поряд із Хмельницьким та Шевченком, яких українська нація породила впродовж останніх трьохсот років.

Автор монографічного дослідження про Липинського поставив перед собою два важливі завдання, з якими, на нашу думку, успішно впорався: дати відповідь на запитання, що стало причиною зміни етнічної ідентичності польського шляхтича з Волині, й по-

казати, що ідеологія і політика радикального націоналізму (взірця Д.Донцова) не є єдиним шляхом до пробудження патріотичної самосвідомості та будівництва незалежної державності. Крім нього, може бути успішним (за певних обставин) шлях, запропонований українськими консерваторами, серед яких, беззаперечно, виділяється постать цього мислителя.

Здавалось би, що в книзі йтиметься насамперед про політичні погляди й праці головного героя. Однак Б. Ганцаж не піддався спокусі ще раз (бо ж творчість і діяльність Липинського досліджували та інтерпретували численні українські вчені, серед яких Л.Білас, І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський, І.Гирич, Я.Дашкевич, зрештою, діє цілий Східноєвропейський інститут ім. В.Липинського у Філадельфії, котрий уже багато років готує й видає його праці) повернутися до розгляду його політичних поглядів і програм, принаймні з метою наблизити їх до сучасного польського читача. Автор вважав за потрібне дослідити та прослідкувати ті внутрішні й зовнішні контексти, які керували думкою і діями українсько-польського мислителя, надавали йому наснаги долати численні перешкоди та нерозуміння з боку оточення. Іншими словами, Б.Ганцаж прагнув реконструювати суспільно-політичне й інтелектуальне тло, обставини, в яких розгорталася життєва історія В.Липинського.

Зайвим буде підкреслювати, що таке завдання є значно складнішим, ніж традиційна інтерпретація праць ученого і політика, вимагає високої ерудиції та копіткого зібрання, систематизації й порівняння розлогого джерельного матеріалу. І тут треба зауважити, що збережена документальна база для проведення такого дослідження, на щастя, є цілком достатньою. Ідеться про те, що В.Липинський залишив після себе величезну епістолярну спадщину (понад 1200 його листів та понад 10 тис. листів до нього). Життєві кроки останнього відбилися у численних архівних документах, а також багатьох мемуарах. Усе це створює сприятливі умови для відстеження життєвого шляху історика, його переживань і сподівань. Дослідник не просто пройшов цим шляхом та відновив стани свідомості мислителя, а й збагатив їх багатьма неочікуваними реакціями сучасників Липинського. Через це образ його став більш глибоким і «людяним» – таким, що наближує до сучасників дух минулої епохи.

Звертає на себе увагу те, що автор монографії намагався підійти до вивчення свого героя з позицій «історії культури», апелюючи до праць та методології відомого польського вченого Генрика Барича (1901–1994), який закликав поєднувати серйозний джерелознавчий аналіз із доброю літературною формою викладу матеріалу, сприйнятливою для кожного освіченого читача. Щоправда, на відміну від сучасних підходів до «нової історії культури», котрі переконливо довели нерозривний свідомісно-духовний зв'язок будь-якого погляду на минуле із суб'єктивним трактуванням інтерпретатора, краківський дослідник усе ж, на нашу думку, бензпідставно апелює до «традиційної течії в історіографії», котра «розповідає передусім, що було» (с. 9). У випадку з Б.Ганцажем можна констатувати, що в багатьох моментах світогляд автора десь пересікається зі світобаченням його героя й це створює гармонію «взаєморозуміння», яка, напевно, і дає підстави наближено зазначати про реконструкцію того, «що було». На наш погляд, польський дослідник подав зразок нового підходу до біографістики, який увібрав у себе елементи «нової історії культури» (з посиленою увагою до суб'єктивно свідомісних аспектів людських діянь) та інтелектуальної історії, що прагне прослідкувати народження, взаємодію й трансформацію ідей у свідомості окремих особистостей і соціальних спільнот.

Треба відзначити, що автор обрав оригінальний стиль викладу теми, за яким сам він залишається нібито «в тіні», цитуючи самого Липинського та його сучасників. Розлоге цитування за умови вмілого його вкомпонування у текст не стає обтяжливим для читача й сприймається цілком органічно, переносить в атмосферу тих часів, коли жив і працював політик. До того ж у книжці вміщено багато ілюстративного матеріалу, в тому числі світлин, частина яких оприлюднюється вперше.

Повертаючись до змісту книги, відзначимо, що власну інтерпретацію життя й творчості Липинського польський історик узагальнив у чотирьох розділах, обмежившись періодом формування поглядів та життєвої позиції вченого до початку Першої світової війни (хоча в заключній частині дослідник у загальних рисах торкається і наступного періоду 1914–1931 рр.). Очевидно, з огляду на широке коло читачів автор монографії звів до мінімуму традиційний вступ, не занадто заглиблюючись у роздуми своїх попередників (хоча й згадав більшість авторів, що писали про Липинського), натомість розповів

про джерельну базу дослідження, самокритично зазначивши документальні сховища, до яких не зміг дістатися в силу тих чи інших причин. Проте залучені ним документи, у тому числі архівні, епістолярні та мемуарні, дають підстави зазначити про достатність історичної інформації для переконливої наукової інтерпретації й пояснення мотивів і спонук діяльності головного героя.

Перший розділ окреслює двадцять років життя В.Липинського від народження, період формування його світогляду й життєвих цінностей. Автор уважно прослідкував обставини, в яких пройшли дитинство та юність майбутнього мислителя, його родинне коло, оточення під час навчання у гімназіях губернських центрів – Житомира і Києва. Представлені в розділі свідчення скрупульозно зібрані дослідником з архівних документів, рідкісних видань та мемуарів. Уміло скомпоновані, вони передають суспільно-політичну атмосферу, подають характеристику осіб й інституцій, з якими довелося взаємодіяти головному герою у різних життєвих ситуаціях. Не можна не відзначити заслуги дослідника в реконструкції та змалюванні суспільно-інтелектуальної обстановки в українських землях у цілому і великих містах зокрема. Окремий параграф присвячено розгляду ситуації в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст., коли культурницька діяльність вичерпала себе й на порядку денному гостро постало питання його політизації, що єдина могла стримати процеси асиміляції основної маси населення під посиленням тиском русифікації чи колонізації (в Австро-Угорщині).

Шукаючи відповіді на питання про джерела українського вибору Липинського, автор звертається до родинного кола, пов'язуючи з ним прив'язаність до рідної землі та її переважно українського населення; формування почуття обов'язку перед цим народом і відповідальності за його долю як представника елітарного шляхетського стану, ще за давньою традицією покликаною бути його «опікуном»; вплив загальних демократичних віянь XIX ст., що змущували звернути увагу на тяжке становище селянства, а також романтичної «козацькофільської» літератури XIX ст., яка пропагувала образ борця за його права (с.32–34).

Незважаючи на докладне змалювання атмосфери дитячих й юнацьких років майбутнього вченого, все ж у читача книги залишається певне відчуття нез'ясованості мотивів обрання Липинським української орієнтації та ідентичності. Дослідник подає досить багатий матеріал про впливові позиції польської національної ідеології в українських землях. Ідея про відродження «історичної Речі Посполитої» залишалася переважаючим компонентом свідомості більшості шляхти на Волині й Правобережній Україні, де вона посідала провідні позиції в економічному і суспільно-політичному житті. Це нещодавно переконливо показав Б.Гудь у монографії про становище польського населення Правобережній Україні в розглядуваний період¹.

Не зовсім переконливими уявляються й розмірковування самого Липинського над своїм українським вибором. Зокрема, коли він у відповідях на запитання редакції газети «Свобода» 1922 р. писав: «До українства я прийшов стихійно, зорганізувавши в польській гімназіяльній організації український гурток, що потім вишукав настоящих православних українців і з'єднався з ними в одну українську гімназіяльну громаду»². В кожному разі цей найбільш радикальний поворот у житті спадкового польського шляхтича ще не раз привертатиме увагу дослідників.

Другий розділ книги Б.Ганцажа присвячений рокам навчання Липинського в Кракові та Женеві. Опис перебування майбутнього історика в цих містах автор поєднав із докладною характеристикою політичної й інтелектуальної ситуації в останніх у час, коли там перебував його герой, показавши, що вони були провідними центрами гуртування різного роду емігрантів із Російської імперії, плекання широкого спектру тогочасних суспільно-політичних ідей – від консерватизму і соціалізму до марксизму та націоналізму включно.

Власне, в Кракові відбувся другий важливий поворот у житті Липинського: по-перше, покинувши навчання на сільськогосподарському відділенні Ягеллонського університету, він звернув свої погляди на українську історію й, по-друге, вперше в персональній анкеті для цього навчального закладу 1905 р. вписує в графу «національність» – «українець», у той час як раніше писався «поляком» (с.64). Не маючи достовірних даних щодо цього факту, дослідник робить припущення, що до історії його схилило знайомство з відомим уже на той час українським науковцем Степаном Томашівським – учнем М.Грушевського. Хоча, напевно, більшу рацію в цьому питанні має діаспорний автор Л.Білас, який у своєму нарисі про Липинського наголошує на двох важливих аспектах еволюції

світоглядних позицій «польського українця»: це вроджене, забарвлене романтизмом аристократичне відчуття відповідальності за долю народу, який внаслідок перипетій попереднього минулого опинився без провідної елітарно-державницької верстви, спроможної формувати і реалізувати переломні суспільні завдання («від тих, яким багато дано, треба багато вимагати»); а прагнення здійснити своєрідний «історичний реванш» та домогтися повернення сполонізованої й зрусифікованої української шляхти на рейки служіння власному народові³. В усякому разі найдивовижнішим у всій цій історії є факт, що ідею національно-державницької місії цієї шляхти висунув виходець із польської, зумівши тим самим стати вище вузьконаціональних інтересів свого середовища, продемонструвавши справжній «рицарський дух».

В тому ж розділі Б.Ганцаж уважно прослідкував роль Липинського в українських інтелектуальних колах тогочасного «Королівства Галіції та Лодомерії», де його прийняли дуже щиро. На жаль, параграф, присвячений приватному життю вченого, виявився у книзі вкрай коротеньким і спрощеним, хоча матеріалів для цього, як видається, автор мав достатньо.

Два наступні розділи монографії (третій та четвертий) викликають певне незадоволення, передусім з огляду на форму. Обидва вони торкаються публіцистичної, наукової й політичної діяльності Липинського в 1908–1914 рр., але чомусь поділені за мовним принципом – окремо її подано польською мовою, окремо – українською. Такий підхід уявляється штучним і призводить до підсвідомого протиставлення українського та польського у творчості видатного мислителя, в той час як у світоглядному й практичному аспектах його діяльність є цілком органічною і цілісною. Доцільніше було б структурувати ці розділи хронологічно або тематично (виділивши наукову, публіцистичну й політичну діяльність). Певне виправдання може полягати лише в тому, що спочатку Липинський мав ілюзії щодо можливості повернення у рідне лоно сполонізованої української шляхти, а після невдачі на цьому шляху остаточно намагався діяти в українському національному таборі.

У двох останніх розділах дослідник прагнув показати взаємозалежність та цілісність наукової, політичної й публіцистичної діяльності В.Липинського напередодні Першої світової війни, тобто у період активізації національних рухів і формування незалежницьких програм, які торкнулися не тільки українського та польського політикумів, а й ідеологів інших народів Центрально-Східної та Східної Європи. Автор висвітлив відомі з попередньої літератури віхи біографії Липинського, пов'язані з усіма трьома напрямками його діяльності – науковим, публіцистичним і політичним. Треба зазначити, що особливу увагу приділено деталям, які характеризують задум, наміри, реалізацію творів та вчинків головного героя.

В амплуа збирача по крихтах розсіяної по численних документах інформації про мислителя польський дослідник почувається особливо комфортно. У цьому проявляється набутий ним досвід журналістської діяльності. Читач знайде тут чимало оригінальних думок і малопомітних, на перший погляд, деталей, без яких біографічний образ Липинського не вимальовувався б так рельєфно. Причому не тільки в сучасного читача, а й у сучасників вченого. Автор послідовно представив негативну реакцію на ідеї та справи Липинського з боку польських шляхетських й інтелектуальних кіл, які вважали його ренегатом і провокатором, та водночас певне здивування й захоплення в українському національному таборі, де у той час ніхто не ставив так чітко і прозоро ідею незалежної власної держави.

Проте нас цікавить насамперед проблемне питання, пов'язане з історіографічною творчістю В.Липинського. Відомо, що низкою своїх історичних праць («Шляхта на Україні», «Станіслав Міхал Кричевський», «Дві хвили з історії правобережної України» та ін.) він поклав початок новому погляду на минуле краю, який одержав назву «державницької історіографії». Вже тогочасна реакція українських дослідників минулого на появу історичних праць Липинського була однозначною. Оцінюючи появу збірки «З історії України», де були вміщені основні праці науковця, львівський учений І.Крип'якевич зазначав, що «не один погляд автора повинна прийняти наша історіографія за підставу своїх досліджень»⁴.

Донині чимало українських істориків як у минулому, так і на сучасному етапі аналізували методологічні підстави появи цього напрямку, шукаючи відповідей на джерела його виникнення й суспільно-наукову значущість. Чи не найбільш ґрунтовний аналіз

умов виникнення устремлінь В.Липинського здійснив Л.Білас у низці нарисів про творчість цього вченого. Він переконливо показав, що історичні студії останнього були зумовлені його політичними намірами «прищепити польській правобережній шляхті почуття відповідальності перед батьківщиною, землею, на якій і з якої вона живе, і тими її співмешканцями-українцями, котрі проживають тут разом з нею, з котрими вона є кровно пов'язаною...»⁵.

Безперечно, до історіографії В.Липинський прийшов від політики, ввібравши та використавши неоромантичні й ірраціональні тенденції, котрі проявилися в європейському історіописанні на початку ХХ ст. Якоюсь мірою вони поєднували в собі, здавалося б, не поєднувані речі – тугу за шляхетними чеснотами, котрі у вік капіталізму відходили в минуле, і прагненням відродити їх у час нового відродження – «другої хвилі», за висловом мислителя. Цілком має рацію Л.Білас, коли пише: «Годі опертися враженню, що поstattь Кричевського мусила видатися Липинському прикладом для його власного життя й власної постанови приєднатися до українського руху. Ця схожість становища обох спольонізованих шляхтичів, відділених один від одного безмалъ трьома століттями, була для нього важливим моментом ідентифікації з його попередником...»⁶. Звідси стає зрозуміло, що праці вченого про минуле були своєрідним політичним маніфестом, опертим на історичні реалії. Питання полягало тільки в тому, наскільки вони відбивали минулу дійсність, а наскільки пристосовували її до нових політичних умов.

Нині можна стверджувати, що значення Липинського у формуванні нового погляду на історію України, який розглядав елітарну верству як невід'ємну та вирішальну складову державницького життя в порівнянні з «народницьким» поглядом, де у центрі уваги стояли народні маси з їх егалітарними ідеалами, стало неминущим. Його концепція минулого України в умовах розгортання національного руху вносила в історичну традицію той важливий елемент, без якого українська історія «шкунтильгала на одну ногу», – повертала в неї аристократично-шляхетські кола, доповнюючи тим самим соціальну структуру тогочасного суспільства й створюючи водночас приклад відновлення «спадкової еліти». Сам Липинський, підкреслюючи необхідність згуртування землевласників-шляхтичів для справи України, пояснював це так: «Це об'єднання я собі уявляю так, що більше активна і краще зорганізована, зросійщена та спольщена хліборобська меншість прийме мову та національність пасивної української більшості і, працюючи для української нації та держави, стане для цієї більшості потрібною і необхідною»⁷.

Якщо для вітчизняної історіографії концепція В.Липинського виявилася цілком придатною, оскільки повертала з небуття цілий пласт минулого й прищеплювала на національному ґрунті державницьку ідеологію, то для української політики консервативна програма виявилася малоефективною, тому що ані зденационалізована шляхта не повернулася обличчям до власного народу, а згодом просто перестала існувати внаслідок ліквідації землевласників як класу у вирі революційних подій та більшовицьких перетворень, ані збурене селянство не виявило бажання співіснувати із землевласницькою верствою – занадто важкими були спогади про взаємини пана і кріпака.

Повертаючись до книги Б.Ганцажа, треба констатувати, що польський дослідник зумів опукло показати вплив В. Липинського на розвиток української історичної й суспільно-політичної думки, запровадивши в її інтелектуальне буття низку важливих та плідних ідей. Насамперед це стосується положення про умову існування будь-якої нації – потребу власної держави, без якої кожна з них приречена на асиміляцію і культурне поглинання. Ще однією умовою її існування є наявність хоча би одного «класу, що посідає свою власну матеріальну силу» й який за цю державу буде боротися. Без цього останнього, на думку мислителя, держава та нація неможливі. Нарешті, ще одна ідея Липинського, на якій наголошує автор монографії, заслуговує на увагу й, як видається, залишається актуальною для сучасної та майбутньої України – це ідея «ненаціоналістичного, громадянського територіального патріотизму» (с.286), котра ні за життя її творця, ні в пізніші часи не знаходила багатьох прихильників, але представляється автору і рецензентові явищем «прийдешнього», покликаним формувати повагу до народу, серед якого волею різних обставин доводиться жити представникам інших національностей та культур.

Підсумовуючи написане вище, зазначимо, що поява книжки Б.Ганцажа є симптоматичною. Вона засвідчує прагнення подолати націоцентричні тенденції польської історіографії, яка впродовж тривалого часу була зосереджена на висвітленні національних тра-

дицій боротьби за єдність і державність, підсвідомої туги за втраченими «малими вітчизнами» й великодержавністю. Саме життя В. Липинського – польського шляхтича, що обрав українську ідентичність, – відкриває для польського (та не тільки) читача цілком нові обрії як у справі подолання усталених попередньою історіографією й політикою стереотипів, так і в пропонуванні оригінального, у чомусь романтичного та привабливого шляху розв'язання суспільних проблем. Монографія, на нашу думку, є безсумнівним успіхом здібного краківського історика, якому вдалося зробити життя й справу В.Липинського близькою для поляків і українців.

¹ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Л., 2006. – 448 с.

² Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. Т. 1 (А – Ж). – К.; Філадельфія, 2003. – С. 289.

³ Див.: Білас Л.Р. Краків, Женева і філіяція «Кричевського». До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.XVII–XCVIII.

⁴ Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1913. – Т.СХV. – Кн.ІІІ. – С.188–191.

⁵ Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 34.

⁶ Білас Л.Р. Краків, Женева і філіяція «Кричевського»... – С.LXXXIV.

⁷ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – С.291.

Л.О.Зашкільняк (Львів)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

О.М.Антипова (Київ)

ПРО РОБОТУ АСОЦІАЦІЇ ДИРЕКТОРІВ ІНСТИТУТІВ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЙ НАУК КРАЇН СНД І СПІЛЬНОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ (ЧЕРВЕНЬ 2007 р.)

24 червня 2007 р. Інститут історії України НАН України зустрів керівників історичних установ академії наук країн СНД. Ідея створення Асоціації історичних інститутів країн СНД виникла під час роботи українсько-російської міждержавної комісії та підкомітету з питань гуманітарного співробітництва. У рамках цієї структури відбувається співробітництво Інституту історії України НАН України та Інституту загальної історії Російської академії наук (РАН). Історичним прецедентом такої співпраці стало співробітництво між французькими й німецькими істориками, що триває з 1950-х рр., німецькими й польськими – з 1970-х рр., польськими й українськими – з 1994 р.

Ідея створення Асоціації історичних інститутів академії наук країн СНД була реалізована під час зустрічей керівників історичних інститутів у Москві (грудень 2005 р.) й Душанбе (вересень 2006 р.). Метою організації є налагодження співробітництва між істориками країн СНД, обговорення гострих і дискусійних питань спільних періодів історії, особливо тих, які відтворюються на сторінках шкільних підручників. На перших засіданнях асоціації було ухвалено видавати науковий журнал під назвою «Історичний простір: проблеми історії країн СНД», перший номер якого вже побачив світ цього року.

Для роботи в Київ приїхали всі члени Асоціації директорів інститутів історії академії наук країн СНД, зокрема делегація Інституту загальної історії РАН на чолі з академіком *О.А.Чубар'яном*; заступник директора Інституту історії НАН Азербайджанської Республіки, канд. іст. наук *Д.А.Бакрамов*; директор Інституту історії НАН Білорусі, д-р іст. наук, професор *О.О.Коваленя*; делегація з Інституту історії НАН Республіки Вірменія на чолі з директором інституту д-ром іст. наук, професором *А.А.Мелконяном*; директор Інституту історії та етнології ім. І.А.Джавахішвілі АН Грузії д-р іст. наук *В.І.Кікнадзе*; член президії АН Грузії академік *Р.В.Метревелі*; делегація Інституту історії та етнології МОН Республіки Казахстан на чолі з директором інституту д-ром політ. наук професором *К.Н.Бурхановим*; Інститут історії НАН Киргизької Республіки представляв заступник директора д-р іст. наук *А.Д.Джуманалієв*; Інститут історії, держави та права АН Молдови – заступник директора, канд. іст. наук *Л.П.Заболотна*; Інститут історії, археології та етнології ім. А.Доніна АН Республіки Таджикистан – заступник директора д-р іст. наук *В.В.Дубовицький*; Інститут історії АН Узбекистану – завідувач відділу історіографії д-р іст. наук *Ш.І.Асадова*.

На порядку денному роботи асоціації були питання як організаційного характеру (інформація представників інститутів – членів асоціації, про найважливіші напрями їх діяльності й останні наукові та навчальні видання; обговорення змісту перших номерів журналу асоціації «Історичний простір: проблеми історії країн СНД»; про можливе розширення складу асоціації; про підготовку

II Міжнародної літньої школи молодих учених-істориків країн СНД у Санкт-Петербурзі), так і наукові (засідання круглого столу на тему «Проблеми вивчення спільної історії колишніх республік СРСР (1922–1991 рр.)»). Засідання круглого столу, а також обговорення гострих питань новітньої історії підтвердило думку про те, що асоціація є дєздатним інструментом щодо обміну науковою інформацією, досвідом та ідеями.

Під час роботи асоціації відбулася ще одна подія – підписання договору про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАН України й Інститутом історії, держави та права АН Молдови. Для успішної реалізації нових наукових проектів ряд представників інших установ історичного профілю виступили з пропозиціями підписання подібних двосторонніх угод про співробітництво.

У рамках роботи Асоціації директорів інститутів історії академій наук країн СНД 26 червня 2007 р. відбулося чергове засідання Спільної комісії істориків України та Росії. Діяльність комісії розпочалася 2002 р. і була викликана необхідністю залучення до співпраці науковців Інституту історії України НАН України та Інституту загальної історії РАН, учених з інших науково-дослідних установ України та Росії. Головним напрямом діяльності комісії істориків стала підготовка нарисів з історії обох країн. До того ж, нариси з історії Росії, підготовлені російськими вченими, мають бути опубліковані в Україні – для українських читачів, а нариси з історії України, підготовлені українськими науковцями, будуть опубліковані в Росії для російських читачів. Наприкінці минулого року була завершена робота над рукописом нарисів «Истории Украины» під редакцією академіка НАН України *В.А.Смоля* та рукописом нарисів «Истории России» під редакцією академіка РАН *О.А.Чубаряна*. Історики обох країн мали можливість ознайомитись із підготовленими рукописами, а під час зустрічі в Києві обговорити їх.

Українсько-російська комісія істориків вважає, що підготовлені нариси є базою, на основі якої можливі дискусії з приводу оцінок нашого спільного минулого, методів його вивчення, підбору історичного матеріалу для включення до шкільних і вузівських підручників.

На всіх засіданнях комісії істориків приділяється увага висвітленню історії сусідніх країн у вітчизняних підручниках. Неодноразово підкреслювалося те, що філософія підручника та навіть його стилістика мають бути спрямовані на формування добросусідських відносин між українським і російським народами, а не вносити напруження в їх стосунки. Адже саме шкільні й вузівські підручники формують історичну пам'ять народу. У покоління, яке входить у життя, має формуватися позитивний образ сусідньої країни й народу.

Підсумки спільної роботи свідчать, що нині оціночна ситуація в українській і російській історіографії вирівнялася, а науковці можуть вести спокійний і врівноважений діалог щодо складних питань спільної історії.

О.Т.Гончар (Київ)

НАУКОВІ ЗАХОДИ, ПРИСВЯЧЕНІ 190-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.КОСТОМАРОВА

Цього року європейська культурна громадськість відзначає 190-річний ювілей одного зі світових вітчизняної науки, відомого історика, етнографа, фольклориста, письменника, археографа, публіциста, громадсько-політичного діяча Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.). Творчий доробок цього вченого – невичерпне джерело ідей, які сприяють розвитку історичної науки, а його діяльність (широкомасштабна й енциклопедична за своєю інформативністю) становить взірць відданості важливій справі та високій ідеї служіння своєму народові.

190-річний ювілей Миколи Костомарова широко відзначався в Україні. Насамперед він став певним підбиттям підсумків вивчення творчої спадщини вченого вітчизняними науковцями за роки незалежності. Постать М.Костомарова довгий час залишалася в затінку, лише з падінням радянської влади вийшовши на арену завдяки зусиллям українських учених.

Нинішній ювілей проходить у кілька етапів, першим з яких стала Всеукраїнська науково-практична конференція «Микола Костомаров у вимірах сучасності», організована Інститутом мистецтв (директор *С.І.Шевчук*) та історико-соціологічним факультетом (декан *В.М.Шеретюк*) Рівненського державного гуманітарного університету (ректор *Р.М.Постоловський*), яка відбулася у Рівному 23 травня. Це вже третя конференція, що проходить саме тут, на Волині. І це символічно, адже М.Костомаров багато подорожував цими місцями, писав про них у своїх творах, працював у Рівненській гімназії. Захід складався з двох частин: пленарного засідання в Рівненському обласному краєзнавчому музеї (в минулому – Рівненська гімназія) та круглого столу в Інституті мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету. Спочатку учасники конференції ознайомилися з підготовленою співробітниками музею виставкою «Микола Костомаров – дослідник Волинського краю», яку відкрив директор музею *О.Булига*. Вона складалася з архівних документів із Рівненських архівосховищ, стародруків та сучасних видань творів М.Костомарова, численних світлин та ін-

ших експонатів, зібраних музеєзнавцями. Пленарне засідання пройшло в залі, стіни якого чули голос молодого М.Костомарова у 1840-х рр. Серед учасників були представники Києва, Львова та Рівного. У своїх виступах вони окреслили багатогранну творчу спадщину історика, етнографа, письменника, педагога та громадсько-політичного діяча. Крім українських учених у роботі конференції взяли участь й іноземні. Професор кафедри україністики Ягеллонського університету (Краків, Польща), лауреат премії ім. В.Винниченка *Я.Поліщук* виступив із доповіддю «Українська історична проза як націєтворчий проект та місце в ньому Миколи Костомарова». Великий інтерес викликав виступ японського українознавця, канд. філ. наук, мол. наук. співроб. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т.Рильського НАНУ *Хіросі Катаока*, який, спираючись на дослідження М.Костомарова з фольклористики та етнографії, провів аналогію між найдревнішими українськими та японськими обрядами.

Цікавими й змістовними були доповіді директора Інституту мистецтв, канд. філ. наук, професора кафедри українознавства *С.Шевчука* «Волинь у наукових студіях Миколи Костомарова», а також мол. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ *О.Гончар* «Микола Костомаров: вчений, борець, українець». Закінчилося пленарне засідання виступом фольклорного студентського ансамблю «Горина», який виконав ряд творів, зібраних і записаних М.Костомаровим під час подорожей по Волині.

Під час круглого столу учасники конференції прослухали виступи канд. пед. наук *О.Сташук* «Микола Костомаров у колі друзів-художників», професора кафедри українознавства, канд. філ. наук *П.Лобаса* «Драматургія Миколи Костомарова: традиції, новації, інтерпретація у вимірах часу», аспірантки кафедри української фольклористики ім. академіка Філарета Колесси Львівського національного університету ім. І.Франка *Т.Шамберко* «Календарно-обрядовий контекст міфологічних студій М.Костомарова» та канд. філ. наук, завідувача кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету *Б.Кир'яничука* «Питання герменевтики та поезики роману В.Домонтовича «Аліна й Костомаров». Засідання закінчилося дискусією, а також обговоренням і прийняттям ухвали конференції.

Естафету заходів із нагоди ювілею М.Костомарова перебрав Чернігів, де 29–30 травня проводилися традиційні VI Костомарівські читання. Започатковані як камерне зібрання київських та чернігівських костомарознавців, на сьогодні вони набули статусу значної наукової події всеукраїнського масштабу.

Незмінним ініціатором Костомарівських читань є відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ в особі д-ра іст. наук, професора *Ю.Пінчука*, а місцем проведення залишається Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (директор *С.Лаєвський*). До організації заходу традиційно долучилися викладачі історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка (декан канд. іст. наук *О.Коваленко*) – директор Сіверського інституту регіональних досліджень, д-р іст. наук, проф. *С.Леп'яко*, заступник декана історичного факультету, канд. іст. наук *Д.Гринь*, завідувач кафедри етнології, краєзнавства та туризму, канд. іст. наук *Ю.Русанов* та ін. Цього року програма читань була розрахована на два дні з тим, щоб учасники змогли не тільки традиційно виступити у стінах музею, а й відвідати Прилуцький гуманітарно-педагогічний коледж (директор *О.Попенко*) та с. Ді-дівці, де зберігся будинок, в якому мешкав і працював в М.Костомаров у літній період на протязі кількох років його життя.

Перший день читань розпочався з урочистого відкриття цього наукового форуму у стінах історичного музею. На пленарному засіданні було виголошено три доповіді: завідувача відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ, д-ра іст. наук, професора *О.Удода* «Академічні та дидактичні аспекти історичної науки в розумінні Миколи Костомарова»; канд. іст. наук, ст. наук. співроб. музею *І.Ситого* «Сіверський «слід» походження роду Мазеп» та відомого журналіста *С.Павленка* «Видання корпусу документів доби Івана Мазепи». Як бачимо, доповіді не обмежилися темами, які стосуються лише М.Костомарова (і це значно збільшило інтерес науковців до зібрання), але й не були випадковими, оскільки історик багато років займався дослідженням постаті Івана Мазепи та його доби, віднайшов величезну кількість архівних матеріалів цього періоду й використав їх для написання своєї монографії «Мазепа». Усі доповіді супроводжувалися обговоренням. Після пленарного засідання учасники читань мали змогу оглянути нову експозицію Чернігівського історичного музею «Скарби Чернігівщини».

Виступи другої половини дня відзначалися різноманітністю у тематичному та дисциплінарно-фаховому плані. Тут було представлено джерелознавство, історіографію, музеєзнавство тощо. Зокрема, виступ *О.Гончар* був присвячений неопублікованим спогадам відомого бібліографа і письменника П.Бикова про М.Костомарова, які вона віднайшла в Російській державній бібліотеці (Санкт-Петербург). *В.Любченко* розглянув тему, яка у другій половині XIX ст. жваво обговорювалася на пальтах періодичних видань Російської імперії, а саме проаналізував погляди вченого на українсько-єврейські стосунки. Але найпомітнішим став виступ російської дослідниці канд. іст. наук *Т.Чалої*, яка прибула на читання з батьківщини М.Костомарова – Воронежа. У виступі «Микола Костомаров на воронезькій землі» Т.Чала охарактеризувала архівні матеріали, які зберігаються у Воронежі і дозволяють відтворити родовід Костомарових. Російська дослідниця була приємно вражена розвитком костомарознавства в Україні і закликала до тісної співпраці у цій галузі.

Інші виступи були не менш цікавими. Канд. іст. наук *О.Кухарук* обрав темою виступу питання про «малоросійське козацтво» як соціальний стан в Чернігівській губернії. *Н.Швайба* розповіла про дослідження історії Гетьманщини відомим істориком *Н.Полонською-Василенко*, а *С.Батуріна* – про *Ф.Шевченка* як дослідника ранньомодерної історії України. Канд. іст. наук *А.Бовгиря* торкнувся проблеми реценції імперської влади в українському соціумі XVIII ст. спираючись на матеріали судових справ. Канд. іст. наук *О.Ковалевська* повідомила історію одного з експонатів Чернігівського історичного музею. Наприкінці першого дня відбувся обмін думками й дискусія.

Другий день Костомарівських читань проходив на прилуцькій землі. Насамперед учасники побували у стінах Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу, де разом із викладачами й студентами переглянули невелику виставку творів ученого та літератури про самого *М.Костомарова*, які зберігаються в бібліотеці. Із вітальним словом виступила директор навчального закладу *О.Попенко*. Про село Дідівці в житті й творчості *М.Костомарова* розповів проректор Національного університету «Києво-Могилянська академія» д-р філ. наук *В.Панченко*, а *О.Гончар* у своєму виступі повідомила про костомарознавчі дослідження в Інституті історії України НАНУ й передала до бібліотеки видання, підготовлені співробітниками інституту. Цікавими були повідомлення прилуцького протоієрея *В.Вуса* «Християнство як аксіологічна засада світогляду Миколи Костомарова»; канд. іст. наук *О.Тарасенка* про деякі питання історії церковно-юридичних практик у Чернігівській єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.; *Н.Мирошніченко* про Миколу Костомарова та Тараса Шевченка; *Н.Швед* про дідівський період творчості *М.Костомарова*; студентки коледжу *І.Лазерної* «Кохання, пронесене через роки». Особливий інтерес викликав виступ місцевого краєзнавця *О.Савона* про перебування *М.Костомарова* у Дідівцях – дослідник зібрав величезний за обсягом матеріал, який включає спогади місцевих жителів та відвідувачів маєтку, світлина різних років, а також іншу інформацію, яка в комплексі дозволяє відтворити найменші подробиці життя Костомарових на прилуцькій землі.

Наступним етапом VI Костомарівських читань уперше стало відвідання садиби, яка в минулому була місцем літнього відпочинку Миколи Костомарова, його родини й численних друзів та знайомих. Тут, на щедрій прилуцькій землі, костомарознавці стали глядачами й учасниками цікавого етнографічного свята «На Трійцю», підготовленого місцевими артистами-аматорами. Учасники читань мали змогу оглянути саму будівлю, яка, на жаль, перебуває в жалюгідному стані та потребує капітального ремонту.

У розпорядженні Кабінету Міністрів України №424-р від 26 липня 2006 р. «Про підготовку та відзначення 190-річчя від дня народження *М.І.Костомарова*» одним із пунктів на 2007 р. є «упорядкування території садиби *М.І.Костомарова* у с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області зі створенням на її базі музею». Відповідальним виконавцем призначено Чернігівську облдержадміністрацію. Цілком зрозуміло, що виконати таке складне завдання протягом одного року неможливо, оскільки лише підготовка проектної документації та її затвердження може затягнутися на кілька років. Це ж саме стосується і наступного пункту про «підготовку документації для внесення пам'яток історії XIX століття – садиби *М.І.Костомарова* – до Державного реєстру національного надбання та Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Але зрушення все ж таки є. Спільними зусиллями зацікавлених осіб та установ знайдено спонсорів, які готові вкласти кошти у справу приведення садиби *М.Костомарова* в належний стан із тим, щоб за кілька років перетворити її на краєзнавчий музей, де в одній із кімнат відтворити інтер'єр робочого кабінету *М.Костомарова*. Готується пакет проектної документації. Про це на засіданні Костомарівських читань у Прилуцькому гуманітарно-педагогічному коледжі повідомив заступник голови Чернігівської облдержадміністрації *В.Тандура*.

Загалом VI Костомарівські читання продемонстрували, що костомарознавство поступово займає належне місце в українській історичній науці. Завдяки багаторічній наполегливій праці д-ра іст. наук, професора *Ю.Пінчука* постать історика стала об'єктом дослідження групи співробітників відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ. Перед костомарознавцями сьогодні стоїть ряд завдань, серед яких найважливішими є поглиблене вивчення доробку вченого і його впливу на еволюцію історіографічного процесу, популяризація наукової спадщини, видання й перевидання творів історика українською мовою, насамперед епістолярної спадщини та мемуарів про нього, участь у створенні музею у садибі *М.Костомарова* в Дідівцях Прилуцького району Чернігівської області.

Ювілейні заходи завершилися в Інституті історії України НАНУ 27 травня. На черговому засіданні вченої ради д-р іст. наук, професор *Ю.Пінчук* виголосив доповідь «Суспільно-політична діяльність *М.Костомарова*». А 19 червня відбувся Всеукраїнський круглий стіл, присвячений ювілею видатного вченого. Його відкрив директор інституту, академік НАНУ *В.Смолій*, який у вступному слові наголосив на винятковій ролі *М.Костомарова* як історика у відтворенні та реконструкції безперервності українського історичного процесу, обґрунтуванні його самостійності щодо російської та польської історії. Також *В.Смолій* окреслив досягнення українських учених у дослідженні спадщини історика, зокрема д-ра іст. наук, професора, лауреата премії ім. *М.Костомарова* *Ю.Пінчука*, який присвятив цьому понад 35 років наукової діяльності, створивши школу костомарознавців.

Про дослідження *М.Костомаровим* постаті гетьмана *І.Виговського* доповідав *Ю.Пінчук*, який зокрема підкреслив, що творчість історика об'ємна й значуща, відтак її вивчення ще далеко не завершене. Дидактику історії як предмет наукових зацікавлень *М.Костомарова* розглянув у своєму ви-

ступі д-р іст. наук, професор, завідувач відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ *О.Удод*. Про наукову кар'єру вченого доповіла д-р іст. наук, професор *В.Шандра*. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *О.Ясь* проаналізував вченого М.Костомарова як представника романтичного напрямку в історіографії. Питання генеалогії роду Костомарова по матері висвітлила у своєму виступі канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *О.Крижановська*. Мол. наук. співроб. *О.Гончар* та канд. іст. наук, наук. співроб. *О.Ковалевська* виступили зі спільною доповіддю «Матеріали М.Костомарова у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського», яка складалася з двох частин – *О.Гончар* проаналізувала епістолярну частину матеріалів музею, а *О.Ковалевська* розповіла про три книги архівних записів М.Костомарова, які той зробив у процесі підготовки монографії «Мазепа». Погляди вченого на етнічні процеси в Київській Русі охарактеризувала канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Н.Юсова*. Про «Достовірний руський літопис» у творчості М.Костомарова повідомив канд. іст. наук, наук. співроб. *А.Бовгиря*. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Н.Герасименко* проаналізувала працю *О.Лазаревського* «Из семейной хроники Берлов» за листами *А.Берла*. Про етнографізм М.Костомарова та історію повсякденності повідомила *О.Вільшанська*. Загалом виступи учасників круглого столу охоплювали малодосліджені проблеми творчого доробку великого вченого.

Учасники заходу прийняли звернення до Київської міської держадміністрації з пропозиціями щодо увічнення пам'яті вченого в Києві – встановити меморіальну дошку на стіні центрального корпусу Київського національного університету ім. Т.Шевченка; перейменувати одну з вулиць або площ Києва на вул. / площу М.Костомарова; встановити бюст вченого поблизу Міжнародного центру культури і мистецтв (по вул. Інститутській), в будівлі якого в XIX ст. розміщувався Київський інститут шляхетних дівчат, де викладав М.Костомаров; присвоїти ім'я вченого одній із науково-дослідних установ. Невдовзі відбулося засідання Київської міської держадміністрації, на якому було розглянуто пропозиції Інституту історії України НАНУ.

Б.Л.Дем'яненко (Переяслав-Хмельницький)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ, ДЕРЖАВНОСТІ Й КУЛЬТУРИ»

Захід відбувся на історичному факультеті Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди 29–31 травня 2007 р. у рамках відзначення 1100-річчя першої літописної згадки Переяслава. Усього з цієї теми було проведено п'ять всеукраїнських наукових конференцій (1992 р., 1994 р., 1996 р., 1999 р., 2001 р.). Цьогорічна була запланована як міжнародна. Її мета – обмін думками між дослідниками, зокрема археологами, які представляють різні держави та наукові школи.

У роботі конференції взяли участь 94 науковці, серед яких 1 член-кореспондент НАН України, 13 докторів наук, професорів, 37 кандидатів наук, доцентів, 13 наукових співробітників, 7 аспірантів, 18 музейних працівників. Географія учасників міжнародної конференції виглядала так: 20 осіб представляли Російську Федерацію (по 8 – із Москви і Санкт-Петербурга, по одному – із Владимира, Рязані, Калуги і Переяслава-Залеського); три науковці прибули з Польщі (2 – із Варшави, 1 – із Бидгоща); по одному учаснику презентували Австрію (Відень), Францію (Париж), Білорусь (Мінськ). Усі інші представляли Україну: Київ, Львів, Полтаву, Чернігів, Переяслав-Хмельницький. Місто Переяслав-Хмельницький було представлено 45 учасниками: викладачами та аспірантами Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.Сковороди (21 особа), науковими співробітниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», представниками міської законодавчої влади, вчителями загальноосвітніх шкіл.

Із вітальним словом до учасників та гостей конференції звернулися проректор із наукової роботи Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.Сковороди канд. філософ. наук, доцент *С.Рик* та міський голова Переяслава-Хмельницького *І.Якименко*. Вони розповіли про заплановані заходи до 1100-річчя першої згадки Переяслава у джерелах, про те, як університет і місто готуються до відзначення ювілею, побажали присутнім плідної праці, збагатити вагомим теоретичним внеском розробку зазначеної теми.

Перед початком пленарного засідання 29 травня 2007 р. відбулися презентації книги директора Інституту археології НАН України, академіка НАН України *П.Толочка* «Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма)»; книги завідувача відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, член-кореспондента НАН України *О.Моці* «Південна «Руська земля»; збірника праць українських візантиністів «Київ-Херсонес-Константинопіль» (*Г.Івакін, К.Цукерман*).

Із доповідями на пленарному засіданні виступили: *К.Цукерман* – директор Візантійського сектору Колеж де Франс, завідувач кафедри Сорбони, професор (Париж, Франція) – «Два спостереження з приводу літописного договору 907 р.»; *І.Данилевський* – заступник директора Інституту загальної історії РАН, д-р іст. наук (Москва, РФ) – «Біблійні джерела першої літописної згадки Переясла-

ва: нові дані»; *A.Kappeler* – директор Інституту східноєвропейських студій Віденського університету, професор (Відень, Австрія) – «Деякі проблеми вивчення історії Київської Русі»; *A.Кирпичников* – завідувач відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури РАН, д-р іст. наук, професор (Санкт-Петербург, РФ) – «Перші архітектурно-археологічні розкопки в Переяславі-Хмельницькому у 1949 р. Спогади очевидця»; *К.Авер'янов* – Інститут російської історії РАН, д-р іст. наук (Москва, РФ) – «Переяславлі на Русі: проблеми спадкоємності».

29–30 травня 2007 р. працювали дві секції: «Археологія та давня історія Переяславщини й суміжних земель» та «Історія та етнографія Переяславщини XVI–XX ст.».

Робота секції «Археологія та давня історія Переяславщини й суміжних земель» проходила надзвичайно конструктивно, було заслухано значну кількість доповідей, безпосередньо пов'язаних із археологічними пам'ятками та історичним минулим Переяславщини. Інший великий блок доповідей був пов'язаний із темою «трьох Переяславлів», тобто вони були присвячені проблемам взаємозв'язків Півдня і Півночі Русі (паралелі між Переяславлем Руським, Рязанським та Залаським), а третій блок доповідей стосувався проблем вивчення та збереження архітектурних пам'яток давньоруського Переяслава і суміжних земель.

На вечірньому засіданні 30 травня 2007 р. було ухвалено звернення учасників міжнародної наукової конференції до міської ради Переяслава-Хмельницького, в якому звертається увага на необхідність належної охорони комплексу архітектурно-археологічних пам'яток єпископського та княжого дворів XI–XIII ст., а також загрозову ситуацію, що склалася навколо єпископської брами – видатної пам'ятки переяславського зодчества, яка знаходиться на території приватної садиби по вул. Кріпосній, 29. Для збереження, дослідження та музеєфікації унікальної споруди необхідно вилучити зазначену ділянку з приватного користування шляхом викупу та передати її до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» разом із комплексом Михайлівського собору та іншими пам'ятками XI–XII ст., XVII–XVIII ст. До того ж, зображення пам'ятки лежить в основі герба міста Переяслава.

Найбільший інтерес учасників секції «Історія та етнографія Переяславщини XVI–XX ст.» викликали повідомлення про події Другої світової війни: окупаційний режим на Переяславщині у контексті реалізації плану «Ост»; особливості розгортання антифашистського руху; воєнне лихоліття за свідченнями очевидців; оstarбайтери Переяславщини.

31 травня 2007 р. учасники конференції відвідали залишки Спаської церкви-усипальні, собор св. архістратига Михаїла, Успенську церкву, церкву Воскресіння і Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

ПЕРЕЛІК ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ВАК УКРАЇНИ У ВЕРЕСНІ – ГРУДНІ 2006 р.

Інформація подається за спеціальностями 07.00.01 – Історія України, 07.00.02 – Всесвітня історія та 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Наводяться такі дані: прізвище, ім'я та по батькові дисертанта, назва дисертації, науковий керівник (консультант) із зазначенням наукового ступеня, вченого звання та посади, офіційні опоненти із зазначенням їх наукового ступеня, вченого звання та посади, провідна установа та коли і на якій спеціалізованій ученій раді відбувся захист.

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Докторські дисертації

1. ВОЛОШИН Юрій Володимирович

«Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз»

Науковий консультант: д.і.н., проф., ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка В.О.Пашенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., пров.н.с. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України О.І.Гуржій; д.і.н., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю.А.Мицик; д.і.н., проф., зав. кафедри суспільних наук Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв О.І.Путро. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка, кафедра давньої історії України та архівознавства. Захист відбувся 14 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному університеті «Києво-Могилянська Академія».

2. ДОНЧЕНКО Світлана Павлівна

«Ліберальні партії України. 1900–1920 рр.»

Науковий консультант: д.і.н., професор кафедри історії України, українознавства і правознавства Дніпродзержинського державного технічного університету Р.І.Ветров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України В.Ф.Солдатенко; д.і.н., доцент кафедри політекономії Пол-

тавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка В.В.Стрілець; д.і.н., професор кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету В.К.Якунін. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 1 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

3. ЛЮБОВЕЦЬ Олена Миколаївна

«Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби. 1917–1920 рр.»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних та етнополітичних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України В.Ф.Солдатенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу історії української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ В.Ф.Верстюк; д.і.н., доц., професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.П.Капелюшний; д.і.н., проф., зав. кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету Ю.І.Терещенко. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, відділ джерел із новітньої історії України. Захист відбувся 26 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

4. ОФІЦИНСЬКИЙ Роман Андрійович

«Державотворчий процес в Україні 1991–2004 рр. (на матеріалах періодики Заходу)»

Науковий консультант: д.і.н., проф., заступник директора, зав. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ С.В.Кульчицький. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАНУ, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ В.М.Даниленко; д.і.н., проф., зав. кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. І.Франка К.К.Кондратюк; д.і.н., проф., зав. кафедри країнознавства Закарпатського державного університету І.І.Вовканич. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра історії України. Захист відбувся 26 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Ужгородському національному університеті.

Кандидатські дисертації

1. БАЛЯГУЗОВА Ольга Юрївна

«Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили П.М.Тригуб. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету В.М.Нікольський; к.і.н., доцент кафедри історії України Запорізького національного університету О.М.Ігнатуша; д.і.н., професор Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова Ю.В.Котляр. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра історії для гуманітарних факультетів. Захист відбувся 31 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

2. БЕРЕСТЕНЬ Олена Євгенівна

«Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету А.І.Голуб. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., перший проректор Запорізького національного університету Ф.Г.Турченко; к.і.н., доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету В.І.Мороз. Провідна установа: Донецький національний університет. Захист відбувся 19 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

3. БИСТРА Марія Олександрівна

«Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ В.М.Даниленко; д.і.н., професор кафедри історії України та філософії права Луганського університету МВС України В.І.Кравченко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 27 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

4. БІЛОБРОВЕЦЬ Ольга Матвіївна

«Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету В.М.Курило. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри українознавства і філософії Тернопільського державного технічного університету Г.Й.Стронь-

кий; к.і.н., доц., старший науковий співробітник науково-дослідної частини Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.П.Шумило. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст. Захист відбувся 19 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

5. БОГУСЛАВСЬКА Юлія Юріївна

«Динаміка національного складу населення Одеської області (1959–1989 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету Г.І.Гончарук. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва та архітектури В.Ф.Панібудь-ласка; к.і.н., доц., професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова А.В.Шабашов. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра історії України. Захист відбувся 10 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова.

6. БОЛОТСЬКИХ Михайло Васильович

«Земельна реформа в Україні: еколого-соціальні умови реалізації в історичному контексті (90-і рр. XX ст. – 2005 р.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.П.Михайлюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету О.С.Каде-нюк; к.і.н., доц., зав. кафедри історії України та українознавства Національного аграрного університету С.С.Коломієць. Провідна установа: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка, кафедра історії України. Захист відбувся 27 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

7. БОНДАР Олександра Владиславівна

«Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919–1933 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди М.М.Олійник. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Ско-вороди В.Я.Білоцерківський; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна Л.Ю.Посохова. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 24 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

8. БУРАВЧЕНКО Руслан Всеволодович

«Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Черкаського державного техно-логічного університету М.І.Бушин. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., пров.н.с. відділу історії Украї-ни середніх віків Інституту історії України НАНУ О.І.Гуржій; к.і.н., доц., доцент кафедри украї-нознавства та філософії Тернопільського державного технологічного університету ім. І.Пулюя А.А.Криськов. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. За-хист відбувся 29 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національ-ному університеті ім. Б.Хмельницького.

9. БУТЕНКО Андрій Петрович

«Еволюція поглядів М.Міхновського на українську державність та шляхи їх практичної реалізації»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Націо-нального педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова Л.Г.Іванова. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри політології Академії муніципального управління А.І.Павко; к.і.н., доц., зав. кафед-ри історії України Кам'янець-Подільського державного університету О.М.Федьков. Провідна устано-ва: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. Захист відбувся 26 квітня 2006 р. на за-сіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

10. ВЕГЕРЧУК Сергій Максимович

«Етнополітична історія населення Карпато-Причорноморських земель (друга половина XI – перша половина XIII ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського А.О.Добролюбський. Офіційні опоненти: д.і.н., про-фесор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова О.А.Бачинсь-ка; к.і.н., доцент кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського дер-жавного університету ім. В.О.Сухомлинського І.О.Смирнов. Провідна установа: Харківський націо-нальний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 24 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова.

11. ВИШИВАНЮК Олексій Григорович

«Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., доц., зав. кафедри політології Інституту історії і політології При-карпатського національного університету ім. В.Стефаніка В.В.Марчук. Офіційні опоненти: д.і.н.,

проф., зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ О.С.Лисенко; к.і.н., доц., директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського державного економічного університету І.В.Пилипів. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. Захист відбувся 18 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника.

12. ВІРЧЕНКО Віра Володимирівна

«Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.П.Коцур. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова В.Й.Борисенко; к.і.н., доцент кафедри загальної історії, методології та методики навчання Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди К.А.Непорожня. Провідна установа: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАНУ.

13. ГАРАРУК Людмила Вікторівна

«Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.П.Коцур. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова О.О.Сушко; к.і.н., доц. кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету І.Б.Автушенко. Провідна установа: Донецький національний університет. Захист відбувся 29 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

14. ГОРБАНЬОВ Валерій Вікторович

«Поміщицьке господарство в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.В.Калініченко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.В.Лантух; к.і.н., доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства Ю.А.Беліков. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст. Захист відбувся 3 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

15. ГРИБОВСЬКИЙ Владислав Володимирович

«Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст.»

Науковий керівник: д.і.н., зав. відділу історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України В.А.Брежуненко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю.А.Мицик; к.і.н., доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету В.І.Мільчев. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Запорізькому національному університеті.

16. ГУЛЯЙ Алла Миколаївна

«Українсько-російські політичні відносини 1659–1668 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., декан гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» В.О.Щербак. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри суспільних наук Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв О.І.Путро; к.і.н., доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова А.Г.Бульвінський. Провідна установа: Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. Захист відбувся 14 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

17. ДЕМИДЕНКО Ольга Олександрівна

«Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., в.о. зав. відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ В.О.Горбик. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри суспільних наук Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв О.І.Путро; к.і.н., с.н.с., заступник директора Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.М.Піс-кун. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАНУ.

18. ДЕРЕЙКО Іван Іванович

«Місцеві військові формування збройних сил Німеччини на території рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 роки)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ О.Г.Бажан. Офіційні опоненти: д.і.н., с.н.с., голов-

ний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України В.І.Кучер; к.і.н., голова Ради Всеукраїнської організації пенсіонерів В.В.Дзюбак. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 9 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

19. ДЗІСЯК Ярослав Ігорович

«Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка М.М.Алексієвець. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.М.Ботушанський; д.і.н., проф., зав. кафедри європейської інтеграції і права Львівського філіалу Академії державного управління при Президентові України Я.Й.Малик. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка, кафедра новітньої історії України. Захист відбувся 28 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

20. ДИБЧУК Людмила Василівна

«Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991–2005 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., професор кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету Б.Д.Лановик. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ В.М.Даниленко; к.і.н., доцент кафедри політології та соціології Національного аграрного університету Ю.В.Секунова. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка, кафедра новітньої історії України. Захист відбувся 15 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

21. ДОБРОВОЛЬСЬКА Вікторія Анатоліївна

«Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету В.Д.Сусоров. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету В.С.Савчук; к.і.н., доц., зав. кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету В.М.Андреев. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 17 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Дніпропетровському національному університеті.

22. ДОМБРОВСЬКА Світлана Миколаївна

«Розвиток вищої школи в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.)»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ С.І.Безрук. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди Є.О.Бондарев; к.і.н., доцент кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна Л.Ю.Посохова. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 28 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

23. ДОЯР Лариса Василівна

«Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921–1925 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету В.К.Якунін. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України, українознавства та правознавства Дніпродзержинського державного технічного університету Р.І.Ветров; к.і.н., викладач кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету В.Л.Борисов. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 19 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Дніпропетровському національному університеті.

24. ДУГЛЕРОВА Ольга Миколаївна

«Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького А.Г.Морозов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., заступник директора, зав. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського І.М.Романюк. Провідна установа: Донецький національний університет. Захист відбувся 29 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

25. ЖУКОВСЬКИЙ Олександр Іванович

«Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету В.М.Курило. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету Л.В.Баженов; к.і.н., доцент кафедри філософії та політології Хмельницького університету управління та права Л.Л.Місінкевич. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ регіональних проблем історії України. Захист відбувся 28 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

26. ЗАКІРОВА Світлана Геннадіївна

«Внесок підприємицьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри історії і українознавства Луганського національного аграрного університету Ю.М.Теплицький. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля Ю.Г.Сергієнко; к.і.н., доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.П.Бернацький. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 3 липня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

27. ЗАПЛОТИНСЬКА Олена Олександрівна

«Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60–70-х рр. ХХ ст. (Історико-культурний аспект)»

Науковий керівник: д.і.н., зав. відділу новітньої історії та політології Інституту історії України НАНУ Г.В.Касьянов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ В.М.Даниленко; к.і.н., доц., проректор із науково-педагогічної і виховної роботи Вінницького державного педагогічного університету О.І.Криворучко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, історичний факультет. Захист відбувся 26 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАНУ.

28. ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна

«Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч»

Науковий керівник: к.і.н., проф., зав. кафедри історії Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету І.В.Рибак. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.М.Ботушанський; к.і.н., доц., заступник директора з науково-методичної роботи, доцент кафедри українознавства Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом С.В.Маркова. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. Захист відбувся 26 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

29. ІСАЙКІНА Олена Дмитрівна

«Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ В.М.Даниленко. Офіційні опоненти: д.і.н., доц., зав. кафедри джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова О.В.Потильчак; к.і.н., с.н.с., проф. кафедри оперативного мистецтва Національної академії Служби безпеки України Т.В.Вронська. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, історичний факультет. Захист відбувся 22 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

30. КАЛИНЯК Лев Дмитрович

«Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І.Франка С.П.Качараба. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України С.В.Віднянський; к.і.н., доц., директор Інституту європейської інтеграції Львівського національного університету ім. І.Франка Б.В.Гудь. Провідна установа: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Захист відбувся 19 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

31. КАРМАЗІНА Наталя Валеріївна

«Розвиток історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського А.А.Непомнящий. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного універси-

тету Л.В.Баженов; к.і.н., доц., в.о. зав. кафедри історії України Херсонського державного університету Є.Г.Сінкевич. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історико-краєзнавчих досліджень. Захист відбувся 22 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

32. КІСІЛЬ Іван Миколайович

«Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.М.Мордвінцев. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., пров.н.с. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ О.І.Гуржій; к.і.н., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманського філіалу ВНЗ «Європейського університету» І.І.Кривошея. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 29 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

33. КРИШИНА Наталія Валеріанівна

«Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Г.П.Савченко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри гуманітарних дисциплін Інституту туризму Федерації профспілок України А.О.Буравченков; к.і.н., с.н.с., провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України М.Д.Несук. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ. Захист відбувся 29 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

34. ЛИЛЬО Орест Миколайович

«Мистецьке життя Львова у 1730–1770-х роках: архітектори, скульптори, малярі»

Науковий керівник: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, директор Інституту народознавства НАНУ С.П.Павлюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України І.Г.Патер; к.і.н., доцент кафедри релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича І.Г.Чеховський. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ. Захист відбувся 18 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника.

35. ЛИМАР Алла Олександрівна

«Матвій Терентійович Симонов (Номіс): Життя, культурно-наукова, громадська та педагогічна діяльність»

Науковий керівник: д.і.н., проф., декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету С.І.Світленко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету А.Г.Болебрух; д.і.н., доц., начальник кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ В.М.Заруба. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 7 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

36. ЛИТВИНОВ Віталій Віталійович

«Участь українців у колонізації Хабаровського краю (1910–1928 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри російської історії, проректор із науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету В.В.Іваненко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури Г.Г.Кривчик; к.і.н., доцент кафедри історії України Запорізького національного університету Г.Ф.Турченко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 17 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

37. МАЗУР Оксана Олександрівна

«Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького А.Г.Морозов. Офіційні опоненти: д.і.н., с.н.с. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ С.С.Падалка; к.і.н., доцент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького І.М.Лубко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 31 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

38. МАКІЄНКО Олексій Анатолійович

«Розвиток земської статистики в Херсонській губернії»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри історії України Херсонського державного університету Є.Г.Сінкевич. Офіційні опоненти: д.і.н., доц., професор кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна Ю.П.Волосник; к.і.н., доц. кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства Ю.А.Беліков. Провідна установа: До-

нецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 16 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

39. МАЛІЯРЧУК Наталя Григорівна

«Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії України Донецького національного університету В.М.Нікольський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., заступник директора, зав. відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ С.В.Кульчицький; д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'ян Донецького національного університету М.Є.Безпалов. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 23 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

40. МИХАЙЛИК Артур Олександрович

«Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету Л.В.Баженов. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.М.Ботушанський; к.і.н., доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського В.А.Тучинський. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст. Захист відбувся 28 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

41. МИШЕЧКІН Геннадій Валерійович

«Діяльність вищих закладів освіти України з підготовки фахівців історичного профілю у 90-ті роки XX ст.»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету В.І.Масальський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор Київського славистичного університету Ю.М.Алексєєв; д.і.н., проф., зав. кафедри історії і політології Донбаської державної академії будівництва і архітектури М.П.Парінов. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра новітньої історії України. Захист відбувся 22 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

42. МОЗГОВСЬКИЙ Микола Вікторович

«Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повсенний період (1946–1953 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., завідувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.В.Калніченко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.І.Танцюра; к.і.н., проф., зав. кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди Л.М.Плиско. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 24 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

43. МУХІНА Ірина Геннадіївна

«Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.)»

Науковий керівник: к.і.н., проф., зав. кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.М.Духопельников. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри українознавства Харківського національного економічного університету Р.Г.Руденко; к.і.н., доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури О.М.Солошенко. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст. Захист відбувся 24 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

44. НАБОКА Сергій Валерійович

«Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні (1861–1914 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Г.Д.Казьмирчук. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова В.Й.Борисенко; к.і.н., доцент кафедри загальної історії, методології та методики навчання Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди Т.М.Соловйова. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 26 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

45. НЕВІНЧАНА Ірина Олександрівна

«Освітня діяльність української інтелігенції в контексті загальноєвропейських процесів національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова В.Й.Борисенко. Офіційні опоненти:

д.і.н., зав. відділу новітньої історії та політології Інституту історії України НАНУ Г.В.Касьянов; к.і.н., доцент кафедри історії і культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди О.І.Висовень. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, історичний факультет. Захист відбувся 22 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

46. НЕЧИПОРЕНКО Зоя Вікторівна

«Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького В.В.Масненко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України В.М.Даниленко; к.і.н., доцент кафедри історії і культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди О.А.Тарапон. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 29 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

47. ПІКОЛАСВ Ігор Євгенович

«Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ – НКВС України в 20–50-ті роки ХХ століття»

Науковий керівник: д.і.н., проф., директор Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова М.М.Шитюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України В.М.Даниленко; к.і.н., доц., зав. кафедри суспільних наук Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв С.С.Макарчук. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 15 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

48. НОСЕНКО Олена Володимирівна

«Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України (90-ті рр. ХІХ ст. – 1917 р.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Далі В.Ф.Литвиненко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету Н.Р.Темірова; к.і.н., доцент кафедри історії і українознавства Луганського національного аграрного університету С.Д.Рум'янцев. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 3 липня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Далі.

49. ОЛЕШКО Наталія Петрівна

«Український національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.І.Танцюра. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., начальник кафедри історії державності України Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України В.А.Греченко; к.і.н., доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства М.В.Яцюк. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 16 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

50. ОРХОВА Світлана Євгенівна

«Історія розвитку поштового зв'язку в Донецькій області ХІХ–ХХІ ст.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ О.П.Реєнт; к.і.н., доцент кафедри конституційного права та загально-правових дисциплін Донецького юридичного інституту Луганського університету МВС України А.Є.Шевченко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 25 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

51. ПАСКАЛЕНКО Владислав Євгенович

«Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету М.І.Бушин. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка В.М.Половець; к.і.н., доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького В.Ф.Босчко. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Захист відбувся 28 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

52. ПАТЯКА Олексій Олександрович

«Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., акад. НАН України, директор, зав. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ В.А.Смолій. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., декан гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» В.О.Щербак; к.юрид.н., доц., с.н.с. відділу регіональних проблем історії України Інституту держави і права України ім. В.А.Корецького НАН України О.В.Кресін. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, історичний факультет. Захист відбувся 27 січня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

53. ПІСКІЖОВА Владислава Вадимівна

«Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., с.н.с., зав. відділу «Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України» Інституту історії України НАНУ Н.О.Терентьєва. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова М.А.Журба; к.і.н., доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету С.П.Пахоменко. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАНУ.

54. РАСВИЧ Тамара Іванівна

«Український жіночий рух на Волині (1921–1939 роки)»

Науковий керівник: к.і.н., професор кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки Г.В.Бондаренко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАНУ Л.В.Баженов; к.і.н., доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинської державної медичної академії О.С.Гнатчук. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

55. СЕРДЮК Наталія Станіславівна

«Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка С.Ф.Пивовар. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., в.о. зав. відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ Н.І.Миронець; к.і.н., с.н.с., с.н.с. відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Н.С.Рубльова. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ. Захист відбувся 18 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

56. СЕРЕДИНСЬКИЙ Олександр Валентинович

«Чорноморські адміралтейські поселення (1790–1861 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили П.М.Тригуб. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії України НАНУ О.П.Рєєнт; д.і.н., проф., зав. кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету А.В.Бойко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 24 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

57. СКОМОРОВСЬКИЙ Віталій Богданович

«Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника В.В.Грабовецький. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор Ужгородського національного університету М.М.Вегеш; к.і.н., доцент кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу В.П.Педич. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Я.Франка. Захист відбувся 15 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника.

58. СТЕПАНЧУК Юрій Степанович

«Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Копцюбинського П.С.Григорчук. Офіційні опоненти: д.і.н., с.н.с., провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України О.М.Мовчан; к.і.н., доц., зав. кафедри історії України та політології Хар-

ківського державного технічного університету сільського господарства Б.Г.Москальов. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 31 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

59. СУБОЧСВ Ігор Володимирович

«Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928–1933 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету О.Ф.Нікілев. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор Академії митної служби України В.В.Ченцов; к.і.н., доц., старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ В.В.Головко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 21 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

60. СУРОВЦЕВА Ірина Юрївна

«Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету О.М.Бут. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету Н.Р.Темірова; д.і.н., проф., зав. кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. В.Дала І.В.Довжук. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 26 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

61. ТЕСЛЕНКО Ігор Анатолійович

«Острозька волесть у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Н.М.Яковенко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету ім. І.Франка М.Г.Крикун; к.і.н., доцент кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка В.Д.Собчук. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 9 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

62. ТОВСТОЛЯК Надія Миколаївна

«Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету О.І.Кожухар. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Г.К.Швидько; к.і.н., доцент кафедри теорії та історії держави і права, декан факультету заочного навчання навчально-наукового інституту правознавства Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ Д.Г.Каюк. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра історії для гуманітарних факультетів. Захист відбувся 22 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

63. ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович

«Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАНУ Л.В.Баженов. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича П.П.Брицький; к.і.н., доцент кафедри історії та краєзнавства Хмельницького національного університету Ю.С.Земський. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX століття. Захист відбувся 24 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

64. УДАЛОВА Тетяна Михайлівна

«Допомога трудівників Донбасу фронту в роки Великої Вітчизняної війни»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАНУ В.М.Даниленко; д.і.н., професор кафедри історії України та філософії права Донецького юридичного інституту Луганського університету МВС України В.І.Кравченко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 27 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

65. ЦВИГУН Оксана Анатоліївна

«Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.)»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри історії України Донецького національного університету Л.О.Крутова. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., декан факультету вищих керівних кадрів На-

ціональної академії державного управління при Президентові України В.П.Троцинський; к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету А.В.Гедьо. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 23 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

66. ЧЕРВОНЕНКО Галина Олексіївна

«Діяльність міліції Донбасу (друга половина 60-х – 70-х рр. XX століття): Історичний досвід»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор Запорізького національного університету С.М.Тимченко, к.і.н., доцент кафедри конституційного права та загально-правових дисциплін Донецького юридичного інституту Луганського університету МВС України А.Є.Шевченко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

67. ШЕВЧУК Андрій Володимирович

«Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.І.Гусев. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова В.Й.Борисенко; к.і.н., науковий співробітник відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії України НАНУ В.Б.Молчанов. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 18 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

68. ШМІЛО Оксана Петрівна

«Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету Р.М.Матейко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії С.Д.Гелей; к.і.н., професор кафедри новітньої історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки М.М.Кучереп. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ. Захист відбувся 14 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

69. ЯКОВЕНКО Галина Григорівна

«Церковнопарафіальна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., проф., зав. кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди Л.М.Плиско. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., начальник кафедри історії державності України Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України В.А.Греченко; к.і.н., доцент кафедри українознавства Харківської академії залізничного транспорту О.В.Кравченко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 24 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

07.00.02 – Всесвітня історія

Докторські дисертації

1. ГОЛОВКО Олександр Борисович

«Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)»

Офіційні опоненти: д.і.н., проф., заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Я.Р.Дашкевич; д.і.н., старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича Л.В.Войтович; д.і.н., проф., зав. кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки М.М.Кучинко. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Захист відбувся 16 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича.

2. ПОТРАШКОВ Сергій Васильович

«Болгарія в балканській політиці провідних держав антигітлерівської коаліції (1941–1945 рр.)»

Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.В.Віднянський; д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету О.В.Крапівін; д.і.н., професор кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди В.Д.Козлітін. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн. Захист відбувся 14 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

Кандидатські дисертації

1. БІКЛА Олена Володимирівна

«Трансформація західносахарського національного питання у 1956–1991 рр.»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету І.Ю.Чарських. Офіційні опоненти: д.і.н., доц., професор кафедри міжнародних відносин та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Ю.С.Скороход; к.і.н., доцент кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.М.Шелюто. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин. Захист відбувся 23 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

2. ВАКОЛЮК Тетяна Олегівна

«Балканська політика Росії 1908–1913 рр.»

Науковий керівник: к.і.н., доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.М.Павленко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу етнополітології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України О.М.Майборода; к.і.н., доцент кафедри історії міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка М.С.Каменецький. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, відділ вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України. Захист відбувся 20 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

3. ВІТЕНКО Микола Дмитрович

«Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина XIX – початок XX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника П.С.Федорчак. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича Ю.І.Макар; к.і.н., доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету Р.М.Матейко. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

4. ГОНЧАРОВ Геннадій Володимирович

«Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991 – 2005 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди В.Д.Козлітін. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.В.Віднянський; к.і.н., доцент кафедри історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури С.В.Потрашков. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра міжнародних відносин і зовнішньої політики. Захист відбувся 19 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

5. ЗАКІРОВ Марат Борисович

«Урало-Сибірський регіон Російської Федерації в умовах трансформації суспільства: участь українського населення»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.П.Михайлюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету О.В.Крапівін; к.і.н., доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка О.В.Борисова. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра нової та новітньої історії. Захист відбувся 27 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

6. МІНАЄВ Андрій Вячеславович

«Молодіжний рух другої половини 60-х рр. XX ст. в країнах Західної Європи та США: Ретроспективний аналіз»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.І.Сич. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри нової та новітньої історії та методики викладання історії, декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка М.М.Алекієвець; д.і.н., проф., зав. відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.В.Віднянський. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра всесвітньої історії. Захист відбувся 31 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

7. НАБОКА Олександр Вікторович

«Тайвань та політика Великобританії на Далекому Сході в 20–90-х роках XIX століття»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.С.Бур'ян. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського націо-

нального університету ім. Тараса Шевченка В.А.Рубель; к.і.н., доцент кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.М.Шелюто. Провідна установа: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики. Захист відбувся 26 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

8.САРАНЧА Галина Василівна

«Соціально-політична та культурна адаптація третьої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки (40–70 роки ХХ століття)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка Т.М.Гонтар. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри краєзнавства Львівського національного університету ім. І.Франка С.П.Качараба; к.і.н., с.н.с., провідний науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ О.О.Ковальчук. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 23 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському славистичному університеті.

9. СЕРОВ Дмитро Ігорович

«Становлення та розвиток політичних і економічних відносин України з країнами Арабсько-Сходу (1990-ті рр. – початок ХХІ ст.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. відділення міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова В.В.Глебов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.В.Віднянський; к.і.н., доцент кафедри міжнародної інформації Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «Крок»» Н.О.Пророченко. Провідна установа: Дипломатична академія при МЗС України. Захист відбувся 24 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова.

10. ХАРКОВСЬКИЙ Руслан Геннадійович

«Політика Франції в Єгипті, 1840–1882 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.С.Бур'ян. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова О.Б.Дьомін; к.і.н., доцент кафедри історії, політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету О.М.Захарчук. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин. Захист відбувся 26 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

11. ЩИГЕЛЬСЬКА Галина Остапівна

«Союз українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945–1949 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича Ю.І.Макар. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.І.Сич; д.і.н., проф., зав. кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І.Франка С.П.Качараба. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. Захист відбувся 31 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Докторські дисертації

1.ГЕДЬО Анна Володимирівна

«Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: Джерелознавчий аспект»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України XIX – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ О.П.Резнт; д.і.н., професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Г.К.Швидько; д.і.н., проф., зав. кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету А.В.Бойко. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Захист відбувся 25 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

2.ДРОВОЗЮК Степан Іванович

«Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-ті рр. ХХ ст.»

Науковий консультант: д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Я.С.Калакура. Офіційні опо-

ненти: д.і.н., проф., зав. кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.П.Коцур; д.і.н., проф., проректор із наукової роботи Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького В.В.Масненко; д.і.н., проф., головний редактор видавництва «Генега» О.А.Удод. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Захист відбувся 27 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

3. КОПИЛОВ Сергій Анатолійович

«Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку»

Науковий консультант: д.і.н., проф., акад. НАН України, директор, зав. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ В.А.Смолій. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.В.Віднянський; д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Я.С.Калакура; д.і.н., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія» Ю.А.Мицик. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 26 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАНУ.

4. КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович

«Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.)»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Ю.А.Мицик. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету А.В.Бойко; д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету В.С.Степанков; д.і.н., професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Г.К.Швидько. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ спеціальних історичних дисциплін. Захист відбувся 23 лютого 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

5. РОМАНЦОВ Володимир Миколайович

«Становлення Гетьманщини в українській історіографії (40-і роки ХІХ – початок ХХ ст.)»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету В.О.Пірко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ О.П.Реєнт; д.і.н., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія» Ю.А.Мицик; д.і.н., професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Г.К.Швидько. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 28 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

Кандидатські дисертації

1. ВЕДМІДЬ Людмила Анатоліївна

«Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ століття»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Г.Д.Казьмирчук. Офіційні опоненти: д.і.н., професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.П.Коцур; к.і.н., доц., старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ О.Г.Бажан. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, відділ джерел новітньої історії України. Захист відбувся 20 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

2. ДОВГАН Юрій Любомирович

«Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії»

Науковий керівник: д.і.н., проф., директор, зав. кафедри всесвітньої історії Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка М.В.Кугутяк. Офіційні опоненти: д.і.н., доц., професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.П.Капелюшний; к.і.н., доцент кафедри зовнішньої політики і краєзнавства Київського інституту «Слов'янський університет» І.Л.Гошуляк. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 29 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

3. КЕДА Марина Костянтинівна

«Михайло Назарович Петров (1826–1887) та його внесок в історичну науку»

Науковий керівник: д.і.н., проф., проректор із наукової роботи Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка В.О.Дятлов. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри

історії Росії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка І.В.Верба; к.і.н., доц., зав. відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства І.М.Мага. Провідна установа: Інститут історії України НАНУ, відділ української історіографії. Захист відбувся 22 березня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства.

4. СИНЯК Іван Леонідович

«Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734–1775)»

Науковий керівник: д.і.н., с.н.с., зав. відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України В.А.Брехуненко. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія» Ю.А.Мицик; к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ Т.В.Чухліб. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Захист відбувся 25 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

5. СМОГОРЖЕВСЬКА Ірина Анатоліївна

«Українська історична бібліографія (кінець XIX ст. – 1939 р.): становлення і розвиток»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету ім. І.Франка М.М.Кріль. Офіційні опоненти: д.і.н, проф., директор Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України М.М.Романюк; к.і.н., доцент кафедр історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу В.П.Педич. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 14 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

6. ФАЙДА Олег Васильович

«Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І.Франка Р.В.Шиян. Офіційні опоненти: д.і.н., професор кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка І.В.Верба; к.і.н., доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І.Франка О.М.Щодра. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історіографії, джерелознавства та археології. Захист відбувся 18 квітня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

Упорядкувала канд. іст. наук О.В.Юркова

НОВІ КНИГИ

Бажанський І.

Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914–12.1918/22). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 234 с.

Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття): Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. – К.: Освіта України, 2006. – Т.1. – 528 с.

Білокін С.

В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 355 с.

Блануца А.

Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 248 с.

Борисенко В.Й.

Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / В.Й.Борисенко, А.Г.Бульвінський, С.О.Візер. – К.: Старий світ, 2006. – 256 с.

Булатова С.О.

Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – К.: НБУВ ім. В.І.Вернадського, 2006. – 334 с.

Віднянський С.В.

Зовнішня політика України: Виклад за програмою підготовки магістрів зовнішньої політики. – К.: ДЕМІД, 2006. – 76 с.

Віднянський С.В.

Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.

Володимир Александрович: Бібліогр. покажч. До 50-річчя від дня народження. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. – 55 с.

Галицько-руські народні приповідки: У 3 т., 2-е вид. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – Т.1: А – Діти. – 832 с.

Гарарук Л.В.

Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.) / Л.В.Гарарук, А.П.Коцур, Г.Г.Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 200 с.

Гваньїні О.

Хроніка європейської Сарматії. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1006 с.

Горенко О.

Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: Концептуально-історичні підходи і політична практика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 376 с.

Державна картографо-геодезична служба України (1991–2006) / Ред. Р.І.Сосса. – К.: НДІГК, 2006. – 376 с.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1144 с.

Донець О.

Радянський лубок із фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (1923–1958): Каталог. – К.: НБУВ, 2006. – 162 с.

Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Док-ти та матеріали. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Кн.2. – 698 с. (Джерела з історії церкви в Україні)

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.2. – Ч.1. – 498 с.

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.2. – Ч.2. – 74 с.

Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні, 2006. – Т.5: Р – Т. – 704 с.

Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К.: УНІСЕРВ, 2007. – Вип.22. – 163 с.

- Жуковський М.**
Нікополь: стислий історико-статистичний нарис з історії міста. – Нікополь: НВ МФД, 2006. – 43 с.
- Золотарьов В.**
Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.
- Іваненко В., Яқунін В.**
ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Моногр. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. – 424 с.
- Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2005 р.:** інформ. бюлетень. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2006. – 164 с.
- Історіографічні дослідження в Україні.** – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.17. – 342 с.
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року:** Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. – 2000 р.: У 3 т., 14 кн. – К.: Ін-т історії України НАН України; Кн. палата України, 2006. – Т.1. – Кн.1. – 395 с.
- Історія України:** Наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2005 рік. – К.: Держ. іст. б-ка України, 2007. – 560 с.
- Історія українського козацтва:** Нариси: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т.2. – 590–700 с.
- Історія фундації Українського вільного університету:** 30 років діяльності 1975–2005. – Нью-Йорк: Українська книжка, 2006. – 324 с.
- Київський літопис XXI століття:** Визначні імена та підприємства Держави України: Всеукраїнський зб. – К.: Вид. центр «Метр», 2006. – 224 с.
- Нікітенко Н.**
Софійський собор: Путівник. – К.: За друга, 2007. – 88 с.
- Наддніпрянська Україна:** історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – Вип.4. – 283 с.
- НАТО:** Довідник. – Брюссель: НАТО, 2006. – 383 с.
- Науковий доробок учених Науково-дослідного інституту українознавства:** Бібліогр. покажч. пр. 2000–2006 рр. – К.: НДІ українознавства, 2007. – 192 с.
- Пам'яткознавчі студії в Україні:** теорія і практика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 335 с.
- Панченко О.**
Україна і євреї. – Гадяч, 2006. – 394 с.
- Перепічка С.**
Феномен Степана Бандери. – Л.: Споллом, 2006. – 736 с.
- Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України.** – К.: Слово, 2006. – 1104 с.
- Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин:** Зб. наук. пр. пам'яті д-ра іст. наук, проф. Пархомчука С.М. / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 328 с.
- Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:** Міжвід. зб. наук. пр. – Вип.15 / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 451 с.
- Реабілітовані історією:** У 27 т.: Житомирська область. – Житомир, 2006. – Кн.1. – 724 с.
- Скакальська І.**
Громадсько-політична діяльність Семена Жука. – К.: ВЦ КОГП ім. Т.Шевченка, 2006. – 160 с.
- Скарбниця української культури:** Зб. наук. пр. – Чернігів: Черніг. іст. музей ім. В.В.Тарновського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2006. – Вип.7. – 211 с.
- Смольницька М.**
Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 527 с.

Степан Бандера: Документи і матеріали (1920-1930 рр.). – Л.: ВФ «Афіша», 2006. – 248 с.

Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах. – Л.: Ін-т народознавства НАН України, 2006. – 568 с.

У боях за синьооку Білорусь: 129 коротких розповідей про синів і дочок української землі, імена яких увічнено в Білорусі. – К.: Факт, 2005. – 94 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.6. – 666 с.

Україна на шляху до Європи / Упоряд. В.Шкляр, А.Юричко. – К.: Етнос, 2006. – 496 с.

Українознавство: Науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: Бібліогр. покажч. (2001–2006). – К.: НДУ, 2007. – 166 с.

Український археографічний щорічник. – Вип.10 / 11. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2006. – Т.13 / 14: Український археографічний збірник. – 885 с.

Українські історики XX століття: Біобібліогр. довід. / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.2. – Ч.3. – 315 с. (Українські історики)

Черняков Б.І.

Зображальна журналістика в газеті, журналі та книзі XVIII – першої половини XIX ст.: Текст лекцій. – К.: Київський ун-т, 2006. – 215 с.

Швед В.О.

Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти: Моногр. – К.: НІСД, 2006. – 242 с.

Шитюк М., Бахтін А.

Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 роки). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 513 с.

Якимович Б.

Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – 691 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

ARTICLES

Kul'chyts'kyi S. V. Famine of 1932–1933: Mechanisms of Stalin's Terror	4
Vilkul T. L. Halych-Volyn' Manuscript about Making Lithuanian Prince Voishelk a Monk	26
Blanutsa A. V., Vaschuk D. P. Prince Family of Masal's'kyis According to Materials of Lithuanian Metrics (Middle XV – First Half XVI Centuries)	37
Nyshpor M. V. (<i>Lviv</i>). Day-to-day Life of Italians in L'viv at the End of XVI – the First Half of XVII Centuries (on the Materials of Legacies and Schedules of Property)	51
Reshetchenko D. V. Right-Bank Ukraine in International Corn Market at the End of XVIII – the First Half of XIX Centuries	69
Lubychankovskii S. V. (<i>Orenburg, the Russian Federation</i>). Organization of Governor Authority in European Part of the Russian Empire at the End of XIX – the Beginning of XX Centuries	82
Koval'chuk M. A. February Revolution of 1917 in Ukrainian province	91
Andreev V. M. (<i>Kherson</i>). Dmytro Doroshenko: «the first» or «the second» in Ukrainian Historiography of the First Half of XX Century? (Experience of Historian's Intellectual Biography Research)	102
Bondarenko R. I. A Street of Historically Created Town as a Complex Monument of History and Culture	122

HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Vaschenko V. V. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). «History Like Physics»: M.Hrushevs'kyi in Quest for Universal Laws of Historical Action	138
Matiash I. B. Ukrainian Archives in Canada: Historiography, Typology, Structure	153
Pikh O. M. (<i>Lviv</i>). Card Index of Myron Korduba «Bibliography of History of Ukraine»: Structure and Principles of Arrangement	175
From Camp Journal of Duke Janusz Radziwiłł (<i>publication of Yu.A.Mytsyk</i>)	183

REVIEWS ARTICLES

Taran L. V. Thoughts about the Future of Historical Research in the Union of Soviet Socialistic Republics and in Russia (Notes on the Margins of A.Ya.Gurevich's Book «History of a Historian»)	198
---	-----

BOOK REVIEWS

Soldatenko V. F. I.Mikhutina. Ukrainian Brest Peace. The Way of Withdrawal of Russia from World War I and Anatomy of Conflict Between Sovnarkom of the Russian Soviet Federal Socialistic Republic and Government of Ukrainian Central Rada	203
Shevchenko V. F. Yu.I.Shapoval. Destiny as History	207
Danylenko V. M. H.Ya.Rudyi. Ukrainian Press of 1917–1920 as an object of Ukrainian Culture Research: Source-knowing and Methodological Aspects	209
Zashkil'niak L. O. (<i>Lviv</i>). B.Gancarz. My, szlachta ukraińska... Zarys zycia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914 (We, Ukrainian Gentry... Essay of Life and Activity of Wacław Lipiński 1882–1914)	211

CHRONICLE OF LIFE

Antypova O. M. Concerning the work of Association of Directors of Institutes of History of Academies of Sciences of Member Countries of Commonwealth of Independent States and of General Commission of Ukrainian and Russian Historians (June 2007)	216
Honchar O. T. Scientific Measures on the 190th Anniversary of M.Kostomarov's Birth	217
Demianenko B. L. (<i>Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi</i>). International Scientific Conference «Territory of Pereyaslav and Its Place in Development of Ukrainian Nation, State system and Culture»	220
List of Theses Passed by VAK of Ukraine in September–December 2006	221
New Publications	237